

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ALTAYLILAR

Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları

MAKALELER

Leonid Pavloviç POTAPOV

Çeviren Atilla BAĞCI

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

ALTAYLILAR

Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları

MAKALELER

LEONİD PAVLOVİÇ POTAPOV

Çeviren

Atilla BAĞCI

Ankara / 2014

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

© Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2014.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarının tamamının veya bir kısmının yayımcının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır. Yayınların fikri sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarında yer alan başka kaynaklardan alınmış tablo, resim ve benzeri şeylerin yasal kullanım sorumluluğu yazarlarına aittir.

Potapov, Leonid Pavloviç, (Çev. Atilla Bağcı)

Altaylılar / Leonid Pavloviç Potapov (Çev. Atilla Bağcı)

X+262 s. 24 cm.

ISBN 978-975-456-125-8

1. Altay Türkleri 2. Teleüt Türkleri 3. Türk Dünyası 4. Şamanizm

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI ÇEVİRİ DİZİSİ 03

Genel Yayın Editörü

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

TKAE Editörü

Doç. Dr. Bülent GÜL

Editör

Doç. Dr. Bülent BAYRAM

Hakemler

Doç. Dr. Bülent BAYRAM

Prof. Dr. İbrahim DİLEK

Kapak ve Sayfa Tasarımı

SEMETEYHAN [B. GÜL]

İletişim Adresi

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

Bahçelievler, 7. Cad. 17. Sok. Nu. 38, 06490 Ankara / TÜRKİYE

Tel: (00 90 312) 2133100 **Belgegeçer:** (00 90 312) 2134135

Genel ağı: <http://www.turkkulturu.org.tr>

e-posta: tkaedernegi@hotmail.com

Altaylılar, Öncü Basımevi'nde 1000 adet basılmıştır. (Kazımkarabekir Cad. 85/2
İskitler/ANKARA Tel: 3843120)

Ankara/2014

Sunuş

Değerli Okuyucular,

Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yeni yayınları arasına tercüme eserler kazandırmaya devam ediyor. Bugün elinizdeki eser, ünlü Sovyet Bilim adamı L. P. Potapov'a ait araştırmaları ihtiva etmektedir. 'Altaylılar' adı altındaki araştırmalar, Altay Türklerinin hayatı, yaşayışları ve kültürel hayatı hakkında değerli bilgiler vermektedir. Şüphesiz, dönemin ilmî hayatı ideolojik bakış açısından etkilenmeleri de yansıtacaktır. 'Etnogenesis' yaklaşımını bu çerçevede algılamak ve L. Gumilev'in 'yeni' Sovyet 'milleti' yaratma yolunda kullanılmak istenen önemli bir öge olduğunu unutmamak gerekir. Eseri bu çerçevede değerlendirdiğimizde öğreneceklerimizin değeri daha iyi anlaşılacaktır, diye düşünüyorum.

Atilla Bağcı, bu yeni tercümesi ile bilim hayatımıza Türk dünyası açısından önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu katkıların devamını diliyor ve kutluyorum.

Eserin kültür ve bilim hayatımıza kazandırılmasından dolayı hem Atilla Bağcı'ya ve hem de mevcut kitap şeklini kazanmasında büyük emeği olan enstitü editörümüz Bülent Gül'e, değerli katkılarıyla Bülent Bayram ve İbrahim Dilek'e Enstitü ve şahsım adına ayrı ayrı teşekkür ederim.

En iyi dileklerle.

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Enstitü Başkanı

Hocam Prof. Dr. Dursun YILDIRIM'a

saygılarımla ithaf olunur...

ÖNSÖZ

Gayem, Rusça kaynakların Türkçeye çevirisini yaparak Türk kültürüne mütevazı bir katkı sağlamaktır. Türkiye'de kaynakça eksikliği herkesin malumudur. Bu eksiklik, ancak yapılacak saha çalışmalarıyla ve yabancı araştırmacılar tarafından yapılmış olan yabancı dillerdeki kaynakların Türkçeye kazandırılmasıyla aşılabılır. Bu yönde yapılacak çalışmaların, başta metin merkezli çalışan araştırmacıların ve ilgili okuyucuların istifadesine sunmanın önemli bir hizmet olacağını düşünüyorum. Türkoloji alanında yapılan saha çalışmalarının çok büyük kısmının Rusça olarak kaleme alındığı ve Rus kütüphanelerinde olduğu da herkes tarafından bilinmektedir. Günümüzde teknolojik imkânlar kullanılarak birçok önemli kaynaklara ulaşmak mümkün; ancak imkânı olan araştırmacıların sahaya gitmeleri, saha çalışmaları yapmaları daha değerli ve aynı zamanda da bir zorunluluktur. Ben, Rusça olan kaynakları Türkçeye kazandırarak katkıda bulunmaya çalışıyorum. Umut ediyorum bu amaç doğrultusunda başarılı olabilirim.

Hazırlanan bu çalışmanın Türkiye'deki Altay Türkleri hakkındaki kaynak eksikliğini giderme bağlamında önemli olduğunu düşünüyorum. Altaylılar hakkındaki makalelerden oluşan bu çalışma, Türk kültürü ve Türk halkbilimi alanında çalışan araştırmacıların yanında Türk kültürüne, özellikle de, Altay Türklerine ve onların kültürel varlıklarına ilgi duyan her okuyucunun ilgisini çekecektir.

Bu çalışma mümtaz Rus Türkolog'u Leonid Pavloviç Potapov'un Altay Türkleri hakkında, saha çalışmalarında derlemiş olduğu ve kaleme aldığı makalelerden oluşturulmuştur. Bu makaleler seçkinde okuyucu çok ilginç bilgilere ulaşacaktır. Potapov'u tanıyarak başlanacak olan kitabın sayfalarındaki yolculukta Altay Türk kabilelerinin etnik ve tarihi teşekkülleri, inançları, geleneksel kültürü, yaşam tarzlarına ait ilginç ve detaylı verileri öğrenecek olan okuyucunun kafasında oluşan birçok probleme ışık tutacaktır. Tayga avcılığı ile uğraşan Kuzey Altaylılardan kültürel bakımdan çeşitli farklılıklar taşımakta olan Güney Altaylıların

kültürel ve etnogeneze¹ dair problemler çözüme kavuşturulurken, okuyucunun kafasında Tele etnonimi de aydınlanacaktır. Dağlık Altay Tubaları okuyucunun dikkatini kendisinden sonra Altaylıların Yakut Türkleriyle olan tarihsel ve kültürel ilişkilerine yöneltecektir. Altaylılarda dağ kültü hakkında aradığı soruların cevabını bulan okuyucu, Altaylı avcılarla avcılık kültürünün detaylarına vâkıf olup, ülkemizden binlerce km. uzak mesafede bulunan akraba boyların kıyafetlerini ve yiyeceklerini tanıyacaktır. Aynı coğrafyada yaşayan Altay Türkleri arasında var olan ortak noktaların ve farklılıkların neler olduğunu keşfedecek. Var olan söz konusu farkların hangi sebeplerden dolayı oluştuğu; ortak noktaların ise neler olduğu ve nasıl muhafaza olduğu sorularının cevaplarını bulacaktır. Altay Türk boylarının hangi komşu halklardan etkilendiklerini ve hangi komşularını nasıl etkilediklerine bilimsel delilleriyle tanık olacaktır.

Bu kitap, Türkiye’deki araştırmacı ve uzmanlara, burada yer alan bilgilerin mutlak surette dikkatli bir bakış açısıyla irdelenme ve tespit edilecek yanlış veya eksik bilgilerin bilimsel verilerle düzeltilmesi görev ve sorumluluğunu yüklemektedir. Doğru bilgiye ulaşmanın gerekliliğidir. Bu görev ve sorumluluğu da okuyucu yerine getirmelidir.

Bu kitabın hazırlanmasında fikirleri, yol göstericiliği ve destekleri için hocam Prof. Dr. Dursun Yıldırım, Doç. Dr. Bülent Gül, kitabın editörlüğünü yapan Doç. Dr. Bülent Bayram, bilgilerini paylaşan Prof. Dr. İbrahim Dilek ve yayım aşamasında emeği geçen herkese ve çalışmalarım sırasında gösterdiği anlayış için eşim Hatice Bağcı’ya teşekkür ediyorum. Bu çalışmanın arzulanan gayeye hizmet edeceği umuduyla tüm okuyucuları saygı ile selamlıyorum.

Atilla Bağcı

Etnogenez: iki Yunanca kelimenin birleşiminden doğmuş-etnos (halk) ve genesis (yaratılış) halkın ortaya çıkışını ifade eden bir terimdir (Ç.N.).

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sunuş

Önsöz

Leonid Pavloviç Potapov
(Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri) / 1-24

Güney Altaylıların Etnogenezi / 25-50

Tele ve Altaylıların Etnogenezi / 51-57

Dağlık Altay Tubaları / 59-72

Sayano-Altay Halklarının Yakutlarla Tarihsel İlişkileri / 73-87

Altaylılarda Dağ Kültü / 89-107

Kuzey Altaylılarda Avdaki İlkel-Toplum Düzeninin Çizgileri / 109-147

Altaylıların Giysileri / 149-212

Altaylıların Yiyecekleri / 213-252

Dizin / 253-258

Eserde Yer Alan Makalelerin Orijinal Adları

ve

Yayın Künyeleri

Güney Altaylıların Etnogenezi // Oçerk Etnogeneza Yujnih Altaytsev. SE, 1952. No. 3, S. 16-35. (Ayrıca Çince ve İngilizce olarak yayımlandı)

Tele Etnonimi ve Altaylılar // Etnonim "Tele" İ Altaytsı. Türkologičeskih Sbornik. Kı 60-Letiyu A. N. Kononova. Moskova: Nauka, 1966. S. 233-240.

Dağlık Altay Tubaları // Tubaları Gornovo Altaya. Etničeskaya İstoriya Narodov Azii. Moskova, 1972. S. 52-66.

Sayano-Altay Halklarının Yakutlarla Tarihi Bağlantısı // İstoričeskiye Svyazi Sayano-Altaykih Narodov Sı Yakutami (Po Etnografičeskim Materialam) / Vsesoyuznaya Türkologičeskaya Konferentsiya. Alma-Ata, 1976. S. 83-85.

Altaylılarda Dağ Kültü // Kult Gor Na Altaye. SE. 1946. No:2. S. 145-160.

Kuzey Altaylılarda Avdaki İlkel-Toplum Düzeninin Çizgileri // Çertı Pervobıtnoobşinnovo Stroya Vı Ohote Severnih Altaytsev. Sb. MAE, 1949, Cilt 11, S. 5-41.

Altaylıların Giysileri // Odejda Altaytsev. Sv. MAE, Mosk. -Lening. İzd. - Vo AN SSSR, 1951, Sayı 13. S. 5-59.

Altaylıların Yiyecekleri // Pişa Altaytsev. (Etnografičeskiy Oçerk) // Sb. MAE, Moskova - Sankt-Peterburg: Nauka, 1953. Cilt XIV, S. 37-71.

Kısaltmalar

age. : adı geçen eser.

Bkz.: Bakınız.

EM: Etnografya Müzesi.

(GME) DEM: Devlet Etnografya Müzesi.

(İE AN SSSR) SSCB BA TE: SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü.

(KPSS) SSKP: Sovyet Sosyalist Komünist Partisi.

(MAE) AEM: Arkeoloji ve Etnografya Müzesi.

MÖ.: Milattan Önce.

MS.: Milattan Sonra.

(SSSR AN) SSCB BA: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi.

(SSSA) SSMC: Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti.

SE: Sovyet Etnografyası.

vb.: ve benzeri.

vs. ve sair.

LEONİD PAVLOVİÇ POTAPOV

(Hayatı, İlmi Kişiliği Ve Eserleri)

Leonid Pavloviç Potapov 06 Temmuz 1905 yılında Altay Bölgesi Barnaul şehrinde doğmuştur. İlk ve orta eğitimini orada tamamlamıştır. Daha gençlik yıllarında Altay halklarının kültürünün öğrenilmesi amacıyla, meşhur Altay bilimcisi A. V. Anohin'in idaresinde yürütülen seyahatlere katılır; kendi memleketi olan Altay Bölgesinin etnografyasına karşı büyük ilgi duyar.

Potapov'un babası küçük bir memur idi ve Altay Bölge İdaresi'nde çalışıyordu; ekonomik durumları orta halli idi. Potapov'un babası rahatsızlığı nedeniyle Altay eteklerinde, Biysk'ten 60 km mesafede bulunan Belokuriha'ya kaplıca tedavisine gitmiştir. Potapov, babası tedavi olurken Altaylı çocuklarla Belokuriha nehrinde balık avlar, onlarla oyunlar oynar; işte burada Potapov, Altay dilini konuşmayı öğrenmiştir. 1911 yılında bu bölgede bulunan küçük Potapov, bu bölgenin tabiatına hayran kalır ve avcı olmaya karar verir ancak bu sadece hayal olarak kalır.

Maceracı ve araştırmacı bir kişiliğe sahip olan Potapov, okulu bitirince okuldan birkaç arkadaşıyla anlaşır ve vapura binip önce Biy'e, oradan da yaya olarak Dağlık Altay'a kadar 100 km'lik yolu geçmeyi göze alırlar. Gececekleri büyük yol Katuna ve Biy nehirleri arasında, Katuna nehrine daha yakın olarak geçiyordu, bir süre sonra yol Katuna nehrinin sağ sahilinde devam ediyordu. Bu sırada aileler çocuklarını aramaya başlarlar, onları Biy şehrinde bulurlar, ancak çocuklar iş aramaya gittiklerini söylerler ve yollarına devam ederler. Gençler yolda ilginç bazı otlar toplarlar, onları kuruturlar.

Potapov, Altay köylerine düzenlenen seyahatlerden birinde Andrey Viktoroviç Anohin ile tanışmıştır. Anohin, Barnaul şehrinde şan dersi ve yurt bilgisi öğretmeni olarak çalışıyordu. Anohin'in tavsiyesi ile Altay'ı dolaşmaya ve öğrenmeye başlamıştır. Potapov, Anohin ile ilişkisini devam ettirir ve 1922 yılında Rusya Bilimler Akademisi araştırma gezisine kursiyer olarak dâhil olur; heyetin

başkanlığını Anohin yapmaktadır. Potapov etnograf kimliği ile Altay'a ilk defa gelmiştir. 1924 yılında ise "Altayskiy Kooperator" adlı yerel yayineviden ilk çalışması *Na Kamlanii*¹ yayımlanır. Büyük Kam Sapır Tuanin'i gözlemler; kam kendi kâsesi/kurmurjek'ini² yudumlar. Loş, alacakaranlık bir ortamdır, Potapov hastalanır; etnografya hastalığına yakalanır. Potapov, 1923 yılını Altay'da geçirir. 1923 yılında Altay'a Sankt-Peterburg'tan³ bir araştırma ekibi gelir; bu ekipte N. P. Drenkova, L. E. Karunovskaya, L. B. Papek, A. Y. Yefimova vardır. Onlar, Anohin ile birlikte çalışırlar; Altaylılara, daha da özelde, Şamanizm'e ilgi duymaktadırlar. Anohin, Leonid'i onlara tanıtır ve kendilerine rehber ve tercüman olarak yardım edeceğini söyler. 1924 yılında Anohin, bahse konu heyet azalarını, Potapov'u Coğrafya Enstitüsü'ne götürmeleri için ikna etmiştir. Onlar da Anohin'in şahsen tanıdığı ve birer mektup yazarak durumu anlattığı Şternberg ve Bogoraz ile konuştuktan sonra Anohin'in teklifini kabul ederler ve 1924 yılında Potapov Sankt-Peterburg'a Etnografya Fakültesi'ne gider.

1924 yılında Potapov, Şternberg ve Bogoraz ile tanışır; Bogoraz daha çok ilgisini çeker ve artık bütün boş zamanlarını değerlendirmek için Bogoraz'ı ziyarete, yani Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'ne gider, hatta orada Potapov'a küçük bir iş dahi verirler; yeni kütüphaneye kitapları taşımaya yardım eder, karşılığında da günlük 2 Ruble verirler. Bu dönemde kütüphane görevlisi Radloff'un torunu Yelena Mavrikiyevna'dır. Bir süre sonra Bogoraz, Potapov'u kendi yanına yardımcı olarak alır; kendi talimatlarını yerine getireceğini ve karşılığında da aylık 40 Ruble vereceğini söyler; Bogoraz'ın amacı genç Potapov'a hem maddi hem de ilmi yönden destek olmaktır. Potapov'un görevi sabah Bogoraz'ın kitaplarını sırt çantasıyla AEM'ye, akşamda AEM'den evine taşımaktır; kalan zamanları boş idi.

Etnografya Müzesi'nde o yıllarda Barthold'un liderliğini yaptığı "Radloff Grubu" vardı; bu gruba öğrenciler katılırlardı. Potapov da orada ilk raporunu hazırlamıştır: avcılarla taygada bulunduğu dönemlerdeki saha tecrübelerine dayalı olarak yazılan av ve inançlar hakkındaki tasavvurlardır.

"Na Kamlanii // Kamlık Ayininde" Fikir, Sanat ve Edebiyatta Töre, sayı 6, Temmuz 2012 (Çev. Atilla Bağcı).

Kurmurjek: Ruhun antropomorf tasviri.

Çarlık Rusyasında Çar I. Petro tarafından kurulan ve kurucusu Çarın adını alan Peterburg, daha ziyade Sankt-Peterbutg adıyla 1917 yılına kadar kullanılmış; bu tarihte gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nden sonra Lenin'in adıyla Leningrad şeklinde değiştirilmiş; 1990'lı yıllardan sonra tekrar Sank-Peterburg yaygın olarak kullılmaya başlanmıştır; bütünlük oluşturması için Sankt-Peterburg şekli burada kullanılmıştır (Ç.N.).

Potapov 1925 yılında Üniversite tarafından görevlendirilir ve araştırma amacıyla Altay'a gönderilir; bu onun ilk görevidir.

1928 yılında "etnograf" unvanı ile Sankt-Peterburg Devlet Üniversitesi Coğrafya Fakültesi'ni bitiren Potapov parlak bir eğitim almıştır. O zaman Fakülte'nin Dekanı L. Y. Şternberg idi; kendisi idareciliğinin yanında Paleo-Asya halkları etnografyası ve dinler tarihi derslerini anlatıyordu; öğrencileriyle beraber oldukça fazla dinleyicileri vardı. Slavyan devrini D. K. Zelenin, antropolojiyi S. İ. Rudenko ve R. P. Mitusova veriyorlardı; S. V. İvanov, İ. N. Vinnikov, Y. P. Koşkin de yeni başlayan diğer öğretmenlerdi. Öğrencileri, Türk halklarının dilleri alanında ise akademisyenler ve meşhur Türkologlar A. N. Samoyloviç ve S. Y. Malov hazırlıyorlardı.

İlk ilmi adımlarını Potapov henüz öğrenci iken V. G. Bogoraz ve Şternberg'in idaresi altında atmaya başladı. O vakitten itibaren Sayano-Altay'ın Türk dilli halklarının araştırılması ve öğrenilmesi için aktif bilimsel çalışmalar yürüttü; defalarca bölgeye ilmi seyahatler gerçekleştirdi, bölgede uzun zamanlar geçirdi. 1927 yılı kış mevsiminde Potapov, Dağlık Şorya'ya görevli olarak gönderildi ve kış dönemini taygada Şor avcılarıyla kış avında geçirdi, etnografik derlemeler yaptı, ritüeller ve geleneklerin icralarına iştirak etti. 1927 yılından itibaren Şorya'ya gerçekleştirdiği muhtelif seyahatlerinde yaptığı çalışmaları, onun ilk temel eserlerinden birini "*Oçerki Po İstorii Şorii*" (Moskova-Sankt-Peterburg, 1931) oluşturdu.

Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, Potapov'u 3 yıl çalışacağı Özbekistan'a, Semerkand'a gönderdi. Potapov, kendi uzmanlığı alanında görevlendirilmemiş olsa da, burada verimli bir çalışma dönemi geçirir; burada İslamiyet öncesi döneme ait 500 kadar halk inanışı ve alametler derlemiştir. Bütün Özbekistan'ı dolaşmıştır.

1930 yılında Potapov, SSCB Bilimler Akademisi'ne araştırma görevlisi olur. 1930 yılı sonbaharında N. Y. Marr'ın başkanlığını yaptığı sınav komisyonu Jenkorov, Daniekalsen, Kostya Derjavin, Direnkova'yı sınav yapar; ismi sayılanlar arasında sadece Potapov ve Direnkova etnografıdır; her ikisi de akademiye kabul edilirler. Potapov, bitirme tezi olarak *Oçerk İstorii Oyratii* kitabını hazırlamıştır.

Sankt-Peterburg Devlet Üniversitesi Bilim Konseyi 1939 yılında Potapov'un *Perejitzki Pervobitnoobşinnovo Stroya Narodov Altaya* monografisi ve yaptığı savunması ile tarih doktoru payesine layık görür. Bu vakte kadar onun 30 kadar çalışması yayımlanmıştır.

1943 yılında Potapov Sankt-Peterburg'dan ayrılır ve Novosibirsk'e gider. SSCB BA N. N. Mikluho-Maklay Etnografya Enstitüsü ile sıkı bilimsel ilişki içinde olur;

1943-1946 yıllarında enstitüde tarih doktoru olarak görev yapar. *Altaytsı* adlı eseriyle enstitü ona tarih doktoru ve akabinde de profesörlük payesini verir.

1946 yılında Hakas Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün isteği üzerine Potapov, Hakas Etnografya Araştırma Heyeti'ne başkanlık yapmıştır. Potapov, Hakasların sosyo-ekonomik meselelerine, onların ekonomik ve kültürel gelişmelerine, Hakasya'nın Rusya'ya bağlanmasına, Hakas etnosunun şekillenmesi ve kökeni problemlerine özel ilgi göstermiştir.

Güney Sibirya'nın Rus olmayan halklarının dini inanışları Potapov'un eserlerinde özel ilgi görmüştür. Türkistan halklarının İslam öncesi dini inanışlarına da özel dikkat ve ilgi göstermiştir. Potapov ayrıca etnogeneze meseleleri alanında da önemli çalışmalara imza atmıştır. 1948 yılında onun temel eserlerinden biri *Oçerki Po İstorii Altaytsev* (Novosibirsk, 1948) yayımlanmıştır. Aynı yıl *Kratkiy Oçerk Kulturi i Bita Altaytsev* (Gorno Altay, 1948); 1952 yılında *Kratkiye Oçerki İstorii, Etnografii Hakasov XVII-XIX. v.* (Abakan-1952); *Porishojdeniye i Formirovaniye Hakaskoy Narodnosti* (Abakan, 1957); *Etničeskiy Sostav i Proishojdeniye Altaytsev* (Sankt-Peterburg, 1969); *Oçerki Narodnova Bita Tuvintsev* (Moskova, 1969) eserleri yayımlanmıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Potapov, Altay'a ve özellikle, Tuva'ya yoğun geziler yaptı; Tuva gezileri 11 yıl kadar sürdü. 1949 yılında Potapov'un başkanlık ettiği Altay, Şorya, Hakasya ve Tuva'yı kapsayan Sayano-Altay büyük araştırma ekibi çalışmalarını başlattı. 1957-1966 yılları arasında yoğun olarak yürütülen çalışmaların sonucu Potapov'un redaktörlüğünde *Trudi Tuvinskoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii* adlı eser 3 cilt olarak yayımlandı. Bu çalışmalarda A. D. Graç, S. İ. Vaynşteyn, V. P. Dyakonova, bulunuyordu. Eser yurt içi ve yurtdışında büyük yankı uyandırdı.

Potapov bu büyük hacimli eserler kapsamında *Altaytsı, Hakası, Tuvintsı* ve *Şortsı* adlı monografileri hazırlamıştır. Yine diğer yazarların da katılımı ile onun tarafından *İstoriko-Etnografičeskiy Oçerk Russkovo Naseleniya Sibiri v Dorevolutsionnyy Period* adlı kitap hazırlandı. Kitap İngilizceye çevrildi ve ABD Chicago Üniversitesi'nde yayımlandı.

Potapov *İstoriko-Etnografičeskovo Atlası Sibiri* (Moskova - Sankt-Peterburg, 1961) adlı eserin yazar ve redaktörlerinden biridir. Kendisi sayısız ve önemli eserlere redaktörlük yapmıştır.

Potapov aynı zamanda SSCB ve Rusya'nın müze uzmanlarından birisi idi. Kendisi SSCB Halkları Devlet Etnografya Müzesi Bilimsel Bölüm müdür yardımcısı olmuştur. Bu alanda çok önemli işlere imza atmıştır.

Potapov 1954 yılında Londra'da, 1960 yılında Moskova'da yapılan "Uluslararası Şarkiyat Bilimcileri XXIII. ve XXV. Kongrelerine", 1960 yılında Paris'teki "VI. Uluslararası Antropologlar ve Etnograflar Kongresine" katılmış; 1964 yılında Moskova'da yapılan "VII. Uluslararası Antropologlar ve Etnograflar Kongresi Müze Bilimleri Seksiyonu'na" başkanlık yapmıştır.

Potapov, Sibirya halklarının, esas olarak da elbette Sayano-Altay bölgesi halklarının öğrenilmesi alanında bir okul oluşturdu: kendisi onlarca doktor ve bilim adamı yetiştirmiştir.

Onun *Altayskiy Şamanizm* (1991) adlı eseri Rus Etnografya bilimine büyük katkı sağlamıştır; eser kendisinin sayısız saha çalışması materyalleri üzerinde teşekkül etmiştir.

Potapov, 1993 yılında Amerika Şamanizm Araştırmalar Vakfı tarafından ödüle; 16-21 Haziran 1996 tarihinde Szeged (Macaristan) şehrinde yapılan 39. Daimi Uluslararası Altay Bilim Konferansında oy birliğiyle "Daimi Altay Bilim Konferansı altın madalyasına" layık görülmüştür.

Yazar son kitabını *Ohotniçnyy Promisel Altaytsev* (St. Peterburg, 2001) görememiştir. 9 Ekim 2000 tarihinde Sankt-Peterburg yakınlarında Komarovo'da yazlık evinde 96 yaşında iken hayatını kaybetmiştir. Onu, Komarovo mezarlığında eşi Edit Gustavovna Gafferberg'in (1906-1971) yanına gömdüler.

Geriye sayısız eser bırakmıştır.

Potapov politik olarak değil ama felsefi olarak Marksist fikir yapısında olduğunu ifade etmiştir; onun bu fikir yapısı eserlerine de yansımıştır. Kalemeye aldığı eserlerinde sıklıkla sosyalizme ve Marksizme olan sempatisini göstermiştir; elbette samimi bir sosyalist mi, yoksa dönemin malum baskısından dolayı mı böyle yaptığına karar vermek mümkün değildir; bu durumun onun yaptığı bilimsel çalışmalarının değerine hanel getireceğini düşünmüyoruz, zira kendisi yaptığı saha çalışmaları ile önemli problemlere çözümler getirmiştir.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra etnograf kadrolarında belirgin bir yetersizlik tespit edilir. Devlet kararıyla etnograflar milli ve kültürel bir programa dâhil edilirler. Aynı yıl SSCB Bilimler Akademisi bünyesinde Rusya ve komşu ülkelerin halklarının kabile-boy teşekkülü ve yapılarının öğrenilmesi alanında bir komisyon teşkil edildi. 1922 yılında Rusya halklarının tasvirinin oluşturulması ve farklı kabilelerin öğrenilmesi amacıyla ilmi geziler organize etmekle mesul Merkez Etnografya Bürosu kurulmuştur. Bu süreçte Coğrafya Enstitüsü Etnografya Fakültesi öğrencileri arasında genç etnograflar yer aldılar. Bu tür çalışmaların ve komisyonların amacı herkesin malumudur ve amacına da ulaşmıştır: Sibirya ve Türkistan Türk boylarını kabile, boy boy, köy köy, sanki hepsi farklı birer

milletmiş, hepsi farklı dil konuşuyorlarmış, hepsi kültürel bakımdan birbirlerinden farklılarmış gibi onları parça parça ayırdılar, hemen sözlükler, kitaplar, broşürler hazırladılar ve onlara böl, parçala ve kontrol et politikasını uyguladılar. Günümüzde bilgili ve şuurlu kişilerin dışındaki herkes de onların farklı birer boy ve halklar olduklarına, konuştukları dillerin Türkçenin birer lehçesi ve şivesi değil de, müstakil diller olduklarına inanmaktadırlar. Bütün bunların iyi tespit edilmesi ve gerekli çalışmaların bilimsel alanda yapılması gerekir.

Sovyet döneminin önde gelen etnograf ve bilim adamı Potapov'un eserlerini künyesi aşağıda verilmiştir.

1924:

1. Na Kamlanii (Kamlık ayininde) // Altayskiy Kooperator, 1924. - № 15. S. 36-37.

1928:

2. Kak Jivut Narodı Severnovo Kraya (Kuzey Bölgesi Halklarının Yaşamları). Moskova-Sankt-Peterburg, 1928.

3. Perejitzki Kulta Medvedya U Altayskih Turkov (Altay Türklerin Ayı Kültünün İzleri) // Etnograf-İssledovatel, 1928. No:2-3, S. 15-28.

1929:

4. Abıl İ Ozup – Hozyaystvenniye Orudiya Şortsev Kuznetskoy Taygi (Kuznetsk Taygası Şorlarının Tarım Aletleri – Ozup ve Abıl) (İz Oblasti Pervobitno Kulturu Turetskih Plemen) // Kultura İ Pismennost Vostoka. Baku, 1929. Ktp. III. S. 103-123. (N. P. Drenkova ile birlikte)

5. Ohotniçi Poverya İ Obryadı U Altayskih Turkov (Altay Türklerinde Avcı İnançları ve Gelenekleri; Karadeniz Dergisi, Sayı 15, 2012, sayfa: 179-200; Çeviren: Atilla Bağcı) // Kultura İ Pismennost Vostoka. Baku, 1929. Ktp. 5. S. 123-149.

1930:

6. Materialı Po Semeyno-Rodovomu Stroyu Uzbekov-Kungrad (Özbek-Kungradlarda Anaerkil Aile-Boy Yapısı). Nauçnaya Mısıl. Taşkent, 1930. № 1. S. 37-52.

1932:

7. İstoriçeskiy Put Oyratii (Oyratya'ya Tarihi Yol). SE, 1932- No:5-6. S. 55-87

8. Poyezdka Vı Kolhozi Çemalskovo Aymaka Oyrotskoy Avtonomnoy Oblasti (Oyrat Otonom bölgesi Çemalsk Kolhozuna Seyahat). Sankt-Peterburg, İzdaltestvo AN SSSR, 1932. S. 48.

9. Sayano-Altayskaya Vıstavka (Sayan-Altay Sergisi). Sankt-Peterburg, 1932. SE, No:3 S. 93-96.

10. Etnografiçeskay Poyezdka Vı Altaskiye Natsionalniye Kolhozı (Altay Milli Kolhozlarına Etnografik Seyahat). Vestnik AN SSSR, 1932. No:1. S. 34-35.

1933:

11. Zaysanı, Bai İ Krestyanstvo U Oyratov Do Oktyabrya (Ekim'e Kadar Oyratlarda Zaysanlar, Beyler ve Köylülük) // Sibirskiye Ognı, 1933. No:9-10. S. 203-227.

12. Oçerk İstorii Oyratii (Oyratya Tarihi Raporu). Altaytsı Vı Period Russkoy Kolonizatsii. Novosibirsk: OGİZ, 1933. S. 202.

13. L'etude Des Peuples Turks A La Section Ethnographique De Musee Russe De Sankt-Peterburg // Les Nouvelles Sowietiques. Moscou, 1933. N 6. P. 42—44

1934:

14. Klassoviye Vzaimootnoşeniya U Altaytsev Do Oktyabrya. Borba Klassov (Altaylılarda Ekim Devrimi Öncesi Sınıf Mücadelsi ve Karşılıklı Sınıf İlişkileri). 1934. N: 4. S. 50-60.

15. Luk İ Streal Vı Şamansve U Altaytsev (Altaylıların Şamanizminde Ok ve Yay). 1934. SE, No: 3. S. 64-76.

16. Die Herstellung Der Şamanentrommel Bei Den Şor. // Mitteilungen Des Seminars Für Orientalische Sprachen Zu Berlin Jg. XXXVII. Abt. I Ostasiatische Studien (MSOS). Berlin, 1934. - S. 53-73. (K. Menges ile birlikte).

17. Materialien Zur Volkskunde Der Türkvölker Des Altaj. // MSOS. Jg. XXXVII. Abt. I, Ostasiatische Studien. - Berlin, 1934, S. 165-168.

18. Volkskundliche Texte Şor Kizi // MSOS, Jg. XXXVII, Abt. I Ostasiatische Studien S. 73- 105 (K. Menges ile birlikte).

1935:

19. Razlojeniye Rodovovo Stroya U Plemen Severnovo Atlaya (Kuzey Altay Kabilelerinde Boy Yapısı): Materialnoye Proizvodstvo, M., L.: OGİZ, 1935. S. 122.

20. Sledı Totemistiçeskih Predstavleniy U Altaytsev (Altaylılarda Totom Tasavvuru İzleri). 1935. SE, No: 4-5. S. 134-152.

1936:

21. Gosudarstveniy Muzey Etnografii (Devlet Etnografya Muzeysi). 1936. SE, No: 2. S. 126-129.

22. Oçerki Po İstorii Şorii (Şorya Tarihi Raporu). Moskova - Sankt-Peterburg: İzd. Vo AN SSSR, 1936. S. 260.

23. Ekspeditsiya Gosudarsvennovo Muzeya (Devlet Müzesi Araştırma Gezisi), 1936. SE, No: 1. S. 158-160.

24. Traces De Conception Totemiques Chez Les Altaïens Dans L. Moryensten: L'exposition

D'aptiranien. // Revue Arts Asiatiques. 1936. Vol. 10. P. 199-210.

1937:

25. Perejitki Rodovovo Stroya U Severnih Altaytsev (Kuzey Altaylılarda Boy Yapısı İzleri) (Po Materialam Ekspeditsii Vı Oyratii Vı 1936 G) Sankt-Peterburg: İzdatelstvo Gosudarstvennovo Muzeya Etnografii, 1937, S. 18.

1939:

26. Kırgızı (Kırgızlar) // İstoriya SSSR, Cilt 1. Blm. . 4. İzdatelstvo AN SSSR, 1939. S. 50.

(S. V. Kiselev ile birlikte)

27. Uygurskoye Hanstvo (Uygur Hanlığı) // İstoriya SSSR, Cilt 1. Blm. 4. İzdatelstvo AN SSSR, 1939. S. 48.

(S. V. Kiselev ile birlikte)

28. Perejitki Pervobitno-Obşinnovo Stroya U Narodov Severnovo Atlaya (Kuzey Altay Halklarında İlk-Toplum Yapısı İzleri) (Tez Çalışması) Sankt-Peterburg, 1939.

1940:

29. Obşestvenniye Otnoşeniya U Altaytsev (Altaylılarda Toplumsal İlişkiler) //İstoriya-Marksist. 1940. No: 11. S. 100-115.

1942:

30. Vozrojdenniy Narod (Halkın Kökeni). (Kratkiye Oçerki Po İstorii Altaytsev) Novosibirsk, OGIZ, 1942. S. 50.

1946:

31. Aynı- Jiteli Yujnovo Sahalina İ Kurilskih Ostrovov (Kuril Adası ve Güney Sahalin Sakinlerli -Aynalar). 1946. SE, No: 2. S. 216-218.

32. Kult Gor Na Altaye (Altaylılarda Dağ Kültü) // SE. 1946. No:2. S. 145-160.

33. Religiozniye İ Magičeskiye Funktsii Şamanskikh Bubnov (Şaman Teflerinin Dini ve Büyüsel Fonksiyonları). // Kratkiye Soobşeniya İnstitutu Etnografii AN SSSR. Moksova, 1946, Sayı 1, S. 41-45.

34. Etnografıçekiy Obzor Plemen Altaya Vı Cungarskiy Period (Cungarya Döneminde Altay Kabilelerine Etnogarafik Bakış) // İzvestiya Vsesoyuznovo Geografıçeskovo Obşestva. Mosk. - Lening. , İzd. -Vo AN SSSR, 1946, Cilt 78. No: 2. S. 223-234.

1947:

35. Kı Voprosu O Patriarhalno-Feodálnıh Otnoşeniyah U Koçevnikov (Göçebelerde Babaerkil-feodal İlişkiler Problemi). // Kratkiye Soobşeniya İnstitutu Etnografii AN SSSR, Sayı 3, 1947, S. 66-70.

36. Obrayd Ojivleniya Şamanskovo Bubna U Türkoyazıçnıh Plemen Atlaya (Türkdilli Altay Kabailelerinde Şaman Tefi Canlandırılması Geleneği). // Trudı İnstitutu Etnografii AN SSSR, Novaya Seeriya, Cilt 1, Mos. -Lening. , 1947, S. 139-183.

37. Etniçeskiy Sostav Sagaytsev (Sagayların Etnografik Yapısı). // SE. 1947. No: 3. S. 103-127.

38. Etnografiçeskaya Poyezdka Na Yug Hakasii Vı 1946 g. (1946 yılında Hakasyanın Güneyine Etnografik Seyahat) // Zapiski Hakaskovo NİİYLİ. Sayı 1. Abakan, 1948. S. 51-58.

1948:

39. Noviye Svedeniya Po Etnografii Kamsintsev Kamsitsler Hakkında Yeni Etnografik Bilgiler). // Zapiski Hakaskovo NİİYLİ. Sayı 1, Abakan, 1948. S. 58-61.

40. Ranniye Formı Feodálnıh Otnoşeniy U Koçevnikov (Göçebelerde Feodal İlişkilerin Erken Formu). Zapiski Hakaskovo NİİYLİ. Abakan, 1948. S. 3-31.

41. İz Poyezdki Kı Sagaytsem (Sagayalara Seyahat Notlarından). // Kratkiye Soobşeniya İnstitutu Etnografii AN SSSR, 1948. Sayı 4. S. 6168.

42. Kratkiy Oçerk Kultırı İ Bıta Altaytsev (Altaylıların Yaşam Tarzı ve Kültürüne Ait Kısa Rapor) . Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskiy Natsizdat, 1948, 64 S.

43. Opıt İzuçeniya Sotsialistiçekoy Kultırı İ Bıta Alaytsev (Altaylıların Sosyalist Kültürü ve Yaşam Tarzının Araştırılması). // SE, 1948. No. 1. S. 107-139. (Çek Dilinde De Yayımlanmıştı: Narodopisny Zbornik. Bratislava, 1952. Sv. 10)

44. Oçerk Po İstorii Altaytsev (Altaylıların Tarihi Raporu). Novosibirsk, OGİZ, 1948, 506 S. Gosudartsvennaya Premiya SSSR.

45. (Eleştiri Yazısı) Dırenkova N. P. Şorskiy Folklor. // SE, 1948. No. 3. - S. 198-203

46. Ekspozitsiya Po Slavyankim Narodam Vı GME (Slavyan Halklarına Giriş) // SE. 1948. No. 2. S. 216-217.

1949:

47. Buben Teleutskoy Şamankı İ Yevo Risunki (Teleüt Kadın Şaman Tefi ve Resimleri) // Sb. MAE, Sankt-Peterburg, 1949. Çıft. X. S. 191-200.

48. Geroiçeskiy Epos Altaytsev (Altaylıların Kahramanlık Destanı) . // SE, 1949. No. 1. S. 110-132.

49. Opıt Datırovki Şorskovo Predaniya O Proishojdeniya Zemledeliya (Şor Efsanelerinde Göre Çiftçiliğin Tarihlendirilmesi Denemesi). // İzvestiya Vsesoyuznovo Geografičeskovo Obşestva. 1949. Sayı 4. Cilt 81. S. 411-414.

50. Noviye Materialı Po Eposu Altaytsev (Altaylıları Eposuna Yeni Materyaller). // Sibirskiye Agni, 1949. – No. 2.

51. Osobennosti Materialarhalnoy Kultırı Kazahov, Obsulovlenniye Koçevım Obrazom Jizni (Kazakların Anaerkil Kültürü Özellikleri). Sb. MAE, 1949. Cilt 12. S. 43-70.

52. Çertı Pervobıtnoobşinnovo Stroya Vı Ohote Severnih Altaytsev (Kuzey Altaylılarda Avcılık Yapısında İlkel toplum Yapısı İzleri). // Sb. MAE, 1949, Cilt 11, S. 5-41.

53. Ot Redaktsii. // Okladnikov A. P. İstoriya Yakutii. Yakutsk, 1949. Cilt I. S. 3-4.

1950:

54. (Eleştiri Yazısı): Altın-Tuudı. Altayskiy Geroičesky Epos. // SE, 1950, No. 3, S. 203-207.

55. Şortısı Na Puti Sotsialističeskovo Razvitiya (Sosyalist Gelişme Yolunda Şorlar). // SE, 1950. No. 3. S. 12-137.

1951:

56. Drevniy Obıçay, Otrajayuşıy Pervobıtno-Obşinnıy Bıt Koçevnikov (Göçebelerde İlkel – Toplum Yapısını Yansıtan Kadim Gelenek). // Türkolojičeskiy Sbornik. 1951. Sayı 1. Mosk. -Lening. : İzd. -Vo AN SSSR, 1951. S. 164-175.

57. İstoričeskiy Put Razvitiya Hakasov (Hakasların Tarihi Gelişim Yolu). // İzvestiya VGO, 1951. Cilt. 83. No. 5. S. 485-499

58. Nauçnaya Sessiya Vı Hakasii (Hakasyada Bilimse Oturum). // SE, 1951. No. 1.

59. Odejda Altaytsev (Altaylıların Giysileri) // Sv. MAE, Mosk. -Lening. : İzd. -Vo AN SSSR, 1951, Sayı 13. S. 5-59.

60. Osnovniye Voprosı Etnografičeskoy Ekspozitsii Vı Sovetskih Muzeyah (Sovyet Müzelerinde Etnografik Örnekler Problemi). // SE, 1951. No:2. S. 7-14

61. (Eleştiri Yazısı): Canko T. A. Oçerki İstoričeskoy Etnogarfiı Karakalpakov // Voprosı İstorii. 1951. No. 9. S. 161-163.

62. Gorno-Altayskiy Avtonomniy Okrug: İstoričeskiy Oçerk (Dağlık Altay Otonom Bölgesi: Tarihi Rapor). // Bolşaya Sevetskaya Entsiklopediya, Mosk. , 1952. Cilt 12. S. 114-115.

1952:

63. Kı Voprosu O Natsionalnoy Konsolidatsii Altaytsev (Altaylıların Milli Konsolidasyon Problemi). // SE, 1952. No. 1. S. 75-84

64. Kratkiye Oçerki Po İstorii İ Etnografii Hakasov (XVIII - XIX v.) (XVIII-XIX. Asırda Hakasların Tarihi ve Etnografik Raporu), Abakan, 1952. 217 S.

65. Oçerk Etnogeneza Yujnih Altaytsev (Güney Altaylıların Etnogenezi). // SE, 1952. No. 3, S. 16-35. (Ayrıca Çince ve İngilizce olarak yayımlandı)

66. Etnografiçeskiy Oçerk Zemledeliya U Altaytsev (Altaylılarda Çiftçilik Hakkında Etnografik Rapor). // Sibirskiy Etnografiçeskiy Sbornik. (TİE, Novaya Seriya, Cilt XVIII). Sankt-Peterburg, 1952. Sayı I. S. 173-198.

67. (Eleştiri Yazısı): İstoriya Buryat-Mongolskoy ASSR, Cilt 1, // SE, 1952. No. 3. S. 229-236.

1953:

68. Narodı Sentralnoy Azii (Orta Asya Halkları). // Oçerki İstorii SSSR. Periof Feodalizma. 9-15 Vv. Çast Pervaya // Pod. Red. Akad. B. D. Grekova, D. İ. İ. L. V. Çerepnina, K. İ. İ. V. T. Paşuto. Moskova, İzdatelstvo AN SSSR, 1953. S. 740-746.

69. Narodı Yujnoy Sibiri (Güney Sibiry Halkları). Novosibirsk, 1953. 192 S.

70. Oçerki Po İstorii Altaytsev (Altaylıların Tarihi Raporu). // Otv. Red. S. V. Kiselev. Moskova-Sankt-Peterburg: İzd. Vo AN SSSR, 1953. 444 S.

71. Pişa Altaytsev (Altaylıların Yiyecekleri) (Etnografiçeskiy Oçerk) // Sb. MAE, Moskova - Sankt-Peterburg: Nauka, 1953. Cilt XIV, S. 37-71.

72. (Eleştiri Yazısı): Skalon V. N. Ruskiye Zemleprohodtsı XVII // SE, 1953. No. 1. S. 198-200.

73. Sotsialistiçeskoye Pereustroystvo Kulturu İ Bita Tuvintsev Tuvınların Kültürü ve Yaşam Tarzının Sosyalist Yeniden Yapılanması). // SE. 1953. No: 2. S. 76-102.

74. Proishojdeniye İ Etniçeskiy Sostav Koybalov(Koybalların Kökeni ve Etnik Yapıları). // SE. 1953. No. 3. S. 35-51.

1954:

75. İssledovaniya İnstituta Etnografii Po Probleme Formirovaniya Sotsialistiçeskih Natsii (Sosyalist Halkların Şekillenmesi Problemlerini Etnografya Enstitüsünün Araştırması). // Tezisi Dokladov Sessii Otdeleniya İstoriçeskih Nauk İ Plenumu İMK, Posyaşennih İtoğam Aarheologičeskih İ Etnografiçeskih İssledovaniy, 1953 g. , Moskova, 1954, S. 7-9.

76. Kı Voprosu O Suşnosti Patriarhalno-Feodalnih Otnoşeniy U Keçevnih Narodov Sibiri İ Kazahstana (Kazakistan ve Sibiry Halkları Göçebelerinde Babaerki-Feodal İlişkiler Problemi). Moskova, 1954. 44 S.

77. Osnovniye Problemi İzuçeniya Narodov Altaya Vı Sobetskoy İstoriçeskoy Nauke (Sovyet Tarih Biliminde Altay Halklarının Araştırılması Problemleri). //

Doklady Sovetskoy Delagatsii Na 23-m Mejdunarodnom Kongresse Vostokovedov. Kembric, 1954. 15 S. (Rusça ve İngilizce)

78. Osnovniye Etapy İstorii Hakasov (Hakasların Tarihinin Temel Etapları). // Zapiski Hakaskovo NIİYLİ. Abakan, 1954. Sayı 3. S. 3-33.

79. Rabota Sayano-Altayskoy Ekspeditsii Vı 1952 g. (1952 yılında Sayano-Altay Bilimsel Araştırma Çalışması) // Kratkiye Soobşeniya İE AN SSSR. 1954. Sayı. 20. S. 3-7.

80. O Suşnosti Patriarhalno-Feodalnıh Otnoşehiy U Koçevıh Narodov Sredney Azii İ Kazahstana (Kazakistan ve Sibiry Halkları Göçebelerinde Babaerkil-Feodal İlişkiler Problemi)// Materialı Nauçnoy Sessii Po İstorii Narodov Sredney Azii İ Kazahstana. Taşkent, 1954. S. 1-38.

81. O Suşnosti Patriarhalno-Feodalnıh Otnoşehiy U Koçevıh Narodov Sredney Azii İ Kazahstana (Kazakistan ve Sibiry Halkları Göçebelerinde Babaerkil-Feodal İlişkiler Problemi) // Voprosı İstorii. 1954. – No. 6. S. 73-89.

1955:

82. O Natsionalnoy Konsolidatsii Narodov Sibiri (Sibiry Halklarının Milli Konsolidasyonu Hakkında) // Voprosı İstorii. 1955. No. 10, S. 59-67

83. O Suşnosti Patriarhalno-Feodalnıh Otnoşehiy U Koçevıh Narodov Sredney Azii İ Kazahstana (Kazakistan ve Sibiry Halkları Göçebelerinde Babaerkil-Feodal İlişkiler Problemi)// Materialı Nauçnoy Sessii Po İstorii Narodov Sredney Azii İ Kazahstana. Taşkent, 1955. S. 17-42.

84. Badania Nad Kartatowaniem Sie Socialistycznych Narodov // Lud (Wrocław). 1955. T. XLII, Cz. 2. S. 613-618.

1956:

85. İstoriko-Etnogarafıçeskiy Oçerk Russkovo Naseleniya Sibiri Vı Dorevolutsionniy Period (Devrim Öncesi Dönemde Sibiry'nın Rus Nüfusunun Tarihi-Etnografik Raporu). // Narodı Sibiri. Pod. Red. M. G. Levina, Potapov. Moskova – Sankt-Peterburg: İzd. -Vo AN SSSR, 1956. – S. 115-214 (S. V. İvanov, G. S. Maslova, V. K. Sokolova ilebirlikte)

86. Primeneniye İstoriko-Etnogarafıçeskovo Metoda Kı İzuçeniyu Pamyatnikov Drevnetürkskoy Kultury (Kadim Türk Kültürü Anıtların Araştırılmasına Yeni Tarihi-Etnografik Metodların Kabulü) Doklady Sovetskoy Delegatsii Na 5 -Om Mejdunarodnom Kongresse Antropologo İ Etnografov. Moskova, 1956. 28 S.

87. Proishojdeniye İ Etniçeskiy Sostav Koybalov (Koybalların Kökeni ve Etnik Yapısı) // SE, 1956. No. 3, S. 35-51.

88. Altaytsı (Altaylılar) // Narodı Sibiri. Pod. Red. M. G. Levina, Potapova. Moskova-Sankt-Peterburg, İzd. Vo AN SSSR, 1956, S. 329-376.

89. Tuvintsı (Tuvinler). // Narodı Sibiri. Pod. Red. M. G. Levina, Potapova. Moskova-Sankt-Peterburg, İzd. Vo AN SSSR, 1956, S. 420-473.

90. Haksı (Hakaslar). // Narodı Sibiri. Pod. Red. M. G. Levina, Potapova. Moskova-Sankt-Peterburg, İzd. Vo AN SSSR, 1956, S. 376-420.

91. Şortsı (Şorlar) // Narodı Sibiri. Pod. Red. M. G. Levina, Potapova. Moskova-Sankt-Peterburg, İzd. Vo AN SSSR, 1956, S. 492-529.

1957:

92. İz İstorii Koçevniçestva (Göçebeliliğin Tarihinden). // Vestnik İstorii Mirovoy Kulturi. 1957. No. 4, S. 55—69.

93. Leninskaya Natsionalnaya Politika Ve Deystvii (Uygulamada Milli Lenin Politikası). // SE. 1957. No. 5. S. 10-30 (Çinceye Çevrilmiştir Vı Sb. Soprosı Natsionalnostey. Pekin, 1958.)

94. Nauçnaya Poyezdka Vı Çehoslovakiyu (Çekoslovakya'ya İlmi Seyahat). (O Rabote Etnofraçeskih Uçrejdeniy Vı Çehoslovakii. // SE. 1957. No. 1. S. 166-172.

95. Novıye Dannıye O Drevneturkskom Otükan (Kadim Türk Ötüken'i Hakkında Yeni Veriler). // Sovetskoye Vostokevedeniye. 1957. No. 1, S. 106-117

96. Proishojdeniye İ Formirovaniye Hakaskoy Narodnosti (Hakas Halkını Kökeni ve Şekillenmesi). Abakan, 1957. 307 S.

97. (Eleştiri Yazısı): Dulov V. İ. Sotsialno-Ekononiçeskaya İstorıya Tuvı. 19. Naçalo 20 Vv. //SE,1957. No. 3. S. 199-203.

98. Problema Patriarhalno-Feodalnih Otnoşeniy U Kokçevih Narodov SSSR (SSCB Göçebe Halklarında Babaerki-Feodal İlişkiler Problemi). Pekin, 1957. Çince.

99. Samanismus U Narodu Sajansko-Altajske Vysociny Jako Historicky Pramen // Ceskoslovenska Etnografia. - 1957. Sv. 5, № 2. - S. 134-145.

100. Z Dejin Kocovnictive Stredni Asii // Ceskoslovenska Etnografia. - 1957. Sv. 5, № 2. S. 260-280.

101. Zum Problem Der Herkunft Und Ethnogenese Der Koibalen Und Motoren // Journal De La Societe Finno-Ugrien. Helsinki, 1957. Vol. 59. - P. 104.

1958:

102. Perviy Sezon Polevih Rabot Tuviskoy Kompleksnoy Arheologo-Etnograçeskoj Ekspeditsii (Tuvın Arkeolojik-Etnografik Araştırmalar Kompleksinde Saha Çalışmalarının İlk Sezonu). // Tezısı Doklada Na Sessii Uçenovo Soveta İnstituta Etnografii AN SSSR, Posvyaşennoy İtoğam Ekspeditsionnih İssledovaniy 1957 g., Moskova, 1958. S. 6-9 (A. D. Graç ile birlikte)

103. Volk Vı Starinnıh Narodnıh Poveryah İ Primetah Uzbekov (Özbeklerin Eski Halk İnanç ve Alametlerinde Kurt). // Kratkiye Soobşeniya İn-Ta Etnografii AN SSSR, Sayı 30. Moskova, 1958. S. 135-142.

104. İzüçeniye Altaytsev Russkimi Uçenımı Vı Dorevolutsionnıy Period (Devrimöncesinde RusÂlimler Tarafından Altaylıların Araştırılması). // İçeniye Zapiski Gorno-Altayskovo NİİYLİ, 1958. Sayı 2. S. 3-23.

105. Kı İzüçeniye Şamanizma U Narodov Sayano-Altayskovo (Sayano-Altay Halklarında Şamanizm Araştırmaları). // Filologiya İ İstoriya Mongolskih Narodov. Sbornik Pamyati B. Y. Vladimirtsova. Moskova, 1958. S. 314-322.

106. O Statye N. V. Künera "Vostoçniye Uranhaytsı Po Kitayskim İstoçnikam" // Uçeniye Zapiski Tuvinskovo NİİYLİ, Cilt 6, 1958. S. 198-202.

107. (Eleştiri Yazısı): Uçeniye Zapiski Tuvinskovo Nauçno-İssledovatel'skovo İnstitutu Yazıka, Literaturı İ İstorii. Cilt 1-5. // Voprosı İstorii. 1958. No. 3. S. 161 – 163.

108. Tuvinskaya Kompleksnaya Arheologo-Etnografiçeskaya Ekspeditsiya (Tuvın Arkeoloji-Etnografya Araştırma Kompleksi). O Polevıh İssledovaniya 1947 G. // SE. 1958. No. 5. S. 134–138.

109. Muzey Antropologii İ Etnografii AN SSSR (SSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografya Müzesi). // Die Ethnographischen Museen Der Mittel Und Ostalzpischen Staaten. – Brno, 1958.

110. Nova Kompleksni Expedice Institut Ethnografie Akad. Ved SSSR // Československa

Etnografia. – 1958. Sv,6, N 3. – S. 93–96.

1959:

111. S. N. Zazmtin (Nekrolog). //SE. 1959. No. 3 (P. İ. Boriskovskiy, L. İ. Lavrov, A. P. Okladnikov ilebirlikte)

112. İz İstorii Rannih Form Semi İ Religiznıh Predstavleniy (Aile ve Dini İnançların Erken Şekilleri Tarihinden) (Obıçay Dareniya Ubitovo Lebedya U Hakasov) // SE, 1959. No. 2. S. 18-30.

113. Nekotoriye İtogi Rabot Tuvinskoy Ekspeditsii (Tuvın Araştırmaları Bazı Sonuçları). // SE. 1959. No. 5.

114. O Nauuçno-Prosvetitel'skoy Rabote MAE AN (Bilimler Akademisi AEM'nin İlmi-Aydınlatıcı Çalışması Hakkında) // Ethnografica. 1959. No. 1.

115. Predisloiye // Taksami Ç. M. Vozrojdeniye Nivhskey Narodnosti. Yujno-Sahalinsk, 1959, S. 3-4.

116. Ceska Etnograficka Kolekce Ve Statnim Museum Etnografie Narodu SSSR V Sankt-Peterburge // Cesky Lid. – 1959. Sv. 46. – S. 193–197.

117. Quelques Aspekts Du Development Socie-Economique Et Culturel Des Nomades En URSS // Revue Internationale Des Sciences Sociales. – Paris, 1959. – Vol. 11, № 4. (A. T. Tursunbayev ile birlikte)

118. Samanske Bubny Altaiskych Narodnosti // Ceskoslovensko Etnografia. 1959. Sv. 7, № 4. S. 366–386.

1960:

119. Poleviye İssledovaniya Tuvinskoy Kompleksnoy Ekspeditsii İnstituta Etnografi AN SSSR (SSCB Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü Tuvin Araştırma Kompleksi Saha Çalışmaları). // Nauçnaya Konferetsiya Po İstorii Sibiri İ Dalnevo Vostoka. İrkutsk, 1960. S. 15-17. (S. İ. Vaynşteyn, A. D. Graç, V. P. Dyakonova ile birlikte)

120. Zadaçi Etnografiçeskovo İssledovaniya Narodov Sibiri İ Svete Uçeniya V. İ. Lenina Po Natsionalnomu Voprosu (Sibirya Halklarını Etnografik Araştırmaları ve Bilim Dünyasının V. İ. Lenin'in Milli Meseleler Bağlamında Bilinmesi)// SE. 1960. No. 2 S. 21-33.

121. İz İstorii Gorno-Altayskoy Avtonomnoy (Otonom Dağlık Altay Tarihi). // Uçeniye Zapiski Gorno-Altayskovo NİİYLI. 1960. No. 3. S. 3-42.

122. Osnovniye Printsipi Ekspozitsii Vı Etnografiçeskikh Muzeyah SSSR (SSCB Etnografya Müzelerinde SErgilerin Temel Prensipleri). Dokladı Na 6-M Mejdunarodnom Kongresse Etnografiçeskikh İ Antropologiçeskikh Nauk. Moskova, 1960. 21 S.

123. Noviye Materialı Po Etnografii Tuvintsev (Tuvinlere Ait Yeni Etnografik Materyaller). // Uçeniye Zapiski Tuvinskovo NİİYLI. Sayı 8, Kızıl, 1960. S. 180-185.

124. Göcebelerin İbtidai Cemaat Hagatlarını anlatan Çok eski bir adet // Jarich Dergisi. İstambul, 1960. P. 71–84.

125. Materialı Po Etnografii Tuvintsev Rayona Mongun-Taygi İ Kra-Hoya (Mongun-Tayga ve Kra-Noya Bölgesi Tuvinlerinin Etnografik Materyalleri) // Trudı Tuvinskoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii AN SSSR, Moskova – Sankt-Peterburg, 1960. Cilt 1. S. 171-237.

126. Noviye Materialı O Drevnih Etnogenetiçeskikh Svyazah Narodnostey Sayano-Altayskovo Nagorya (Sayano-Altay Yaylalarının Halkların Kadim Etnografik Bağlantıları Hakkında Yeni Materyaller). Dokladı Sovetskoy Delegatsii Na 25-M Mejdunarodnom Kongresse Vostokeyedov. Moskova, 1960. 10 S.

127. Tuva Vı Şostave Mongolskih Gasudarstv Altın-Hanov İ Cungarii (Moğol Altın-Hanlar ve Cungarya Devlet Yapılarında Tuva) // Uçeniye Zapiski Tuvinskovo NiiYLİ. Kızıl, 1960. Sayı 8. S. 170-179.

128. Tuvinskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya İE AN SSSR (SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Tuvin Araştırma Kompleksi) // Trudı Tuvinskoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii AN SSSR. Sankt-Peterburg, 1960. Cilt I. S. 3-6.

129. New Date On The Ethnogenetic Relations Of The Peoples Of The Sajan-Altai Upland // XXV. International Congress Of The Orientalist. Moskow, 1960.

1961:

130. Osnovniye Problemy Etnografičeskovo İzüçeniya Narodov SSSR (SSCB Halklarının Etnografik Araştırmalarını Temel Problemleri) // Sovetskaya Etnografiya. 1961. No. 3 S. 3-12. (Y. V. Krupanskaya, L. N. Terenteva ilebirlikte)

131. Vedeniye // İstoriko-Etnografičeskiy Atlas Sibiri (Siriyanın Tarihi-Etnografik Atlası/Giriş). Moskova - Sankt-Peterburg, 1961. S. 3-11. (M. G. Levin ilebirlikte)

132. Zadaçi Etnografičeskovo İzüçeniya Narodov Sibiri Vı Svyazi Sı Reşeniyami 21 Syezda KPSS (KPSS 21. Kongresindeki Kararlarla Bağlantılı Sibirya Halklarının Etnografik Araştırılması Vaszifesi). // Voprosı İstorii Sibiri İ Dalnevo Vostoka. Novosibirsk, 1961. S. 23-33.

133. Oçerk Sotsialističeskovo Straitelstva U Altaytsev Vı Period Kolektivizatsii (Kolektiflik Öncesi Dönemde Altaylılarda Sosyalist Yapılanma Raporu). Gorno-Altaysk, 1961. 84 S.

134. Ot Redaktsii // Küner N. V. Kitayskiye İzvestiya O Narodah Yujnoy Sibiri, Sentralnoy Azii İ Dalnovo Vostoka. Moskova, 1961. S. 5-6.

135. Altaytsı (Altaylılar). // Sovetskaya İstoričeskaya Entsiklopediya Moskova, 1961. Cilt I. S. 462.

136. Historiko-Etnograficke Vyzkumy V Tuve/Cescoslovenska Etnografia. 1961. Sv. 9, № 3. S. 280-297.

137. Zavdaniya Radanskoy Etnografično Nauki Vı Svete Rişeniy XXII Zvisdu KPSS // Narodna Tvorçist Ta Etnografiya. 1962. No. 3.

1962:

138. Novoye Vı İstorii Narodnostey Tuvı (Tuva Halk Tarihinde Yeniler) (Po Materialam Tuvinskoy Kompleksnoy Ekspeditsii İnstituta Etnografii AN SSSR). // Sibirskiye Ogni. 1962. No. 7. S. 150-154.

139. Etnografiçeskoye İzüçeniye Sotsialistiçeskoy Kulturu İ Bıra Narodov SSSR (SSCB Halkları Sosyalist Kültür ve Yaşam Tarzının Etnografik Araştırması). // SE, 1962. No. 2. S. 3-19

1963:

140. Zadaçi Etnogafii İ Etnografiçeskovo Muzeyevedeniya (Etnografya ve Etnografik Müze Bilimi Vazifeleri). // SE, 1963. No. 2, S. 3-6

141. O Narode Bökliyskoy Stepi (Böblik Step Halkı Hakkında). // Türkolojiçeskiye İssledovaniya. Moskova – Sankt-Peterburg, 1963. S. 228-291

142. Die Schamanentrommel Bei Den Altaischen Völkerschaften. // Glabenswelt Und Folklore Der Sibirischen Völker. - Budapest, 1963, S. 223-256.

143. Novıye Materialı O Drevnih Etnografiçeskih Svyazah Narodnostey Sayano-Altayskovo Nagorya (Sayano-Altay Yaylalarının Kadim Etnografik Halklarıyla Bağlantılara Yeni Materyaller) // Trudı 25-Vo Mejdunarodnovo Kongressa Vostokovedov. Moskova, 1963. Cilt Ç. S. 9-10.

144. Turkskiye Narodı Yujnoy Sibiri Vı 6-8 vekah (6-8 asırlarda Güney Sibirya Türk Halkları) // İstoriya Sibirii. Moskova, 1964. Cilt I. S. 266-284.

1964:

145. Vedeniye: İstoriya Tuvi (Tuva Tarihi: Giriş). Cilt 1. Moskova, 1964. S. 5-17

146. Kultura İ Bitı // İstoriya Tuvi (Tuva Tarihi: Kültür ve Yaşam Tarzı). Cilt 1. Moskova, 1964. S. 223-238 (V. P. Dyakonova ile birlikte)

147. Kultura İ Bitı // İstoriya Tuvi (Tuva Tarihi: Kültür ve Yaşam Tarzı). Cilt 1. Moskova, 1964. S. 330-337 (V. P. Dyakonova ile birlikte)

148. Muzey Antropologii İ Etnogafii AN SSSR (SSCB BA Antropoloji ve Etnografya Müzesi) (Kı 250-Letiye Muzeya). // SE, 1964. No. 4, S. 196-217.

149. Tuva Vı Sostave Mongolskih Gosudarstv Altın-Hanov İ Cungarii (Mogol Altın-Hanlar veCungarya Devlet Yapısında Tuva). // İstoriya Tuvi. Cilt 1. Moskova, 1964. S. 198-238

150. Tuva Vı Sostave Türkskovo Kaganata (Türk Kağanlığı Yapısında Tuva). // İstoriya Tuvi. Cilt 1. Moskova, 1964. S. 55-115

151. Hozyaystvo, Bıt İ Kultura // İstoriya Tuvi (Tuva Tarihi: İktisat, Yaşam Tarzı ve Kültür). Cilt 1. M. , 1964. S. 83-111 (A. D. Graç ilebirlikte)

152. Etniçeskiy Sostav İ Rasseleniye Tuvintsev (1757-1911) (1757-1911 Tuvinlerin Etnik Yapısı ve Yerleşimleri). // İstoriya Tuvi. Cilt 1. Moskova, 1964. 250-256

153. (Sempozyum bildirisi) Vıstupleniye Na Simpoz: "Uçeniye L. Morgana O Perigodizatsii Pervobıtınovo Obşestva Vı Svete Sovremennoy Etnogafii" Na 7-M

Mejdunarodnom Kongresse Antropologičeski i Etnogرافیčeskih Nauk // Moskova, 1964. Cilt 4. S. 479-481.

154. (Redaktirovaniye) The Peoples Of Siberia. Chicago, 1964.

1965:

155. Etničeskiye Protsessy i Migratsii Naseleniya (Nüfusun Göç ve Etnik Süreci). // İstoriya Sibiri. Cilt 1. Novosibirsk, 1965. (B. O. Dolgih ile birlikte)

156. Vı Novih Muzeıyah Meksiki (Meksika'nın Yeni Müzeleri Hakkında). // Vestnik AN SSSR. 1965. No. 5. S. 90-93.

157. Narodı Yujnoy Sibiri Vı VI VIII v. (VI-VIII. Asırlarda Güney Sibirya Halkları) // İstoriya Sibiri. Cilt 1, Novosibirsk, 1965.

158. Sotsialno-Ekonomičeskoye Razvitiye Korennih Nerusskih Narodov (Rus Olmayan Yerli Halkların Sosyal-Etnik Gelişimleri). // İstoriya Sibiri, Cilt 1. Novosibirsk, 1965. (N. N. Stepanov ile birlikte)

159. Sotsialniye Otnesşeniya U Narodov Sibiri (Sibirya Halklarında Sosyal İlişkiler). // İstoriya Sibiri. Cilt 1. Novosibirsk, 1965. (N. N. Stepanov ile birlikte)

160. Hozyatsvo i Obşestvenniy Stroy Narodov Sibiri (Sibirya Halklarında Toplumsal Yapı ve Tarım). // İstoriya Sibiri. Cilt 1. Novosibirsk, 1965. (N. N. Stepanov ile birlikte)

161. Jubileum Nejstarsiho Etnografickeho Muzea // Cesky Lid. – 1965. No: 3. S. 178 - 181.

1966:

162. Etnonim "Tele" i Altaytsı (Tele Etnonimi ve Altaylılar). // Türkolojičeskih Sbornik. K1 60-Letiyu A. N. Kononova. Moskova: Nauka, 1966. S. 233-240.

163. Poleviye İssledovaniya Tuvinskoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografıçeskoı Ekspeditsii (Tuvın Arkolojik-Etnografik Araştırma Kompleksi Saha Çalışması). // Trudı Tuvinskoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografıçeskoı Ekspeditsii. Moskova – Sankt-Peterburg, 1966. Cilt 2. S. 3-13.

164. Das Museum Fur Anthropologie Und Ethnografie Der Academie Der Wissenschaften Der USSR // Jahrbuch Des Museum Fur Volkerkunde Zu Leipzig, 1966. Bd 23. S. 149-170.

1968:

165. İz Etničeskoı İstorii (Etnik Tarihten). // İstoriya, Arheologiya i Etnografiya Sredney Azii. Moskova, 1968, S. . 316-323.

166. Shamans' Drums Of Altaic Ethnic Groups. // Popular Beliefs And Folklore Tradition In Siberia. – Budapest, 1968. – Pp. 205—234.

167. Türskiy Narodı Uynoy Sibiri (Güney Sibiryä Türk Halkları). // İstoriya Sibiri Sı Drevneysh Vremen, Sankt-Peterburg, 1968. Cilt I. S. 266-284.
168. Yeniseykiye Kirgızı (Yenisey Kırgızları). // İstoriya Sibiri Sı Drevneysh Vremen, Sankt-Peterburg, 1968. Cilt I. S. 377-379.
169. Migratsii Naseleniya İ Etnicheskiye Protsessi (Nüfusun Göç ve Etnik Süreci). // İstoriya Sibiri. Sankt-Peterburg, 1968. Cilt 2. S. 55-61. (B. O. Dolgih ile birlikte)
170. Hozyaystvo İ Obşestvennyy Stroy Narodov Sibiri (Sibiryä Halklarının Toplumsal Yapısı ve Tarım). // İstoriya Sibiri. Sankt-Peterburg, 1968. Cilt 2. S. 93-109. (N. N. Stepanov ile birlikte)
171. Sotsialno-Ekonomicheskiye Razvitiye Narodov Sibiri (Sibiryä Halklarının Sosyal-Ekonomik Gelişmesi). // İstoriya Sibiri. Sankt-Peterburg, 1968. - Cilt 2. S. . 285-300. (N. N. Stepanov ile birlikte)
172. Sotsialno-Ekonomicheskiye Razvitiye Narodov Sibiri (Sibiryä Halklarının Sosyal-Ekonomik Gelişmesi). // İstoriya Sibiri. Sankt-Peterburg, 1968. - Cilt 2. S. . 417-434. (N. N. Stepanov ile birlikte)
- 1969:**
173. Oçerki Narodnovo Bitä Tuvintsev (Tuvınların Yaşam Tarzı Raporu). Moskova: Nauka, 1969. 401 S.
174. Etnicheskiy Sostav İ Proishojdeniye Altaytsev (Altaylıların Kökeni ve Etnik Yapısı). İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk. Sankt-Peterburg: Nauka, 1969. 196 S.
175. Poslevloviye Redaktora // Vatkina K. V. Oçerk Kulturi İ Bitä Buryat. Sankt-Peterburg, 1969. S. 210-217.
176. Uynıye Etnicheskiye Elementı Vı Sostave Severnih Altaytsev (Kuzey Altaylıların Yapısında Güney Etnik Elementler). // Proishojdeniye Aborigenov Sibiri İ İh Yazıkov. Tomsk, 1969. S. 131-134.
- 1970:**
177. Kı Semantike Nazvaniy Şamanskikh Bubnov U Narodnostey Atlaya (Altay Halklarında Şaman Teplerinin Adı Semantiği). // Sovetskaya Türkologiya. Baku, 1970. No. 3 S. 86-93
178. Znaçeniye İdeyno-Teoretiçeskovo Naslediya V. İ. Lenina Dlya Sovetskoy Etnografii // SE, 1970. No. 2. S. 3—21. (S. M. Abramzon ile birlikte)
179. Ot Redaktora // Trudı Tuvinskoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii AN SSSR. Moskova – Sankt-Peterburg, 1970. Cilt 3. S. 3—6
180. (Eleştiri Yazısı): Uçeniye Zapiski Tuvinskovo Niiyli // SE. 1970. No. 6. S. 161-163.

181. Etnogarañeskoje İzuçeniye Türksekih Narodnostey Vı SSSR Za Sovetskiy Period (SSCB Sovyet Döneminde Türk Halklarını Etnografik Araştırmaları). // Türkologışeskiy Sbornik. 1970 Moskova: Gl. Red Vostoçn. Lit. -Rı, 1970. S. 163-175

1971:

182. İz İstorii Natsionalno-Kulturnovo Stroitelstva U Altaytsev (Altaylılarda Mili-Kültürel Yapılanma Tarihinden). // Uçeniye Zapiski Gorno-Altayskovo NİİYLİ. Gorno-Altaysk, 1971. Sayı 10. S. 31-37.

183. O Rabote Metodologışeskovo Seminara LOİE AN SSSR // Metodologışeskiye Seminara İ Aktivizatsiya Nauçnovo Tvorçestva Uçenih Sankt-Peterburg, 1971.

184. Hakası (Hakaslar). // Sovetskaya İstorışeskaya Entsiklopediya. Moskova, 1971. Cilt 15. S. 490-491.

1972:

185. Tubaları Gornovo Altaya(Dağlık Altay Tubaları). // Etnışeskaya İstoriya Narodov Azii. Moskova, 1972. S. 52-66.

186. Tülberı Yeniseyskih Runışeskih Nadpisey (Yenisey Runik Yazıtlarında Tülberler) // Türkologışeskiy Sbornik. 1971. Moskova: Nauka, Ayka, 1972. S. 145-166.

1973:

187. Nekotoriye Aspektı İzuçeniya Sibirskovo Şamanstva. Doklad Na IX Mejdunarodnom Kongresse Antrpologışeskih İ Etnografışeskih Nauk. Moskova, 1973. 16 S. (Ayrıca İngiliz Dilinde: Certain Aspects Of The Study Of Siberian Shamanism. Chicago, 1973)

188. Umay Bojestvo Drevnih Türkov Vı Svete Etnografışeskih Dannih (Etnografik Verilerde Kadim Türk Tanrıçası- Umay) // Türkologışeskiy Sbornik, 1972. Moskova: Nauka, Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, 1973. S. 265-286. (Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Ankara-2012, sayı 2, sayfa: 165-178; Türkçeye çeviren: Atilla Bağcı)

189. Vıvodnaya Statya // İstoriya Gorno-Altayskoy Avtonomnoy Oblasti (GornoAltay Otonom Bölgesi Tarihi// Giriş Makalesi). Gorno-Altaysk, 1973.

190. (Eleştiri Yazısı): Bayaliyev T. D. Doislamkiye Verovaniya İ Perejitki U Kirgizov // SE. 1973. No. 5. S. 166-168.

191. Kı İstorii Osvoeniya Russkimi Krasnoyarskovo Kraya (Krasnoyarsk Bölgesinin Ruslar Tarafından Alınması Tarihine). // Ruskoje Naseleniye Pomorya İ Sibiri: (Perido Feodalizma). Moskova, 1973. S. 433-442.

1974:

192. Zametka O Proishojdenii Çelkantsev-Lebedintsev (Çelkanlar-Lebedinleri Kökeni). // Bronzoviy İ Jeleznıy Vek Sibiri. Drevnyaya Sibiri. Sayı 4, Novosibirsk: Nauka, Sibirskiye Otdeleniye, 1974. S. 304-313.

193. (Eleştiri Yazısı): Abramzon S. M. Kirgizı İ İh Etnogenetiçeskiye İ İstoriçeskiye Svyazi // Narodı Azii İ Afriki. 1974. No. 1. S. 196-199.

194. Rol Etnografii Vı Osuşestvlenii Leninskoy Natsionalnoy Politiki (Lenin'in Milli Politikasında Etnografyanın Rolü). // Gorodskaya Nauçno-Metodologiçeskaya Konfrentsiya Rukovoditeley İ Aktivnaya Metodologiçeskih Seminarov. Sankt-Peterburg, 1974.

195. Altaye-Sayanskiye Etnogarfiçeskiye Paralelli Kı Drevnetürskomu Obıraydu Jertvoprinoşeniya Domaşnih Jivotnih İ İh İstoriçeskioye Znaçeniye(Kadim Türk Geleneği Evcil Hayvanların Kurban Edilmesi ve Onların Manasına Altay-Şamanizm'deki Paralellikler). // Uçeniye Zapiski Gorno-Altayskovo NiiYLI. Gorno-Altaysk, 1974. Sayı 11. S. 51-62.

1975:

196. Narodnaya Etnogoniya Kak Odin İz İstoçnikov Dlya İzuçeniya Etniçeskoı İ Sotsialnoı İstorii (Sosyal ve Etnik Tarihin Araştırılması İçin Kaynaklardan Biri Olarak Halk Bilgeliği) // (Na Materiale Türkoyazıçnıh Koçevnikov) // Sovetskaya Etnografiya. 1975. No. 6. (S. M. Abramzon ile birlikte)

197. O Feodalnoı Sobsvennosti Na Pastbişa İ Koçevya U Tuvintsev (XVIII-Naçalo XX V.) (Tuvinlerde Feodal Mülkiyet Olarak Meraler ve Göç)// Sotsialnaya İstoriya Narodov Azii. Moskova, 1975. S. 115-125.

198. Über Den Pferdskult Beiden Turksprachigen Volkern Des Sajan-Altai Gebirges //Abhandlungen Und Berichte Des Staatlichen Museum Fur Volkerkunde Dresden. Berlin,

1975. Bd 34. S. 473-487.

1976:

199. İstoriçeskiye Svyazi Sayano-Altaykih Narodov Sı Yakutami (Sayano-Altay Halklarının Yakutlarla Tarihi Bağlantısı) (Po Etnogarfiçeskim Materialam) // Vsesoyuznaya Türkologiçeskaya Konferentsiya. Alma-Ata, 1976. S. 83-85.

1977:

200. Kon Vı Verovaniyah İ Epose Narodov Sayano-Altaya (Sayano-Altay Halklarının Destan ve İnançlarında At). // Folklor İ Etnografiya, Sankt-Peterburg, 1977. S. 164-174.

201. (Eleştiri Yazısı): Guzey R. G. Proishojdeniye Başkirkovo Naroda // Voprosi İstorii. 1977. No. 1. S. 153-156.

202. Signification Rituelle Du Pelage Des Chevaux Chez Les Populations Sajano-Altaiennes // L'ethnographie (Paris). - 1977. - № 2. - P. 81-91.

1978:

203. Drevnetürkiye Çertı Poçitaniya Neba U Sayano-Altayskih Narodov (Sayano-Altay Halklarında Gökyüzünü Tazimin eski Türk izleri). // Etnografiya Narodov Altaya İ Zapadnoy Sibiri. Novosibirsk: Nauka, 1978. S. 50-64.

204. İstoriçeskiye Svyazi Altaye-Sayanskikh Narodov Sı Yakutami (Sayano-Altay Halklarının Yakutlarla Tarihi Bağlantısı). (Po Etnografiçeskim Materialam) // SE, 1978. No. 5. S. 85-95.

205. Kı Voprosu O Drevnetürskoy Osnove İ Datirovke Altaskovo Şamanstva (Altay Şamanlığını Tarihlendirme ve Kadim Türk Temellerine Ait Problemler). // Etnografiya Narodov Altaya İ Zapadnoy Sibiri. Novosibirsk, 1978. S. 3-36

206. Kı Probleme Arealnıh İssledovaniy Etnografii Narodov Sibiri (Sibirya Halklarının Etnografya Araştırmalarına Ait Problemler). Narodı İ Yazıkı Sibiri: Arealniye İssledovaniya. Moskova, 1978. S. 7-14.

207. The Shaman Drum As A Source Of Ethnographical History // Siberia. Budapest, 1978. P. 169-179.

208. Altaic Shamanism: Essay İn Historical Dating // General Problems Of Ethnography. Papers By Soviet Researches. - Moscow, 1978. - P. 40-50.

1979:

209. "Yer Sub" Vı Orhonskih Nadpisah (Orhon Yazıtlarında "Yer - Su") // Sovetskaya Türkologiya. 1979. No. 6. S. 71-77

1980:

210. İstoriçeskiye Kornı Altayskovo Şamanstva (Altay Şamanlığının Tarihi Kökleri). // Kratkoye Soderjaniye Dokladov Sessii İE AN SSSR, Posvyaşennoy Stoletiyu Sozdaniya Pervovo Akademiçeskovo Etnogarafo-Antopologiçeskovo Sentra. Sankt-Peterburg, 1980. S. 69-71.

211. Opıt İzüçeniya Drevnetürskikh Elementov Vı Altayskom Şamanstve (Altay Şamanlığında Kadim Türk Elementlerinin Araştırılması Denemesi). // Literatura İ İstoriya: Tez. Dokl. İ Soobş. 3-Y Vsesoyuznoy Türkologiçeskoy Konferentsii. Taşkent, 1980.

1981:

212. Şamanskiy Buben Kaçintsev Kak Unikalmıy Predmet Etnografiçeskih Kollektsey (Etnografik Koleksiyonun Muazzam Bir Delili Olarak Kaçınların Şaman

Tefi). // Materialnaya Kultura i Mifologiya (Sb. MAE, T. XXXVI). Sankt-Peterburg, 1981. S. 125-137.

1982:

213. Mifologiya Turkoyazıcnıñ Narodov (Türk Dilli Halkların Mitolojisi). // Mifi Narodov Mira. Moskova, 1982. Cilt 2. S. 538-540.

214. Drevneuygurskiye Elementı Vı Traditsionoy Kulture Altaye-Sayanskıñ Narodov (Sayano-Altay Halklarının Geleneksel Kültüründe Kadim Uygur Elementleri). // Voprosı Etnografii Hakasii. Abakan, 1982. S. 11-27.

1983:

215. Drevneuygurskiye Elementı Vı Traditsionoy Kulture Altaye-Sayanskıñ Narodov (Sayano-Altay Halklarının Geleneksel Kültüründe Kadim Uygur Elementleri). // Aktualniye Problemy Sovetskovo Uygurovedeniya. Alma-Ata, 1983. S. 189-202.

216. Mifi Altaye-Sayanskıñ Narodov Kak İstoriçeski İstoçnik (Tarihi Kaynak Olarak Sayano-Altay Halklarının Mitolojisi). // Voprosı Arheologii i Etnografii Gorno Altaya. Gorno Altaysk 1983. S. 96-110.

1985:

217. O Nekotorıñ Voprosah Arhaiçeskovo Mirovozreniya (Arkaik Dünya Görüşlerine Dair Bazı Problemler Hakkında). Po Povodu Knigi G. N. Graçevoy "Traditsionnoye Mirovozreniye Ohotnikov Taymıra". // SE, 1985. No. 3. (Y. V. Revunenkov ile birlikte)

1986:

218. Sakralnoye Znaçeniye Slova "Bogatıy" Vı Altaye-Sayanskıñ Türkskiñ Yazıkah: (Sayano-Altay Türk Dillerinde "Bogatıy" Kelimesinin Dinsel Anlamı). (Po Etnografiçeskim Materialam). // Turcologica: (Kı 80-Letiyu Akad. A. N. Kononova). Sankt-Peterburg: Nauka, 1986. S. 230-237.

1988:

219. Altaytsı (Altaylılar). // Narodı Mira: İsst. -Etnogr. Spravoçnik. Moskova, 1988. S. 51-52.

220. Hakası (Hakaslar). // Narodı Mira: İst. -Etnogr. Spravoçnik. Moskova, 1988. S. 490.

1991:

221. Altayskiy Şamanizm (Altay Şamanizmi). / Otv. Red. R. F. İts. Sankt-Peterburg: Nauka, 1991. 320 S.

222. Elementı Religioznıh Verovaniy Vı Drevnetürkskih Genealogičeskih Legendah (Kadim Türklerin Geneolojik Efsanelerinde Dini İnanç Elementleri). // SE, 1991 – No. 5 S. 79–86.

1997:

223. Traditsionnaya Narodnaya Kultura Altaytsev-Naslednitsa Drevney Sivilizatsii Koçevnikov Sentralnoy Azii. (Orta Asya Göçebelerinin Medenileşmesinde Altaylılar-Ardıllarının Geleneksel Halk Kültürü). // Narodı Sibiri: İstoriya İ Kultura. Novosibirsk. Institut Arheologii İ Etnogarafii SO RAN, 1997. S. 22 -30.

224. Şamanskiy Buben – Unikalnıy Pamyatnik Duhovnoy Kultury Türkskih Narodov (Türk Halklarının Manevi Kültürünün Muazzam Eseri – Şaman Tefi). // EO. 1997. No. 4, S. 25-39

2001:

225. Ohotniçniçiy Promımsel Altaytsev: Otrajeniye Drevnetürkskoy Kultury Ve Traditsionnom Ohotniçem Promısel (Altaylıların Avcılık Zenaatı: Kadim Türk Avcılık Zenaatı Kültürünün Yansıması). / RAN MAE İm. Petra Velikovo (Kuntskamera). Spb. , 2001. 167 S.

GÜNEY ALTAYLILARIN ETNOGENEZİ

Güney Altay'ın Türk boyları Sosyalist Ekim Devrimi'ne kadar halk birliği (tek vücutluluk) oluşturmamışlar ve ortak bir şuur sahibi olamamışlardır. Kendilerini kabile ve bölgesel gruplar olarak görüp, onlardan her biri bölgesel veya ait oldukları kabile adına göre kendini adlandırmışlardır. Onlar şu şekildedir:

1. **Telengitler:**Çui ve Arguta nehirleri havzasında yerleşmişlerdir. Onların büyük bir grubu Çui nehri vadisinde toplanmıştır. Ortak kabile adı “Telengit” adından başka kendilerini “Çu-kiji”, yani “Çu nehri insanları” olarak adlandırmaktadırlar.

2. **Altaylılar veya “Altay-kiji”:** Bunlar esas olarak Katuna nehrinin orta akıntısı boyunca ve Ursula, Semi, Maymı, Çarışa, Kana, Peşcanoy nehirleri havzasında yerleşmişlerdir.

3. **Telesler:** Çulışman, Bakausu ve Ulagan nehirleri boyunda yerleşmişlerdir, bundan dolayı kendilerini “Ulaan-Kiji” yani “Ulaan nehri insanları” olarak adlandırırlar.

4. **Teleütler:** Sebalinsk ve Maymınsk aymaklarında Çerge ve diğer nehir boylarında yaşarlar. Onların büyük kısmı Dağlık Altay sınırları dışında Kuznetsk Alatau'nın kollarında Büyük ve Küçük Boçat nehirleri boyunda yaşarlar.

5. **Tubalar:** Büyük ve Küçük İşi, Sarı-Kokşi, Kara-Kokşi, Piji, Uymenya ve diğer nehir vadilerinde yerleşmişlerdir.

6. **Maymalar:** Katuna nehrinin sağ akıntısı Mayma nehri havzasında meskûndurlar. Onlar Mayma nehri adından kendi adlarını almışlardır ve Altaylılara olduğu gibi Tubalara da mensup olan boy ve söök¹ müteşekkildir. Bunlar bölgeselcilik şuuruyla birleşmiş tipik bir bölgesel gruptur.

7. **Çelkanlar:** Lebed nehri havzası ve özellikle de onun akıntısı Baygol civarında yerleşmişlerdir. Onlar sadece iki sööke ayrılmışlardır: Çalkanıg ve Şakşalıg söökü; kendilerini Lebed nehrinin adından “Kuu-Kiji”², yani “Lebed nehri insanları” veya “Lebedinler” diye adlandırmaktadırlar.

8. **Kumandinler:** Biysk şehrinden yukarıları doğru olan Biy nehrinin Lebed nehrine karıştığı bölgede yaşarlar. Devrim öncesi kaynaklarda bütün bu Türk dilli kabileler ve bölgesel gruplar, hepsinin ortak yaşam yeri Altay olmasından dolayı “Altaylılar” diye adlandırılmışlardır. Bunun dışında Kuznetsk Alatau sakinleri olan Şorlar da Altaylılardan kabul edilirdi.

Söök: boy, kabile (Ç.N.).

Lebed: (Rusça) kuğu (Ç.N.).

Altay'ın Türk dilli kabilelerinin etnogenezi problemi, Sibirya halkları etnografyasında çalışılmış ve oldukça zor bir problemidir. Altay çok eskiden beri bilim adamlarının dikkatini çekmesine rağmen bu konuya sadece iki bilimadamı-Radloff ve N. A. Aristov özel olarak eğilmiştir.³ Radloff, Altay'ın Türk kabilelerinin kadim proto-vatanları olduğu sonucunu çıkartmış ve Altay'ın Türk dilli halklarını araştırmanın- kendisi buna bir yıl ayırmıştır- Türklerin genel olarak kökenleri ve onların eski devirlerdeki yaşam tarzlarına ait problemlere ışık tutabileceğini savunmuştur. Diğer araştırmacı Aristov da Altay'ın Türklerin umumi proto-yurtları olduğu sonucunu çıkartmıştır. Bütün Türk kabile ve halklarının kökenleri ve etnik teşekküllerini irdeledikten sonra Güney Sibirya Türk kabilelerine, aynı şekilde Kuzey ve Güney Altaylılara dikkat göstermiştir. Aristov, Güney Altaylıların Çin kaynaklarında da "Tele" terimiyle adlanan "Gaogüys kabilelerinin" ardılları olduğu tezini ileri sürmüştür. Kuzey Altaylılarla ilgili olarak ise Radloff'un, bunların Türkleşmiş Yenisey Ostyakları (Ketler) ve Samoyedleri oldukları fikirlerini benimsemiştir.

Buradan hareketle ilk olarak Altaylıların kökenini aydınlatmak gerekmektedir. Biz bunu Radloff'un kötümser fikri hilafına yapıyoruz: "Acaba her hangi bir zamanda Sibirya'nın kadim sakinlerinin kökeni hakkındaki problem çözülebilir mi?"⁴ Büyük uzmanın ortaya konulan düşüncesi, burjuva biliminin güçsüzlüğüyle çok karmaşık ve zor tarihi problemlere açıklık getirmiştir. Böyle problemlerin çözümü ancak Etnogenez problemine İ. V. Stalin, kendi araştırmalarıyla büyük katkı sağlamıştır. Onun milliyet konusu üzerine milletin öğrenilmesi hakkında, özellikle, muazzam yeni eseri (*Marksizm i Voprosı Yazıkovedeniya // Marksizm ve Dilbilimi Meseleleri*) şu veya bu halkın kökeni üzerindeki çalışmalara çok sağlam teorik temeller sunmuştur. İ. V. Stalin'in dilin boy dillerinden kabile dillerine, kabile dillerinden halk dillerine, halk dillerinden milli dillere doğru olan tarihsel gelişim sürecinin belirlenmesi gibi dili "toplumun tarihiyle kesintisiz bağlantısında, dilin ait olduğu bu dilin yaratıcısı ve taşıyıcısı olan halkın tarihiyle" birlikte öğrenilmesinin zorunluluğu üzerine olan çok verimli, yaratıcı fikirleri ve savlarını hatırlayalım.⁵ Kabile ve halkların tarihsel gelişim sürecinde kırılmalar ve dağılmalar, birleşmeler ve karışmalar olduğu, dillerden birinin baskın olduğunda dillerin birleşmesi özelliği hakkındaki çıkarımlarını hatırlayalım. Marksizm'in klasiklerini ideolojik-teorik zenginliğine dayanarak, Sovyet etnografları ve

W. V. Radloff. *Obraztsı narodnoy literaturı Turkskih plemen*, cilt I, Spb. , 1866; *Aus Sibirien*, cilt I ve II, Leipzig; N. A. Aristov, *Zametki ob etničeskom sostave Turkskih plemen i narodnostey*, "Jivaya starina", sayı III ve IV, 1896.

W. V. Radloff. *Aus Sibirien*, cilt II, s. 143.

İ. Stalin. *Marksizm i Voprosı Yazıkovedeniya*. Gospolitizdat, 1950, s. 22.

tarihçileri sadece yöntembilim değil, entogenetik araştırmalar yöntembilimini geliştirmişlerdir. Bu bağlamdaki temel başarılarından biri farklı tarihsel kaynakların: linguistik, arkeolojik, etnografik, antropolojik, yazılı tarihsel, folklorik, toponomik veriler ve diğerlerini bir bütün içinde önemini kabul etmek gerekir. Ancak farklı tarihi kaynakların bütün yönlerden irdelenmesi, şu veya bu halkın kökeni hakkındaki problemin çözümü için gerçek sağlam temeller sağlar ve bilimsel-tarihsel analiz yardımı ile böyle zor ve karışık problemleri açıklamaya imkân verir.

Altaylıların kökeni hakkındaki problemin açıklamasını yaparken onları kuzey ve güney olmak üzere olarak iki ayrı gruba ayırmak mümkün, çünkü kuzeyliler ve güneyliler arasında dil, kültür, yaşam tarzı ve aynı zamanda etnografik tip bakımından oldukça keskin farklılıklar vardır.

Güney grubuna: Altaylıların kendisi, Telengitler, Telesler, Teleütler ve Maymanlar girmektedir. Kuzey grubuna ise – Şorlar, Çelkanlar, Kumandinler ve Tubalar. Sonuncular arasında dilde, kültürel ve yaşam tarzı özelliklerinde ve aynı zamanda antropolojik tipte Altaylıların güney grupları için karakteristik olan farklı elementler gözlemlenmektedir. Kuzey ve Güney Altaylılar arasında tam sınırdaki bulunan Tubaların coğrafik durumuyla bunu açıklamak mümkün; onların konumu kültürel-tarihsel bağların oluşmasına yardımcı olmuş ve ayrıca da Tubaların Güney Altaylılar ile karışmalarını sağlanmıştır.

Herkesin malumdur ki, Türk dilli sınırlamasında Güney Altaylılar, Kırgızlar, Kazaklar, Özbeklerin bir kısmı (XVI. asırda Şeybani-Han zamanında Çuçiy ulusunun dağılmasıyla gelip Özbekistan'da yerleşen kısmı, devrime kadar "Göçebe Özbekler" diye adlandırılmışlardır), Başkurtlar, Tobol ve Barabin Tatarları ve diğerlerinin dâhil olduğu gruba girmektedirler. Türk dilleri bu grubu kuzey-batı veya Kıpçak adıyla bilinir. Yapılan sınıflandırmaya göre Kuzey Altaylılar, Türk dilinin kuzey-doğu grubu, halen Uygur olarak adlanan diğer grubuna dâhildirler. Altaylıların kuzey ve güney grupları arasında iktisadi yapı, kültür ve yaşam tarzları şekillerinde fevkalade büyük ayrılıklar mevcuttur. Altay Dağlık bölge sınırları içerisinde ama farklı coğrafik bölgelerde, etnografik koşullar altında ve değişik maddi temeller üzerinde Güney ve Kuzey Altaylıların etnografik özellikleri teşekkül etmiştir. Güney Altaylıların yaşam tarzı ve kültürel hususiyetleri, göçebe ve yarı göçebe mera hayvancılığı bazında gelişmiş, aynı dönemde ise Kuzey Altaylılarda yaya olarak yabani kök-meyve toplayıcılığı uzun asırlarda edinilmiştir. Altaylıların kuzey ve güney gruplarında yaşam yeri inşası, giyim kuşam bazında, yiyecek hazırlama şekillerinde taşıma ve yer değiştirme vasıtalarında, sözlü halk yaratıcılığında, tasviri (plastik) sanatlarda, gelenekler ve ahlaki normlarda, kült ve

merasimlerde çok keskin ayrılıklar gözlemlenmektedir.⁶ Nihayetinde Altaylıların kuzeyli ve güneyli grupları arasında büyük antropolojik farklılık olduğu hususunda hiç şüphe yoktur. Güney Altaylılar bizim Sovyet antropologları tarafından Sibirya halkının Merkez Asya grubu olarak adlandırılan daha ziyade Moğol tipine giren Yakutlar, Moğollar, Buryatlar ve Tuvinlerle birlikte değerlendirilmektedirler.⁷ Kuzey Altaylılarda antropolojik belirti bağlamında Moğol tipi özellikleri çok zayıftır, Avrupai tip özellikleri mevcuttur. Onlarda Ugor ve Samoyed halklarıyla beraber Ural grubuna dâhildirler. Bu şekilde Kuzey Altaylılar, hususiyetle de Şorlar ve Kumandinler ölçü ve tasvir özelliklerine göre antropolojik tip olarak Güney Altaylılarla değil, Obi Ugorlarıyla: Hantlar ve Mansilerle ortak özellikler taşımaktadırlar. Kuzey ve Güney Altaylıların kökenleri ve etnik teşekkülleri meselelerinin ayrı ayrı olarak incelenmeleri asla bir uygunluk değil, bir gerekliliktir.

Dağlık Altay'ın kadim sakinleri hakkındaki en erken bilgileri arkeolojik kazılara ait materyaller vermektedir. Eski Altay mezarlarından tespit edilen paleoantropolojik materyaller, Altay'da MÖ. II ve I. asırlarda eski Avrupa tipine mensup ve çağdaş Güney Altaylıların fiziksel Mongoloid (Moğol) tipinden keskin şekilde ayrılan nüfusun yaşadığına delil oluşturmaktadır. Altay'ın eski sakinleri yerleşik tarzda yaşam sürmüşler, avcılıkla, mera hayvancılığıyla ve ziraatle uğraşmışlardır. Onlar metal işlemede mahir idiler, bronzdan aletler ve silahlar, iktisadi alanda kullanılan araçlar, süs eşyaları vs. yapabiliyorlardı. Altay'ın bahse konu eski nüfusu fiziksel tip ve kültür ortaklığı bakımından Minusin deresinin halkıyla akraba idiler ve görünüşe göre Çin kaynaklarında Dinglinler (Ting-Link) adını alan kabileler grubuna mensupturlar.

S. V. Siselev'in meşhur araştırması *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri* (Güney Sibirya'nın Kadim Tarihi), Dinglinlerin kültürel karakteri ve fiziksel tiplerine ait problemi büyük arkeolojik ve paleoantropolojik materyalde kati olarak çözüyor.

Mongoloid fiziki tipin Dağlık Altay'a girmeleri (nüfuz etmeleri) MÖ. I. binyıl ortalarında olmuştur. O, Hun devrinde güçlenmiştir. Arkeolojik anıtların anlattığı gibi Tuva ve kuzey batı Moğolistan üzerinden Altay'a gelmiş olan Mongoloid halkın Türk dilli olduklarını gösteren, MS. VI. asra ait kati bilimsel deliller mevcuttur. Arkeolojik belgeler, buraya nüfuz eden Mongoloid göçmenlerinin yerli Dinglig

Bu farklılık benim bazı çalışmalarımda gösterilmiştir (bkz. örneğin, "Razlojeniyе rodovovo stroya u plemön Severnovo Altaya", Leningrad, 1935; "Oçerki po istorii Altaytsev", Novosibirsk, 1948).

G. F. Debets Antropologičeskiye issledovaniya vı Kamçatskoy oblasti, Trudı İn-ta etnografii AN SSSR, nov. ser., cilt XVII, Moskova, 1951, s. 71, 119.

kabileleriyle fiziki olarak karışıklarını tespit etme imkânı vermektedir. Mongoloid kabilelerin Dinglinlerle kesişme noktası sadece fiziksel karışımla sınırlanmamaktadır. Bu karışma-kaynaşma büyük ölçüde dil ve kültürel ilişkiler bağlamında olmuştur. MS. ilk asırlarda Türk dillerinin Altay'da üstünlük sağladığına hiç şüphe yoktur. Altay'ın MÖ. I. binyılın son asırlarına ve MS. ilk asırlarına ait arkeolojik anıtların analizi Altay kabilelerinin Orta Asya'nın göçebe kabileleri, Massaget kabileleri (Yüeci Çin kaynaklarının) ve Batı Sibirya, Semireçen, Güney Uralboyu kabileleriyle kültürel bağları ve ilişkilerinin varlığını ortaya koymaktadır.⁸ Bu dönemin Altay kabilelerinin Orta Asya'nın ve özellikle de Semireçen'in göçebe kabileleriyle olan müşterek kültürel bağ faktöründen hareketle, şu veya bu kabilenin karşılıklı olarak karışma ile Altay sakinlerinin etnik yapısını etkilediğini ve onu mürekkepleştirdiğini ortaya koymak gereklidir. Kadim Altaylıların etnik yapıları hakkındaki oldukça erken döneme ait veriler, onların köken olarak karışmış ve farklı boylardan meydana geldiklerini ortaya koymaktadır; Altay Türklerinin etnik açıdan katışıksız (temiz) oldukları tezini, ayrıca Radloff tarafından ileri sürülen Altay'ın, Türklerin ilk anayurdu olduğu ve antropolojik verilere göre Mongoloid Türklerin aşama aşama yerli Dingling kabilelerini değiştirdikleri yönündeki fikirlerini desteklemektedir.

Dağlık Altay'da Mongoloid fiziksel tipinin etkinliği daha MS. ilk asırlarda kurulmuştur, Altay'da Türk dilli kabilelerin (Tele, Tugü, Kıpçaklar vd.) yaşamları hakkında Çin kaynakları bu durumla tamamen örtüşmektedir. Dağlık Altay'ın etnik yapısı, VI. asırda Türk Kağanlığının kurulmasıyla aydınlanmıştır. Bu kağanlığı kuranlar köken olarak Altay'ın Türk dilli kabileleriyle bağlantılıdır, Çin kaynaklarına göre bu kabilelere iki büyük grup girmektedir: Tele ve Tugü. ⁹ Belirtilen her iki terim de Altay kabile grupları için topluluk adını karşılamaktadır. Tugü kabileleri Altay'ın güneyinde yaşamışlar ve demir eritme-işleme alanında yetkinleşmiş idiler; yaptıkları demir ürünlerle Juan Juanlara vergilerini ödemişlerdir. 536 yılında Tumın kumandası altında Tugüler, Tele kabilelerini bozguna uğrattılar; akabinde Orta Asya'nın doğu bölümünde hüküm süren Juan Juan Kağanlarına karşı savaşmak için Tele kabileleriyle birleştiler ve 552 yılında yeni bir askeri-siyasi birlik oluşturdular; Tumın da ilk Kağanları oldu. Türk Kağanlarının politik hâkimiyeti Çin'den İran ve Bizans'a kadar muazzam bir coğrafyaya hızla yayıldı. Türk Kağanlığının askeri-idari ve politik merkezi çok geçmeden Moğolistan'da kurulmuştur. Altay'ın dağlık dar vadileri ve stepleri, kötü kış koşulları Türk Kağanlığının muazzam sayıdaki göçebe hayvan sürülerine yeterli

S. V. Kiselev, "Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri", Moskova, 1951.

"Tele" terimi Altay'ın sınırlarından uzakta yaşamış olan göçebe kabilelerine aittir.

ve uygun gelmiyordu. Moğolistan'ın geniş stepleri bunun için daha elverişliydi. Yönetici yüksek aristokrasisinin karargâhının bulunduğu yer muhtemelen bu faktörle açıklanmaktadır, fakat Orta Asya'nın doğu bölümünde Türk Kağanlığına kadar bulunan göçebelerin muvakkat askeri-idari birliğinin, Kağanlıktan sonra Moğolistan'da bulunması muhtemelen daha elverişli idi. Moğolistan'da Orhon'da bulunmuş olan eski Türk taş yazıtlarından bilindiği üzere Türk Kağanlığı muvakkat askeri-siyasi bir birlik idi ve "Türk" adını almıştı. Bu terim Çince transkripsiyonunda "Tugü" olarak geçer. Altay'ın ve ona karışan bölgelerin Türk dilli nüfusu Türk Kağanlığı'nın çekirdeğini oluşturuyordu, ancak tek bir halk da değildi, muhtelif etnik yapısı vardı ve bu nedenle uzun ömürlü ve yeteri kadar sağlam olamadı. Altay Türklerinin etnik yapısı böyle tarihsel koşullarda sağlam olamazdı, zira ekonomik birliğin olmayışı sağlam devlet iktidarı ve göçebe yaşam tarzını bozuyordu. Türk Kağanlarının siyasi iktidarları ve "Türk" birliğini oluşturan Altay ve yakın bölge kabileleri, birbirlerinden farklı tarzda yaşam sürüyorlardı. Herkes kendi dilleri ve dialektlerinde konuşuyorlardı, kendi aralarında etnik adlara sahiptiler, dinsel uygulamalar ve geleneklerde ayrılıklar gösteriyorlardı. Hatta onlar birbirleri ile düşmanca ilişkiler içinde oluyorlar, ganimet ve esirler alabilmek için birbirlerine saldırılar gerçekleştiriyorlardı. Tele ve Tugü kabilelerinin bu tür akınlarından Çin kaynakları defalarca bahsetmektedir. Yağma ve esir almak amacıyla gerçekleştirilen akınlar, bu tür organizasyonlar aynen diğer göçebelerin askeri-idari birliklerinin olduğu gibi Türk Kağanlığının göçebe aristokrasisinin politikasıydı.¹⁰ Bu tür şartlar dâhilinde Türk Kağanlığının muhtelif bölgelerinde daimi olarak (düzenleyicilerin kazandıkları başarı veya başarısızlığa bağlı olarak) zenginlik ve iktidarı ele geçirme heves ve amacı taşıyan küçük ve çok büyük ölçeklerde olan göçebe boy ve kabilelerin oluşturduğu gruplar ortaya çıkmış ve dağılmışlardır. Bu durum aynı zamanda bir sonucu daha doğurdu, şöyle ki, farklı kabileler ve boylar (veya onların grupları) devamlı olarak parçalandılar ve dağıldılar, karıştılar ve birleştiler. Bu tarz muvakkat kabile-boy birliklerinin ortaya çıkması ve dağılması göçebelerin ekonomik yaşamını ve üretim yapısını basitleştirdi, ekonominin temel dalı olan mera hayvancılığı idi ve yem hazırlığı yapmaksızın bütün yıl boyunca hayvanları meralarda otlatabiliyorlardı. Göçebeler "otlak ve su şartlarına göre doğru karar vererek" sistematik olarak bir yerden başka bir yere, kendi hayvanlarının yemlerini temin etmek için göçerlerdi.¹¹ Böyle bir iktisadi yapıyı yürütmenin ekonomik temeli müşterek otlaklara ve özel mülkiyet olarak hayvanlara sahip olmaktır. İrili ufaklı birlikler,

¹⁰ Bu politikayı doğuran sebepler S. V. Kiselev'in araştırmasında gizlidir (age. s. 505). Göçebelerin yaşam tarzını tasvir eden Çin kaynaklarının basmakalıp bir ifadesidir.

meraya sahip olan birlikler, kural olarak zengin hayvan sürüleri sahiplerinin öncülüğü altında müştereken yaşarlardı. Göçebe hayvancılık iktisat tarzında oluşan müşterek göç tarzı, ekonomik bir gereklilikti. K. Marks: “Göçebe çoban kabileler topluluğu işte birleşir; bu yol arkadaşları topluluğu (*Resiegesellschaft*), karavan, sürü ve bağlı birlik (*subordinate unit*) şekli bu yaşam tarzı şartlarından dolayı gelişmiştir” diye yazmaktadır.¹² Böyle bir topluluğa ziraatçılık yapan halklarda olduğu gibi bölgesel bir ad verilemez, zira bu topluluğun daimi olarak sahibi olduğu mera bölgeleri yoktur; onlar otlakların durumuna göre her zaman yer değiştiren göçebe bir toplum idi. Bu hal onların Batı Altaylı göçebe komşuları Usunalarca da bilinen bir uygulama idi. Çin vakayinameleri (MÖ. 1. asır), Usuna’ların liderleri olan ve Gun-Mo ünvanını taşıyan Sili tarafından “kendi meralarında hiç kimsenin hayvan sahibi olamayacağı” hakkında emir yayımlandığını bildirmektedir.¹³ Toplum yapısı sağlam ve durağan değildir. Temelinde boy-kabile esasına göre teşekkül etmiş olmasına rağmen bu basit üretim toplumunu kan bağına dayalı akraba boy-kabile birliği olarak nitelemek doğru değildir. Yukarıda tasvir edilen şartlar dâhilinde kan bağı akrabalığa dayalı organizasyon var olamaz. Durağan olan boy ve kabile adları, boy gelenek ve kültürü, boy ve kabile diyalektleridir ki, bunlar da akrabalık ilişkisinde farklı boy elementlerinden teşekkül etmiş böyle birlikler için normal genel bir durumdur. Eşit olmayan özel hayvan sürüsü sahipliği, böyle topluluklar içinde sınıfsal ilişkilerinin gelişmesini sağladı. Göçebelerin aristokrat kesimi muazzam ölçekte hayvan sürülerine sahip oldular, bunun arkasından da onlara bağımlı olan ve onlardan parçalanan göçebe köleler oluştu.

Politik iktidar zenginlik üzerine kurulmuştu. Bunu meşhur Türk Kağanı Gudulu (Orhon yazıtlarında İlteriş Kağan) teyit edici şekilde söylemektedir, Çin vakayinameleri de buna tanıklık etmektedir: “Atlarımla çok zengin oldum, böylece Han oldum.”¹⁴ Daimi olarak basit üretim tekniklerini devamlı surette geliştiren hayvan yetiştiricisi göçebelerin sunulan karakteristiği, onların sahip oldukları bu kadar büyük yaşam kabiliyetini açıklamaktadır. Maruz kaldıkları düşman koalisyonlarının saldırıları ve tecavüzleriyle dağılıp parçalanan birlikler, daha sonra hızla yeniden başka bir bölgede, başka bir ad altında birleşiyorlardı veya maruz kaldıkları saldırı ve darbelerin etkisiyle dağılan unsurlar, hızla başka bir göçebe birleşimi içerisinde yer alıyorlardı. Politik entrikalar, iktidar mücadelesi ve değişik Hanların zenginlikleri böyle göçebe birliklerin ekonomik yapısına pek dokunmadı. İşte bundan dolayı Türk Kağanlığı dönemi göçebelerinin kabile ve

K. Marks. Formı, predşestvuyuşie kapitalističeskomu proizvodstvu, OGS, 1940, s. 24.

N. Y. Biçurin (Yakinfi). Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih vı Sredney Azii vı Drevniye vremena, cilt I, Moskova – Leningrad, 1950, s. 197.

age. s. 266.

boyları, aynen daha geç dönemin Türk dilli göçebeleri (örneğin, Kazaklar, Kırgızlar) gibi çok kolay bir şekilde parçalanıp dağılıyorlar ve yeniden birleşip kaynaşıyorlardı. İşte bundan dolayı Altay Türklerinin etnik yapıları muhtelif boylardan müteşekkil ve değişkendir.

Türk Kağanlığı dönemi Altaylılarının etnik yapılarının açıklanmasına yönelirken, her şeyden evvel Dinglin etnik elementini göz önünde tutmak gerek. Dinglinler Altay'ın Türk dilli halkları arasında tamamen asimile olarak kendi dillerini kaybetmişler ve Türk dilini benimsemişlerdir. Ancak onlar Altay Türklerinin antropolojik Mongoloid tipi arasına kendi Avrupa tipi fiziksel çizgilerini taşımışlardır. Bu çizgiler renkli gözlü ve sarı saçlı kişilerin olduğu Hakaslar ve diğer Altaylılarda günümüze kadar devam etmiştir. Bu şekilde Altaylılar arasında Dinglin etnik unsurlarının varlığı, sadece tarihi verilere göre değil, antropolojik verilere göre de sağlamlaştırmıştır.

Türk dilli Altaylı göçebelerin Moğollarla da karıştığına hiç şüphe yoktur. Bu bağlamda batılı yazar P. Pelliot da Orhon-Yenisey yazıtlarında tespit edilmiş eski Türk dili verilerine Moğolca leksikolojik unsurlar tespit etmiştir (Aristokrat yüksek Türklerin unvan ve sıfatlarında), ayrıca gramer ifadeleri de (örneğin, Moğolca çoğul sıfatların kullanılması gibi).¹⁵

Altay ve ona bitişik bölgelerin Türk dilli nüfusunun etnik yapısı hakkında her şeyden önce eski Türk dilinin Orhon Yenisey taş yazıt ve daha sonra da Çin kroniklerinde bahsedilmektedir. Bahse konu yazıtlarda şu etnonimler geçmektedir: Türk, Oguz, Kıpçak, Karluk, Kırgız, Toles, Tarduş, Uygur, Türgeş, Çik, Az, vd.¹⁶ Çin kaynaklarında Tugü, Tele, Hagyas kabilelerinin birliğinden bahsedilmekte ve bu birliklere giren ayrı boy ve kabilelerin adları hakkında bilgi verilmektedir.¹⁷ Adları zikredilen etnonimlerden büyük çoğunluğu çağdaş Altaylıların boy-kabile adlarında muhafaza olmuştur, bu da VI-VII. asırlar Altay'ın Türk dilli nüfusuyla onların tarihi etnik bağına delil oluşturmaktadır.

Orhon yazıtlarında görülen "Türk" terimi kendisine has bir etnik konglomerat (yığılma) ilişkisine sahip olan politik bir birliğin adıdır.¹⁸ Çin kaynaklarında bu isim daha V. asırda Güney Altay'da onların yaşam yerleri "Tugü" terimiyle verilmiştir. Vakayinamede tespit edilen Tugü'lerin kökeni hakkındaki geneolojik efsanede

P. Pelliot, L'origine des tou-kiou, nom chinois des Turks, "T'oung Pao", 1915.

Onlar hakkında bkz. W. V. Radloff, Dier alttürkischen Inschriften der Mongolei, Dritte Lieferung, St. Pbrg., 1895, s. 424-428.

N.Y. Bıçurin. Age.

V. V. Barthold. Oçerki istorii Turkmenskovo naroda. Turkmeniya, I, Leningrad, 1929, s. 9-10.

Tugü kabilelerinin akraba oluşlarının altı çizilmektedir. N. A. Aristov, bu efsaneyi çağdaş Altaylılardaki toponimle ve etnonimlerle bağlı olarak başarılı bir şekilde yorumlamıştır. ¹⁹ Bu efsane aynı zamanda bazı toplumsal özellikler ve ailevi ilişkileri (anaerkil çizgiler gibi), dini inanışları ve gelenekleri (totemizm, doğayı etkileyen büyü güçler) yansıtmaktadır. Bunlardan özellikle ilginç olanı, Tugü boyu başkanının erkek kardeşlerinden büyük olanın (dişi kurttan doğan) rüzgârları ve yağmuru çağırabilmesidir. Etnografların malumudur ki, devrime kadar Güney Altaylılarda “yada-taş” adlı taş yardımıyla herhangi bir hava durumunu çağırabilen (kontrol eden) ve “yadaçi” adıyla bilinen bir büyücü kategorisi vardı.²⁰

Çağdaş Altaylıların Tugü Türkleriyle tarihi-kültürel akrabalığı, özellikle, arkeolojik ve etnografik materyalde çok iyi şekilde tespit edilmektedir. Çin vakayinamesi Tan-Şu’da olan Tugü’lerin yaşam tarzı hakkındaki tasviri bir pasajda verelim:

Tukü’lerin gelenekleri: saçlarını uzatırlar, sol eteği sağa kapatırlar, çadırlarda ve keçe yurtlarda yaşarlar, çeşitli bitki ve otları yerler, kumıs içerler, deri ve yün giysiler giyerler. Sahip oldukları silahlar: vızıldayan (ses çıkartan) oklarla, boynuzdan yapılmış yaylar, zırhlar, mızraklar, kılıçlar ve sivri süvari kılıçları, altın kurt başlı bayrak. At üstünde giderken mahir şekilde oklar atarlar. Yazı (Çince - L. P.) bilmezler. Gerekli olan insanların, hayvanların, haraçları ve sığırların sayısını ağaca kerkik atarak hesap ederler. . . Ölen kişinin cesedini çadıra koyarlar. Oğullar, torunlar ve her iki tarafın akrabaları çadırın önünde yerleşirler, at ve koç boğazlayarak kurban sunarlar. Belirlenmiş bir günde, ölen kişinin bindiği atını, kullandığı eşyalarını alırlar ve ceset ile birlikte yakarlar, külünü toplarlar ve yılın belirli zamanında gömerler.

Daha sonra zengin birinin gömüsü tasvir edilmekte ve “ölen kişinin yontulmuş sureti” ve öldürdüğü düşmanlarının sayısınca mezara taş koyma alışkanlığına işaret edilmektedir:

Eğer o, bir kişi öldürmüştü bir tane taş koyarlar. Bu taşların sayısı bazen yüze, hatta bin taneye kadar ulaşır. Kurban etmek için getirilen koç ve at başları, işaret kazıklarına asılır. Babanın büyük ağabeyinin ve amcaların ölümü durumunda üvey anaları, nişanlıları ve yengeleriyle evlenirler. . . Onların yazı harfleri Hu halkının yazısına uygun düşmektedir (benzer). Kumıs içiyorlar ve sarhoş olana kadar

N. A. Aristov, age. s. 5.

Yada-taş inanışı Kuzeyli Türkdilli kabile ve halklarda gayet yaygındır (bkz. , S. Y. Malov, Şamanskiy Kamen <Yada>” u Türkov Zapadnovo Kitaya, “Sovetskaya Etnografiya”, 1947, No. 1). Bu konu hakkında daha detaylı değerlendirme için bkz. F. Adrian’ın eseri “Über den Wettzauber der Altaier”, Correspondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 1893, no. 8.

*içerler. Birbirlerine yüz yüze dönerek şarkılar söylerler. Ruhlara tapınırlar, "vol'h'a"²² inanırlar.*²²

Arkeologlar tarafından Türk dönemine ait mezar kazılarında çıkartılan nesneler, göçebe Altay Tugü'lerinin yaşam tarzlarını, vakayinamelerle aynı ifadelerle resmetmektedir. Altay Tugü'lerinin temel uğraşları olan hayvancılık hakkında, at, koyun, keçi, deve, yak kemikleri kalıntıları bize bilgi vermektedir, bundan başka onlar yabani hayvan avını da (maral, Sibiry geyiği, dağ keçisi boynuzlarından ürünler, hayvan postundan giysi kalıntıları, yabani hayvan postu kalıntıları) biliyorlardı, kısmen de ziraatçılık (el değirmeni taşı buluntuları) yapıyorlardı. Ayrıca sulama kanallarının izleri de Altay Tugü'lerinde ziraatın varlığına delil oluşturmaktadır. S. V. Kiselyev tarafından Güney Altay'da demir filizi eriyikleri bulunmuştur.²³ Yakılan cesedin küllerini gömmek de yine tasvir edilen döneme ait Altay mezarlarından yapılan araştırmalar da arkeologlar tarafından bulunmuştur.

Arkeolojik materyal ölenin taştan oyulan suretinin konulması, zengin mezarına bir dizi taş konulması, yukarıda sayılan silahların yaylar, vızıldayan oklar, kılıçlar vb. gibi konulması âdetini bildiren Çin vakayinamesini desteklemektedir. Yine Tugü'lerin yaşam tarzını tasvir eden Çin vakayinamesine göre, büyük oranda XIX. asır sonu ve XX. asrın başları Güney Altaylıları uzun kürk giyerler, giysileri soldan sağa kapanır, keçe yurtlarda yaşarlar, saçlarını belik örgüsü yaparlar. Onlar da kışın ve yazın otlaklarda hayvan otlatırlar ve yabani hayvan avlarlar. Vızıldayan (ses çıkartan) oklar, onlar tarafından Altay'ın derin bölgelerinde avlanırken devrime kadar kullanılmıştır. Onlar hayvan sayılarını ve borçlarını ağaç plakalar üzerine "kere ağaş" (kazarak) işaretler koyarlardı. Et ve kumıs ile beslenmektedirler. Kumıs yerine damıtılarak el edilen süt votkası "arak" ile kendilerini sarhoş ederler ve ikram ederken biri diğerine karşı tek dizi üstüne çöker ve şarkı (şiir) söyler. Büyük ağabeyin ölümü neticesinde onun dul kalan karısı ile evlenmek Güney Altaylılarda çok yaygındır. Orhon-Yenisey taş yazıtlarıyla tespit edilen akrabalık terimleri muhafaza olmuştur: örneğin, ata (baba), ana (Altayca söylenişi - "änä"), ini ve açi (küçük erkek kardeş, kardeş oğlu), apa ve sini (büyük ve küçük kız kardeşler vd.), kâlin (gelin).²⁴ Tasvir edilen dönemin Şaman kültürünün dinsel elementleri Güney Altaylılarda daha mükemmel

Volh: Eski Slavyanlarda "büyücü, sihirbaz" (Ç.N.).

N.Y. Biçurin, age. cilt I, s. 229-231.

S. V. Kiselyev, age. s. 515.

Bkz. S. Y. Malov. Pamyatniki drevnetürksoy pismennosti, Moskova - Leningrad, 1951. Orhon-Yenisey yazıtlarındaki akrabalık terimlerine A. N. Bernştam dikkat çekmiştir (Sotsialno-ekonomičeskiy stroy orhono-yeniseyskih Türok, M. - L. , 1946, s. 88-93).

şekilde muhafaza olmuştur. At ve koç kurban sunumunu ve kurban edilen bu hayvanların başlarını ve postlarını teşhir etme ritüellerini her şeyden önce vurgulamalıyız. Orhon yazıtlarında zikredilen Türklerin Tanrısı "Kök Tengri (Mavi Gök)" ve "Yer-Su (Yer-Su)"ya, Güney Altaylılar aynı adlarla devrime kadar tapınmaya devam etmişlerdir.

Altay'ın kadim Türk dilli nüfus yapısına Tugü'den başka, Çin kaynaklarına göre Tele grubu da girmektedir. "Tele" terimi V. asır Çin kaynaklarında bilinmektedir, bu terim bir etniklik olarak değil, bir birliği ifade etmektedir. O, "Gao-Güü" terimini değiştirmiştir. Vey-Şu Hanedanlığı kroniğinde Gao-Güyler (Tele) atalarının yapısına giren 12 tane boy adı geçmektedir: 1) Lifuli, 2) Tulu, 3) İçjan, 4) Dalyan, 5) Kuhe, 6) Dabo, 7) Alun, 8) Moyün, 9) Sıfın, 10) Fufulo, 11) Kiyüan, 12) Yüşupei. "Tele" terimi özellikle Sui Hanedanlığı döneminden (581-618) sonra yayılmıştır, anlaşıldığına göre bu terim hayvancılık yapan bütün göçebelere karşılıyordu, yani göçebe yaşam tarzı açısından, dil ve etnik kökenden bağımsızdır. Sui Hanedanlığı vakayinaməsi bilgisine göre, Tele boylarının sayılarının 8000'den fazla olduğunu, muhtemelen Mançurya'dan Hazar Denizi'ne kadar olan çok geniş bir coğrafyada yerleşmiş olduklarını açıklamak mümkün.²⁵ Bu bölgede Tele'lerin yaşam tarzına ait şu tasvir yer almaktadır: "Teleslerin âdetleri Tugü'lerinkileri ile neredeyse aynıdır. Ancak onlarda yetişkin erkekler evlendiklerinde, düğün sonrasında ilk çocuk doğuncaya ve annesi bebeğini emzirene kadar kadının ailesinin evinde yaşarlar. Ancak ondan sonra genç çift kendi evlerine geçerler. . . Onlar ölümlerini toprağa gömerler. İşte bütün fark budur. . ."²⁶ Çin belgesi, Tukü'ler ile Tele'ler arasındaki farkın sadece gömü geleneğinde görüldüğüne dikkat çekmektedir. Bahse konu belgeler Tele'lerin cesetlerini toprağa gömdüklerini, Tugü'lerin ise yaktıklarını ortaya koymaktadır. Altay'ın söz konusu döneme ait mezarlarını inceleyen arkeologlarımız tarafından da gömü geleneğindeki fark hakkındaki malumatlar bu durumu desteklemektedir.

Tang Hanedanlığı tarihinde (618-907) Gao-Güy kuşakları, yani Tele'ler hakkında ilave bilgiler mevcut: 1) Syanto, 2) Bayegu, 3) Pugu, 4) Tunlo, 5) Huno, 6) Kibi, 7) Dolange, 8) Adiye, 9) Gelolu, 10) Basimi, 11) Dubo, 12) Guligan, 13) Baysi, 14) Husye.

Tele kabilesi, Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Tugü'ler ile sık sık hasmane ilişkiler içinde olmuşlar, hatta tek bir askeri-idari yapı olan Türk Kağanlığı bünyesinde bulundukları sırada dahi bu ilişki görülmüştür. Bu nokta Orhon-Yenisey yazıtlarının içeriğiyle teyit edilmektedir. Tele ve Tugü birliğinin

D. Pozdnev. İstoričeskiy očerk Uygurov, St. Petersburg, 1899, s. 37-41.
age. s. 41.

devamlı olduğunu sanmıyorum, çünkü yukarıda değinildiği üzere onların yapısı sık sık değişmekteydi. Onların kültürel-yaşam tarzı alanındaki ortaklık, Çin kroniklerinin açıklamaları ve arkeolojik verilerle şüphe götürmez şekilde sabittir. Ancak dil bağlamında ayrılık vardır, çağdaş Türk dilli halkların ve kabilelerin dillerindeki farklılıklar, onların Türk Kağanlığındaki kökeniyle bağlantılıdır. Bu farklılıkların Türk dilleri arasında akrabalık çerçevesinde var olmaktadır.

Çağdaş Güney Altaylıların VI-VIII. asır Tugü ve Tele kabileleriyle tarihi-kültürel bakımdan akrabalıkları hakkında yukarıda sunulan Çin kaynakları Tugü ve Tele etnonimlerini Çağdaş Altaylıların boy-kabile adlarıyla mukayeseli olarak incelenmesini bir gereklilik haline getirmektedir. Çin kaynakları sadece Tele kabilelerinin etnonimleri hakkında bilgi vermekte, Tugü kabilelerinin etnonimleri hakkında hiç bir materyal vermemektedir. Ancak bu eksiklik "Türk" birliğine giren boy ve kabilelerin adlarının geçtiği Orhon-Yenisey yazıtlarıyla giderilmiş; Çin kaynaklarına uygun olarak Tele kabilelerine ait isimler tam olarak sunulmuştur. Anılan taş yazıtlarda şu etnonimlere rastlanılmaktadır: Türk, Oguz veya Tokuz Oguz, Teles, Kıpçak, Türgeş, Karluk, Tarduş, Uygur, Kırgız, Bayıрку, Kurıkan, Tongra, Basmıllar vd. Onlardan bazıları Çin kaynaklarıncı da bilinmektedir, Tele kabilelerine ait olarak geçmektedir. Örneğin, Gelolu (Karluk), Syanto (Sir-Tarduş)²⁷, Tulıgan (Kurıkan)²⁸, Tunlo (Tangra)²⁹, Bayegu (Bayıрку)³⁰, Basimi (Basmıllar)³¹. "Türk" terimi yukarıda gösterildiği gibi etnik bir karışım yığınının ifade eden askeri-idari bir birliğin politik adı idi. Barthold, Türk Kağanlığını kuran "Oguz" kabilesini bu etnik terim ile ifade etmiş; Oguzların alt grupları Tarduşlar ve Tolesler idi. Bu düşünce gerçek materyal ile desteklenmektedir. Dokuz Oguz kabileleri, taş yazıtlarda anıldığı üzere kendi etnik adlarıyla çok sayıdaki diğer kabile ve boylarında girdiği, bahse konu konglomeratın (yığılmanın, kitlenin) bir bölümünü oluşturmaktadır. "Tokuz Oguz" terimi dil bakımından akraba olan bir kabile birliğine aittir, ancak yine dil

Bkz. F. Hirth. Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. "Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei", Zweite Folge, s. 56, 129, 133, 140. Bu bezetmeyi (aynılığı) Y. Chavannes (Dokuments sur les Toukiue (Turcs) occidentaux, St. Petersburg, 1903, s. 94, 95, 105 vd.

Bkz. F. Hirth, age. s. 133.

F. Hirth, age. s. 133; V. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon, Memoires de la Socite Finno-Pugrienne, V, 1896, s. 178.

V. Thomsen, age. s. 123; E. Chavannes, age. s. 86.

W. Barthold, Die Historische Bedeutung der Alttürkischen Inschriften, s. 8. Bkz. "Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei". Neue Folge. St. Ptrb., 1897. Bkz. yine onun eseri "Oçerk İstorii turkmenskovo Naroda", s. 9-10; yine onun eseri, Oçerk İstorii Semireçya. Pamyatnaya knijka Semireçenskoy oblasti, cilt 2, Verniy, 1898, s. 87-88 vd.

bakımından diğer Türk dilli kabilelerden farklılık göstermektedirler, örneğin Kıpçaklardan “Oğuz” terimi daha geç dönemlerde batılı yazarlarda politik tarihi faktörlerinden anlaşıldığı üzere çok yaygın bir anlam ve önem kazanmıştır. Malumdur ki, Dokuz Oğuzlar, örneğin, Kıpçaklar, Karluklar ve diğerleriyle büyük ve önemli kabilelerin girdiği Türk Kağanlığını oluşturuyordu. Türk Kağanlığının dağılmasıyla batıya doğru göç ettiler, IX. asırda Türkleşmiş Eftalitler-Kidaritlerin³² ahfadıyla karışmışlar ve merkezi Sır-Dari’nin aşağıları olan yerde Türk dilli kabilelerin yeni birliğinin temelini atmışlardır. Oğuzlar politik önemlerinden dolayı büyük bir popülerlik kazandılar; batılı yazarlarca sadece bu yeni askeri-idari birliğin etki alanına giren nüfus değil, aynı şekilde Aral boyu ve Hazar boyu stepleri bölgelerine de X. asırda “Guzların Stebi”³³ denilerek, buradaki halklar da Oğuzlar veya Guzlar diye adlandırılmışlardır, daha sonraları (bu yerlerdeki Guzların hâkimiyetleri, Kıpçakların hâkimiyetiyle değiştiğinde) buralar “Kıpçak Stepleri” – “Deşt-i Kıpçak”³⁴ diye adlanmıştır. Oğuz etnonimine boy-kabile adı olarak Altaylılarda rastlanmaz, bu tamamen Oğuzların batıya göçleriyle bağlantılıdır. Güney Altaylıların dili, dialektleriyle, Türk dillerinin Kıpçak grubuna aittir, bu grup çağdaş temsilcileri olan diller – Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi olan Oğuz grubundan fevkalade farklılık gösterir.³⁵ Okuma yazma bilmenin yaygın olduğu göçebe aristokratlar arasındaki Orhon-Yenisey yazıtlarının dili, Türk dillerinin Oğuz tipine (grubuna) aittir.³⁶ Onun fonetik ve morfolojik özellikleri çağdaş Türkmen, Azerbaycan ve diğer dillerde muhafaza olmuştur. Oğuz ve Kıpçak dillerinin sözlük teşekküllerinde sahip oldukları müşterek kelimeler, bu dillerin akraba oluşlarıyla, Oğuz ve Kıpçak kabilelerinin Türk Kağanlığı içinde ortak tarihi ve kültürel hayat yaşamalarıyla açıklanmaktadır.

Çağdaş Güney Altaylılarda, Orhon-Yenisey anıtlarında ve Çin kroniklerinde zikredilen Tele-Teles ve Kıpçak etnonimleri çok yaygındır. Güney Altaylılarda çok sayıda kabile “Tele” terimini adlarında kullanmaktadır: Telengit, Teles, Teleut vd. “Telengit” ve “Teleut” adlarının “Tele” teriminin gramer olarak Moğolca çoğul sayıyı ifade ettiği artık bilinmektedir.³⁷ Orhon-Yenisey yazılarında zikredilen

S. P. Tolstov. Gooroda Guzov, “Sovetskaya etnografiya”, 1947, no: 3 s. 100.

V. V. Barthold, Noviy Turid o polovtsah, “Russkiy istoričeskiy jurnal”, ktp. 7, Ptg. 1921, s. 142.

Bkz. S. P. Tolstov, age. s. 100-101.

J. Marquart gibi Polovets-Kıpçakları ve Oğuzları aynı halk olarak kabul etmek mümkün değildir (bkz. onun eseri “Über das Volkstum der Komanen”, Berlin, 1914, s. 29).

S. Y. Malov. Pamyatniki drevnetürkskoy pismennosti, s. 7.

Bkz. örneğin, N. A. Aristov, age. s. 341.

“Teles” terimi bu bağlamda bir tereddüt oluşturabilir. Radloff, V. Thomsen, F. Hirt, E. Şavani ve diğerleri “Teles” etnonimini Çin yazmalarının “Tele” etnonimiyle aynılaştırmışlardır.³⁸ Ancak bu noktada P. Melioranskiy tarafından destelenen Barthold şüpheye düştüğünü eserinde vurgulamıştır.³⁹ Ancak günümüzde bu mesele, Türkologlar tarafından tamamen halledilmiştir: z(s) afiksi, eski Türk dillerinde ve Orhon taş yazıtlarının dilinde çokluk ekidir.⁴⁰ Bu bağlamda Teles etnonimi, Tele’den Türkçe çoğulluk belirten gramer şekli olmaktadır. Akrabaları Telengitler ve Teleütler gibi Güney Altaylı Telesler, adlarında açıkça görüldüğü gibi uzak tarihi atalarının mensubu olduğu “Tele” birliğine, VI-VII. asırlarda Altay ve ona komşu bölgelerde meskûn olmuş, Orhon-Yenisey anıtları ve Moğol menkıbelerinin zikrettiği Teleslere mensupturlar. Buna örnek olarak Çağdaş Güney Altaylı “Telengit” boy adını göstermek mümkün, Çin kaynaklarında Tele kabilelerinden bir tanesinin adı Golgange terimi olarak tespit edilmiş; bu da bilim adamlarının dikkatini çekmiştir.⁴¹ Güney Altaylılarda Teles etnonimi nüfusun önemli bölümüyle bağlantılıdır. Çulışman ve Başkasu nehirleri havzasında meskûn olan Güney Altaylıların oldukça büyük bir kısmı kendilerini “Telesler” olarak adlandırmakta olup, Telengitler ve bizzat Altaylılar da Teles söökünün varlığına dikkat çekmek gerekiyor. 1897 yılı verilerine göre, Çulışman Telesleri hariç, Teles söökünün sayısı 1799 kişidir (kadın-erkek), bu Güney Altay nüfusunun % 7,9’unu oluşturmaktadır. Bundan başka kendilerini Telesler ile akraba kabul eden, aralarında evlilik yapmanın yasak olduğu Orgonçi ve Tittas sööklerinin de Teleslere dâhil etmek lazım.⁴² Bütün bunlar “Tele” etnoniminin çağdaş Altaylıların büyük bir bölümüyle olan bağı, onların kökeninin Çin kaynaklarıncı da Tele kabilelerine nisbet edilen, VI-VII. asır Altay’ının Türk dilli nüfusundan olduğunu gösteren önemli kanıtlardır.

Güney Altaylılarda, Kıpçak etnoniminin çok yaygın olması, onların etnik kökenlerine sağlam deliller oluşturmaktadır. Bugün Altay Kıpçaklarının varlığı ve

³⁸ W. V. Radloff, *Aus Sibirien*, I, s. 126; V. Thomsen, age. s. 146; F. Hirt, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, s. 133; E. Chavannes, age. s. 14; L. Cahun, *Introduction a l’histoire de l’Asie*, Paris, 1896, s. 101.

V. V. Barthold, *Die Historische Bedeutung der Alttürkischen Inschriften*, s. 9; P. Melioranskiy, *Pamyatniki vı čest Kül-Tegina*, “Zap. Vost. Otdel. Russk. Arheol. Ob-va”, XII, sayı 2-3, 1899, s. 109.

Bkz. A. N. Kononov, *Gramatika Turetskovo Yazıka*, Leningrad, 1941, s. 95. Onun eseri, *Gramatika Uzbekskovo Yazıka*, Taşkent, 1948, s. 36-37; S. Y. Malov, *Pamyatniki drevnetürkskoy pismennosti*, s. 50-52, vd.

W. V. Radloff, *Kı vaprosı o Uygurah St. Peterburg*, 1893, s. 89-90; D. Schlegel

S. A. Tokarev, *Dokapitalističeskiye perejitki vı Oyratii*, Leningrad, 1936, s. 20, 22.

Güney Altaylıların, Kıpçak kökenli oluşları problemini ortaya koymak mümkün. Her şeyden önce onların çağdaş dillerinin, Türk dilinin Kıpçak grubuna ait olduğu gerçeğinin defalarca tespit ve teyit edilmesi bunu göstermektedir. Güney Altaylıların kökeni probleminin çözülmesi için dil unsurları çok değerli kaynak ve deliller olarak kabul edilmektedir, zira “çağdaş dil elementlerinin kölelik dönemine kadar olan tarihinin çok derin döneminde teşekkül ettikleri” bilinmektedir.⁴³ Elbette bunun için Altaylıların kesin tarihine dayanmak gerekir, çünkü kesin tarih sürecinde farklı dilli ve etnik köken bakımından farklı kabile ve halklar karışmış olabilirler. Bizler daha XVII. asırda Çağdaş Hakasların Samoyed veya Ket dilli kabileler grubuna ait dillerde konuştuklarını biliyoruz; daha sonra ise dillerin karışması neticesinde Türk dilli olmuşlardır. Elbetteki Çağdaş Türk dili temelinde Hakasların bu gruplarının kökeninin şu veya bu eski Türk kabilelerine veya halklarına ait olduklarını kabul etmek yanlış olurdu, zira bu konuda İ. V. Stalin’in “*Dil ve onun gelişme kuralları, araştırılan dilin yaratıcısı ve taşıyıcısı olan halkın tarihiyle olan kesintisiz bağ içerisinde öğreniliyor ve araştırılıyorsa ancak bu durumda onu anlayabilmek mümkün*”⁴⁴ şeklinde yaptığı ikazı unutmamak gerekir. Güney Altaylıların kesin tarihi en az VI. asırdan günümüze kadar Altay’da Türk dilli nüfusun mevcudiyetini ispat etmektedir, demek ki, biz de bu durumda Çağdaş Güney Altaylıların dil elementlerinin tarihinin, ince(irde)lenen o çok eski dönemde teşekkül ettiğini söyleyebiliriz. Bazı Kırgız belgeleri de bu konu hakkında paralel verilere sahiptir. Mesele şudur ki, bugün artık birbirinden çok büyük ayrılıklara sahip olan Güney Altaylılar ve Kırgızlarda, onların aynı dil sınıfına ait olduklarını gösteren ortak etnonimler vardır; örneğin, boy-kabile adları Kıpçak, Teles, Mundus gibi.⁴⁵ Bu paralellikler Güney Altaylılar ve Kırgızların kelime hazinesiyle de desteklenen bazı ortak etnik elementlerini yansıtmaktadırlar. Muhtemelen bu ortak unsurlar, büyük Tele birliğinin var olduğu döneme dayanmaktadır, zira onlarda Tele (Teles, Mundus-Teleüt boyu) etnonimleri ortaktır. Altaylıların Kıpçak dili çok eski dönemde oluşmuştur ve Altay sınırlarıyla bağlantılıdır. Son durum belki, Kıpçak etnoniminden bahseden erken dönem kaynakların Altay’a denk düştüğünü göstermektedir. “Kıpçak” etnonimi MÖ. III. asra ait Hun Şanyu’su Mete’nin fetihlerinden bahseden Çin belgelerinde de geçmektedir. Mete’nin fethettiği Hunların, Dinglinlerin, Kırgızların ve diğerlerinin arasında “Küyeşe” veya “Svüye Şe”⁴⁶ adı altında kabile zikredilmektedir ki, A. N. Bernştam bu hiyerogliflerin eski Çin telaffuzuna dikkat çekmekte, B. Karlgrén’e

İ. Stalin, Marksizm i voprosi yazıkoznaniya, s. 26.

age. s. 22.

Mundus – Teleütlerde çok geniş, yaygın ve eski olan boy adlarından birinin adıdır.

N. Y. Bıçurin, age. s. 50.

göre de “Kıpçak” telafuzu, muhtemelen daha o zaman var olan “Kıpçak” adını ifade etmiştir.⁴⁷

Kıpçakların yaşam yerini Altay ve ona yakın bölgelerde olduğunu öngörmek gerekir, çünkü Kıpçaklar, Basmıllarla birlikte, Bo-Ma (herhalde Ostyaklar ve Selkuplarla) ve aynı şekilde 641 yılında Batı-Türk Kağanlığı Kağanı Dulu’dan (ölüm 653) bağımsızlığını kazanan, Çin kaynaklarının gösterdiği şekliyle Batı-Türklerden kuzey-doğuya doğru olan bölgede Kırgızlarla yaşamış kabileler arasında anılmaktadır.⁴⁸ Yüzyıl sonra Kıpçaklar hakkında Ramsted tarafından Selenge nehrinde bulunan, Kıpçak-Türklerinin elli yıl boyunca Uygurlar üzerinde hâkimiyet sürdüklerini bildiren taş yazıtlarda bahsedilmektedir.⁴⁹ Bu da Doğu Türk Kağanlığı, yani Orhon Türklerinin devletinde açık rol icra eden Kıpçakların Altay kökenli oldukları hakkında hiçbir şüphe bırakmamaktadır. Altay’dan Türk Kağanlığının merkezi Orhon’a göçen Türk dilli nüfus Altay’ı tamamen terk etmedi. Çok büyük hayvan sürülerine sahip göçebe Türk zadegânlar Orhon’da mülkiyet edindiler. Onların arkasından da bu zengin zadegân gruba bağımlı olan nüfusun diğer göçebe bölümün, onları takip ettikleri kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Orhon’da Kıpçakların bir bölümü peyda olmuş, Altay tamamıyla ıssızlaşmış ve Altay’da Kıpçak nüfusu yaşamaya devam etmiştir. Bazı arkeolojik materyaller ve V. Rubruk tarafından araştırılan, XIII. asır ortaları Kıpçakların gömü geleneğine özgü olan elinde bir kap tutan erkeği tasvir eden taş heykellerin yakınında bulunduğu gömüler bu noktaya delil olmaktadır (bundan başka Altay’da Kıpçak dili duyulmaktadır).

Rubruk, Kıpçakların ölünün mezarı üzerine büyük bir tepe yaptıklarını ve “göbeği hizasında elinde bir kap tutar ve yüzü doğuya dönük olan heykeli ona yaklaştırırlar” diye yazmaktadır.⁵⁰ Dağlık Altay’ın benzer tarzdaki taş heykellerini inceleyen L. A. Yevtühova, fevkalade ikna edici şekilde onları VII-X. asır periyodu olarak tarihlendirmektedir ve onları doğru bir şekilde Altay’da olduğu gibi

A. N. Bernştam, *Drevneyşie Türskkiye elementı vı etnogenezе Sredney Azii, “Sovetskaya Etnografiya”, VI-VII, 1947, s. 154; Muhayese ediniz: B. Karlgren, Analytic dictionary of Chinese and Sinno-Japanese, Paris, 1923.*

Bkz. E. Chavannes, *age. s. 28-29.*

G. Ramstedt, “Selenge Taş Yazıtları” çevirisi, *Trudi Türetsko-Savskovo otdeleniya Priamurskovo otdela, RGO, cilt XV, sayı 1, s. 40.*

V. Rubruk. *Doğu ülkelerine seyahat. Çeviri A. Maleina, St. Petersburg, 1911, s. 80.* Rubruk’tan daha önce Nizami, Kıpçaklar veya Polovetsler tarafından Cuçnya Ulusundaki taş heykel oyulduğunu bildirmektedir (V. V. Bartold, *Otçöto poyezdke vı Srednuyuyu Aziyu sı nauçnoy selyu, 1893-1894, St. Pbrg., 1897.*

Moğolistan'da da Altay kökenli Orhon Türklerine ait kabul etmektedir.⁵¹ Çünkü Orhon Türkleri bünyesinde Kıpçaklar önemli rol oynamışlardır. Bu Kıpçakların XIII. asırda yapmış oldukları taş heykeller tasvir edilen VII-X. asır Altay Kıpçaklarına ait olan taş hemen hemen aynıdır.

Bu bağlamda başka bir detaya daha dikkat çekmeliyiz. Rubruk, Kıpçakların kendi yolculukları esnasında içinde her türlü ufak tefek öteberi koydukları bir torba taşıdıklarını da bildirmektedir. Ona "kaptargak" diyorlardı. Bu torbalar, Altay'ın Kıpçak taş heykellerinin de kemerlerine asılı olarak tasvir edilmişlerdir. Deriden yapılan yarım daire şeklindeki böyle torbaları daha son dönemlere kadar Altaylı-avcılar da taşımışlardır ve aynı şekilde "kaptarga" adını veriyorlardı. Böyle bir torbayı, Sankt-Peterburg Devlet Etnografya Müzesi koleksiyonu için derlenen döküme kazandırdık. Şunu belirtmek gerekir ki, Minusin deresinde ellerinde kâse tutan erkek görünümlü böyle tasvirler pek nadirdir. Bu bölge için daha erken diğer taş tasvir tipleri özgüdür.⁵² Minusin bölgesinin Türk nüfusunun dilinin de Kıpçak grubuna dâhil olması da bu bağlamda ilginç bir noktadır. Görülüyor ki, Altay Kıpçakları çok uzun zamandan beri Kırgızların yaşadıkları Minusin deresine yerleşmemişlerdir. Biz yukarıda işaret edilen Altay, Tuva ve Moğolistan'ın taş tasvirlerinin sadece Kıpçaklara ait olduğunu asla söyleyemeyiz, zira çok iyi biliyoruz ki, gelenek onları Orhon Türklerinin geneline ait olduğunu göstermektedir, bütünüyle Kıpçaklarla özdeşleştirmek mümkün değildir. Kıpçaklar, Orhon Türkleri teşekkülü içinde büyük yere sahiptirler ve Tele kabileleri grubuna mensup oldukları anlaşılıyor, zira çağdaş Telengitler, Teleütler, Telesler ve bizzat Altaylılar grubu dil kökeni olarak Kıpçak dilinde konuşmaktadırlar. Çağdaş Güney Altaylıların eski ve ortaçağ Kıpçaklarıyla olan doğrudan genetik bağını Güney Altaylılarda Kıpçak boy ve söökün varlığı göstermektedir. Bu sööke harfiyen bütün Güney Altaylılarda, Teleslerde, Telegitlerde, Teleütlerde ve bizzat Altaylılarda rastlanmaktadır. Şöyleki, o bütün Güney Altaylılar için ortaktır. Hem de Kıpçak söökü çağdaş Güney Altaylılardaki en kalabalık sööklerinin biridir. S. P. Şvetsov yönetimi altında Altaylılarda yürütülen 1897 tarihli liste esas alınarak tarafımdan hazırlanmış olan Güney Altaylıların sayıca en kalabalık sööklerinin listesi verilmektedir:⁵³

Kamenniye izvayaniya Severnovo Altaya, Trudı Gos. İstoriçeskovo Muzeya, sayı XVI. , Moskova, 1941.

M. P. Grayaznov ve Y. Şneyder. Drevniye izvayaniya Minusinskiih stepen "Materialı po etnografii", cilt IV, sayı 2, Leningrad, 1929.

S. P. Şvetsov, Gornıy Altay i yivo nanseleniye, cilt I, sayı 1, Barnaul, 1900. Ek V. Altaylıların, söök, boy ve nahiye bakımından tahsis edilmesinin tablosu, s. 8-23. Güney

Söök adı	Nüfus sayısı (mutlak rakam)	Oran (%)
Todoş	2,982	13,1
Kıpçak	2,117	9,3
Mundus	1,417	6,2
İrkit	2,015	8,9
Mayman (Nayman)	1,912	8,4
Kobek	1,604	7,0
Toles	1,799	7,9
Tonjoan	1,106	4,5
Kergil	1,100	4,5
Sagal	934	4,1
Soyen, Sayan (Tuvınler)	728	3,2
Almat	660	2,9
Çaptı	558	2,9
Oçı	528	2,9
Diğerleri: Koobolyu, Sarı, Olüp, Mürkut, Purut, Tumat, Baylagas v. d.	3,306	14,2
Toplam	22,766	%100

Kıpçak sööküyle, Mundus söökünün kan bağı akrabalıkları olduğu kabul edilmektedir. Bu söökler arasındaki kan bağı akrabalığına aralarında var olan birbirleriyle evlilik yasağı delil olmaktadır. Efsaneye göre Mundus söökünün koruyucusu, yediği üç tane “mus” (dolu) tanesiyle gebe kalan, Kıpçak sööküne mensup bir kızıdan doğmuştur. Mundus söökü çağdaş Kırgızlarda alt kabilelerden biri olan, daha önceden belirtildiği üzere Teleütlerde çok yaygındır. Güney Altaylılarda ve Kırgızlarda Mundus kabilesinin varlığı, bu etnik unsurların atalarının gerçek tarihsel ortaklığını yansıtmaktadır, aynı şekilde Kıpçak dili grubuna ait olan onların dil özellikleri de bunu kuvvetlendirmektedir.

Yukarıda verilen tabloya dönersek Güney Altaylılardaki Kıpçakların (Mundus söökünü hesap ederek) toplamın %15,5 olduğunu görürüz. Etnografik veriler Kıpçak söökünün Todoş söökü ile yakın boy akrabalığına sahip olarak kabul etmemize imkân tanıyor, zira her ikisi arasında “kudalışka”, yani vaktiyle zorunlu (daha sonraları tercihe bağlı) evlilik ilişkisi akrabalığa sahiplermiş. Bu noktaya

Altaylıların genel toplamı 23 797 kişidir, onlardan 1031 kişinin söökü açıklanamamıştır. Biz bundan dolayı Güney Altaylıların genel toplamını 22 766 kişi olarak verdik.

atıfla, anılan söökler arasında “kuda”, yani “dünürçüler” varmış. Bu husus özel bir ilgiye sahiptir, zira Peçeneklerle “dünürçülük” ilişkilerinde bulunan Kıpçaklar-Polovetslerde var olan eski bir gelenek ile fevkalade güzel tarzda benzeşmektedir. 1187-1192 yıllarında Rus Prenslerinin seferleri hakkındaki İpatevskaya vakayinamesinde anlatılanlarda birbirleriyle savaşmayı arzulamayan ve birbirlerini “dünürler” diye adlandıran Peçenekler ve Polovetsler arasındaki akrabalığa işaret edilmektedir.⁵⁴ Bu temel üzerinde bizler “Kıpçak” sööküyle “kudalışka” ilişkisine sahip olan bütün Altay sööklerini bütünüyle Kıpçaklara bağlayabiliriz. Demek ki, Güney Altaylılardaki Kıpçak kabilesi varlığının oranı %28,6’ya çıkmaktadır, Todoş ve Çaptı söökleri ile aralarında olan “kudalışka” ilişkisini de dikkate alarak bu oranın %31,5’e çıktığını söyleyebiliriz.

Güney Altaylılardaki Kıpçak elementlerinin eskiliğine şu durum işaret etmektedir. Güney Altaylılardaki bu boylardan kan bakımından Zaysanlar⁵⁵ vardı, bunlar “Utku-Jayzan” adını alırlardı, çok eski ve miras yoluyla aktarılan bir paye idi. Güney Altaylılarda kan unsuruna dayalı olarak Kıpçak, Mundus, Todoş ve İrkıt sööklerinde Zaysanların varlığını tespit eden Radloff tarafından da bu noktaya o zaman işaret edilmiştir. Bütün bunların dışında Ortaçağ Kıpçaklarına özgü bazı kültürel ve yaşam tarzına ait aynı şekilde kült alanında belirleyici özelliklerin devrime kadar Çağdaş Güney Altaylılarda muhafaza olmuştur; bu hususları XIII. asırda Kıpçak steplerine seyahatler gerçekleştiren batı Avrupalı seyyahların tasvirlerinden biliyoruz. Örneğin, Marko Polo, Tanrı Natigay’ı şu şekilde tasvir etmektedir:

*O, herkesin evinde vardır. Onun için keçe ve çuha hazırlar ve kendi evlerinde tutarlar; yine onlar, o tanrının karısı ve oğulları için de bunları hazırlarlar. Yemek sırasında yağlı bir parça yiyecekler alırlar, tanrının karısının ve oğullarını ağızlarına sürerler.*⁵⁶

Altay Telengit ve Teleütlerinde tanrının keçeden kukla şeklinde tasvirlerinin yapılması devrime kadar çok yaygın idi. Onları her yurttan bulundurulur ve aynen Marko Polo’nun tasvir ettiği şekilde beslerlerdi. Üstelik çağdaş Telengitler de bu tanrıyı “Natigay” (G. N. Potanin tarafından Çui nehri vadisine gerçekleştirdiği seyahati esnasında tespit edilmiştir) diye adlandırdılar,⁵⁷ yani Marko Polo’nun, bu tanrının tasvirini keten bezinden, keçe veya yünden dikip hazırlayan, anılan tanrının adını kaybettikleri için “Emegender”, yani “ihtiyar atalar” ortak adını

İpatevskaya vakayinamesi, s. 134, 141. Polnoye sobraniye Ruskih vakayinamesi, cilt II, St. Peterburg, 1843.

Zaysan – prens, bey.

Marko Polo, Puteşestviye, Leningrad, 1940, s. 63, 117.

G. N. Potanin. Očerki Severo-Zapadnoy Mongolii, cilt IV, s. 97.

kullanan Teleütlerde duyduğu terimle aynıdır. Bu bağlamda V. Rubruk tarafından bildirilen Kıpçakların gömü geleneklerinin bazı hususiyetlerini gösterebiliriz. "Kıpçakların mezarı üstüne büyük bir tepe yaptıkları; elindeki kâsesini göğsü hizasında tutan bir heykel yaptıkları, bu heykeli mezara getirdikten sonra yüzünü doğu yönüne çevirdikleri" bilgisini veren Rubruk'ın şu sözlerini de tekrar hatırlatalım: "Ben yakın zamanda ölen birini gördüm, onlar (Kıpçaklar) onun yanında sııklar üzerine dünyanın her bir yönü için dörder tane olmak üzere 16 tane at postu asmışlardı".⁵⁸ Benzer gömü gelenekleri XIX. asra kadar Güney Altaylılarda var olmuştur ve "koylogo" adını taşır; ölen kişinin öteki dünyaya gidişinde ona eşlik etmesi için belirlenen at ise "koylo at" adını alır.⁵⁹ Bu da çağdaş Güney Altaylıların etnik kökenlerinin temelinde ortaçağ ve eski dönem Güney Altay Kıpçaklarının ahfadının bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Ayrıca Altaylılar arasında "Tırgeş" etnoniminin varlığına da dikkat çekmek gerekir. Bu noktada Altaylılar arasında Batı Türk Kağanlığında önemli rol oynadığı malum olan kadim Tırgeşlerin ahfadları bulunduğunu göstermektedir. Tırgeşler, Tuğülerin bir kısmını oluşturmuşlar, VII-VIII. asırlarda, irtiş'ten batıya doğru olan bölgede, Batı Altay ile doğrudan komşu olarak yaşamıştır.⁶⁰ Tırgeşler VII. asırda Semireçen bölgesinde göçen Dulu kabile birliğine girmişlerdir.⁶¹ Dulu veya Tulu yukarıda gösterildiği şekilde Çin vakayinamesinde Teles kuşağı (nesli) listesinde zikredilmiştir. "Tırgeş" adı Tubalarda boy adı olarak (Radloff, onu kabile olarak kabul etmektedir)⁶² muhafaza olmuş, ondan sonra da Adriyanov XVII-XX. asra ait Rus tarihi dökümanlarında bahsedilen Kergeş volostu (nahiye) isminde Tubalar-Tırgeşlerin (Adriyanov'da "kergeş") etnografik işaretler açısından Güney Altaylılara mensup olduklarını doğru bir şekilde tespit etmiştir.⁶³ Onların erkekleri küçük örgü yaparlardı; kadınlar, kolsuz üst giysisi giyerler, "çegedek" denilen bu

⁵⁸ V. Rubruk, age. s. 80.

Sanan Setsen (XVII. yy.) tarafından Erdeniyn Topçı kroniğinde verilen bilgiye göre Moğolca "Hoylga", ölüyle birlikte atı gömme geleneğinin adıdır. Bkz. I. Schmidt, Geschichte der Ost-Mongolen, Leipzig, 1829, s. 235. Yakutlarda "hoyluga", ölünün anısına verilen yemekte kesilne hayvan. Hakaslarda (Kaçınler, Sagaylar, Beltirler) - "koylaga".

⁶⁰ W. V. Radloff, Die Altürkischen Inschriften der Mongolei, Dritte Lieferung, St. Pbrg., 1895, s. 427; N. A. Aristov, age. s. 301.

N. A. Aristov, age. s. 301.

W. V. Radloff, Aus Sibirien, I, s. 213.

A. V. Adriyanov, Puteşestviye na Altay i za Sayanı vı 1881 g., Zapiski RGO po obşey etnografii, cilt XI, St. Pbrg., 1886, s. 294.

giysi Güney Altaylılar için karakteristiktir. ⁶⁴ Onlar tarafından süttten hazırlanan ürünleri de buna ilave edebiliriz; hazırlama yöntemi ve terminoloji göçebeler ve Güney Altaylılar için karakteristiktir. Bu şekilde Tubalar içindeki Tirgeş söökünün Güney Altay kökenli oldukları açıktır ve Güney Altaylı kabilelerin kültürüyle bağlı, kendi eski geleneklerini henüz kaybetmemişlerdir. XVII. asırda Rus belgelerinde⁶⁵ "Tirheşler" eskiden Teleslerin vergi mükellefleri imişler (Teles halkı kıştımları).

Sayano-Altay yaylasının Türk dilli kabilelerinin analiz edilen eski etnonimlerinden başka, çağdaş Altaylılarda da etnonimlere rastlanmaktadır: Yenisey Kırgızlarının, Altaylılar etnogenezeine girdiğine delil olan Kırgızlar, Dubo ve Çin vakayinamelerinde Teleütler kuşağı içinde zikredilen Aba, vd. Son iki etnonim bütünüyle Kuzey Altaylıların etnogeneziyle bağlantılı olarak incelenir.

Yukarıda verilenlerin bilânçosunu çıkararak, çağdaş Güney Altaylıların etnik köken olarak VII-VIII. asırda Altayda ve ona bitişik bölgelerde mukim olmuş Türk dilli nüfus ile bağlantılı olduğuna delil olan arkeolojik, antropolojik, etnografik, tarihi (yazılı kaynaklar) ve linguistik materyali⁶⁶ tespit etmek, sunmak gerekir. Bu nüfus Çin yazılı kaynaklarında Tele ve Tugü birlikleri adıyla gösterilmektedirler. Her iki grup arasında Güney Altay tarihinde uzun asırlar boyunca devam eden Türk dillerinin ve dialektlerinin ayrışması sürecinden baskın çıkan ve dillerini koruyan Kıpçak kabileleri galip olarak yer almaktadırlar. Kıpçak dilli eski Altay kabileleri çağdaş Güne Altaylıların uzak tarihi dedeleridirler. Demek ki, söz konusu kadim Altay etnik elementleri Altay'da yaşamaya devam etmişlerdir ve günümüze kadar tarihi varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Bu husus elbette Altay'ın Türk dilli kabilelerinin etnik yapılarının bin yıldan daha uzun süreçte hiç değişmeden sabit kaldığı anlamına gelmiyor. Aksine Altaylıların etnik yapıları, Merkez Asya'nın doğu kısmında cereyan eden bilinen tarihsel vakalara bağlı olarak, bünyesindeki Kıpçak temelini koruyarak değişimlere uğramıştır. Altay kabilelerinin etnik tarihinde

⁶⁴ Etnik bağlamda Moğol, Türk ve Dinlin elementleri yığılması olarak tanımlanan Syanbi kabileleri için (III-IV. yy) belik örülmüş saç taşıma geleneğine Çin kaynaklarında yer verilmektedir (N. Y. Biçurin, age. 1, s. 167, 208-209). Dinlinlerin belik taşıdıkları bilgisi mevcut (E. Chavannes, Les pays d'Occident d'après Le Wei-Lio, "T'oung-Pao", ser. II, vol. VI, 1805, s. 524); bu durum, onların ahfadları olan Yenisey Ostyakları-Ketleri tarafından böyle bir geleneğin devrime kadar muhafaza etmiş olmalarıyla kanıtlanmaktadır. S. A. Tokarev, Dokapitalistiçkiye perejitki vı Oyratii, s. 86.

⁶⁶ Orhon-Yenisey yazıtlarının dilinin sözlük teşekkülünün çağdaş Altay diliyle bağlantısını gösteren leksikolojik materyali maalesef burada sunamıyoruz. S. Y. Malov'un eseri "Pamyatniki Drevne Türkskoy Pismennosti // Eski Türk Yazıt Anıtları" ile meşhur Altay Dili Sözlüğüne (Verbitskiy, Baskakov ve Toşakova) ilgi duyan kimse bu konuda kolaylıkla ikna olur.

Moğol kabilelerinin etkilerini de belirtmek gereklidir. Bu durum da XI-XIII. asırlarda açık şekilde görülmüştür, bu dönemde Altaylılar üzerinde Naymanların, ondan sonra da Cengiz Han İmparatorluğu ve ardıllarının hâkimiyetleri etkin olmuştur. İşaret edilen dönemde Altay'da Türk dilli halk yaşamaya devam etmiştir. Doğulu yazarlarca Kıpçak kabilelerinin "Kımaklar" adıyla bilinen kısmından IX. asrın ilk yarısında Arap coğrafyacısı İbn Hordadbeh'te bahsedilmektedir. Gardizi'nin XI. asrın ilk yarısında yazılmış kayıtlarda Kımaklar "ormanlarda, dağ boğazlarında, steplerde yaşarlar; her yerde onların inek ve koyun sürüleri vardır; develeri yoktur. Yazın kısarak sütüyle beslenirler, adına kumis derler, kış için inek, koyun ve at etinden yiyecek hazırlıkları yaparlar, herkes kendi imkânlarına göre hazırlanırlar. Kımakların av hayvanları samur ve kakımdır. denilmektedir.⁶⁷ Kıpçaklar ortaçağda Kımaların batı kolunu oluşturdular. Batılı yazarların eserlerinde Kimak-Kıpçak kabileleri İrtiş vadisi ve batı Sibiryâ stepleri sakinleri olarak gösterilmektedirler. Elbette onlar Altay dağlarında özellikle samur ve kakım avcılığı yaptıkları batıda yaşamışlardır. Güney Altaylı Kıpçak kabileleri, örneğin, XVIII. asırda Batı Altay'da hayvan sürülerini otlattıkları kışlık otlaklara, yani kışı geçirdikleri İrtiş'in sol kıyılarına göçmüşler ve oralarda karaca avı yapmışlardır. Teleütler de İrtiş boyu steplerinde ve Obi boyunda XVI. asır sonu ve XVII. asırda göçmeye devam etmişlerdir. Batı Sibiryâ steplerinde Kıpçaklar ancak Altay'dan gelmiş olabilirler, zira Semireçen Türk Kağanlığının dağılmasından sonra ilk önce Türgeşlerin ondan sonra da VIII. asrın ikinci yarısında da yine Altay'dan gelip yerleştikleri kabul edilen Karlukların eline geçmiştir. Aral boyu ve Hazar boyu stepleri Oğuzların hegemonyasında idi. Elbetteki, Kıpçakların bir kısmı V. asırda İrtiş'de görülmüş olabilirler, zira Çin kaynakları 492 yılında bir kısım Tele kabilelerinin Selenga nehrinden İrtiş'e göçtüklerini bildirmektedir.⁶⁸

Kendi hâkimiyetlerini Altay'a yayan Naymanlar İrtiş'in yukarılarına yakın bölgelerde göçmüşlerdir. Onların etkilerinin güney-batı Altay'a yayıldığı görülmektedir, çünkü Telesler ve Telengitler Moğollara, daha sonra da doğrudan Cengiz Han'ın ordusuna katılmışlar. Altaylıların, Moğol dilli Naymanlar ile karışmaları nedeniyle Altaylılar arasında çok sayıda Nayman söökünün (kendi alt gruplarıyla) varlığını kabul etmek gerekir. Naymanların Altaylılar ile karıştılar, bu karışmanın sonucunda Türk dili galip geldi. Bu sürecin neticesinde de Naymanlar Altay Türk boylarından bazı küçük boy alt gruplarına adlarını verdikten sonra içlerinde erimişlerdir. Altaylıların Moğollar ile karışmaları oldukça belirgindir ki, Cengiz Han yönetiminde XIII. asır başlarında Telesler ve Telengitlerin, Sayano-

V. V. Barthold, Otçöt o poyezdke vı Srednuyu Aziyu sı nauçnoy selyu, 1893-1894, s. 107.

⁶⁸ N. Y. Biçurin, age. s. 195.

Altay yaylasında mukim olan orman halkları (aynı zamanda Moğol dilli) ve Baarin, Adarkin, Çinost, Moğol boylarının dâhil olduğu Horçi yönetiminde bulunan nüfus bünyesine dâhil olduklarını “*Moğolların Gizli Tarihi*”⁶⁹ anlatmaktadır.⁷⁰ Telesler ve Teleütler karışma döneminde kendi Türk dillerini korumuşlar, bilindiği üzere zamanımızda da aynen kendi dillerinde konuşmaktadırlar. Bu durum Altay Türk dilinin Moğol diliyle olan karışımında galip geldiğine delil oluşturmaktadır. Bu arada günümüze değin Altay leksikolojisinde muhafaza olan ve bu dilin sözlük yapısını zenginleştiren çok sayıda Moğolca kelime Altaylıların Türk diline girmiştir. Altaylılar bünyesine giren Moğollar beraberinde Moğol kabileleri için karakteristik olan göçebe yaşam tarzına ait bazı çizgileri de taşıdılar. Örneğin, mayalanmış süttten hazırlanan ve kaynamış süttten yapılan “çigen” ve hazırlanış yöntemi zamanla Altaylılarda o kadar yayıldı ki, Türk boylarında yaygın olan çiğ süttten hazırlanan “ayran” adını ve onun hazırlanış yöntemini yerinden etti. Moğolların koyunun karın boşluğundan kesik açıp, oradan ellerini sokarak aortunu koparmak suretiyle koyunu öldürme yönteminin, Altaylıların bıçakla hayvanın boğazını keserek öldürme yönteminin yerini aldığını gösterelim. Altaylılarda yaygınlaşan Moğol yaşam tarzına ait özellikler giyim-kuşam, sözlü kültür, halk takvimi, dini inanışlar vd. alanlarda görülmüştür. Bunlar dil verileri gibi Moğol etnik elementinin bazı Moğol kabilelerinin Türk dilli Altaylılarla birleşmesi ve karışmasıyla oluşan kırılma ve dağılma sonucunda Altay muhitinde asimile olduğuna ikna edici delil oluşturmaktadır.

Güney Altaylıların yakın tarihi atalarının kökenleriyle doğrudan bağlantılı olan, Altay steplerinden Kırım’a ve Tuna’ya kadar çok geniş bir coğrafyada, XI. asırdan XV. asra kadar devam eden ve Çağdaş Kazaklar, Özbekler, Sibiryâ Tatarları ve diğer halkların şekillenmesini sağlayan Türk etnogenезinin gelişim süreci yaşanmıştır. Bilindiği üzere bu dönem Batı Sibiryâ stepleri, Kazakistan, Kuzey Aral boyu, Hazar boyu, Güney Rus steplerinden Karadeniz’in kuzey boyuna, Kırım’a ve Tuna’ya kadar dâhil coğrafyada çok sayıdaki Türk dilli göçebe kabilelerinin etkisi görülmüştür. Onlardan daha ziyade etkili olanlar Peçeneklerin hükümrânlığı altında toplanan Türk kabileleri birliğidir, X-XII. asırda Aral boyu ve Hazar boyu steplerinde ve özellikle, Güney Rus steplerinde hâkim olan Kıpçakların da etkisi güçlü olmuştur. Altay’da Hun ve Türk dönemi meşhurdur, ondan sonra da İrtiş’ta Kıpçaklar XII. ve XIII. asırda uzun süreli değil ama etkili politik bir güç olmuşlardır. Yukarıda işaret edilen Kıpçakların hâkimiyeti sahasına giren büyük step coğrafyası

“Moğolların Gizli Tarihi” adlı eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdulkadir İnan, “Makaleler –I” sayfa:510–517, TTK, 1998, Ankara.

“Yuan-çao bi şi Gizli Tarihi”, Moskova – Leningrad, 1941, s. 161, 174, 175.

batılı kaynaklarda “Deşt-i Kıpçak” adını almıştır. Kıpçakların hegemonyası altındaki Türk dilli göçebeler birliği üç aşağı beş yukarı aynı toplumsal ekonomik gelişim seviyesinde olan bu kabileler arasında kültürel yaşam tarzı birliğinin oluşmasına imkân vermiştir.

Kıpçakların politik hâkimiyetine Moğol Cengiz Han devleti son vermiştir. XIII. asrın 30’lu yıllarında Deşt-i Kıpçak’ın politik sahipleri Moğollarla çarpıştılar. Çuçi ulusunun oluşumuyla Türk etnogenezi Moğol etkisini daha çok hissetti. Onun temelinde büyük çoğunluğu Deşt-i Kıpçak nüfusundan muhtelif Türk dilli kabilelerin oluşturduğu birleşim yatmaktadır, hatta diğerleriyle en başta da Moğollarla birlik oluşturdular. Göçebe-Moğollar Türk dilli Kıpçak ortamında Müslüman yazarların doğrudan delile sahip oldukları şekilde Altay’da eriyip gitmediler. XVI. asır Arap tarihçisi Al-Omari, Çuçi ulusu ya da Altın Orda (Ordu) hakkında şunları bildirmektedir: “Eskiden bu devlet Kıpçakların ülkesiydi. Ancak onları Tatarlar (yani Moğollar - L. P.) zapt ettiklerinde Kıpçaklar onların tebaası oldular. Daha sonra Tatarlarla karıştılar ve akrabalık oluşturdular; Kıpçaklar, onlara üstünlük kurdular ve Moğolların hepsi de sanki onlarla aynı boydan gelmişler gibi Kıpçakların topraklarına göçüp yerleşmişler; onlarla evlilik yaparlar ve Kıpçak topraklarında yaşamaya başlarlar ve zamanla da tam anlamıyla Kıpçaklaşmışlardır.”⁷¹ Herkesin malumudur ki, içindeki Kıpçak dili elementleriyle Türk dillerinden birinin Çuçi ulusunda edebiyat dili olmuştur, bu durum da anılan sürecin Türk dilli dayanağıdır; bu Kıpçak elementlerinin üstünlük kurdukları steplerde yerleşmiş olan göçebe kabilelerinin lehçelerinden artık bahsedilmemektedir. Altınordu Hanlarının resmi tezkere-yazışmaları bu Türk yazı dilinde yapılmıştır, onlardan bazıları da yerel Kıpçak dilindedir (Tohtamış-Han’ın damgası, yaftası 1393 y.).⁷²

Çuçi ulusunun doğu bölümüne (Beyaz Orda) giren Altay’ın güneyli kabileleri Kıpçak kabilelerinin yayılışının doğu bölümünü temsil etmişlerdir ve komşuları Beyaz Orda Kıpçak kabileleriyle ortak kültürel yaşam tarzında yaşamışlardır.

Batu Han’ın ölümünden sonra (1256) Çuçiy ulusunun politik dağılma sürecinde, yeni Türk dilli Kıpçak kabilelerinin birleşimleri ortaya çıkmıştır; onlar Moğollarla karışmaları ile Kazaklar, Özbekler, Karakalpaklar, Başkurtlar ve Güney Altaylıların önemli bir bölümünün etnik teşekkülüne büyük etki yapmışlardır. Yukarıda söylenenle Kazakların, Kırgızların, Karakalpakların eski göçebe Özbeklerin,

V. Tuzengauzen. Sbornik materialov, otnosyashsya k istorii Zolotoy Ordı, cilt I, St. Petersburg, 1884, s. 235 (Rusça çeviri).

B. D. Grekov ve A. Y. Yakubovskiy. Zolotoya Orda i yiyö padeniye, Moskova-Leningrad, 1950, s. 66.

Başkırtların, Güney Altaylıların ve asırlar boyunca birbirlerinden uzakta yaşayan aynı boy-kabile adlarına (Kıpçak, Nayman, Merkit vd.) rastlanan diğer halkların boy-kabile yapılarındaki ortak faktör açıklanabilmektedir. Bununla daha yakın zamana kadar Kırım'da, Kuzey Kafkasya Nogaylarında, Kazaklarda, Sibirya Tatarlarının değişik gruplarında, aynı şekilde Güney Altaylılar ve diğer Türk dilli halklarda muhafaza olmuş olan Çuçi ulusu dönemi epik halk yaratıcılığı (örneğin, "Çara-Batıy", "Yedig", "Tohtamış" menkıbeleri) aydınlanmaktadır.⁷³ Güney Altaylılar ve listelenen diğer halkların ortak tarihsel yaşamları hakkındaki epostan başka günümüze kadar etnografik materyalde takip edilen müşterek kültürel-yaşam tarzı da Çuçiy ulusunun varlığı periyodunu anlatır. Güney Altaylıların taşınabilir keçe barınak "kerege"nin Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve diğerlerinininki ile aynı olduğunu göstermek yeterlidir, sadece malzeme ve barınağın yapısı değil, onun farklı kısımlarının adları da aynıdır (kafes şeklinde duvarlar, taban, çatı, duman deliği için tahta yuvarlak vd.). Bu benzerlikler erkeklerin omuz (sırt) giysileri adlarında da takip edilmektedir: Altaylıların gömleği "çokpen", Kazakların "şekpen'i" koyun postu giysi (Ton), "yargak"(yünlü dış giysisi) gibi. Özellikle, koyun etinin pişirilmesi, süt ürünlerinin hazırlanması yöntemlerinde ve terminoloji de çok benzerlikler gözlemlenmektedir. Ekşi süttten yapılan "kurut" adı verilen Altaylıların peyniri, benzer adla Kazaklar, Kırgızlar, Başkırtlar ve diğerlerince de bilinmektedir. Ayrıca kaynamış süttten elde edilen "kaymak", ekşi süttten "ayran" (Altaylılar için bu isimden başka Moğolca ismi "çegen" de vardır, Moğolca "kumis" demektir) vd. adları da söylemek mümkün. Hatta ekşi sütü saklama kabı olan "saba" da Kazaklar, Kırgızlar ve diğerlerinde olduğu gibi Altay'da da aynı adla bilinir. Ya da basit bir enstrümanı, ucu çentikli olan ve deriyi sepilemek, alıştırmak için kullanılan tahta sopayı ele alalım; bu sopa hem Altaylılarda ve Pamir Kırgızlarında "idrek" adını almıştır; bu sopalar birbirlerine o kadar çok benziyor ki, yan yana konunca ayırt etmek mümkün değil. Bu listeye ilaveler yapmak, genişletmek mümkün; örneğin, halkın süsleme sanatında, takvimde, halk müziği çalgılarında, akrabalık terminolojisinde ve Kazakların, Kırgızların, göçebe Özbeklerin, Güney Altaylılar ve diğerlerinin Müslümanlık dönemine kadar olan halk inanışı ve gelenekleri alanında örnekler getirmek mümkün.

Bütün söylenenlerden şu sonuç çıkıyor: Güney Altaylıların yakın tarihi ataları Türk dilli Kıpçak kabileleri idiler ve onlar çok eskiden beri Altay'da yaşamışlardır; onlar Çuçi ulusunun ve aynı şekilde Beyaz Orda (birliği/devleti) dağıldığı ve Kazak halklarının teşekkül ettikleri Türk dilli kabilelerinin büyük göçünün yaşandığında

Bkz. Potapov: "Geroičeskiy epos Altaytsev", "Sovetskaya Etnografiya", 1949, no.1.

Altay'a gelmişlerdir. Altay'da sonradan gelen bu Kıpçak unsurlar sadece Türk Kağanlığı döneminin Türk dilli eski Altaylı kabileleriyle (Telesler, Türgeşler vd.) değil, aynı şekilde Batı Moğol etnik unsurlarıyla da karışmışlardır.

Çuçi ulusunun dağılmasıyla Altaylıların tarihi ve etnik gelişim süreci Batı Moğolları veya Oyratların güçlü etkileri altında devam etmiştir, çünkü XV. asır sonundan XVI. asrın başlarına kadar Altay, Batı Moğol veya Oyrat Hanlarının politik etki alanında bulunmuştur. Batı Moğol kabileleri kendi göçebelerini Dağlık Altay'a yaydılar. Ancak bu esnada Türk dilli Altaylı kabilelerle karışanlar, Güney Altaylı kabileler arasında, kısmen asimile oldular. Bu karışma da Güney Altaylıların Türk dili yeniden hâkim duruma geldi. Bu sürece delil olarak çağdaş Güney Altaylılarda Çoros, Terbet, Tumat vd. sööklere ortaya çıkması gösterilebilir. Belirtilen etnonimler Batı Moğollar veya Oyratlarda çok iyi bilinmektedir ve bahse konu o etnonimler değişik büyük kabilelerin veya boy-kabile birliklerinin adlarıdır. Batı Moğolların Altaylıların etnik teşekkülü üstüne olan etkisi XVIII. asrın ikinci yarısına, yani Cungar Devletinin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Bütün söylenenlerin temelinde şu sonucu çıkartmak mümkün: Çağdaş Güney Altaylılar uzun ve karmaşık tarihi süreç sonunda, bilhassa Türk dilli muhtelif Kıpçak kabileleriyle yaşanan birleşmeler ve kırılmalar, karışmalar ve ayrışmalar neticesinde etnik olarak şekillenmişlerdir. Şöyle ki, bu kadim Altay ve ortaçağ Kıpçaklarının ahfatları, Moğol etnik elementlerinin şekillenmesinde defaten ve önemli katılım yapmışlardır. Çok sayıda değişik dilli elementlerin bütün karışmalarında çok eski dönemde Kıpçak diyalektleri bazında ortaya çıkan Güney Altaylı Türk dili galip çıkmıştır. Güney Altaylılar etnik köken olarak ülkemizin Türk dilli halklarıyla, en başta da Kazaklar, Kırgızlar, Özbeklerin bir kısmı, Sibirya Tatarları ve diğerleriyle akrabadırlar.

TELE VE ALTAYLILAR ETNONİMİ¹

“Tele” adı Merkez Asya’nın doğu kısmının kadim göçebe etnonimleri listesine dâhildir. Bu adın varlığını Sui (MS. 581–618) ve Tang Hanedanlığı (MS. 618–907) dönemi Çin vakayinamelerinde doğrulanmaktadır.² Anılan vakayinamelerde “Tele” terimi, batıda Tyan-Şan ve doğuda Büyük Sincan arasındaki geniş düzlükte, Gobi Çölü’nün kuzey bölümünde göçen büyük kabile grubuna ait genel bir terimdir. Kuzey Moğolistan, Tuva, Rus ve Moğol Altay bölgesi, göçebe “Tele” sahasını oluşturmaktadır.

Biz “Tele” teriminin ortaya çıkışı meselesine değinmeyeceğiz. Açıkça görülüyor ki, Orta Asya göçebelerinden birinin adı olarak Çin vakayinamelerine girmiştir. Aksi halde VI. asırdan günümüze kadar, Türk kabile ve halkları yanında onların varlığını ve yaygın oluşunu izah etmek çok zor olurdu. Tele etnoniminin çok sayıdaki taşıyıcılarının bu adı, Türk Kağanlığı’na (VI-VIII. asırlar) ait Çin vakayinamelerinden aldıklarını söylemek mümkün değil. Bu dönemdeki göçebe kabilelerin oluşturduğu Tele konfederasyonu içinde sıkça rastlanan kabileler şunlardır: Seyanto, Veyho, Huyho (veya Uygur), Paegu, Tunlo, Ana, Sekye, Dolonge (veya Tolonko), Kipi, Taki, Hun, Husye (veya Husi) Tuba, Guligen. Burada sayılan kabilelerden büyük çoğunluğu o zamanlar Altay, Tuva ve Kuzey Moğolistan sınırları içinde yaşıyorlardı.

Eski Türklerin (Tüküüler) Tele’lere karşı kazandıkları askeri zaferden sonra, Orta Asya’da politik alanda eski Türk Devleti hâkim oldu. Yıkılıştan sonra Tele, Türk Kağanlığı bünyesinde büyük askeri gücü oluşturdular; Tang vakayinamelerinde Türk Kağanları “onların gücüyle kuzey çöllerinde kahramanlıklar gösterdik” demişlerdir. Tele kabileleri, eski Türk devletinin kaderini çok ciddi şekilde etkilemişlerdir. Onların Türk Kağanı Heli’den ayrılışı, I. Göktürk Kağanlığının kaderini fiili olarak değiştirdi; 715–716 yıllarında onların ayaklanmaları II. Göktürk Kağanlığının yıkılmasına etki etti. Daha sonra ise Tele kabileleri, Uygurların idaresi altında, eski Türk Devletinin kaderini nihayi olarak etkilediler, onları ebediyen iktidardan devirdiler.

Türk Kağanlarına başkaldıran Teleler büyük başarılar kazandılar ve kendi kağanlıklarını kurdular ancak uzun sürmedi. Seyonto kabilesinin başında

A. N. Kononov’un 60. yılı anısına yayımlanmıştır.

N. Y. Bıçurin. Sobraniye Svedeniy o Narodah obitavşih vı Sredney Aziş vı Dreniye Vremena, cilt I-III, Moskova-Leningrad, 1950–1953; Lui Mau-Tsai, Die Chinessischen Nachrichten zur Geschichte der Ost. -Tüken (Tu-Küe), Bd. 1, Weisbaden, 1958; N. V. Kuner. Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujney Sibiri i Dalnevo Vostoka. Moskova, 1961.

bulunduğu Tele Kağanlığı ziyadesiyle önemli idi. Anılan Kağanlık “Tokuz-Oguz”- “Dokuz-Kabile (Oguz)” adı altında ün kazandı.³ Tele etnonimi, Altaylıların ortaya çıkışını öğrenmemiz bağlamında bizim için önemlidir, zira tespit ettiğimiz gibi çoğunlukla Güney Altaylıların boy (kabile) teşekkülünün özünde son üç buçuk asırdır “Tele” adıyla etnik parçalar yatmaktadır. Bu isimler “Telengit” veya “Telegut”, “Teleüt” ve “Teles”dir; eğer sonlarındaki çoğul takıları atılırsa, geriye “Tele” etnonimi kalmaktadır.

Dağlık Sayano-Altay halklarının çağdaş kabile adlarında, özellikle Altaylıların isimlerinde sadece Tele kabile adı değil, bu birliğe dâhil olan ayrı kabilelerin adları da muhafaza olmuştur. Bu etnonimler Tuvinlerde “Uygur”, Altaylılarda ve Tuvinlerde “Dubu (Tuba)”, Altaylılarda “Dolonga (Telengit)”, Şorlar ve Teleütlerde “Kibi” ve “Aba” kabile adlarıdır. Aba adıyla ilgili olarak bir noktanın altını çizmek gerekir, bir boy adı olarak “Aba”nın Şorlara ait olduğu XVII-XVIII asra ait belgelerle bilinmektedir; Rusça “Abinstler” olarak adlanan Teleüt grubu vardı.

Altaylıların bölgesel gruplarını veya her büyük kabilenin boy teşekkülünün nihai tarihi-etnografik öğrenimi, bizleri çağdaş Güney ve Kuzey Altaylıların etnik dayanaklarının temelini “Teleütler”, “Telengitler” ve “Telesler” olduğu sonucuna ulaştırdı. Fakat Teles kabileleri, İrtiş havzasında yaşayan ortaçağ Kıpçaklarıyla karışıma uğramışlardır.⁴ Tele Altaylılarıyla ilişkili olarak bazı Altay boylarının öğrenilmesi konusunda materyaller sunulmuştur, bahse konu boylar “Teleütler”, “Telengitler” ve “Telesler”dir. Güney Altay’ın çok sayıdaki çağdaş kabileleri – Mundus ve Kıpçak bu bağlamda kendine özgüdür.

Çağdaş Altaylılarda Kıpçak söökü, doğrudan Teleüt Mundus söökü ile ilişkilidir, kan bağı akrabalıktan dolayı bu iki kabile mensuplarının birbirleriyle evlilik yapmaları yasaktır. Mundus söökünün ortaya çıkışı hakkındaki efsanede kan bağı akrabalık anlatılır. Bizim kaynaklarımıza göre de, Mundus söökünün kurucusu, Kıpçak sööküne mensup bir kızdan doğmuştur. Bu oğlanın kendisinden mi, olduğu sorulduğunda kız da: “Üç tane dolu tanesi (mus) yedim ve doğurdum” diye cevap vermiş. Bu çocuktan da, bu güne kadar “Musdang çıkkın Mundus” (Buzdan doğan Mundus) dedikleri Mundus söökü insanları türeyip gelmiştir.

“Oğuz” kelimesine en ikna edici açıklamayı A. N. Kononov getirmiştir: “Etnik kabile topluluğu temelinde çıkan “Oğuz” adı - oh (ok) “boy, kabile” dir ki, Eski Türkçe kelime “og” - “Ana” kelimesiyle doğrudan bağlantılıdır (Bkz. A. N. Kononov, Radoslovnaya Türkmen, Moskova-Leningrad, 1958, s. 84). E. Pulleyblank, Oğuz Problemini incelemiştir (Some remarks on the Toguzoghuz Problem, UAJ, XXVIII, H. 1-2, Wiesbaden, 1956).

L.P.Potapov, “Proishojdeniye Altaytsev (İstoriko-Etnograficeskiy Oçerk)” adlı eserimizde, bu konu hakkındaki materyaller ve genel yargılar yer almaktadır.

Verbitskiy tarafından derlenen bu efsanenin varyantında, kızın (söök belirtilmemekte) bir savaştan sonra canlı kaldığı, şiddetli bir yağmurdan sonra bir buz (Mus) ve yanında iki tane de buğday tanesi bulunduğu ve onları yediği anlatılır. Bundan da gebe kalmış. Kız ikiz oğlan doğurmuş; birinin adı Kotkor Mundus, ikincisinin - Çulum Mundus imiş. Bu kız insanlar arasına girince evlenmiş ve bir oğlan daha doğurmuş, onun adı da Tölös olmuş.⁵

Böylece sunulan geneolojik efsane Munduslar ve Telesler arasındaki kan bağı akrabalığını (aynı babaanneden) pekiştirmektedir; ileri de görüleceği üzere bazı tarihi faktörleri de yansıtmaktadır. Bu arada dolu tanesinden gebe kalma efsanesi çok eskidir. Efsane II. asrın ortalarında Syanbi'lerin tarihiyle bağlantılı olayların yer aldığı vakayiname kaynaklarında görülmektedir.⁶ Bu efsanenin Çağdaş Altaylılarda var olması, onların kadim etnogenetik bağlantılarına delil olmasında şüpheye yer bırakmamaktadır.

Mundus sööğü özellikle Teleütlerde çok yaygındır, ayrıca çağdaş Kırgız boylarından biri olarak da bilinmektedir. Hatta Kırgızlarda Kotkar-Munduz adıyla küçük bir birlik de mevcuttur; Tölös küçük birliğinin atalarından birinin adı Çulum'dur. Çağdaş Kırgızlarda Telesler ve Munduz'un kan bağı akrabalığı hakkındaki düşünce muhafaza olmuştur. Munduz küçük boy parçasının Güney Altaylılarda, Teleütlerde ve Kırgızlarda varlığı, tarihi gerçeğe işaret eder: bu halkların muhtelif etnik elementlerinin aynı olduğunu ve dillerinin yakınlığını etnografik materyaller sağlamaktadır.

Teleüt, Telengit ve Teleslere ait olduklarını yansıtan Güney Altaylıların diğer sööklerini etnogenetik özellikleri üzerinde durmadan, muhtelif yönlerden ele alınmış olan Kuzey Altaylıların bazı sööklerine dikkatleri çekmek istiyoruz. Örneğin, Tubalarda 1897 yılında "Yabır" adı altında kayda geçirilen "Yarık" sööküne bakalım.⁷ Çok sayıdaki yaşlı Tubalar, Yarık söökünün Çulışman Teleslerinin, Tubaların Komlaj (veya Kondom) nahiyesine yerleşmiş kopuntusu (diaspora) olduğunu hatırlıyorlar. Oraya göçüp yerleştikten sonra iki sööke ayrılmışlar: Sıgıncı Yarık (Yarık - maral avcıları) ve Kara-Yarık. Komlaj nahiyesine Tubalar başkanları, her iki Yarık sööğü arasından, Komlaj idaresi için kendilerine yardımcıları tayin ederler. Yarık sööğü (her iki grubu) Teles ile olan kan bağı

V. İ. Verbitskiy. Altaytsı. Moskova, 1893, s. 136. Bu varyant G. N. Potanin tarafından da derlenmiştir (bkz. Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, cilt IV, St. Pbr., 1883, s. 3).

Biçurin. Sobraniye Svedeniy, s. 154, Kuner s. 144, Meşhur doğu bilimcisi P. Pelo. Sayanbilerin Türkdilli oldukları mülâhazalarını ifade etmiştir. Günümüzde bu düşünceleri D. Kloson desteklemektedir; bkz. Clauson, Türk, Mongol, Tungus - "Asia Major", New Series, vol. VIII, pt. 1, Londra, 1960.

S. P. Şvetsov. Gorniy Altay i Yevo Naseleniye, cilt 1, sayı 1, Barnaul, 1900, ek V, s. 13.

akrabalığının bilincindedir ve son zamanlara kadar onlarla evlilik yapma yasağını devam ettirmişlerdir.

Yarık söökünün ortaya çıkışının Teles bağlantısına delil olacak bir başka unsur da, çağdaş Kırgızlarda Munduz ve Teles boy gruplarıyla beraber bir de “Çarık” yani “Yarık” grubunun varlığıdır. Muhtemelen Teles Yarık sööğü, XVII. asırda Teleslerle ve Munduzlarla birlikte Kırgız topraklarına gelmişlerdir; yazılı kaynaklardan tespit ettiğimize göre Teleüt ve Teleslerin büyük bir kısmı zorla Altay ve Obi’den Cungarya’ya göç ettirilmişlerdir; aynen XVIII. asrın ilk yıllarında Yenisey Kırgızları gibi. Daha sonra Tubalar Çigat (veya Çagart) sööğü de söylenebilir. Tubalar gibi bu söökün önde gelenleri de, kendilerinin Çuluşmandan, Teleslerden, Tubalara göçtüklerini söylemektedirler; 1897 yılı kayıtlarında bu tespit edilmiştir.

Çigat etnonimi (Çık şeklinde) eski Türk runik yazılarında defalarca yer almaktadır.⁸ Çağdaş “Çigat” adı çoğul takısı almış “Çık” terimidir. ⁹ XVII. asırda Çikler (onlardan bir bölümü) Teleütlerle beraber, şimdiki Novosibirsk Bölgesi’nde, batıdan Obi nehrine karışan ve Çık nehrinin var olduğu bölgede, Obi nehri boyunca yaşamışlardır.

Tubalardaki Çigat söökünün sayıları fazladır ve dört boya ayrılmışlardır: Kol-Çigat (Göllüler), Tag-Çigat (Dağlılar), Kara-Çigat ve Sarı-Çigat (Kara ve Sarı Çikler).

Bu bağlamda Altaylılarda “Az” etnonimine de dikkat çekmek yerinde olacaktır. Eski Türk yazıtlarında “Çık” kabilelerinin, “Az” kabileleriyle birlikte çağdaş Tuva’nın batı kısmında, Kara-Hol gölü boyunda yaşadıkları tespit edilmektedir. Bu bölgeden Altay’a kadar yüz km’den daha az bir mesafe vardır. Bu şekilde burası fiili olarak Altay’dır. “Az” etnonimi çağdaş Altaylıların sööklerinin adında: Tört-As ve Deti-As söökleri Teleütler, Telengitlerde ve Baylagas - “Altay Kiji”lerde muhafaza olmuştur; ilk iki isim sayılarla (dört-as ve yedi-as) oluşmuştur. Bunların Tele-Oğuzlar için karakteristik bir hal olduğunu bilmemek mümkün değildir. Bu bağlamda G. N. Potanin’in “Citi-As” (Altayca “Deti-As”), şimdiki Teleslerin adı

⁸ “Çık” etnonimi VIII-X. asırdan Tan Huyao dönemi Çin kaynaklarında “Çi” şeklinde bulunduğunu görmek mümkün. Etnonim “Vassal Prenslüğünden ayırt edilen tamga” ayrışmalarında tespit edilmiştir ki, onlar da “Çi atları (kabileleri) Huy-go’lar ile (yani Uygurlar) ortak soydur” yazılıdır. Çiklerin at tamgalarını Uygurların komşu yerleşim yerlerinde olduklarını görmek gerek (Bkz. Y. A. Zuyev. Tamgi Loşadey iz Vassalınıy Knyajestv. Trudi İnstituta İstorii, Arheologii i Etnografii AN Kaz. SSR, cilt 8, Novıye Materialı po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kazahstana, Alma-Ata, 1960.

Markvart, Kemçik nehri Çiklerini, Çık adıyla bağlantılı olarak kaydettiğini hatırlayalım: “Kem nehri Çikleri” veya “Çiklerin nehri” (bkz. J. Marquart, Ueber das Volkstum der Komanen, “Abh. Der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen”, Bd XIII, 1914, no:1.

olduğunu bildirdiği saha çalışması ilginçtir.¹⁰ Buradan da açıkça görüldüğü ki, “as” kabileleri etnogenetik olarak Tele kabileleri, özellikle de Telesler ile bağlantılıdır. Tarafımızdan tespit edilen, Çağdaş Güney Altaylılarında Detitas (veya Titas) ve Teles söökları arasında evlilik yasağının var oluşunu, bu eski bağlantının yansıması olarak görmek gerekir.¹¹

Şaşırtıcı, bir o kadar da beklenmedik şekilde, biz Şakşalıg ve Çelkanıg söökları araştırıp öğrenirken ilginç bilgilere ulaştık. Bu iki Çelkan sööküne başka yerde rastlanmamaktadır. Radloff döneminden beri Çelkanlar veya Lebedinler (Lebed nehri ve onun kolları boylarında yaşamaktadırlar), yaya tayga avcılarları (iktisadi ve yaşam tarzları bakımından), Kuzey Altaylıların ayrı bir kabilesi olarak kabul edilmişlerdir. Yaşlıların anlattıkları hikâyelerden ve tarafımızdan derlenen rivayetlerden, bu her iki Çelkan kabilesinin de kendilerine ait ortaya çıkışları açıklanmaktadır. Şakşalıg sööğü daha az sayıdadır. Onlar eskiden Teletsk gölü civarında yaşamışlardır. Şakşalıgların tamamı “kırk tunuk” yani 40 bacadır (40 yurt).¹² Şakşalıglar, Abakan havzasında yaşayan Yenisey Kırgızlarının atlarını çalmaya başlamışlar (Kara-Kırgızların rivayetlerine göre). Kırgızlar buna karşılık olarak Şakşalıglar üzerine yürümüşler, darma dağın etmişler ve neredeyse tamamını yok etmişler. Bu baskın anında Şakşalıg söökünde bir delikanlı, nişanlandığı boyda, yani Lebed’in yukarılarında bulunuyormuş. Bu sayede o hayatta kalmış ve ondan da, Kılık nehri boyunda (Baygol’un sol akıntısı) yerleşmiş olan Şakşalıg boyu türemiştir. Bir tahtanın altına gizlenerek başka bir delikanlı daha kurtulmuş. Bu delikanlıdan da Sadre nehri boyunda (Lebed nehrinin sol akıntısı) yaşayan Şakşalıgların torunları türemiştir. Çağdaş Şakşalıgların sayılarının az olmasını, Çelkan yaşlıları, Kırgızların baskınlarına dayandırmaktadırlar. Yenisey Kırgızlarının değişik kabileler ve Sayano-Altay Dağlık boyları üzerine yaptıkları baskınların XVII. asırda gerçekten önemli yeri vardır.

Çelkanların, Yenisey Kırgızları arasında yaşadıkları, bazen de onların kıştımları (vergi mükellefleri) arasına girmiş olduklarına dair elimizde bazı bilgiler mevcuttur. Tarafımızdan derlenen saha çalışması materyalleri arasında, kısa bir süre öncesinde (Ekim Devimi’nden sonra) Çelkan söökünde Şamanlar olduğunda, yaşlıları (özellikle saygıdeğer ve otoriter kişileri) gömdükten sonra, ölenin ruhunu

¹⁰ G. N. Potanin. Očerki Severo-Zapadnoy Mongolii, cilt IV, s. 9.

Bilindiği gibi, “Az”ların ana kitlesi, onların yıkılmasında sonra Kül-Tegin hükümlerliğindeki Doğu Türkleriyle beraber Kara-Hol gölünden batıya gitmişler ve Türgişlerin ülkesinde Çu nehri havuzuna yerleşmişlerdir.

Bu tamamen Batı Moğolistan’ın vergi mükellefi idaresine 40 kubitok’a (duçın) benzetilmektedir.

“Kırgız toprağına” - Uytu-Taş yerleşim yerine uğurlarlarını; zira bir rivayete göre Çelkanlar, Lebed nehri havzasına Kırgızların toprağına bulunan bölgeden gelmişlerdir.

Yaşlı Takan Pustagaşev (Çekkan söökünde) yaşlı adam veya kadının ölümünden beş yıl sonra ruh, kamı “rahatsız etmeye” başlayıp, geceleri ona göründüğünü ve kendisini “Kırgızların toprağına” göndermelerini istediğini bize anlattı. Bundan dolayı Takan Pustagaşev, ölenin ruhunun Kırgız toprağına uğurlanırken, kamın yaşayanların ruhlarını koruması ve durdurması gerektiğini ifade etmiştir. Kam tefi ile kamlık yapıp, ölünün ruhunu uzak yolculuğa gönderirken daha dikkatli olur, kendisini ve diğer insanların ruhlarını korumak için (Kamlık ayininde) yanına demir bir balta koyar.

Bu Şamanist tasavvurlarda, Çelkanların tarihinden, onların Yenisey Kırgızları bölgesi ve Yenisey havzasının (Minusin havzası) step bölgelerinde yaşadıkları faktörü gibi tamamen gerçek faktörleri görmek mümkündür.

Lebed nehri Çelkanları, Teleslerle geçmişte sıkı bir etnik bağ ilişkisine sahip idiler; bu da etnografik faktördür. Şakşalıg söökünün Teles söökü ile kan bağı akrabalığı olduğu kabul edilir, “alışpas” (aralarında evlilik) yapılmaz.

Şakşalıg söökü temsilcileri, Telesleri, Telets gölü arkasında büyük bir masada oturan “karındaş (harfiyen “kardeş”) olarak adlandırırılar. Ancak Çelkanlar söökü, kendilerini Teleslerle akraba saymazlar; onların, Tubaların Kuzen söökü ile kan bağı akrabalığı vardır, bu söökler arasında evlilik yasaktır. Bu tür evlilikler artık eskide kalmıştır.

Bu sööklerinin kan bağı akrabalıkları hakkında muhafaza olan rivayete göre her iki söök, iki kardeşten türemiştir. Onlardan birinin adı Kuzenok, diğerinin adı Çalganok’tur. Kuzenok, Biy’de yerleşmiş ve Tubalar boyu Kuzen söökünün atası Çalganok ise Çalkanlar söökünün başladığı Lebed nehrine yerleşmiştir. Biz hem Tubalar ve Çelkanlarda Kuzen söökünün eskiden Aktıgan dağı yanında Lebed nehri bölgesinde yaşadığı hakkında benzer rivayetler derledik. Söök, bu bölgeden hayvanları için daha uygun olarak görülen Biy’in sol kıyılarına gitmek için ayrılmıştır.

Aktıgan dağının Kuzen söökü avcılık bölgesi taygalarında olması, bu söökün ilk yaşam yerinin Lebed havzasında olduğuna delil oluşturmaktadır; Biy’in sol kıyısında bulunan Solog dağı da söökün kutsal dağıdır. Bütün bunlardan da görülüyor ki, Çelkan söökleri Şakşalıglar ve Çalkanlar köken olarak ayrı çıkışa sahiptirler ve kan bağı akrabalığı olmaması, aralarında evliliğin yasak olmadığını ikna edici şekilde göstermektedir; fakat hepsi değildir. Daha yakın dönemlere kadar Çelkanlarda, evlilikte geçici yaşam yeri (evi) kurulurdu. O meskenin adı

aynen Ulagan Teleslerinde olduğu gibi “Seolti”dir. Teleslerden başka hiçbir Altaylılarda evlilik evi için bu tür ad yoktur. Elbetteki bu yaşam yeri ve adı Lebed nehrine, Şakşalıg söökü temsilcileri tarafından Teleslerden getirilmiştir.

Bir başka detay da kısa bir süre öncesine kadar, Tubalar ve Şorlar gibi Çelkanlar da, Kuzey Altaylılar için karakteristik olan, ağız kısmı deriden, boğaz kısmı sert keten bezinden olan ayakkabıları birleştirebiliyorlardı. Ancak Çelkanlar başka tür – kalın deri tabanlı, topuklu, kıvrılan sivri burunlu, arkadan dış kısmından dikilmiş olan ayakkabıya sahip olduklarına dair hatıraları muhafaza olmaktadır. Eskiden, hayvancılık yapan Güney Altaylılara özgü (aynı şekilde Tuvinler ve Moğollar için) ayakkabılar varmış. O tür ayakkabılarla kar üstünde kolayca yürüyebilmek için, arka tarafına (tabanın biraz üstüne) kayak kemendini (ipini) bağladıkları düğme dikerlermiş. Bunları bize (Şakşalıg söökünden) anlatan ihtiyarlar hatıralarını o kadar iyi muhafaza etmişler (hatırlıyorlar) ki, o tür çizmelerin resmini çizebilmenin dışında, onun her bir parçasının adını, detaylarını bile (arkalık, topuk, burun, çift dikiş vb.) Kuzey Altaylılarda olmayan, bilinmeyen kendi terimiyle adlandırmışlardır. Biz burada, bir dizi Kumandin söökünü geçmişte Teleüt etnik grubuna dâhil oldukları hakkında deliller sunma imkânına sahip değiliz. Ancak bir kaç tanesinin adını vereceğiz. Bu söökler “So” ve “Kuban” (Yukarı Kumandinlerde), “Tastar” ve Çotlardır (Güney Kumandinlerden).

Altaylıların etnogenезindeki eski elementlerin araştırılması neticesinde, Güney Altaylıların büyük çoğunluğunun etnik temelini Türk dilli “Tele” kabilesi olduğunu sağlamlaştırmaktadır. Güney Altaylıların ve kısmen de kuzeylilerin yakın tarihi ataları Telengitler, Teleütler ve Teleslerdir. Bunlar XVII-XVIII. asırlarda çok kalabalık kabile grupları idi. Altaylılarda bu konu hakkında muhafaza olan atasözleri boşuna değildir: “Ala kainnan, kop Telengit” yani “Telengitler, alacalı akağaçtan daha çoktur”, ikincisi “Ala ton tumen Telengit” – “Telengitler altmış tûmendir”. Bilindiğı üzere Moğol döneminde 1 tûmen on bin kişiden oluşmaktaydı, elbette bu her zaman gerçekte bu kadar değildir.

DAĞLIK ALTAY TUBALARI

Tubalar adı altında Sovyet etnografik kaynaklarda Biy nehrinin yukarı akıntıları havzası ve İşi nehri (Katuna nehrinin sağ akıntısı) yukarılarında mukim, Dağlık Altay Otonom Bölgesi sakinlerinden Kuzey Altaylıların bir kısmı bilinmektedir. Küçük kabile grupları halinde Kuzey Altay ve Kuznetsk Alatau'nun dağlık-taygalarında mukimdirler, bu gruba topluştırılmış Türk dilli nüfusunun "Çerneviy Tatarları" da dâhil olmuşlardır ve bu Devrime kadar böyle bilinmiştir.¹

Dağlık Altay Tubaları, bu adı kendi komşuları Altaylılardan almışlardır. Onlar kendilerini topluluk olarak "Yış-Kiji" yani "Orman insanı" diye adlandırmışlar; resmi idari yapı tarafından şu veya bu boy ya da sööklerin adlarına göre ayrılmışlardır.²

V. İ. Verbitskiy'e göre Tubalar şu beş volosta³ ayrılmışlardır: Kuzen, Yuş, Komlaj (veya Kondom), Kergeş ve Togul'dur.⁴ Radloff bu volostları sayıyor, ancak onların tek temel kabileleri olmadığını, onlardan her birinin hangi boylardan oluştuğunu gösteriyor. Kuzen (Kuzen ve Çedibaş boyları); Tirgeş (Togus, Yobur, Çıgal boyları); Komnoş (Komnoş, Yalan, Ton, Çıgal ve Palan); Yus (Yus ve Şor boyları) ve Torgul.⁵ Kergeş volostunu Radloff, Tirgeş volostu olarak adlandırıyor, bunu Tubalar kendileri yapmaktadırlar, Torgul volostu temsilcileri kendilerini "Tongul" diye adlandırmaktadırlar, ben buna yerinde şahit oldum.

Zikredilen volostlar yine aynı adlar altında hemen hemen devrime kadar kalmışlardır. 1897 yılı sayımında onların 22 söök temsilcileri kayda geçirilmiş; onlardan büyük kısmını ben kendi çalışmalarımın birinde de gösterdiğim gibi onlar Tubalar değildir ve burada Altaylıların değişik gruplarıyla karışma neticesinde ortaya çıkmışlardır.⁶ Delilleri burada tekrarlamadan Tubaların sööklerinin ve alt gruplarının listesini vereceğim: 1) Komdoş (alt grupları: Koburçı, Komdoş, Kotugas Kondoş, Kii-pörük Kondoş, Palan Kondoş, Kögüs Kondoş ve Tastar Kondoş); 2) Kuzen (alt grupları: Tanjara Kuzen, Pebedeş-Kuzen ve Kıştinder Kuzen); 3) Yus (alt grupları: Tau-Yustar, Sarı-Yus, SargayçıYus ve Şanmay veya

"Çerneviye" adı, yerli Rus nüfusun dağlık taygayı adlandırdıkları "çern" kelimesinden türetilmedir. Tubalar "yış" kelimesinin ekvivalenti - eşdeğeridir.

Tubalarda boy katı ekzogami ve pederşahidir.

Volost – nahiye, kasaba (Ç.N.).

V. İ. Verbitskiy, Altaytsı, Tomsk, 1870, s. 12.

W. V. Radloff, Aus Sibirien, Leipzig, 1883, s. 213.

L. P. Potapov. Etničeskiy sostav i proishojdeniye Altaytsev, Leningrad, 1969, s. 46-52.

Sangmay-Yus); 4) Tirgeş (Kergeş); 5) Togus; 6) Çıgat (Çıgat); 7) Tiber; 8) Yalan (Tongul); 9) Yarik.

Anılan sööklere yerel ölçeklere göre sayıları çoktur (1897 yılı verilerine göre 200 kişiden 1000 kişiye kadardır). Yalan söökü (96 kişi) hariç, onların büyük bir çoğunluğu step bölgesinde Çumışu nehri (Obi'nin sağ akıntısı) boyunca, Togul volostunda yerleşik olarak bulunmaktadır.

Adları sayılan bütün sööklere veya onları alt grupları bu adlar altında XVII. asrın ilk onlu yıllarından itibaren Rus tarihi dokümanlarında bilinmektedirler. 1627 yılına ait Kuznetsk voyvodasının cevap yazısında Çıgatlar, İberler (Tiber), Toguslar aynı şekilde Bolan (Palan) zikredilmektedir. Onların Kuznetsk'ten kayak yolculuğu ile dört haftalık mesafe uzaklıkta oldukları söylenmektedir.⁷

1629 tarihli "yasak"⁸ defterlerinde Kuzen, Komnoş, Tirgeş (bazen Tirgets), Şanjın, Yus (bazen İsen veya İsel) ve Togul volostlarının "yasak" mükellefleri olarak Kuznetsk'e bağlandığı kayıtları mevcuttur.⁹

XVII. asrın ilkyarısında bazı volostlar zamanla "yasak" ödemeyi kestiler ve kimi "Kara Kalmıklara" (Cungarlara), örneğin, Yus volostu, kimi Sayanlara, kimi "Teleslere", 1642 yılında Tirgeşlerle olduğu gibi göç ettiler.¹⁰ Tirgeşler bu dönemlerde bazen Teleslerin "kıstımları" (vergi mükellefi, harağüzarları) olarak adlandırmışlardır.¹¹ Tirgeş volostu XVIII. asır başından itibaren Rus dökümanlarında Kergeş volostu olarak adlanmaktadır.

Daha evvelki çalışmalarımda Tubalar sööklere olan Çıgat ve Yarik'in Teles kökenli olduklarını göstermeye çalıştım.¹² Yarik söökü ortaçağ erken dönemlerinde Türk dilli göçebeler birliği olan "Tele"ye girdiğini ilave ediyorum; yaklaşık olarak 925 yılı olarak tarihlenen A. Stal-Golşteyn'e ait Hotanasak tomar(döküman)ından açığa çıkmaktadır. "Çarık" adı Gansu vilayetinde bulunan Karatata, yani "Kara Dağlar" bölgesinde yaşayan Teles ve Tarduş kabilelerinin listelerinde geçmektedir.¹³ Bu isim "Caruq" şekliyle Volga'dan doğuya doğru ve Orta Asya'da yaşayan kabile grubunda ve Mahmud Kaşgari'de (XI. yy) de geçmektedir.¹⁴

G. Miller, İstoriya Sibiri, cilt II, Moskova-Leningrad, 1941, s. 586.

Yasak, alman – vergi, harağ (Ç.N.).

"Ruskaya İstoriçeskaya Biblioteka", cilt VIII, St. Ptersburg, s. 474.

B. O. Dolgih, Rodoplemennyy sostav narodov Sibiri vı XVII v. , Moskova, 1960, s. 107.

Sibirskiy Prikaz, no: 10, l. 1, - S. A. Tokarev, Dokapitalistiçkiye perejitki vı Oyratii, Leningrad, 1936, s. 86.

L. P. Potapov, Etniçeskiy sostav i proishojdeniye Altaytsev, s. 30, 48, 167-168.

H. W. Bailey, The Staël-Holstein Scroll. Asia Major, New Serica, vol. II, pt I, London, 1951;

E. G. Pulleyblank, The Date of the Staël Holstein Scroll. Asia Major, vol. IV, pt I, 1954.

O. Karayev, Arapskiye i Persidskiye İstoçniki IX-XII. vv, o Kirgizsak, Frunze, 1968, s. 51.

Bundan dolayı “Carık-Yarık”ın sadece Altay Telesleri bünyesindeki varlığı değil, aynı şekilde Orta Asya Kırgızlarının kabile teşekkülündeki varlığı da anlaşılmaktadır.¹⁵

XVII. asır Rus tarihi materyalleri Tubaların yasak mükellefi “volostları” adlarının, onların günümüze kadar gelmiş olan boy-kabile adları olduklarını, yerel idare tarafından düşünülmüş adlar olmadıklarını göstermektedirler.

Tubalar hakkındaki XVIII. asır belgesel bilgiler, onların XVII. asırda var olan, volost ve diğer grup adlarının durağanlığından başka, yerleşimlerini de kuvvetlendirmektedir.

1719 ve 1723 yılları yazmalarına göre Tubalar volostları, Kuznet, Komloj, Kergeş (yani Tirgeş) ve Yus teşekkülünde yer alan Kondom nehri bölgesinin Kuznetsk Kançıaryasına bağlı idiler.¹⁶ Togul volostu Tom nehrine dâhildir, hatta ilk dört volost Biy nehri boyunca, Obi’nin sağ kıyısında bulunmaktadır. Böyle bir yerleşim göstermektedir ki, Kuznet’ten Biy nehrinden Tubalara giden yol Kondom havuzunu geçmektedir, Togul volostuna ise Tom nehri üzerinden geçer.

Bu problem hakkında en isabetli bilgileri 1734 yılında sahada derlemiş olan G. Miller vermektedir.¹⁷ O bilgilere göre Yus volostu Biy ve Katuna arasındaki dağlarda yer almaktadır. XX. asırda olduğu gibi; Kuzen volostu Biy nehrinde, Lebed nehrinin Biy nehrine karıştığı bölgede bulunan Kumandin’den yarım günlük mesafede bulunmaktadır; Biy’in daha yukarısında da Komlaj volostu (onun yerleştiği bölgede Biy nehrine, Kopş nehrinin sol akıntısı karışmaktadır); Biy nehrinin sağ kıyısında Telets gölü kıyısı boyunca ise Kergei volostu (Tirgeş) yer alır; Togul volostu da Tagap yanındaki Togul nehri bölgesinde Çumış nehri bounda gösterilmektedir. Sonuncuyu ben yerlilerin (boyların) volostlarından biri olarak kabul ediyorum, zira onun adı “tag-aba”, yani “dağlı aba” veya “dağ Abinstleri (yerlileri)”dir. Abinstlerin ikinci boyu da henüz literatürde yer almamış olan Kara-aba’dır; adını 1760 yılında kurulmuş olan Karabin Köyü’nden almaktadır ve çağdaş Şorların bir grubu “Karabalar”dır.¹⁸

Tubalar arasına düşen Tongulların bir bölümü Yalan söökünün başlangıcını oluşturmuş ve bu ortamda kültür ve yaşam tarzı bakımından asimile olmuşlar.

S. M. Abramzon, Voprosı etnogeneza Kirgizov po dannım etnografii, “Trudı Kirgizskoy Arheologo-etnografičeskov ekspeditsii”, cilt III, Frunze, 1959, s. 38.

Arhiv Akademii Nauk SSSR, f. 21, on 5, No. 152, ll. 252-281 ob.

Bkz. L. P. Potapov, Etničeskiy sostav i Proishojdeniye Altaytsev, s. 131-132.

G. Miller ve diğer kaynaklara göre Togul Tagap volostu sakinleri etnografik bakımdan birbirlerine yakın ve benzer yaşam tarzı sürmüşlerdir. Onlar da diğer yerliler gibi Teleüt etnik ve kültürel yaşam tarzı topluluğuna girmişlerdir.

1745 yılına ait iki belgede Tubalar hakkında değerli bilgiler mevcuttur. Birincisinde;

Katuna sıra dağları eteklerinde Biy nehrinden kuzeye doğru yarım günlük mesafede akan Sarı Kopşa nehri boyunca göçen "Yuş Tatarları" Rus Çarı'na yasak (vergi) olarak kişi başına iki-üç samur vermektedirler. Bundan başka Cungar "Kontayşi"ye demir sacayağı ve kazan"; daha başka Biy nehrinin yukarılarında göçen "Komlaj Tatarları" Kantayşi'ye "alman" olarak kazan ve sacayağı ve kişi başı 2-3 samur kürkünü "yasak" olarak ödemişlerdir.

denilmektedir. Her nedense bu belgede Kumandin volostu ve Biy nehrinde bulunan Kuzen volostu hakkında hiçbir şey söylenmemektedir. Lebed nehrinin ağız kısmına yakın olan komşuları "Kumandin Tatarları" kişi başına 2-3 samur kürkü "yasak" ve Kontayşi'ye "alman" vergisi olarak kazan ve sacayağı ödeyenler diye adlandırılmaları da oldukça tuhaftır.¹⁹

İkinci belge Tubalar ve Kumandinleri çifte vergililer olarak adlandırmaktadır. Onların yerleşimleriyle ilgili bu belgedeki bilgiler şöyledir: Kuzen volostu Biy nehrinde, Kumandin volostunun yanında gösterilmiştir; Yus volostu ise Çelkan volostu gibi "Çernolesa" – "Kara orman"a ait olarak gösterilmiştir.²⁰

Böylece çağdaş Altay Tubaları, XVII. asır başlarından günümüze değin bu bölgelerde ve yine aynı boy-kabile adları ile meskün olan, XVII. – XVIII. asırların boy-kabile gruplarının kültürel yapıları ve yaşam tarzları bakımından doğrudan tarihi ahvadları ve varisleridir.

Tubaların kökenine ait bir kaç tane bakış açısı vardır. Örneğin, Verbitskiy onların "dil ve inançlarının Altay Kalmuklarıyla ortak" olduğunu işaret ederek "kökenlerinin şüpheli olduğunu, belki onların Fin kabilesi olup Moğol halklarıyla karışmış" olabileceklerini kabul eder.²¹ Radloff'un düşünceleri daha çok yayılmıştır: Altaylılar "Kara Tatarları", "Tuba" etnonimiyle adlandırmışlardır, buna ilk dikkatleri Radloff çekmiştir. Radloff "Soyotların" yani Tuvinlerin, Tuba terimiyle kendilerini adlandırdıklarına dayanarak -Koyballar da aynı şekilde - XVII. asır Güney Sibiry tarihinde merkezi yerleşim yeri Ubse nehri (Yenisey'in sağ akıntısı) olan Tubinler kabilesi adının sıkça zikredildiğini işaret ederek şunu ile etmiştir:

Tuba adı, onların doğudan göç etmiş olduklarını gösterir. Onların geçen asır başlarında (yani XVIII.) Telets gölü ile Katuna arasındaki bölgede yaşamış olan Samodiy (Samoyed) kabileleri olmaları büyük bir ihtimaldir. . . , onların dillerinin dialekt özellikleri, bu Samodiy kabileleri Kırgızlarla benzerdirler. Onlar günümüze

L. P. Potapov, Oçerki po İstorii Altaytsev, Moskova – Leningrad, 1953, s. 173. age. s. . 173-174.

V. İ. Verbitskiy, Altaytsı, s. 10.

*değın dağ servisi fıstığı ve kök toplayıcılığı ile uğraşmışlardır. Çinlilerin "Du-bo"lar hakkında yazdıklarına benzer şeylerdir.*²²

Radloff, Sayano-Altay yaylalarının kendilerini "Tuba" (Tuvınler, Tofalar) diye adlandıran bütün kabilelerini dil olarak Türkleşmiş Samoyed ve Ket etnik elementlerinin karışımı olarak kabul etmektedir. Barthold da "Tuba" kelimesini Samodiylerin Türkçe adı olarak kabul etmektedir.²³ N. A. Aristov, Radloff'un ardından, Kumandinler ve Çelkanlar (Lebedinler) hariç Kuzey Altaylıları, Türkleşmiş Yenisey Ostyak ve Samoyedleri olarak nitelendirmiş ve onları köken olarak kadim Türklere bağlamıştır. V. G. Bogarov, Kuzey Altaylıları onların kültür, yaşam tarzı, iktisadi uğraşları ve özelliklerine göre Türkleşmiş proto-Asyalılar olarak kabul etmiş, aynı şekilde onları yaya avcılık ve Sayano-Altay dağlık taygasının toplayıcılık yapan proto-Asyalılarına ait saymıştır.²⁴ Ben de Kuzey Altaylıların (Şorların, Kumandinlerin, Çelkanların ve Tubaların) kökenlerine ait problemi araştırdım ve ben de onların Samodiy, Ket ve Ugr (Ugor-Uygur -ç. n.) elementlerinin bir karışımı oldukları ve Eski Türk etnik parçacığı oldukları sonucuna vardım.²⁵ Bu durumu ben hususiyetle Altay Tubaları bağlamında irdeliyorum.

Altay Tubalarının iktisadi ve yaşam tarzları, Sayano-Altay ve Hangay dağlık sisteminin dağlık-taygalık bölgelerine dağılmış avcı kabile ve halkların kadim kültürü için tipik çizgileriyle ayırıcı vasıflara sahiptir. Bu kültürün maddi temelini, yabani hayvan avcılığı (eti ve kürkü için), yenilebilir yabani bitki (saplar, kökler, bitkilerin yumruları, soğanları, fıstıklar vd.) toplayıcılığı ve onların kış için hazırlanmaları oluşturmaktadır. Bu iktisadi kompleks yer çapalama tarzı toprak işleme ve ufak ölçekte arpa ekimi ve geyiklerin ulaşım vasıtası olarak kullanılmasıyla desteklenmiştir. Bu kabileler arasında demir çıkarmaya ve işlemeye muktedir, ev üretimi demir ürünlerin yapılabildiği metalürji ocaklarına rastlanmaktadır.

Altay Tubaları için temel uğraşım olarak yabani hayvan avcılığı karakteristiktir; kışın kayaklarla, yazın ise yaya olarak yapılır. Av malzemeleri kışın tüylü deriyle kaplanmış kızaklar veya ren koşulan küçük kızaklarla taşınırlardı, yazın ise sırtlarına

W. V. Radloff, *Aus Sibirien*, I, s. 212.

V. V. Barthold, *Soçineniye*, cilt V, Moskova, 1968, s. 42. Samodiy dili uzmanı A. Joki "Tuba" etnonimini Güney Samofiylerin genel adı olduğunu ve Du-bo kabilesini ona bağlamaktadır. ("Die Lenhwörte des Sajansamojedischen", - MSFO, Helsinki, 1952, s. 29).

V. G. Bogoroz, *Drevniye pereseleniya narodov vı Severnoy Yevrazii i vı Amerike*, SMAE, cilt VI.

L. P. Potapov, *Oçerk po istorii Altaytsev*, s. 153-161; *Etnografiçeskiy sostav proishojdeniye Altaytsev*, s. 183*186, 190, 194 vd.

kayışlarla bağlayarak. XIX. asır sonları ve XX. asır başlarından itibaren yaz mevsimi avları için atlardan faydalanılmıştır.

Daha XVII-XVIII. asırlarda demiri eritmek onlar için büyük iktisadi değer taşıyordu; demirden değişik ürünler yaparlar ve onları, Güney Altaylılardan keçe, koç, at, inek vb. gibi şeylerle trampa ederler; Teleütler, Teles ve Cungar Prenslarına haraçlarını öderlerdi. XVIII. asırda Tubalar çok büyük miktarda Rus demircilerine eriyik demir sattılar. Ancak XVIII. asrın ikinci yarısında demirden yapılan üretimler Tubalar için ekonomik değerini yitirmiştir, yine de XIX. asrın sonuna kadar yer yer muhafaza olabilmıştır

Demirden yapılan üretimin öneminin düşmesiyle yabani hayvan avcılığı hâkim iktisadi uğraşı olmuştur. Tubaların yerleşik-yaya avcılarının teknik temeli fevkalade arkaik çizgilere sahiptir; iner-kalkar (tesisata) kuruluma sahip değişik tahta tuzaklar-kapanlar, dipçikli-kurmalı yaylar, av çukurları ve tahta çitler büyük yer kaplamaktaydı; bunlar et ve kürkleri için avlanan büyük tırnaklı (toynaklı) yabani hayvan avlarında kullanılırdı.

Tahta çitler kurularak yapılan avlar kolektif olarak yapılır. Tahta çitlerle çevirdikleri alanın geçiş noktalarına dipçikli yay ve kapanlar kurarlar. Ok-yay XIX. asra kadar av silahı olarak çok yaygın olarak kullanılmıştır; ağızdan dolma tüfekler daha sonra onun yerini aldı. Altay Tubaları için avlanmanın ilk sırada oluşu ve önemi her söökün tekelinde bulunan müstakil av sahalarına sahip olması faktöründe açıkça görülmektedir. Örneğin, Kuzen söökü, kendi av sahası olarak Biy nehrinin yukarı akıntısının sağ kıyısı ve Telets gölü "taygası" bölgesini kabul eder; Aktıgan, Solog, Yaşpu ve Çorbok. Komdoş söökü Uyman nehri (Biy nehrinin sol akıntısı) vadisinde, aynı şekilde Abakan'ın yukarılarında yabani hayvan avı yaparlar. Bunun dışında bu söök Kara-Kukşi nehri (Biy nehrinin sol akıntısı) vadisine dâhil bazı belirli yerlerde avlanır. Aynı bu geniş bölgede Togus sökünün av bölgesi de bulunmaktadır. Yarık boyunun av toprağı Uyman havzasında bulunurdu.

Tubalar sööklerinin sahip olduğu av sahalarının mülkiyet hakkı ne Kumandinler, ne Çelkanlar ve ne de Altaylılar tarafından çürütülmektedir, bu bölgelerin eski sahipleri Altay Tubalarıdır. Yaşlı Tubalıların teyit ettikleri üzere, Altay Tubaları volostları bünyesine katılmış olan göçmen boylar Tubalardan av sahalarını aldılar. Örneğin, Teleüt boyu Tongul veya Yalan, Çumış nehrinden (XVIII. asrın ikinci yarısında) Biy'e göçmüşlerdir; Komdoş söökünden av sahalarını ve av sahası içinde Laja nehrinin yukarılarında bulunan kutsal boy dağını almışlardır.²⁶ Yarık söökü de avlanmak için Komdoş boyunun av sahasından bir

Bkz. Detay için: L. P. Potapov, Etničeskiy Sostav i Proishojdeniye Altaytsev, s. 48.

bölümünü almış ve Komdoş kutsal boy dağına yönelmişlerdir. Teleüt kökenli Çigat söökö kendisinin eski-önceki boy bölgesinde ve Abakan'ın yukarılarında avlanmışlardır.

Diğer Kuzey Altaylılarda olduğu gibi Altay Tubalarında saygı duyulan kutsal Tos Tag (boy dağı) söökün av sahası sınırları içerisinde oluyor ve kutsal dağ kültü, boyun av sahası sınırlarını, onun iyeliğini yansıtıyordu.²⁷ Av sahası sınırları içerisinde sadece boya mensup kimseler avlanırlar, bundan dolayı da avcı Avcı grupları genellikle akrabalardan müteşekkil olurdu.²⁸ Boy mensupları kendi av sahası sınırları içerisinde yabancı avcıları görmeleri halinde, onları haklı olarak kendi bölgelerinden kovarlar. Avcılığın önemi yansımaları genel kurallarda bulmuştur. Örneğin, av silahı borç karşılığı olarak alınamaz, av köpeğinin öldürülmesi halinde suçlu tazminat olarak at vermekle cezalandırılır.

Dağlık taygadaki avcılık yaşam tarzı, Tubaların yaşam tarzının bütün yönlerine damgasını vurmuştur. Onların giysileri kısa etekli, keçeden olup kaban şeklindedir, kendirden kendilerinin dokudukları bezle kaplanır,²⁹ güderiye benzer şekilde keçi derisinden hazırladıkları deriden pantolonlarını ve gömleklerini dikerler, ayakkabılarının altı deriden, üst kısmı keten bezinden olurdu ve diz altında boğazından bağlanır, çorap yerine ayaklarına kuru ot sararlar. Kışlık çizmelerini maralların bacaklarından yüzüp çıkardıkları deriden yaparlar, şapka, keçeden olur, kışlık şapkayı ise maral yavrusu derisiyle kaplarlar. Yazın ellerinde tahta değnekler taşırlar, kuşaklarına ise bıçak ve küçük kapanlar asarlar.

Tubalar yiyecek olarak çoğunlukla yabani hayvan eti, kavrulmuş arpadan çekilen arpa unu, muhtelif türdeki yabani bitkiler, kökler, soğanlar, yabani meyveler ve dağ servisi fıstığı tüketirler. Gıda olarak tüketilen bitkinin rolünü ve önemini, Komdoş boyunun bir parçası Palan-Komdoş "kalınçıklar-kalinciler", Yus boyunun bir kısmı "Sargayçı-Yüs" "sarancılar" (saran yiyenler) adını alarak göstermektedirler. Yabani bitki-kök toplayıcılığının önemini, bazı yabani hayvanların kışlık olarak kendileri için sakladıkları, köklerin bulunarak, kazılıp elde edilmesi ve hazırlanması da göstermektedir.

Bkz. L. P. Potapov, Kult gor na Altaye, SE, 1946, no. 2.

L. P. Potapov, Očerki po istorii Altaytsev, s. 273-274. Kıyaslayınız: S. A. Tokarov, Dokapitalistiçeskiye perejitki vı Oyratii, s. 36.

Tubalar yer yer kendileri ilkel tarzda, eski Türkler gibi keten hazırlamışlardır (bkz. Liu Mau-Tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu'küe), Weisbaden, 1958, Bd I, s. 56, Bd II, s. 530.

Tubaların yaşam yerleri: “alançik kaz-ayıl” (akağaç veya melez ağacı) dallarıyla kapatılan, uzun sııklarla hazırlanmış konivari şalaşlar³⁰ veya dört ya da altı köşeli olarak, yontularak ağaçlardan yapılmış yurt, üstü konivari çatıyla kapatılır ve bu yaşam yerine “kerege aynıl” adını verirler; hayvancılık yapanlar da ise yuvarlak keçeden yapılan çadır şeklindedir.

Tubaların gelenek ve göreneklerinden de birkaç kelimeyle bahsetmek gerekir. Örneğin, evlilik yapılırken damat tarafı gelin için “kalım” (başlık) öder, bunu da kurutulmuş etle, unla, çeşitli köklerle karıştırılarak ve dağ servisi fıstığı katılarak hazırlanmış çeşitli ürünlerle verirler. Gelin kıza, damadın evine gitmesi öncesinde geleneksel mal paketi olan çeyiz (giysi, yatak, tahta kap kacak, çapa ve kök kazmak aleti) verirler. Bu eşyalar “kıştıng ençizi” diye adlandırılır ve bunlar koca evindeki kadının şahsi malı kabul edilir. “Ençi” adı Türk ve Moğol göçebe-hayvancılık yapan halkların dünya görüşüyle bağlantılıdır ve tarihsel bir önemi ifade eder. Ortaçağ Uygurlarında ve Moğollarda geline verilen, onun şahsına ait olan malları (çeyiz) ifade eder.³¹

Tubalar ölüleri ağaçlarda veya yerde oyulmuş tahta kütüklerle gömerlerdi. Tubaların dini inanışları, onların yaşamlarında avcılığın büyük önemini yansıtmaktadır. En çok popüler olan ve saygı gösterilen tanrılar Kanım ve Şangır-Biy’dir. Elde edilecek av hâsılatı onlara bağlıdır.

İçinde bulunduğumuz yüzyılın daha başlarında Tubalar iktisadi faaliyetler ve yaşam tarzı bakımından yaya orman avcıları suretinde ve eski Çin kaynaklarında tasvir edilen, ezcümle, Du-bo adıyla anılan Sayano dağlık sisteminin orman kabilelerinin yaşam tarzına yakın idiler. Ancak detaylı ve itinalı bir şekilde yapılan etnografik araştırma-öğrenme Altay Tubalarının Kadim Türklere özgü olan ve iktisadi yapının temelini oluşturan göçebe hayvancılığı başta olmak üzere kültürel yaşam tarazı ve iktisadi elementleri muhafaza etmektedirler. Bu durum evvelki araştırmacılar tarafından hiç değinilmeden kalmış, Altay Tubalarının kökeni ve etnik teşekkülü probleminin çözümüne hiç etki edememiştir. Ben bu sonuca kati deliller sunmaya gayret ediyorum.

Tubaların iktisadi yaşam tarzının parlak bir özelliği Sayano-Altay ve Hangay dağlık sistemlerinin yaya avcılarının çoğunluğunda ayırt edici özellik, “Kara Tatarları”nın çoğunluğunun olduğu gibi, maden cevheri çıkarabilmek, demiri eritmek ve ondan çeşitli silahlar ve ev eşyaları yapabilmeleri idi. Madencilik onların eski uğraşları idi ve XIX. asrın son on yıllarına değin muhafaza olmuştur.

³⁰ Şalaş, yurt – çadır, barınak (Ç.N.).

W. V. Radloff, *Uigunsche Sprachdenkmaler*, Leningrad, 1928, s. 28; B. Y. Vladimirtsov, *Obşestvennyy Stroy u Mongolov*, Leningrad, 1934, s. 56.

Tom nehri bölgesine XVIII. asır başlarında gelen Ruslar burada yaşayan insanları tesadüfen “Kuznet (Demirci) İnsanları” diye adlandırmamışlardır. 1618 yılında ise “Kuznet” zindanı (kalesi) inşa edilmiştir. 1622 tarihli bölgede;

Kuznetsk zindanı yakınında Kondom ve Bras (Mrass - L. P.) nehrinde büyük kayalık dağlar vardır. O dağlarda Kuznetsk insanları taşlar topluyorlar, o taşları odunlarda yakıyorlar ve kılıçlarla küçük parçalar halinde kesiyorlar. Onları kestikten sonra eleklerle eledikten sonra bir miktarını demirci ocağına döküyorlar, orada demir eriyor, o demirle zırhlar, behterler, mızraklar, sapanlar, kılıçlar, miğferler ve çeşitli nesneler yapıyorlar. Bu ürünleri Kalmıtlara at, inek ve koyun karşılığında vermektedirler, aynı şekilde Komıtlara yasak vergilerini demirle ödemektedirler.³²

Burada tespit edilen bu teknoloji Rusların gelişine kadar uzun süre var olmuş ve daha sonraları da muhafaza olmuştur. XVIII. asırda Sibirya’ya düzenlenen Rus akademisyenleri araştırma ekibi üyelerince bu teknik çok güzel tasvir edilmiştir.³³

Bu teknolojinin spesifik özelliği yaşadıkları yurt içinde ocak yerine herhangi bir vakitte kurulabilen kil demir ocağı idi. Ocağın üst kısmı yarım küre şeklinde kilden çatıyla kaplıdır, yine bu çatıda küçük kömür parçaları ve dövülmüş maden cevherini küçük el körüğü yardımıyla işlerler ve yaklaşık yarım saatlik sürede bir kg’dan fazla demir elde ederler. 1880 yılında Telets gölünün güney bölgesinde bu süreci fevkalade güzel şekilde tasvir eden N. Yadrıntsev böyle demir ocağını “kil çanak” diye adlandırmaktadır.³⁴

Demirden yaptıkları ürünlerin bir kısmının vergi olarak gitmesine rağmen, onlar yaptıkları demir ürünlerini iktisadi hayatlarında önemli bir kalem olan trampa olarak kullanırlar. Mrassu boyunda ve Kondom nehri havzasında yaşayan “Kara Tatarların” bizzat kendileri buna delil oluşturmaktadırlar. 1641 yılında Moskova hükümetinin yasak mükellefleri insanlara “demir miğferler, mızraklar, sapanlar, hiçbir surette Kara ve Ak Kalmıklara, Kırgızlara ve Sayan insanlarına satmamaları, atlarla ve sığırlarla değiştirmemeleri” yönündeki yasaklamaya verdikleri cevapta, bu talebi kati şekilde reddetmişlerdir.³⁵

Demircilik buralarda çok gelişmiştir ve hemen her evde seri üretim yapılabilmektedir. Bu üretim Teleüt, Cungar ve diğer feodallerin askeri birliklerinin donanımlarının ana kaynağı idi. XVII. asır tarihi dokümanları

“Sbornik kn. Hilkova”, St. Petersburg, 1879, s. 191.

J. Gmelin, Reise durch Sibirien von dem Jahre 1733 bis 1743, Bd I. Göttingen, 1751, s. 280 - 283; İ. Georgi, Opisanie obitayuşih vı Rossiyskom Gasudarstve narodov, blm. II, St. Petersburg, 1879, s. 163.

N. M. Yadrıntsev, Otçöt o poezdeke vı 1880 g. vı Gornıy Altay, kı Teletskomu Ozeru vı verşını Katuni, - ZSORGO, ktp. IV, Omsk, 1882, s. 31.

SGADA. Sibirskiy prikaz, kt. No 136, s. 350-351.

Kalmıklara “Kuzenetsk topraklarında hiçbir silah satın almama ve elde edememe yasağı” olduğunu gösteriyor.³⁶

Altay Tubaları uzun zamandan beri Tom nehrinin güney akıntısı (aşağı, orta ve yukarı Tersî nehirlerinin ona karıştıkları noktada) Mrassu, Kondom, Biy havzalarını ve Telets gölüne komşu (bitişik) olan bölgeleri kapsayan madencilik bölgesinde yaşamışlardır. Ben bahse konu ocağın karakteristik gömü anıtların bıraktıkları Tuva ve Gorno-Altay’a VI-VII. asırlarda gelmiş olan Kadim Türkler-Tugülerin iştirakleri ve etkileri altında teşekkül ettiğini düşünüyorum.

Kadim Türkler daha kendi devletinin kurulması arifesinde demir cevherini eritmeyi ve ondan çeşitli ürünler, özellikle de, silahlar yapmayı biliyorlardı. Yazılı kaynaklar göçebe savaşçı halkın olağan giysisinin demir zırh ve miğfer olduğunun altını çizmektedir.³⁷

Güney Sibirya’da eski Türkler döneminde başka demir üretim ocakları da vardı. Kuzey Altay ocağına en yakın olarak Yenisey ocağı bulunuyordu, bu ocak soğuk keskin silahlar yapan Yenisey Kırgızlarınca kurulmuştur. Çin kaynaklarının bildirdiğine göre yüksek kalitesiyle farklılık gösteriyorlarmış. Kırgızların Kuzey Altaylılarından farklı olan ham demiri işleme tekniğine sahip oldukları doğrudur, arkeologlar tarafından onların kullandıkları özel ocakların kalıntıları araştırılmış, incelenmiştir. Kırgızların bu üretim tekniğini kendi aralarında (Kırgızların) asimile olmuş olan Samoyed kabilelerinin etkileriyle yapmış-geliştirmiş olmaları mümkündür, çünkü Kırgızlar Türk dilinde konuşuyor olmalarına rağmen demiri Samodiy terimi “gaşa” ile adlandırmaktadırlar.³⁸

Üçüncü ocak Baykal gölü bölgesinde idi. Eski Türk yazıtları onun varlığını Kurikanlarla bağlantılandırmaktadır. Kurikanların kültürel kalıntıları, demir çıkarma ve demircilik iktisadi alan büyük rol oynamıştır; Merkezi Angara boyu ve Lenaboyu bölgesinin güney kısmında bulunan Kurumçin arkeolojik kültürü adıyla anılan eserlerde bu durum görülmektedir.³⁹

Kuzey Altaylılardaki çok sayıdaki veriler demir çıkartmanın ve işlemenin kadim Türklere ait olduğuna delil oluşturmaktadır. Örneğin, demirden yapılan ürünlerin çeşitliliği, onların şekli ve adları, XVII-XVIII. asır Rus tarihi dokümanlarına ve

“Sbornik kn. Hilkova”, s. 192.

Liu Mau -Tsai, Die Chinesischen Nachrichten, Bd I, s. 130.

L. Ligeti, Mots de civilisation de Haute Asie en transcriiionchoise. Acta Orientalia, t. I, fasc. I, 1950, s. 152.

A. P. Okladnikov, İstoriya Yakutskoy ASSR, cilt I, Moskova-Leningrad, 1955, s. 294-325; yine onun eseri, Kon i znanya na Lenskih pisanitsah, “Türkolojiçeskiy Sbornik”, cilt I, Moskova-Leningrad, 1951.

etnografik materyallere göre bütün yönlerden kadim Türklerinkilerle benzerdir-aynıdır. Tuva ve Altay'ın eski Türk gömülerinden arkeolojik buluntuların ve Çin yazılı kaynaklarına dayanarak hüküm çıkartmak mümkündür. Bunlar arasında sadece askeri silah ve donanımlar olan kılıçlar, ok-mızrak uçları, mızraklar, zırhlar ve başlıklar olmayıp, at koşumları, örneğin, dizgin, eğer vb. gibi şeyler, ayrıca başka tür eşyalar, örneğin, bıçaklar, kazanlar, kepçeler, çakmaklar ve balta, nacak gibi iş aletleri bulunuyordu. Bu balta "kergi" adıyla etnografik çağdaşığa kadar Tubalarda var olmuştur (Tuvınlerde "ker-jek"). XX. asır başlarına kadar Tubalarda ve Tuvınlerde kadim Türklerin meşhur vızıldayan okları muhafaza olmuştur, bu okun demir olan uç kısmının önünde delikli kemik bir küre bulunmaktadır. Bu ok fırlatıldığında havada uçarken Eski Türklerin savaşları sırasında düşmanlarına psikolojik bir etki yapıyormuş. Tubalar ve Tuvınler böyle okları avlanırken yabani hayvanları ürkütmek için kullanılmışlardır.

Şu noktayı da eklemek gerekiyor, Kuzey Altaylılarda demir eritme ve işleme ile bağlantılı terminoloji ürün isimleriyle, onun Eski Türklerle ait ve Türk kökenli olduğunu göstermektedir.⁴⁰ Demir: "temir" veya "tebir", demir filizli dağ: "temir-taş", Kuznet (demirci): "temirçi", ayrıca "tebir-uzu"⁴¹, körük: "körük", maşa-kıskaç: "kıskaç (kıskaç)", odun kömürü: "kömur (kobur)" vb. gibi isimler, yukarıda verilen tezi ispat etmektedir. Tubalarda "koburçi" adıyla Komdoş boyunun bir alt parçacığı olduğunu hatırlayalım, çünkü bu boya mensup insanlar geçmişte demir eritmek için gerekli olan odun kömürü hazırlanmasıyla uğraşmışlardır. Ürün adlarında da bunu göstermek mümkün: zırh: "kuyak", kılıç: "kılış (kılıs)", gem: "suuluk", üzengi: "üzengi", balta-nacak: "kergi" vd. gibi. Böylece görülüyor ki, Altaylı yaya avcı Tublarında göçebe hayvancılık yapanların demirden yapılmış ev eşyaları ve savaş donanımlarının adlarıyla ve demir eritme ve işlemeyle bağlantılı kadim Türkçe terminoloji gelişmiştir.

Tuva ve Yenisey'den elde edilen arkeolojik verilere göre Kuzey Altay bölgesinde demir çıkartma ve işleme Hun-Sarmat döneminde, yani Eski Türk Devletinin teşekkülünden çok uzun zaman önce ortaya çıkmıştır, ancak yukarıda sunulan materyallerden de anlaşıldığı üzere eski Türklerin iştiraki ve etkisiyle gelişmiştir. Kadim Türklerin atalarının bu meslek dalının oluşmasına iştirak etmiş olmaları mümkün ve Hun dönemi diye adlanır, çünkü Hunlar etnik yapı

⁴⁰ Bkz. Slovarı, prilojennıye kı knigam S. Y. Malova: "Pamyatniki drevnetürskoy pismennosti", Moskova - Leningrad, 1951; "Yeniseyskaya Pismennost Türkov", M. -L., 1952; "Pamyatniki drevnetürskoy pismennostis Mongolii i Kirgizii", M. -L. , 1959, ayrı "Drevnetürkoy slovar", Leningrad, 1969.

Burada "uz" kelimesi "usta, mahir" anlamındadır. Bu anlamıyla Muyun-Çura (Selenge taşı-yazıtı) anısına olan eski Türk runik yazıtlarında da tespit edilmiştir.

bakımından bir karışım idi. Onların bu ortamlardan çıkmış olduklarına, bilinen bazı yazılı kaynaklar ve bazı linguistik veriler delil oluşturmaktadır.⁴² Örneğin, kadim Türklerin, Sünnu-Hunların kısa boylu atlarının üretiminde ardılları oldukları Çin tarihi kaynaklarında “Tao-tu” adıyla tespit edilmiştir.⁴³ Onların da kendi öncüllerinin demiri işleme ve üretimlerini devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.

Altay Tubalarında eski Türk elementlerini sadece iktisadi faaliyetlerde, iş aletlerinde değil, aynı şekilde kültür ve yaşam tarzında da gözlemlemek mümkün. Ben, Tirgeş boyunun giyim-kuşam, erkek saç örgüsünde, süt ürünlerinin adları ve hazırlanışlarındaki böyle faktörlere dikkat çektim.⁴⁴ Tahtadan, çok köşeli olarak hazırlanan, kafes şeklinde olup, keçe ile kapatılan meskenlerden yukarıda bahsedilmiştir. Ağaç veya akağaçtan yapılan muhtelif kap kacak isimleri de bunu göstermektedir. Örneğin, bir kaç kova sunu yapılan braga alma hacmi olan akağaçtan yapılan kap “saba” diye adlanır, Türkçe terimdir ve Kırgızlarda, Kazaklarda, Başkurtlarda yaygındır, kumıs konulan deriden yapılan kaba uygundur; Güney Altaylılar böyle deri kabı “arhit” diye adlanmaktadır. Buna ayrıca dini inanç alanından da eklemeler yapılabilir. Onlardan en parlak olanı kaya avcılık geleneğiyle etnografik olarak bağdaşmayan at kurban etme geleneğidir.

Tubalar yüksek tanrılarına at kurban ederler, aynen eski Türklerin yaptıkları gibi derisini de sırik üzerine asarlar. ⁴⁵ Bu tanrılar arasında *Kanım* ve *Tezim* eski Türkler için karakteristik olan dağların canlılaştırılması temsil ederler. Onlardan “Yış eezi Kanım-Biy - Ormanların iyisi Kanım-Biy”, diğer Kuzey Altaylılar tarafından da ululanır ve eski Türklerdeki Ötüken gibi kutsal yerleşim yerini temsil etmektedir. Kanım, Kuznetsk Altay’ının kuzey bölümündeki yüksek sıradağların adıdır. Çağdaş haritalarda da bu ad ile yer almaktadır. Tezim, bu yine yüksek bir dağın ya da benim hiç bulunmadığım dağlık bir yerleşim yerinin adıdır. Tubaları ve Katunboyu Altaylıları onu Tezim-Biy veya Tezim-tayka diye adlandırırlar.

Bu tanrılara üç yılda bir kere, özellikleri belirlenmiş bir at kurban edilir, örneğin Ülgen’e parlak (kır) renkli, Tezim’e ise sarı donlu at. Dağlara, Sayano-Altay’ın Türk dilli göçebe-hayvancıları için karakteristik olan tek renkli at kurban edilir. Kurban etmek için gerekli atı Tubalar satın alırlar, çünkü tabiat

Bkz. V. S. Taskin, Türkskiye nazvaniya domaşnih jivotnik vı yazıke sünnu, - “Kratkie soobşeniya İnstituta narodov Azii”, Moskova, 1964, no. 85.

Y. A. Zuyev, Tamgi loşadey iz vassalnıh knyajestv, TİİAEANK, cilt 8, Alma-Ata, 1960, s. 98;

V. S. Taskin, Skotovodstvo u Sünnu po Kitayskim istočnikam, “Voprosı istorii i istoriografii Kitaya”, Moskova, 1968, s. 28-29.

L. P. Potapov, Etničeskiy sostav i proishojdeniye Altaytsev, s. 50.

A. Gluhov, “Tayelga”, - Materialı po etnografii, cilt III, sayı I, Leningrad, 1927.

koşullarından dolayı onlar çok az sayıda hayvan beslemektedirler. Tubalarda yüksek Tanrılar en yüksek unvan olarak “Biy” ekini taşırlar: Kanım-biy, Şanır-biy vd. gibi.⁴⁶

V. V. Bartold'un tespit ettiğine göre “biy” kelimesi Orta Asya'da XV. asırdan daha erken zamanda peyda olmamıştır.⁴⁷ Buradan da Tubaların dini inançlarının sadece onların eski Türkler oluşlarını değil, ortaçağ Türk etno-kültür bağlantısını da anlaşılmaktadır. Onların içeceklerinden biri arpadan hazırlanan, Tubaların “poza” diye adlandırdıkları ve yine aynı terim ile ortaçağ Özbekleri de tahıldan yapılan sarhoş edici içeceği adlandırırılar.⁴⁸

Kamların sanları üzerinde de kısaca duralım. Kam tefini “tüür” (bu terim Moğol leksikolojisine aittir) diye adlandıran Çelkanlar, Kumandinler ve Şorlardan farklı olarak aynen Teleütlerde olduğu gibi Tubalarda da Türkçe isim “çalı” taşır. Tubaların tefi “kanım-çalı”, tipiktir. Onu maral derisi ile sararlar, kasnağını sedir ağacından yaparlar. Tubaların tefi, karşılıklı (zıt yönde) şekilde yerleşmiş antropomorf kafa şeklinde tahta dikey tokmağı ile dış fiziksel farklılığını gösterir. Kabza, Tubalar, Şorlar, Çelkanlar ve Kumandinlerin çoğu avcılarını gömdükleri sıradağların iyisi olan tanrı Kanım'ın tefe yerleştirilmiş tasviridir. Şorlarda bu tasvir (idol) “Taygam” diye adlanır.

“Kara” sakinleri olan Tubalar, Çelkanlar ve diğerleri için, tayganın bütün yabani-vahşi hayvanlarının iyisi olan tanrı Kanım'ın yaşam tarzı hakkındaki tasavvurlar çok karakteristik ve ilgi çekicidir. Onu demir zırh giyinmiş insan suretinde tasvir etmişlerdir ve bundan dolayı “Temir kuyaktık Kanım” diye adlandırırılar. Sonbaharda av öncesinde, Şaman davet ederek avda başarı istemesi için ona ayin yaparlar. Kam ayinini tef ile değil, ucunda eski demir ve kömür parçacıklarının asılı olduğu bir ip bağlı olan akağaç dalından bir sopa ile yapar. İktisadi yaşam tarzı yerleşik yaya avcılarının ve madencilerin inancında böyle yansımaktadır.

Sonuç olarak söylemek gerekir ki, muhtelif etnografik materyallerin analizi Altay Tubalarının etnik yapısında Eski Türk etnik unsurlarının varlığına delil oluşturmaktadır. Etnonimlerin analizi temelinde de böyle bir sonuç çıkartmak mümkün. Altay Tubalarının söök isimlerinde, daha önce de gösterildiği üzere, doğrudan eski Türklere olduğu gibi Türk dilli Tele kabilelerine de ait olan Eski Türk

⁴⁶ Bu konu hakkında bkz. L. P. Potapov, Razloojeniye rodovovo stroya u plemen Severnovo Altaya, Leningrad, 1935, s. 28-32.

V. V. Barthold. Soçineniya, cilt V. , Moskova, 1968, s. 36, 399.

M. F. Gavrilov, Ostatki yası i usuna u Uzbekov, Taşkent, 1929.

etnonimleri muhafaza olmuştur.⁴⁹ Özellikle, Tirgeş boyunun adı bu bağlamda çok belirgindir, çünkü VI-VIII. asır Batı Türklerinin büyük grubunu temsil eden özel etnonimdir. Togus ve Çigat da yine aynı döneme ait Türk dilli kabilelerin adları idi. N. A. Baskakov, Tubalar Toguz adını eski Türk runik yazıtlarındaki Toguz-Oguzlara yakınlığını ispat için linguistik kanıt sunmuştur.⁵⁰ Kadim Türk gruplarının sadece Altay Tubalarının bünyesinde olduğundan değil, aynı şekilde onların uzak tarihi torunları, bazı kabile birlikleri ve parçacıkları olan Çağdaş Tubaların muhtelif boylarının eski adlarında da muhafaza olduğundan bahsetmek gerekiyor.

Altay Tubalarının kendi kendilerine verdikleri ad olan “yış-kiji” de oldukça ilginçtir, zira Kadim Türkler dağlık-taygalık yerleri “yış” diye adlandırırıldır. Bu anlamıyla kelimeye VIII. asra ait kadim Türk runik yazıtlarında da rastlanmaktadır: Kül-Tegin ve Tonyukuk adına dikilen anıtlarda “Ötüken yış” (Selenga’nın yukarılarından Yenisey’in yukarılarını kapsayan Ötüken bölgesi); “Kogmen yış” (Batı Sayan); “Altun yış” (Altay); “Çugay yış” (Huanhe nehrinin kuzey menderesinde (dirsek, kavis) yer alan eski İnşanya sıradağının kuzey silsilesi) gibi. Kuznets⁵¹ bölgesini (Kuznetsk Alatau) Kuzey Altaylılar günümüze kadar “Aba yış”, yani “Abın bölgesi, yurdu” diye adlandırdılar, bu ad da Teleüt etnik yapısına giren ve burada hüküm sürmüş olan Abintslerin (yerliler) adından gelmektedir. Bu şekilde Altay Tubalarının kendi adlarında da VI-VIII. asır eksi Türkleriyle etnogenetik bağları olduğunu gösteren işaretler mevcuttur.

Yukarıda irdelenen ve incelenen materyallerden, Altay Tubalarının kökeni hakkında Radloff’un, Türkleşmiş Samoyetler olduğu yönündeki bakış açısından günümüzde ayrılmak mümkün olmamaktadır; onların eski etnik alt grupları oldukça karışık olduğu ve Samoyed elementlerinin Kadim Türklerle karıştığı anlaşılmaktadır. Bu karışma Dağlık Altay Tubalarının etnik tarihinin erken dönemine aittir. Tubaların Rus devlet yapısına katıldığı daha geç dönemde, onlar bu defa da komşuları olan Teleütler, Telesler, Çelkanlar ve Kumandinlerle karışmışlardır.

L. P. Potapov, Etničeskiy sostav i proishojdeniye Altaytsev, s. 180.

“Altayskiy Yazık”, Moskova, 1958, s. 28.

Kuznets – demirci (Ç.N.).

SAYANO-ALTAY HALKLARININ YAKUTLARLA TARİHSEL İLİŞKİLERİ

Sayano-Altay'ın çağdaş Türk dilli halklarının, Yakutlarla olan tarihi, etnografik, etno-kültürel ve diğer kadim ilişkileri problemi özel olarak incelenmiş değildir; bu problemin bazı yönleri kaynaklarda açıklanmıştır. Yakut halkının kökenine¹, kadim ve ortaçağ tarihine adanan monografisinde A. P. Okladnikov, Yakutların kültür, geleneksel iktisadi faaliyet ve yaşam tarzında, güney kökenli unsurlara sahip olduklarını göstermiş ve onu karakterize etmiştir. Merkez olarak Baykal'ı aldığı güney bölgelerinin, ortaçağ halklarının iktisadi, kültür ve yaşam tarzıyla olan (Yakutlarla ilişkileri alanında) bu unsurların bağlantısını başarıyla gösterebilmiştir. Bu bölgelerde avcılık, ziraat ve demircilikle uğraşan, ortaçağın hayvancılık yapan göçebe kabilelerinin arkeolojik kültürel araştırmalarının, yazılı tarihi kaynaklarla mukayesesi, bunların eski Türk Orhon Yazıtlarının "Kurikanları" veya Çin yazılı kaynaklarının Guliganlar'ı olduklarını ispat etmektedir. Böylece Okladnikov, Yakutların geleneksel kültürünün taşıdığı güneyli elementlerinin etnik özellikleri için deliller ortaya koymuştur. Yazar bununla beraber Sayano-Altay halklarında da muhafaza olmuş olan kültürel elementlerin altını çizmiştir.²

Gerekli olan ayrı ayrı mukayeseler değil, araştırılan halkların geleneksel kültürünün mukayeseli analizinin yapılması gibi görünüyor. Elbette gerekli olan materyal hemen hazır değildir, araştırmak, aramak gereklidir. Bahse konu araştırma sürecinde o materyal değerli tarihi-etnografik bir kaynağa dönüşecektir.

Sibirya'nın Tarihi-Etnografik Atlası bu konuya ikna edici bir delil oluşturur. Çok değişik tarihsel sebeplerin, aynı şekilde uzun süreli tarihi-kültürel ya da etno-genetik ilişkilerin etkisi altında teşekkül etmiş olan kültürel yaşam tarzı özelliklerine ve etnografik çizgilere sahip halkları karakterize eden değerli tarihi-etnografik alanlarını ifade eden bilgiler, genel Sibirya ölçeğindeki farklı temaların öğrenilmesi sayesinde oluşturulabilir. Atlasta incelenen bazı maddi kültür elementlerine (giysi, yaşam yerleri, süsler vb.) göre Yakutlar, Sayano-Altay halklarıyla aynılık (ortaklık) göstermektedirler.³ Örneğin, akağaçtan yapılan eski Yakut yurtu (urası) öğrenilirken, Güney Sibirya göçebelerinde, ilkönce Sayano-Altay halklarında muhafaza olan silindirik kafes şeklindeki yurt için karakteristik

A. P. Okladnikov. Yakutiya do proishojdeniya k Ruskomu gosudarstvu. "İsatoriya Yakutskoy ASSR", cilt I. Mokova – Leningrad, 1955.

age. s. 254 vd.

"İstoriko-Etnografijçeskiy Atlas Sibiri", Moskova-Leningrad, 1961.

elementler tespit edilmiştir. Tepesi kesik, düz çatılı olan piramit şeklindeki Yakut çadırı bolagan-şalaş, dış görünüş bakımından Sagay varyantı gibi olan Sayano-Altay halklarındaki yaşam yeri tipinden bir farkı yoktur. Yakutların ağaçtan altı köşeli olarak yapılan yurtlarının da Kuzey Altaylılar (Tubalar) ve Katuna nehrinin sağ kıyısı Altaylılarının yurtları ile olan ortaklığı açıktır.⁴ Onun “kafes” şeklindeki çatısının inşası bize, çömlekçilik yapan ve esas olarak kumis yapmak için at yetiştiren Alatlar veya Yeloçlardaki (Alacaathılar) tahta kütüklerden yapılan meskenleri hatırlatmaktadır. Anılan kabileler VIII. asır ortalarında Baykal civarında yaşamışlardır.

Yakutların dış giysilerine (erkek ve kadın) model ve kesim bakımından onların taşıdığı sabit ve önemli işaretlere dikkat gösterildiğinde, Güney Sibirya'nın hayvancılık yapan halkları için karakteristik olan giysileriyle biçim ve model bakımından benzer olduğu görülmüştür. Bu konuya Okladnikov'un “bastinga” adı verilen eski Yakut mezarlarında görülen, Yakut kadınının eksi kostümüne dikkat çekmesini de ilave edelim, bu da ilginç bir faktördür. Onun söylediklerine göre bu step halklarının kadın veya genç kızlarının süsünü çağrıştıran kadın tacı şeklinde baş sargısıdır.⁵ Yakutların “bastinga”sının, Tuvinlerde kadının evlilik baş giysisi olan “baştangı” ile doğrudan benzerliği vardır. Bazı Tuvin gruplarında, daha yakın geçmişe kadar onu ölü kadına giydirirlerdi.

İçinde bulunduğumuz yüzyılın 30'lu yıllarına kadar primitif yöntemle çömlek üretimini muhafaza etmiş olan iki tane Sibirya halkı – Şorlar ve Yakutlarda basit ve aynı tarzda alet yardımıyla kil kaplar hazırlama tekniğinin de tamamen benzerliğini (aynılığı) göstereceğiz.⁶ Ayrıca her iki halkta da muhafaza olan kilden yapılmış, ev koşullarında içinde demir dökme-üretmede kullanılan, form bakımından aynı olan potanın muhafaza olduğunun da altını çizmek gerek.⁷ Maddi kültür ve yaşam tarzı alanlarında Yakut - Sayano-Altay paralellliğini gösteren fazla miktarda materyal ortaya koymak mümkün. Örneğin, yay – Yakutlarda “oh-saa” (Altayca “ok-çaa”) adı XIX. asra kadar Yakutlarda, Kuzey Altaylılarda (Şorlar, Tubalar), Tuvinlerde, Sagaylarda, Beltirlerde muhafaza olmuş, aynen kadim Türkler için belirleyici olan “vızıldayan” oklar gibi.

“İstoriko-Etnografijçeskiy Atlas Sibiri”, s. 156, 158. Bojestvo – atların koruyucusu tanrı, altı köşeli meskende yaşar şeklinde tassavvur edilir. Bkz. N. A. Alekseyev. Taraditsionniye religiozniye verovaniya Yakutov. Novosibirsk, 1975, s. 96.

A. P. Okladnikov. age. s. 255.

N. F. Pritkova. Glinyanaya posuda Yakutov. “Sbornik muzeya antropologii i entografii”, Spb., MAE, cilt XVII, Moskova-Leningrad, 1955.

age.s. 162.

Yapılan bilimsel analiz sayesinde, Yakut eposu “olongo”ya ait birçok elementin, Altayların vd. 'nin kahramanlık destanlarıyla olan ortaklığına ispatlanmaktadır.⁸

Fakat dini inanışlar ve geleneklerin öğrenilmesi, belki daha fazla verimli olur. Bu tamamen tabiidir, çünkü dini inanışlar fevkalade canlılığa ve durağanlığa sahiptir, bizzat kendim, kadim Türklerin inanışlarıyla, Altaylıların dini inanışlarını karşılaştırırken tecrübe ettim. F. Engels'in ideolojinin tüm alanlarında “gelenek büyük güçtür” açıklamasını hatırlamamak olmaz.⁹

Bu makale çerçevesinde ben, tarafımızdan dinsel inanışların öğrenilmesinde edindiğim bazı sonuçları paylaşmak istiyorum. Bu bağlamda, en parlak materyali kamlık dini araştırmaları vermektedir. Kamlık dini için en belirleyici unsur olan kam tefinden başlayacağım. Günümüze kadar ulaşmış olan Yakut ve Sayano-Altay tefleri, şekil ve yapılması bakımından birbirlerinde fevkalade farklılık gösterirler. Yakut tefleri çembere (gövdeye) kementle tutturulmuş demir veya tahta kabzası ile tahta kabzalı, bazen de antropomorf (insan biçimli) şekilde, tefin kasnağın kıyısına sınıksız şekilde yerleştirilmiş kabzalı Altay teflerinden farklıdır. Ancak onların şekilleri farklıdır, kabzaların adları ise benzerdir. Sayano-Altaylılarda “par, pars, paris (veya – mar, mars)”, Yakutlarda ise “baarık” diye adlandırılırlar.

Uzun asırlar boyu birbirlerinden izole olmalarına rağmen, bu halkların kam teflerinin detaylı olarak öğrenilmesi, günümüze kadar muhafaza olmuş işaretlerin ortaklığını (aynılığını) ortaya koyacaktır. Sayano-Altay halklarının ezici çoğunluğu ve onların değişik kabile gruplarında tefin adı “tüngür, tüür”, Yakutlarda ise “düngür”dür. Tefin dini sembolüğü ve semantiği (anlamı) ve onun diğer kısımlarının (parçaları) kam tefiyle bağlantılı tasavvurlarının aynılığında hiç bir şüphe bırakmamaktadır, hatta detaylarda dahi örtüşmektedirler. Sayano-Altay halklarında ve Yakutlarda tef, kamlık ayini esnasında çeşitli ruhlara ve tanrılara yapacağı seyahatinde bindiği canlı hayvanı sembolize eder. Altaylılar, Şorlar, Sagaylar, Tuvinler tefi kâh yabani hayvan (maral, mus, dağ keçisi, karaca), kâh evcil hayvan (at, deve) hayvan olarak tasavvur ederler. Yakutlarda da ya attır, kulandır ya da dağ keçisidir. Tefin kasnağı üzerine kaplanan derinin altındaki kabartı ve tümsekler genellikle tefin derisiyle kaplanan hayvanın boynuzlarını veya devenin hörgücünü sembolize eder. Eskiden devenin derisi, tef kaplamasında kullanılırdı. Altaylılarda kamlık ayininde tefini kutsal “deve” olarak

⁸ A. P. Okladnikov. Ae. s. 257-277; İ. V. Puhov. Geroičeskiy epos Türko-Mongolskih narodov Sibiri. Obşnost, shodstva, različiya. – “Tipologiya narodnovo eposa”, Moskova, 1975.

K. Marks i F. Engels. Soç., cilt 21, s. 315.

adlandırmasıyla da bu düşünce kuvvetlenmektedir. Yakutlarda tefin “boynuzu” (A. P. Okladnikov’a göre) yay şeklinde, dağ keçisi “teke” veya dağ koyununun boynuzu gibi kıvrımlıymış.¹⁰ Tarafımdan derlenmiş Altay materyallerinde bu durum tespit edilmiştir. Altay kamı Ençü’nün tefinde, kasnak üzerinde, derinin altında 9 tane, anılan kabartıdan vardı. Kam Ençü, bizzat kendisi bunun “koçkar” (yani kayalık koyununun erkeği, onun dişisini Altaylılar “arhar” diye adlandırırlar) olduğunu söyledi.¹¹

Yakut – Altay ortaklığı (anılığı) kategorisine şu faktörler de ilave edilebilir. Teleütlerde kam, kamlık ayininde kendi tefini “ak çagal” (“ak” kelimesi <temiz, kutsal> diye tercüme edilir) diye adlandırırlardı. Ancak 20’li yılların sonlarında, benim, tefleri araştırdığımda, Teleüt kamları, bana “çagal” terimini deşifre edemediler. Kamların tefe, bir binek hayvanını temsil etmesi sebebiyle yönelmeleri açık ve anlaşılır olduğu halde, o terimin anlamı artık onlar tarafından bilinmiyordu ve kamlık ayini esnasında sadece geleneksel olarak kullanılmaktadır. Bilmece uzun yıllar geçtikten sonra, ben, saha materyallerini incelediğim zaman çözüldü. Bu terim Yakutlarda ve Uygurlarda tespit edilmiştir. Bu terim saygı duyulan alaca tüylü atı (boynunda, göğsünde veya sağrısında kahverengi benekler bulunan) ifade etmektedir. ¹² Bu kelime Yakutlarda da gerçek anlamıyla muhafaza olmuştur, atların böyle renkleri için kullanılmıştır: bu arada Sovyet hippologları¹³bu tür atların Merkez Asya kökenli olduklarını kaydetmektedirler. Hippologların yargıları tarihi temellere dayanmaktadır. Çin yazılı kaynaklarında (VIII. - X. Sır) Guliganlar (Kurikanlar), yani Çağdaş Yakutların tarihi atalarından biri tarafından alacalı (benekli)atların üretildiğinden bahsedilmektedir. O kaynaklarda “Sağrısında çok sayıda siyah benekler vardır, onlar alacalıdır ve leoparlara benzerler” denilmektedir.¹⁴ Diğer kaynaklardan da anlaşıldığı üzere Çin sarayında Kurikan atları oldukça değerli görülüyorlardı, onları özel epitetlerle ifade

A. P. Okladnikov. age.. s. 232.

G. N. Potanin. Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, cilt IV, Spbrg. , 1883, s. 42.

L. P. Potapov. Kı semantike nazvaniy şamanskih bubnov u narodov Altaya. “Sov. Türkologiya”, Baku, 1970, No. 3.

Hippoloji (Lat.): atların renkleri, anatomisi, fizyonomisi, dış görünüşü, bakımı, sınıflandırılması gibi konuları inceleyen bilim (Ç.N.).

Y. A. Zuyev. Tamgi loşadey iz vassalnıh knyajestva. – “Trudı İnstıtuta İstorii, arheologii i etnografii AN Kazahskoy SSR”, Alma-Ata, 1960, cilt VIII, s. 97, 105.

ediyorlardı, örneğin: “kar gibi parlak alacalı”, “donmuş çiğ tanesi gibi alacalı” veya “alacalı, ılık gibi parıldayan”.¹⁵

Teleüt kamlarının teflerinin binek hayvanı, alacalı at olarak tasvir edildiği, şimdilerde unutulmuş olan eski tasavvurlarını deşifre etmeye Yakut terminolojisi yardım edebilirdi. Bazı Yakut kamları için daha yakın zamana kadar tef, alacalı atı sembolize ediyordu. Yeni tefin “canlandırılması” ayininde eski Viluy bölgesi kamlarından biri, A. A. Popov’a kamlık ayininin belirlenmiş bir anında tefine bindiğini, onu tokmağı ile sanki at gibi sürerek “Benim alacalı, cesur, akıllı atım dön ve fırla” demiş, ondan sonrada tefi etrafında çevirmiş ve “süslenmiş/bezeklenmiş at ulaşılmaz/erişilmez ol. . . , şimşek gibi alacalı at ol!” diye haykırmış.¹⁶

Sunulan materyal Merkez Asya göçebelerinde alacalı ata duyulan kadim saygıyı yansıtmaktadır. Alacalı at rengi (don) eski Türklerde, Uygurlarda vd. de kutsal sayılırdı. Hunlar dönemine ait meşhur Çin tarihi kaynaklarında Fergana’ya ait şu bilgiler verilmektedir: “Davan iyeliğinde yüksek dağ var. O dağda yakalanması mümkün olmayan atlar yaşar, bundan dolayı (halk) alacalı kısırakları alırlar ve çiftleştirmek için dağın eteğine bırakırlar. Doğan taygalar da ter yerine kan akar ve onlar göksel atlardan gelen taylar diye adlandırıyorlar.”¹⁷ Türklerin “kutsal atası” Oğuz Kağan’ın meşhur destanına göre alacalı ata bindiğini de hatırlıyoruz.

Alacalı at renginin kutsal anlamına “Fal Kitabı” (IX. asır) adıyla bilinen runik alfabeyle kâğıda yazılmış olan, Doğu Türkistan’dan Uygur Hanlığı’nın meşhur anıtları da delil oluşturmaktadır. O kitapta “alacalı ata binen yolların tanrısı” diye geçmektedir.¹⁸ Bu Tanrının Teleütlerde de muhafaza olduğunu, kam tefleri araştırılırken tarafımızdan tespit edilmiştir. Bu bağlamda Beltir şaman tefindeki alacalı ata binen Ülgen’i tasvir eden resmi incelemek gerekir.¹⁹

Teflerin benzerliği (aynılığı) bağlamında, yeni kamın ilk tefinin ithaf edilmesi ve hazırlanması geleneğiyle bağlantılı materyal ilave edeceğim. Sayano-Altay halkları ve Yakutlarda kam tefinin hazırlanması geleneği etnografik kaynaklarda öylesine aydınlatılmıştır ki, ben kısaca anılan halklardaki bu geleneğin ana

N. Y. Biçurin. Sobraniye svedeniy o narodah, abitavşih vı Sredney Azii vı drevniye vremena, cilt I, Moskova-Leningrad, s. 319; N. V. Küner. Kitayskiye izvestiya o narodah Yujnoy Sibiri, Sentralnoy Azii i Dalnevo Vostoka. Moskova, 1961, s. 291.

A. A. Popov. Yakutskiy folklor. Moskova, 1936, s. 246-247.

“Materialı po istorii süinu (Po Kitayskim istočnikam). Perevod i primečaniye V. S. Taskina.” Moskova, 1968, s. 167.

S. Y. Malov. Pamyatniki drevnetürkskoj pismennosti. Moskova-Leningrad, 1951, s. 80.

Kollektsiya Muzeya Antropologii i Etnografii, No:2164-4. Resim, S. V. İvanov’un “Ki voprosu o značenii izobrajenii na starinnih predmetah kulta u Narodov Sayano-Altayskovo nagorya”. Sb. MAE, cilt XVI, Moskova-Leningrad, 1955, s. 203.

hatlarının altını çizeceğim.²⁰ Şunlar eklenebilir. Ancak “canlandırılmış” tef ile kamlık yapmak mümkün idi. Ayinde derisiyle tefin kaplandığı hayvan canlandırılırdı. Kam canlandırılmış tefini “yüksek hamisine” gösterirdi. Sayano-Altay halklarında bu, sıklıkla kutsal dağ veya kutsal dağın “iyesi” idi. Eski kam Roman Kaydarakov’un anlattığına göre, tefi göstermek için tecrübeli (yaşlı) kamın yenilerle birlikte dağın “iyesine” gittiği özel bir ayin yapmıştır. Bu ayine 9 delikanlı ve 7 tane kız katılır, bu gençler yeni kamanın tefini ve kostümünü hazırlamışlardır. Delikanlılar tefi hazırlamışlar, genç kızlar ritüel kostümü dikmişlerdir. Dağ “iyesine” yapılan kamlık ayininde kamın arkasında delikanlılar bir yönde, genç kızlar diğer yönde dizilirler. Onların kamlık yapan kamın söylediği şarkıyı (dua, ilahi) onun sesini güçlendirmeye çabalayarak yüksek sesle, onun arkasından vokal yaparlar.

Kamlık ayini sonunda şaman dağın “iyesinden” döner (her ses üstüne tefe bir darbe vurur) ve her delikanlı ve her kız için, kamı dağın “iyesine” giderken refakat eden gençlerin “çula’sı” için tefe vurmuştur.²¹

Ayinin bitişiyle delikanlılar ve kızlar eğrlenmiş atlara binmişler, ayine iştirak etmiş olan diğer gençler de onlara katılmışlar ve gürültülü atlılar alayı yeni tef ile kamlık ayini için en yakın ulusa gitmişler. Tefi dokuz kişilik delikanlı ekibinin başını çeken “pasçı” delikanlı taşımıştır. O genç kişi tokmakla tefe vurmuş; sözler ilave ederek kamın melodisini söylemiştir. Biraz kamlık yaptıktan sonra tefi bir diğerine vermiştir. O da kendi sırası gereği tefe vurmuş ve bu şekilde oradaki herkes kamlık yapmış olur. Kız grubuna başlık yapan genç kız da kendi yedilisinin önünde giderek, kamlık yapmıştır, ancak tef ile değil, kızlar da aynen erkekler sıra ile bir akağaç dalını ellerinde sallayarak bir sonraki kıza vermiştir. Bu gürültülü grubu, ulus memnuniyetle karşılamış, onlara şarap ikram etmiştir; yeni tefin kabzasına her evin sahibi birer tane renkli kurdeleler bağlamıştır. Gençler geri döndükten sonra tefi kama, akağaç dalını ise tefi yapanlardan birine vermişlerdir.

Şu veya bu, bazı kam geleneklerinde genç kızlar ve delikanlıların iştirak etmeleri, geçmişte Altay-Sayan halklarında oldukça yaygın bir durum idi. Sadece Kaçınler, Sagaylar değil, Beltirler, Koyballar, Güney Altaylılar ve Telengitlerin

Bkz. L. P. Potapov. Obryad oživleniya bubna u Türkoyazıcnih plemen Altaya. “Trudi İnstituta Etnografii AN SSSR”, cilt I, Leningrad, 1947; A. A. Popov. Adı geçen eser.; E. Lot-Falck. L’animation du tambour. “Journal Asiatique”, XLIX, No. 2, Paris, 1961.

Sagaylar, Kaçınler, Teleütler, Altaylılarda “çula” (jula) – bu insanın veya hayvanın “eşi”dir. Çula, hastalığı çağırarak kişiden ayrılabilir. Şaman, çula’yı arar ve hastanın kulağına sokar. Ruhların dünyasına gerçekleştirdiği seyahatin Şaman, kendi çula’sını oraya gönderir ve çula da yanına kendi yardımcılarını alır. Şaman, çula’yı olağan yöntemle – sağ kulağı vasıtasıyla geri çağırır.

şaman teflerinde sıklıkla, cepheden tasvir edilmiş, el ele tutuşmuş şematik insan figürleri resmine rastlanmaktadır. Tefler üzerindeki resimlerin az rastlanır tasvirlerinde, onlar bazitçe “kara delikanlılar” ve “sarı bakireler (kızlar)” diye adlandırılırlar. Sagaylarda onlar, hastalık gönderen bazı ruhlarla birlikte şamana bağlı olan yardımcılarını olarak kabul edilmektedir.

Yakutlarda da 9 delikanlı ve 8 bakire (bazen 9), genç, iffetli kız, kamın yardımcılarını olarak sembolik rol ile bazı ayinlere katılmışlardır. Yaşlı kam, yeni genç kamı yüksek dağa (veya temiz bir tarlaya/alana) götürürken, beraberinde bu yardımcılarını da almıştır. Yaşlı kam, yeni kama ritüel kostümünü giydirmiş, tefini ona verdikten sonra 9 delikanlıyı sağ tarafına, 8 genç kıızı ise sol tarafına dizmiştir. 9 delikanlı ve 8 (veya 9) kız, gökyüzünü tanrılarına (ayını) yapılan dualara katılmışlardır. Her yıl yaz mevsimi başında, hayvanların (en başta atların) iyi olmaları için icra edilen Yakutların ayini “ısiyah”, 9 delikanlı ve 8 iffetli kızın katılımıyla yapılır; ayini Ak Şaman veya muhterem yaşlı kam yapar. Tanrılara dualı yönelme (algı) esnasında, o, sağ elini delikanlılara, sol elini ise kızlara dokundurur (üzerlerine koyar). Hepsini de yüzleri doğuya dönük olarak ayakta dururlar, ellerinde ise, içinde kumis olan kaplar vardır ve kamın söylediklerini tekrar ederler. Çocuk sahibi olmak için yapılan ayinde (çocuğu olmayanlar ve genç kadınlar için), Tanrıça Ayıısı’ta yönelinir/yakarılır (Kadim Türklerin Umay’ı ile benzerdir). 7 delikanlı ve 7 tane genç kız (diğer bilgilere göre 9 delikanlı, 8 kız) kam ile birlikte “Ayıısı’ta” giderler. Burada tüm delikanlılar ve genç kızlar elele tutuşurlar. Seramoniye katılacaklar, törene gitmeden önce yüzlerine yağ sürerler. Hayvan sahibi (hayvanlarının çoğalmasını) olmayı dileklerini iletmek için de yine tanrıçaya da, 9 delikanlı ve 9 kız gider. Delikanlılar ayin sırasında şamanın sağında, kızlar ise solunda dururlar ve şamanın “Ayıısı’ta” yaptığı dua sözlerini tekrar ederler.²² Nihayetinde Ak kamların gömülerinde mezar üstü yapısı 9 delikanlı, gömü kostümü ise 7 genç kız tarafından hazırlanır.²³

Mukayeseli olarak yapılan inceleme, şaman kültürünü, kamın ritüel kostümünün ortak elementlerinin ve ikinci dereceden öneme sahip diğer özellikleri ortaya koymaktadır. Yakutistan’ın bazı bölgelerinin kamlarının kostümü, Sayano-Altay kamlarının kostümleriyle fevkalade benzerlik (aynılık) göstermekte idi ve adı da Tungusça adına yakın idi. Kam kostümünün ortaklığı, biçim, model ve sembol gibi durağan işaretlerde görülmektedir.²⁴ Kostüm, kuşu sembolize eder.

N. A. Alekseyev. age. s. 78, 81, 86, 88, 90 vd.

age. s. 174.

Y. D. Prokofyeva. Şamanskiye kostümü narodov Sibiri, “Sb. MAE”, cilt XXVII, Leningrad, 1971.

Kadim tarihsel ortaklık (aynılık) sadece kült özelliklerde değil, aynı şekilde Yakutlarda “ısıah’a”, Kaçınlerde ve Beltirlerde “göge” yapılan bazı ayinlerin muhtelif elementlerinde de görülmüştür. Her iki dua da (ayin) genellikle kam katılmadan yapılyordu. Yakutlarda o ayinleri sadece Ak kam yapabilirdi, fakat çoğunlukla (dua ederek) yaşlı bir erkek “Algıs” -“Tanrı’ya” yönelirdi. Kaçınlerde duayı “algısçan kızı” (yaşlı bir erkek) yapardı. O kişi çok eski bir elbise giyer, başına da yine çok eski bir kadın şapkası takardı. Yakutlar önceleri “Urun ayı toyon” ayininde kurban sunulan hayvanı (atı) ateşte yakarlardı. Aynı şekilde gökyüzüne kurban sunumunda da (Beltirler) bir kuzu kullanırlardı. Yakut-Beltir paralelliği listesine, kartal teleğinin de bir kült özelliği olarak kullanıldığını, aynı şekilde kısrağ sütünün Tanrı’ya ikram edildiğini de saymak gerekir. Beltirler söz konusu kuş teleklerini, gökyüzüne dua (ayin) yapmaya gittiklerinde kullandıkları özel ritüel baş dolmasına (başlığa) takıyorlar, ayinden sonra da bahse konu başlığı kutsal ağaca asıyorlardı. Yakutlar, Yüksek Tanrı’ya yakarma ayini sırasında, kartal teleğini, Ak kamın tefine iştirirler. Kısrağ sütü, Kaçınler ve Beltirlerin günlük gıdası olarak tüketilir ve hayvancılık (at yetiştiriciliği) iktisadi şartlarında tezahür etmiş kadim geleneğin hediyesi olarak göge yapılan sunuların listesine girmiştir. Yakutlarda anılan ayinde kısrağ sütü, kurban sunulan ana yiyecek maddesi olarak kullanılırdı. Yakutlarda ve Altaylılarda, ezcümle, Teleütlerde sunu yapılan yiyeceğin aynılığını, undan (ya da yarmadan) hazırlanan, koyu kıvamlı, mutlaka yağ ilave edilerek hazırlanan kaşa (lapa) ortak ad ile “salamat” diye adlanır ve bununla koruyucu ruhları “beslerlerdi”.

Yine mukayeseli olarak yapılan bu inceleme çerçevesinde ritüel kurdeleleriyle olan kordon/bağların adlarının da aynı olduğu görülmektedir (Altaylılar ve Tuvinlerde - “yalama, çalama”, Yakutlarda - “salama”, bu at kılından örülmüş bağıdır.)

İnanışlar, adetler ve geleneklerin birçoğu, diğer halklar üzerine yapılan mukayeseli inceleme de, bize yine aynılık(benzerlik) konusunda bir tabloyu göstermektedir. Örneğin, ev hayvanlarından (kanlı veya kansız olarak) aynı kategori ruh ve Tanrılara kurban sunma; atı, “yüksek dünyanın” Tanrılarına, boynuzluları ise “aşağı dünyanın” ruhlarına kurban etme; kurban edilen atın derisi, baş ve ayaklarıyla beraber olduğu gibi bir sırığa geçirilmesi, aynen Altaylılar ve eski Türklerin de yaptıkları gibidir.

Hatta “koruyucu-ruhlar” da bazen aynı adlara sahiptirler. Emeget, Yakut kamlarının yaptıkları antropomorf tasvirin adıdır.²⁵ Teleütlerde evcil hayvanların koruyucusu, “emegender” diye adlanır ve bunlar antropomorf biçimli

N. A. Alekseyev. age.s. 155, 161.

kuklalardır.²⁶ Bazı ruhların tasvirleri de birbirleriyle örtüşmektedir. Kama giren (yerleşen) ruhlardan birini Yakutlar kekeme ve total olarak tasavvur ederler. Kekeme-total ruh sureti Kumandinler, Şorlar, Çelkanlar, Tubalarda da “şalıg”, “sarıgan” vb. adlarla yaygın idi.

Yakutlarda ve Güney Sibirya Altaylılarında yeraltı dünyasının hâkimi Erlik hakkındaki inanışlarda da benzerlik vardır. Bu, Yakutlarda yukarı dünyanın, Altaylılarda ise yeraltı dünyasının Tanrısıdır. Ancak Altaylılar, Erlik'in Yukarı dünyanın Tanrısı ve Ülgen'in kardeşi olduğunu, onun tarafından lanetlenmiş ve geri dönüşü olmaksızın yeraltı dünyasına kovulduğu anısını muhafaza etmişlerdir.²⁷

Bazı spesifik mitolojik suretlerde de paralellikler gözlemlenmektedir.²⁸ Yakutlar “gökyüzü” ile “yeryüzünün” birbirleriyle çarpıştığını (birbirine vurduğunu) zannederler, Altaylılar da bunu teyit ederler: “Gökyüzü ve yer her zaman birbirlerine çarpışıyorlar (değiştiriyorlar) ve ayrılıyorlar” – “yer tengere sapsılğan”.

Dini inanışlara ait bazı terimlerin mukayesesi anlam ve söyleniş olarak olağanüstü benzerlik göstermektedirler; bu terimler oldukça yaygındır ve ben duruma defaaten çağdaş Sayano-Altay halklarında, kadim Türklerde, Uygurlarda ve aynı şekilde Yakutlardaki bu tür terimlerle mukayese ederek şahit oldum. “İdik” (Tuvince), “ıtik” (Yakutça), “ıyık” (Altayca) Tanrı'ya adanan kutsal atı karşılamaktadır. Bir başka terim “algıs”, Tanrı'ya fevkalade iyi şekilde dua ederek yönelme anlamındadır (eski Türkçe “al-kıs”, Tuvinlerde “algıs”). Çağdaş Altaylılar ve Yakutlardaki “uruy”, “alas” gibi büyüsel ünlemleri de göstermek mümkün, ancak bunlar henüz tam olarak çevrelememişlerdir. Eski Türk ve Moğol birliğinin oldukça genişliğini ve derinliğini daha çok yansıtan gökyüzü Tanrısının genel adını da hatırlatmak gerekir: Sayano-Altay halklarında - “tengere, tegir”, Yakutlarda - “tangara”.²⁹

Yakutlar, Teleütler, Kumandinler, Çelkanlar da saygı duyulan Tanrılar ve ruhlar, aynı adları taşıyan iki kategoriye ayrılırlar, bu karakteristik bir olgudur: “tengere” (Yakutlarda - “tangara”), “payana” (Yakutlarda “bayana, bajana”), bu kategoriler gökyüzüyle, gökyüzünde yaşayanlarla bağlantısını muhafaza etmektedir. Her iki kategori de kamlık diniyle bağlantılıdır. Altaylılarda “tengere”

²⁶ Teleütlerde “emegender”, “emegen”in çoğulu, Yakutlarda ise “emeget”, “emegen”in çoğuludur.

A. V. Anohin. Materialı po Şamanstvu u Altaytsev. Leningrad, 1924, s. 18-19.

A. P. Okladnikov. age. s. 259.

Jean-Poul Roux. Tangri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques. “Revue de l'Histoire des Religions”, t. 149, No: I, 1956, Paris, r. 55-57.

sık sık bedenleşir, vücuda gelir. Onlar birbirlerinden ayrı olarak, gökyüzünün farklı katlarında yaşarlar, belirli renkteki atlara binerler. Bu atları kamlar “bura” diye adlandırırlar; onlar şaman tefinin üzerindeki resimler arasında yer alırlar.³⁰

Tengere, Teleütler, Şorlar ve diğerlerinin farklı boylarının koruyucuları olarak görülürler. Kuzey Altay ve Teleüt kamlarının tasavvurlarına göre “payana”, yeryüzünde yaşar ve boyların hamisi olan ruhtur. Çelkan ve Kumandin kamları tefin, resimlenen deri kısmının üst bölümünü çizgi ile iki kısma ayırırlar: yukarısı – gökyüzünü tasvir eder ve “tengri” (gökyüzü), aşağısı ise yeryüzünü sembolize eder, “payana” adını alır. Aşağı bölümde kamin yardımcıları olan “yeryüzü” ruhlarının tasvirleri yer alır.

Yakutlarda hayvanların ve kuşların çoğalmalarını sağlayan avın koruyucuları olan “iye” ruhlar genel “bayana” adın taşırlar. Onlarda “payana” yukarı dünyanın sakini olarak kabul edilir, fakat “ayı” gibi hiç de velinimet değildir.³¹

“Payana” teriminin kendisi (Radloff’a göre “pay – änä”) yüksek tanrılardan bir olan “iyi ruh” demektir.³² Eğer Radloff’un ileri sürdüğü “änä” kelimesinin “ana – anne” anlamına geldiği fikrini kabul edersek, o zaman Altaylılarda “bay” kelimesinin “tanrısai”, “kutsal” anlamında kullanıldığını hatırlatmak gerekir. Örneğin, Altaylılar kurban olarak sundukları hayvanın derisini, dalına astıkları veya altında ayin icra ettikleri kutsal veya tanrısai akağacı “bay kaying” yani “kutsal kayın” diye adlandırmaktadırlar. “Bay” kelimesi Ülgen ve onun oğlunun adıyla birlikte kullanılır: “Bay Ülgen”, oğlu “Bay Karşit”. Yakutlarda ormanın “iyesi” ruh yine “Bay Bayanay” diye adlandırılır. A. N. Samoyloviç “Bay” kelimesini analiz ederek, onu “tanrı” anlamına gelen “bayat” kelimesiyle mukayese etmiştir. Bunu yaparken de Mahmud Kaşgari’nin sözlüğüne gönderme yapmıştır. “Bay” kelimesini sosyal ilişkiye ve inanca ait olarak görmüştür.³³

Yakutların ve Sayano-Altay halklarının, en başta da Teleütlerin insanın “ruhu” diye adlandırılan isimlerde görülen inanışların da şaşırtıcı benzerliği görülmektedir. Bu isimler arasında “kut” veya “sür” gibi adlara rastlanmaktadır. Birincisinin izi, kadim Türk ve Uygur yazılı kaynaklarında takip edilmektedir, onu tüm etnik Türk dünyası için evrensel kabul etmek mümkün. İkincisi ise çağdaş Türk dillerinde oldukça yaygındır. Yakutlardaki “salgın kut” ile Teleütlerdeki “yel

³⁰ L. P. Potapov. Buben Teleutskiy Şamanki. “Sb. MAE”, cilt X, Leningrad, 1949.

A. A. Popov. Materialı po istorii religii Yakutov bıvşevo Vilüyskovo okrugı. “Sb. MAE”, cilt XI, Leningrad, 1949.

W. V. Radloff. Opit slovaryä Türkskih nareçiy, cilt IV, Moskova, 1863, s. 1139.

Türk dillerinde “zengin” ve “fakir”. – “İzvestiya Akademii Nauk SSSR. Otdeleniye obşestvennih nauk”, No. 4, Moskova-Leningrad, 1936, s. 31-32.

(jel) salkın" terimleri sadece birbirleriyle benzer olmayıp, bu iki halkın coğrafik olarak birbirlerinden fevkalade uzak olmalarına rağmen bu halklara özgü terimlerdir. Her iki terimde tek anlam olarak "rüzgar-ruh" (harfiyen "hafif rüzgar") tercüme edilmekte ve eski Türklerin tabiat olaylarından biri olarak rüzgara duydukları saygı ile bağlantılıdır.

Var olan bütün diğer benzerliklerin hepsini burada gösterme imkânımız yok, ama kadim Türk gelenekleriyle ilişkili bir geleneğe yer verelim: ölen kişiyle beraber bindiği adını da gömme geleneği. Eski devirlerde Yakutlar, aynen Teleütler gibi ölen kişinin atını da hemen yanına ayrı bir çukur açarak (eğeriyle, dizginleriyle) gömerlerdi. Atı, mezarlıkta öldürürler, etinin bir kısmını yerler, kalanı da ölü için mezara koyarlardı. Atın derisini de yakında bulunan bir ağaca ya da sırığa asarlardı; eski Türk geleneğiyle örtüşen bu gelenek XVIII. asır sonunda tespit edilmiş, Beltirlerin geleneği ile de örtüşmektedir. Gömülen atın adı üzerinde de büyük benzerlik söz konusudur: Yakutlarda "hoyluga", Sayano-Altay halklarında "koylogu at" veya "koyloga"dır.

Materyalin mukayeseli analizi, Sayano-Altaylıların ve Yakutların, onların tarihi atalarının bağlantılarının etkisi altında teşekkül etmiş olan dini inanç ortaklığı ve birliğine delil oluşturmaktadır. Burada ortaya konulan aynılık, şüphesiz, onların farklı suretteki tarihsel ilişkilerinin bir sonucudur, yukarıda ifade edilen paralellik ve benzerlikler hemen hemen onların dini inançlarının bütün yönlerini sarmıştır. Bu durum tesadüfî ve yegâne bir benzeyiş olmayıp, geleneksel dini inanışın, tasavvurun, seremoninin ait olduğu büyük bir kompleksin birliğidir. Böyle benzerliği sadece dini inanış birliği noktasından bakarak açıklamak mümkün değildir, zira Sibiryâ kamlığında, bütün halklar için tek örnek (aziz) kabul edilebilecek gelenek, ayin, kült özellikleri, dua, kurban sunusu mevcut değildir. Aksine şu veya bu halkta, etnografik veya boy gruplarında çok spesifik ve büyük farklılıklar taşıyan muhtelif dini pratik elementleri vardır. Uzun asırlar boyunca dil ve köken bakımından Türk olmayan diğer halkların muhitinde yaşamış olan Yakutlar da kendi kadim inançlarını, geleneklerini ve adetlerini sabit bir şekilde muhafaza etmişler ve Sayano-Altay halklarında var olan benzerlik ve yakınlığı kaybetmemişlerdir; Yakutlar da muazzam bir geleneği koruma gücü var olmuştur.

Var olan şu durumda dikkat çekmektedir: analizi yapılan materyal, incelenen halkların Uygurlarla (Moğol dönemine kadar) tarihsel bağlantısının kanallarını da açıklığa kavuşturmaktadır. Bu da yazılı tarihi kaynaklarda yer alan o dönem hakkındaki tarihi koşullarla tamamen örtüşmektedir. Altı çizilen bağlantı, örneğin, Yakutlarda kam adının, Doğu Türkistan Uygurlarının kamlık ayini adıyla bir

olması³⁴ veya Yakutların, cinlere yaptıkları kamlık çağrısında (yönelmesinde) “dokuz Uygur bakire” veya “Uygur bakirelerinin dokuzu” anılmaktadır. ³⁵ Altaylılarda, hususiyetle de Teleütlerde sözlü kam geleneği, aynı şekilde Uygur yazılı anıtlarında ve I. binyıl sonu II. binyıl başları olarak tarihlendirilen Uygur mektubunda tespit edilen bazı dini inanışları, tanrılar ve ruhların adlarını muhafaza edilmiştir.³⁶

Sayano-Altay-Uygur ve Yakut-Uygur bağlantısı, bu halkların atalarının sıkı tarihsel bağlantılarının yeri ve zamanı hakkındaki problemlerin çözümü için önemlidir, çünkü Uygurların tarihi, güvenilir yazılı kaynaklarca aydınlanmıştır. Okladnikov tarafından, Orhon runik anıtları Kurikanlarının (Çin kaynaklarında “Guliganlar”) Yakutların etnogenezinde girdikleri faktörü de bir diğer önemli göstergedir. Kurikanlar, Tele kabilelerine dâhildirler, onların önemli bir kısmı VI-IX. asırlarda çağdaş Kuzey Moğolistan sınırları içinde kendi göçleriyle Sayano-Altay’a kadar uzanarak yaşamışlardır. Aynı şekilde Altaylılar, Teleütler, Tuvinler, Dubo, Dolonge, Uygur ve diğerlerinin ataları da onlara dâhildir. “Tele” etnonimi günümüze kadar Tuvinler (Teleüt, Teles, Telek, Telengit) ve Altaylıların boy-kabile grupları arasında muhafaza olmuştur.

Bu kabilelerde Dubo (Tuba, Tuva, Tofa), Uygur etnonimleri kalmıştır. Tele kabileleri, Selenge nehri boyunda yaşamış Uygurları da kapsayarak, Çin yazılı kaynaklarında, geç Vei Hanedanlığı döneminde (386–532 yılları) ortak genel ad altında zikredilmektedir.³⁷ Kadim Türk devletinin kurulmasıyla onlar, bağımsızlıklarını kazanmışlar ve muzaffer Kağanların birliklerine katılmışlardır. Teleler, sistemli olarak Türklerin hâkimiyetinden serbest kalmaya çabalamışlar ve genellikle Uygurların önderliği altında, geçici kendi birlik ve konfederasyonlarını kurmuşlardır. Onlar nihayetinde Kadim Türklere üstün gelmeyi ve kendi Uygur Kağanlığını kurmayı (VIII. asır ortaları) başarmışlardır; Orhon’daki Ordu-Balık (şimdiki Kara-Balasagun örenleri) da devletin başkenti olmuştur. Uygurların devleti, 840 yılında Yenisey Kırgızları ile yaptıkları savaşta hezimete uğrayınca yıkıldı.

Yakutların ve Sayano-Altay halklarının dedelerinin, yüzyıl boyunca Uygurlarla doğrudan bağlantı içinde yaşadıklarını söylemek gerek. Onlar dil olarak

E. V. Sevortyan. Etimologičeskiy slovar Türkskih yazıkov. Moskova, 1974, s. 435; S. Oldenburg. Kratkiye zametki o peri-hanah i dua-hanah vı Kuçare. “Sb. MAE” cilt V, sayı I, Pr. , 1918, s. 17.

A. P. Okladnikov. age. s. 306-307.

Bu eserlerin bir kısmı yayımlandı. Bkz. : S. Y. Malov. age.

J. R. Hamilton. Les ouighours a l’epoque des cinq dynasties d’apres les documents Chinois. Paris, 1955, r. 1-2, 61, ect.

birbirlerine yakın idiler, benzer iktisadi faaliyetleri yürüttüler, göçebe yaşam tarzına sahip oldular, bütün bu faktörler de onların halk kültürü ve yaşam tarzlarının ortak (benzer) şekilde teşekkül etmesine temel oluşturdu. Bu dönemde onların ruhani yaşamları bağlamında da ortak değişik inanış ve tasavvurlarının ortak rezervi oluşmuştur ki, yukarıda değinilen bağlantı kırıldıktan sonra da bu rezervleri muhafaza etmişler, daha sonra ise kesilmiştir. Kadim Türk ve Uygur Kağanlıklarını sarsıntılı politik olayları döneminde, Tele kabileleri yeni etnopolitik birleşimler içerisinde kırılmak ve dağılmak, karışmak ve birleşmek durumunda kaldılar. Bu süreçte şu veya bu etnik elementler (köken ve dil bakımından yakın olan) farklı etnik katmanlarda yer almışlar, bundan ötürü de farklı kabile-boy grupları ve halklar aynı etnonimlerle peyda olmuştur. En parlak örnek olarak Tomsk şehrinden Ordos'a (kuzeyden güneye) ve Baykal'dan Tyan-Şan'a (doğudan batıya) kadar çok geniş bir bölgedeki farklı halklar arasında yayılmış olan Telengut etnonimini göstermek mümkün.³⁸ Ancak Telengitler öyle kırılma ve dağılmalarına rağmen, kendilerinin kadim tarihsel coğrafyalarına ilişkin hatıralarını kaybetmemişlerdir. Şöyle ki, Ordos Telengutları kendi şarkılarında Hongay ve Altay'ı, Orta Asya Kırgızları bünyelerine karışmış olan Telengutlar ise müslümanlığa geçmiş olmalarına rağmen, Altay Teleütlerinin dini inançlarıyla hemen hemen aynı olan eski inançlarını muhafaza etmişlerdir.³⁹ Ben, Kalmıklar (Astrahan steplerinde) veya Sibiryâ Tatarları arasında (muhitinde) kalmış Teleüt gruplarından bahsetmiyorum. Bahsettiğim sonuncularda da (uzun zaman öncesinde müslüman olmuşlardır) halen eski Türk Tanrıları "Yer-Su" ve "Umay" hakkındaki hatıraları muhafaza olmaktadır; bunlara saygı duyma (ululama) Kuzey Teleütleri ve Altaylılar için karakteristiktir.⁴⁰

Bir başka örnek olarak da Altaylılar, Tuvınler, Sagaylar ve Kaçınlerdeki "Kırgız" etnonimine gönderme yapmak mümkün. Yenisey Kırgızlarının Uygurlar üzerine kazandıkları zafer ve Tele göçbelerinin politik hegemonyasının neticesinde onların, oralara sokulmaları göçbeler için yeni gelenlerle karışıp-katışmaya sebep oldu. Bizim bildiğimize göre Kırgızlar, yerel halkla ve Sibiryâ Hanlığının yıkılmasından sonra Batı Sibiryâ bölgelerinden buralara gelmiş olan Türk dilli gruplarla karışmaya devam ettikleri Yenisey'e, yani Minusin vadisine döndüler. Bu problem kaynaklarda defalarca açıklanmıştır. Bu meyanda bilgiler Yakutlarla ilgili de vardır. Bu konuda A. P. Okladnikova bir taraftan atlıların tasvirlerinin,

³⁸ L. P. Potapov. Etničeskiy sostav i proishojdeniye Altaytsev. Leningrad, 1969.

S. M. Abramxon. Kırgızı i ih etnogenetičeskiye i istoriko-kulturniye svyazi. Leningrad, 1971, gl. VI; T. D. Boyaliyeva. Doislamskiye verovaniya i perejitki u Kirgizov. Frunze, 1972 (bkz. Bu kitaba L. P. Potapov'un değerlendirmesi; "Sov. Etnografiya", 1973, No. 5).

F. A. Valeyev bildirmiştir.

silahlarının, teçhizatının Kırgızlara ait olan Yenisey yazıtlarındaki tasvirlerle benzerliğe sahip, Len yazıtlarındaki işaretleri ortaya koyma başarısı göstermiş, diğer taraftan ise Len kayalıklarındaki runik mezar yazıtlarıyla, yine Kırgızlara ait olan Yenisey taş mezar yazıtları arasındaki bağı tespit etmiştir. Bir başka yönden de Yakutlarca “Kırğış-otoh”⁴¹ diye adlandırılan (Şorlarda, Sagaylardaki yaşam yeri-çadır adıyla kıyaslayınız “odog, odag”) kendine özgü şekle sahip eski barınaklara vurgu yapmıştır. En nihayetinde Kaçınlerde XVII. asırdan başlayarak günümüze kadar varlığı tespit edilen boylardan birinin adı olan “sohi” (Soki) – “saha” etnonimini (Yakutların eski adı) göstereceğiz.

Tarihi olarak incelenmiş etnogenetik gruplar hakkında söylenenlere, bundan 200 yıl önce Yakutların Çulım Tatarlarıyla yakın akrabalığına işaret eden, XVIII. asrın ikinci yarısında gerçekleştirilen bilimsel seyahatin mühim iştirakçilerinden biri olan İ. Georgi’nin fikirlerini de eklemek yerinde olacaktır. Georgi, Çulımları “Yakutlardan kopmuş bir boy” olarak kabul ediyor ve özellikle onların “putlara-hizmet” ettiklerinin altını çizmektedir.⁴² Bunda beklenilmeyen hiç bir şey yoktur, çünkü “Çulım Tatarları” fevkalade karışık etnik yapılarıyla farklılık gösterirler ve çeşitli hallerde kadim Türkler periyodu (ezcümle, Dubo) Tele kabilelerine uzanan Yakutlarla, Kızılilarla, Sagaylarlar, Kaçınlerle ve Teleütlerle ortak etnik elementlere sahiptirler.⁴³ Çulım Tatarlarının etnik ardıları önemli oranda Hakas Otonom Bölgesi Kızılilarıdır. İ. Georgi’nin Çulımlar ve Yakutların geleneksel kültürünün bazı elementlerinin, Buryatlarınkilerle ortak olduğu düşüncelerini delil olarak kabul etmek gerekir. Aynı şeyi Altaylıların ayrı grupları için de söylemek mümkün. Ancak ilişkinin bu kanaldan incelenmesi ayrı bir makale konusu olur.

Bu şekilde, yazılı tarihi kaynaklar ve etnografik materyaller Yakutlarda ve Sayano-Altay halklarında dini inanışlar ve kült etkisi altında, kadim ortaklık ve onlarla da bağlantılı olarak gelenekler ve ayinlerin teşekkül ettiği iki noktaya işaret etmektedir. Ancak verilen faktörlerin birliğini (aynılığı/ benzerliği) oluşturan bütün yapıyı ve onun şekillenme mekanizmasını ne derece belirlediğini söylemek henüz zor. Bu problemin çözümünü belki müstakil bir çalışma ortaya koyabilir. Fakat şimdi oldukça açıktır ki, mukayeseli etnografik materyaller birçok boşluğu doldurmakta ve etnogeneze, etnik tarih, etno-kültürel ve tarihsel - genetik ilişkilerin öğrenilmesinde, özellikle de, eğer kendi yazıtlarına sahip olmayan ya da

A. P. Okladnikov. age. s. 306 – 307, 368-370.

İ. Georgi. Opisanie vsekh obitayushih v Rossiyskom gosudarstve narodov. Spbr. , 1799, blm. II, s. 144-148.

Bu konuda bkz.: L. P. Potapov. Proishojdeniye i formirovaniye Hakasskoy narodnosti. Abakan, 1957, s. 153-158, 169-174.

onları kaybetmiş olan halkların öğrenilmesinde yazılı tarihi kaynakların kısıtlılığını gidermektedirler. Bu tür dinsel problemlerin araştırılması ve çözülmesi için işaret edilen mukayeseli materyalin öneminin gösterilmesi gereklidir. Bu makalede incelenen halkların geleneksel kültürünün ortaklığını yansıtan, kadim geleneklerin modern tarzda izlenen değişimleri veya onların uzunca bir yalıtım neticesinde oluşan lüzumlu materyallerin incelenmeden kaldıklarını da göz önünde bulundurmak gerek. Bu durumda mukayeseli etnografik materyallerin kaynağa dayalı potansiyeli, benim bu makale çerçevesinde gösterebildiklerimden kat kat fazla olduğuna şüphe yoktur.

ALTAYLILARDA DAĞ KÜLTÜ

Dağa saygı duymak fevkalade eski ve yaygın bir gelenektir. Kutsal dağlara saygı duyma (ululama) bazı dinlere de girmiştir. Hatta dağ kültürünün eski dünyanın dinlerinde oynadığı rolü hatırlıyoruz, örneğin, Yunanistan'da Olimpia Dağı, Filistin Yahudilerinin Sina'sı, Hindistan'da Himalayalar.

Kutsal sayılan dağlara saygı duyarak onları ululama, Orta Asya'nın doğu halklarında eski dönemlerden beri bilinmektedir. Altay'ın kadim Türkleri, Çin vakayinamelerine göre Bodın-İnli Dağı'na tapınmışlardır.¹ Ayrıca Moğolistan'da Onon Nehri kaynaklarında bulunan meşhur "Burhan-Haldun" Dağını da göstermek mümkün; Moğolların "Kutsal Hikâyelerinde" defaaten anılmaktadır.² Rivayetlere göre Cengizhan'ın ataları kendi dönemlerinde buralarda göçmüşler. Bu dağ, Cengiz-Han'ı düşmanlarından kurtarmıştır.³

Daha sonraları Moğollarda dağları ululama Budist kültürüne girmiştir. Bu konuda Potanin şunları yazmaktadır: "*Moğolistan'da kutsal dağlar çok sayıdadır, bu tür dağların adlarına sık sık <bogdo> ve <hairhan> epitetleri eklenir*".⁴ Daha sonra Potanin, kutsal dağların adlarının uzun bir listesini vermekte ve bu kültürün bazı temel çizgilerinin de altını çizmektedir. Örneğin, Ulyastay şehrine yakın olan Oçir-Van Dağı hakkında "*Onun zirvesine her yıl şehirden tapınma (ayin) gerçekleştirmek için bir alay düzenlenmektedir*" diye yazmaktadır.⁵ Saygı duyulan Burhan-Ola Dağı, başkaca Buhan-Butay veya Kuku-Serke Dağları hakkında Potanin: "*Ayin esnasında koyunlar kurban ederler, şarap getirirler, gelenlere ikram ederler*" diye yazmaktadır. Potanin Baytık-Bogdo (Kırgızlar "Baytak" derler) ve Burul-Bogdo Dağlarına gösterilen hürmete özellikle dikkat çekmektedir: onlardan biri Gobi'den kuzeye doğru Altay'da, diğeri ise Tyan-Şan'da (bu Urumçi şehrinin eteğinde bulunan meşhur Bogdo'dur) bulunmaktadır: "*Bu iki dağın adları, sanki aralarında bir akrabalık varmış*

Y. Biçurin. . Sbornik Svedeniy O Narodah Sredney Azii, Obitayuşiş Vı Drevniye Vremena. Cilt I, s. 270-271.

"Yuan-Çao-bi-Şi Kutsal Menkıbesi". Moğolskih Obidenniy izbornik, cilt 1; Ş. A. Kazin tarafından çevirisi yapılmış ve yayımlanmıştır. Moskova-Leningrad, 1943.

İnırgi Nehrinde (Kara-Kokşi kolu) yaşayan Karagaya Dağına yönelen (İnırgi'nin yukarılarında) Tubaların efsanesi ile kıyaslayınız: "Moğol ordusu bizim halkımızı takip ettiğinde, o, bu dağa giderek ona kurban sundu, o zaman dağ aynen karanlık orman gibi (karanlık) geçilemez hale gelmiştir. O zaman Moğollar yolu bulamamışlar ve evlerine geri dönmüşler. " M. Çevalkov. Pamyatnoye Zaveşaniye // "Pravoslavniy Blogovestnik", 1884, no. 11, s. 126.

G. N. Potanin. Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, cilt II, 1881, St. Petersburg, s. 92. age. s. 93.

gibi, sık sık birlikte telaffuz edilirler. " Potanın, Bayrık-Bogdo hakkında, bu dağın yamaçlarında bulunan geyik, köstebek ve akağaç adlarını telaffuz edemeyeceğini onları başka bir ad altında anabileceğini ilave etmektedir. ⁶

Moğolistan, Tibet, Altay ve Buryatlarda yaygın olan dağın zirvelerinde, dağ geçitlerinde ve boğazlarda, onun "iyesi", yani dağ ruhunun şerefine, her geçitte taşlar atarak, kaya yığınları oluşturma geleneğini de dağ kültürüne bağlamak gerekmektedir. Bu kaya yığınlarına "obo" denir. ⁷ Budistlerde "obo"ları, "handak"larla (uzun ipek atkılarla), "darkan"larla (üzerlerine Budist duaları yazılı, uçan at tasvirleriyle süslü küçük kumaş parçaları), uzun sııklarda kurdelelerle süslerler. ⁸

Buryat-Şamanitslerde, "obo" kayalığı yanında, kam değişik ayinler gerçekleştirir. Altaylılarda "obo" yanına gelen veya önünden her geçen kişi, kaya yığına bir taş atmalıdır, ya da atın yelesinden bir parça kılı, "obo" yanında bulunan bir dala, çalıya dağın ruhu şerefine bağlamalıdır. ⁹ Avcılar "obo"ya genellikle mermi / fişek atarlar. Güney Altaylılar daha XVIII. asrın ilk yarısında, kutsal dağlarda ayin yaparlardı. Rus tarihi belgelerinde bu dönemden bahsedilirken, Altaylıların, Kolivano-Vaskresenskiy fabrikasından üç günlük yürüyüş mesafesinde İne nehrinde bulunan Hayrhan Dağı'na çıkarak "kendi inançları gereğince dua-ayin yaptıkları" yazılmaktadır. ¹⁰

Bu materyallerde Biy Nehrinde yaşayan Altaylılar tarafından Kızıldar ve Boborgan Dağı'na hürmet gösterildiğinden bahsedilmektedir. Hakaslarda dağlara tapınma ritüeli gelişmiştir, ayin dağlarda büyük halk kitlesinin katılımıyla yapılır. N. F. Katanov tarafından, Abakan'ın sol akıntısı Askız vadisinde ve diğer yerlerde yapılan ayinler hakkında anlatılar derlenmiştir. ¹¹

age. s. 93.

Dubrovo. Poyezdka vı Mongoliyu // İzvestiya Vost. Sib. Otd. İRGO, cilt XV, 1884, no: 1-2, s. 40-80; no: 5-6, s. 9; Pozdneyev, A. Oçerki bita Buddiyskih Monastirey i Duhovenstvo vı Mongolii, St. Petersburg, 1887, s. 403-411; D. Banzarov. Çörnaya Vera. St. Petersburg, 1891, s. 18-29; Y. Kagarov. Mongolskoye "Obo" i ih etnorañeskiye Paralelli // Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii A. N. , cilt VI, 1927.

Y. Kagarov. age. s. 115.

"Yüksek dağda bir yığın taş atmak, çaput ve at kılı bağlı sopayı dağa, şükran olarak sokmak, çakmakla da onlara daha yükseklerle tırmanmalarına mücade eder" (Verbitskiy. Altayskiye İnorodtsı. Moskova, 1893, s. 43).

Beyar ekipbaşının General Kinderman'a 23 Mart 1745 tarihinde bildirdiğine göre "Hayrhan"ın bir dağın özel adı olmayıp, Moğollarda olduğu gibi kutsal sayılan bütün dağların adı olabilir.

"Obraztsı Natodnoy Literaturı Türkskih Plemön", cilt IX, çeviri. St. Pbr. , s. 553, 554, vd.

Abakan havzası Hakaslarında dağlara (Tag-Tayıg) kurban sunumu anında, boya ait özellik taşıyan, farklı ruhların şerefine at sunusu gerçekleştirilir. Boz atların koruyucusuna, Sayan Sırdağlarının kolları, büyük dağlarda Şamanlık ayinleri yaparlar. Gök renkli atların koruyucularının, Abakan'ın yukarılarındaki karşı sıradağlarda yaşadıklarını kabul ederler.¹²

Dağ kültü Altaylılarda da gelişmiştir. Hakasya'da olduğu gibi Altay'da da dağ kültü günümüze kadar korunmuştur. Bu konu kaynaklarda defaaten belirtilmektedir. Kuzey Altaylılar için bu tür bilgiler Falk'ta mevcuttur. Falk, Askız'dan Balık ve Tomsk yolunda saygı duyulan dağ "Ulenñi-Sın'ı" – "Tapınılan Dağ" olarak adlandırmaktadır.¹³

Bu türden bilgilere Bung, Radloff, Misyonerler Landışev ve Verbitskiy'de de buluyoruz.¹⁴ Potanin: *"Uluhem Uranhayları gibi, Altaylılarda da kutsal dağlar, tepelerinde kayalardan veya çalı çırpılardan yığılmış ve "Yalama" (yani adanan kurdeleler) asılmış olan yapılar vardır ve "obo" adını almaktadırlar. Bu dağlara yabani hayvan avı için dua ederler"* – diye yazmaktadır. Bu şekilde tapındıkları dağlara Altayca "Caik-tu", Uranhayca "Idık-Tag" denir.

Yadrintsev'in bildirdiğine göre, Rus Altayı'nda şu dağları kutsal sayılırlar:

- 1) Bie nehrinde Kespi veya Tespi üç dağı (sıtma sayıklaması olunca onlara yalvarırlar);
- 2) Yeleys Ulusundan 15 verst mesafede bulunan Ova Dağı;
- 3) Bie nehrinde Babırgan Dağı;
- 4) Abakan Nehri'nin zirvelerindeki Abakan Dağı, yerlilerin ifadelerine göre - altı tane tümsek;
- 5) Oğul ve gelinin adını taşıyan kayalıklarıyla Altın-tau Dağı;
- 6) Beluha Dağı, Altayca Uç-Süri;
- 7) Yuik-tu Dağı.¹⁵

Altaylıların bu kutsal dağlar listesine, Yadrintsev'den alarak Potanin "Belok Yal-menku" (veya Rusça anlamıyla Semin Akı (beyazlı) da ilave etmektedir. Ona kurban sunarlar, yakarışlarda bulunurlar. O, "Bay-Tere" olarak adlanmaktadır.¹⁶

age. s. 552.

Falk. Topographische Beitrage. St. Pbr. , 1785, cilt I, s. 344.

A. Bunge. Resie im ostlichen Theil des Altgebirges im sommer des Hares. 1826, Berlin, 1930; W. Radloff. Aus Sibirine. Bd. I-II, Leipzig, 1884; S. Landışev. Nekatoriye Svedeniya o Serkovnoy Altayskoy Missii. Pribavleniye kı izdaniyu Tvoreniya svyatih atsov. Blm. CV, 185, s. 661; Verbitskiy. age. s. 43.

Oçerki Severo-Zapadnoy Mongoolii. Cilt IV, St. Pbr, 1883, s. 704.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki, saygı gösterilen dağlar hakkında bu işaretler sadece saygı duyulan dağların varlığına ve onların adlarının listesine kısa bir gönderme yapılmakta, fakat kültün tam bir tasviri, analizi ve açıklamasını içeren Altay edebiyatında bilgi bulunmamaktadır. Hatta Altaylılarda detaylı kamlik dini araştırmaları yapan Anohin, bu listeyi aşağıdaki kısa değerlendirmeye sınırlamıştır:

Altaylılarda her söökün hamisi olarak hürrnet gösterdikleri dağ, ırmak, kayalık veya gölü vardır ve onlara temiz tös¹⁷ ("aru tos") diye adlandırılır. Boyların sahip oldukları tös'lerin miktarı oldukça büyüktür, onların yayıldıkları alan Altay'ın Moğolistan sınırı (Sumer-Ural) Kemçik Nehri (Alaş, Sut-Keol) veya Yenisey Nehri'nin (Kanım) daha kuzeydeki yerleşim yerleridir. Dağ töşlerine saygı duyma geleneği çok eskilere dayanmaktadır.¹⁸

Altay'ın yeni araştırmacılarından S. A. Tokarev de bu konuya temas etmiştir: *"Her söökün boy Tanrısının yanında Altaylıların bana anlattıklarına göre, kendi kutsal dağı da vardır"* diye yazmaktadır.¹⁹ Tokarev, bazı muhtelif boylara ait kutsal dağ adlarını da saymaktadır, hepsini bu kadarla sınırlamaktadır.

Altay'ın farklı bölgelerine yaptığım seyahatlerim esnasında, Altaylılarda kutsal dağlara saygı gösterme geleneğine defaaten tanık oldum. Bu geleneğin Kuzey Altaylılarda daha çok muhafaza olduğunu gördüm.²⁰ Bunun yanında Tubalar, Çelkanlar, Kumandinler ve Şorlara yaptığım seyahatlerim sırasında, içeriğiyle gerçek bir eser olacak oranda orijinal materyaller derledim.

Kuzey Altaylılarda dağa tapınma (saygı duyma) kültü oldukça arkaik çizgilere sahiptir; bunlar ilk örnek olarak kabul edilmemiş, ancak bu kültün ilk çıkış kaynağı ve erken şekillerine ait problemlerin çözümü için temel oluşturacaktır. Bu kültle ilgili ritüel, burada kamın bir ayrıcalığı değildir, olmamıştır da. Yabani hayvan avcılığı, yukarıda adları sayılan Kuzey Altay kabilelerinin en önemli uğraşları olmuştur. Kuzey Altaylıların dini inanışları, folkloru tam anlamıyla avcılık yaşam tarzıyla işlenmiştir. Bu inanışlar arasında ve folklorunda en büyük yeri "dağ eezi" (dağ iyesi/ruhu) veya bizzat dağın kendisi tutmaktadır ki, Kuzey Altaylıların tasavvurlarında bunlar canlıdır: kayaklarla gezer, şarkı söyler, dans eder, konuşur, tartışır, savaşır, coşkun oyunlar oynar, yabani hayvanlarla oyunlar oynar, vs.;

age. s. 706.

Anohin'e göre "tos" (harfiyen - başlangıç, kuruluş, öz) yeni ilk başlangıç ruhları, ezelden beri vardılar.

A. V. Anohin. Materialı po Şamanstvu u Altaytsev. Leningrad, 1925, s. 16.

S. A. Tokarev. Dokapitalistiçeskiye Perejitki vı Oyratii. Leningrad, 1985, s. 27; Perejitki Rodovovo Kulıta u Altaytsev, - bu konudan bir kaç detayla bahsedilmektedir.

L. P. Potapov. Perejitki Rodovov Stroya u Severnih Altaytsev, Leningrad, 1987, s. 11-12.

dağlar bütün bu meziyetlere sahiptir. Dağ ruhlarının veya dağ iyelerinin fantastik dünyaları Kuzey Altaylı avcılarda, kendi tip ve yaşam tarzını kurmuştur.

Dağlık tayga bölgelerinin bu sakinleri, Dağlık Altay'ın kuzey bölgelerinin en kadim nüfusedir ve daha yakın zamanlara değin boy yapılarını muhafaza etmişlerdir. Bu durum dağ kültü üzerinde izlerini bırakmıştır. Kuzey Altaylılarda dağa saygı duymak, birincisi – parlak şekilde boy karakterinin ifadesidir; ikincisi – kutsal dağa saygı duymayla bağlantılı kültüel hareketler, sadece kamlar tarafından değil, boyun avcıları ve yaşlı kimseleri tarafından da yapılır. Kuzey Altaylılarda kamlar -üstelik kamlar bu bağlamda esaslı rol oynamalarına rağmen- henüz boy dağına saygı duymayla bağlantılı gelenekleri tekellerine almamışlardır. Burada her boya ait, kendi boyunun kutsal koruyucusu olarak kabul ettiği bir boy dağı vardır. Anılan söökün mensupları kendi boyuna ait dağa, avda başarılı olması veya hastalıklardan korunması dileğiyle, kurban sunar. Tubalarda ve Çelkanlarda sonbaharda av sezonu başlaması öncesinde, kamı davet ederek, avcılar, boy dağı için özel ayin icra ederler. Saygı duyulan dağlara veya dağa sunu sunmak için akağaçtan yapılma özel bir kap içerisinde arpadan kurban olarak “arak” hazırlarlar. Kam özel dualarla boy dağına yönelir, avcılar için avda başarı ister ve boy dağının bulunduğu yöne doğru kurban olarak hazırlanan arak'ı serper.

Altaylılarda boy dağlarının kendi adından başka özel adları da vardır. Tubalarda boy dağının adı “Tos-Toy” (yani “esas, ilk dağ”), Çelkanlar ve Kumandinlerde kutsal boy dağları “Tos-Tag” veya “Argin-Tag”, Şorlarda “Ulug-Tag”, Güney Altaylılarda “Yayık-Tu” adını almaktadır.

Birçok boyun dağ adını derleme ve çok sayıdaki Kuzey Altay sööklerinin dağlarının bulundukları yerleri tespit etmeyi başardım. Tubalarda “Kuzen” söökü, boy dağı olarak “Solog” Dağını (Biy Nehri'nin sağ kıyısında Troçak Köyü yakınında) kabul etmekte ve saygı duymaktadırlar. “Komdoş” söökünün Tos-Tay (boy dağı) Abakan'ın yukarısında bulunan Eki-Ere'dir; eskiden bu dağı sayarlardı, oysa son dönemlerde bu boy (7-9 kuşak boyunca) Laji Nehri'nin yukarılarında (Bie Nehrin soldan karışan Piji Nehri'nin bir kolu) bulunan Ujube-Albapan Dağını “Tos-Tay” olarak kabul edip saygı göstermektedirler. “Komdoş” söökü insanları bu dağa avda ve günlük güç uğraşlarda başarı kazandırması için dua ederler. Daha küçük istekleri için onların daimi yaşam yerlerine yakın olan Palamır Dağı'na (Kara-Kokşi Nehri'nin ağız bölgesi) yönelirler. Tabalar “Yüs” söökünün “Tos-Tau” (yani kutsal dağ) Karagaya Dağı'dır; eskiden onların boy dağı İşi Nehri'nin (Katun'un sağ kolu) yukarılarında bulunan Yene Dağı idi. “Çaptı” söökü yine İşi Nehri havzasında bulunan Çaptıgan Dağına yönelirlerdi. “Yalan” veya “Tongul” söökü, kendi boylarının dağı olarak, bir kaç kuşak öncesine değin, Burguzu Dağını kabul ederlerdi; adı geçen dağ Altay Bölgesi'nde Togul (alt) Bölgesi'nde bulunmaktadır.

Ancak yaşanan büyük açlık nedeniyle söök, Komlaj Nahiyesi (şimdiki Oyrot Bölgesi Çoy Aymak'ı) Tubalarına göçmüşler, Zaysan (Moğolca "Prens, Bey") Saaz da, "Komdoş" sööküden gelen bu insanları hemen kabul edip, yerleştirmiştir. Zaysan'ın talimatıyla da yeni göçüp yerleşenlerin saygı duydukları dağ "Ujube-Albagan" Dağı olmuştur.

Çelkanlar, Baygol havuzundaki (Lebed'in sol akıntısı) bulunan bir kaç dağı, kendi boylarının dağı olarak kabul ederler; bunlar Uç-Suri, Yagana, Uye, Tas-Kaş, Tobır, Ulugur, Adalık, Talbar, Tilaşlar, Akminçay, Nımaktaş, Tela, Yeneji. "Çalkanıg" söökü esasta (Tos-Tag) saygı duyulan dağ olarak Baygol'ün yukarı bölgesinde bulunan Uç-Suri'yi kabul ederdi; bu dağı şu şekilde yüceltirlerdi:

Ulgan tuşken Uç-Suri

Ülgen'den inmiş Uç-Suri

Kam ançizi argin-tag

Kamların mirası kutsal dağ.

"Şakşalıg" söökünün kutsal dağı Turoçak yakınında bulunan Solog Dağı'dır. Bu dağ aynı zamanda boy dağlarının da "Baş-ana" dağıdır; bunun dışında söök, adları verilen şu dağları da kutsal sayarlar: Terek, Çortok, Çanabır, Koçıyazı, Tas.

Kumandinlerin saygı duyulan boy dağları olarak şu dağlar kabul edilir: İik-Tag, Sokaç ve Ajig (üç tepeli). Bütün bu dağlar Biy Nehrinin sağ kıyısında, Surabaşkin ve Şunurak (Osinniki) köyleri arasında bulunmaktadır. Kumandinlerde, Telets Gölü çaprazında bulunan Kabak Dağına da saygı duyulmaktadır. Şorlarda da her bir boy, kendi dağına saygı duyar. Örneğin, "Karga" söökü meşhur Karatag Dağını, "Kobıy" söökü Kol-Tajka Dağını, "Çeley" söökü Ajzu Dağını (Kondom Nehrinin kolu, Antrop'un yukarısı) kutsal dağ olarak kabul ederler. Bütün Kuzey Altaylıları kutsal boy dağına, ona dua okuyarak (ayinle) yönelirler. Şorlar boy dağına yapılan ana ayini ilkbaharda, nehir buzları çözülüp olduğunda yaparlar. Dağlara yapılan bu ayin, kurban (sunu) olarak arpa birası "abırtka", kandık kökü birası, şarap, balık vb. ile yaparlar. Bu ayin "Şaçıl" veya "Şaşıl" yani "Serpme, saçma" adını alır.²¹ Ayin veya serpme, ulusun yaşlısı tarafından icra edilir. Güney Şorya'da boyun en yaşlısı ulusun da en yaşlısı olur. Kuzey Şorya'da ulus, sık sık farklı sööklerden oluşurdu; o zaman ayini ulusun en yaşlısı yapardı. Bu ayinin ritüellerini bilemeyen yaşlı yoksa o zaman kam davet ederlerdi. Sunu (kurban) birası, şarap ve diğer ürünleri, bütün katılımcılar (her aileden olmak üzere) ayin için koyarlar. Ayin bitiminde herkes

V. İ. Verbitskiy. Zapiski Missionera Kuznetskovo Otdeleniya Altayskoy Duhovnoy Missii // "Duşepoleznoye Çteniye", Moskova, 1859, Aralık; Viskriye r. Kondomı // Tomsk Vilayesi Belleteni, 1859, no. 3; Mirosozreniye i Narodnoye Tvorçestvo Sibirskih İnorodçeskih Plemön / Literaturniy Sbornik). St. Petersburg, 1885, s. 39; S. Y. Malov. Neskolko Slovo Şamanstve u Turetskih Plemön Kuznetskovo Uyezda Tomskoy Gubernii // Jivaya Starina, sayı 2-3, St. Pbr., 1909, s. 40.

ortak olarak büyük bir yiyecek hazırlayıp birlikte yerler; dağlara ve sulara kurban getirilmiş her şey burada yenir. Kadınlar yabancı gibi biraz geride beklerler, ayin bittikten sonra ikrama katılırlar. Dağlara ve sulara yönelmenin özünde yabani hayvan ve balık avında başarılı olmak, hastalıklardan korunmak inancı yatar. Verbitskiy bu ayini “Akağaç Bayramı” diye adlandırmaktadır, zira ayin muhtelif renkteki çaputlar, paçavralar, kurdeleler ve at kılılarıyla süslenmiş akağacın yanında yapılır. Pay-Kazıng (akağaç) da boya ait olduğunu belirtmek gerekir.

Kuzey Altaylı avcılar av yolunda yüksek sıradağları aşarak birçok dağın görüldüğü yerde küçük bir mola verirler ve önemli dağlara sunu olarak, unu suyla karıştırarak serpiştirirler. Av yolunda kamp kuran avcılar kendi boy dağına yönelip, her gün haşlanmış et parçaları, çay ve çorba serpererek günlük sunu da bulunurlar. Tubalar kampları yanındaki bir ağaca kendi boylarının koruyucusu şerefine bir veya bir kaç tane “dokuzlu” kurdeleler asarlar. Avda eğer büyük tırnaklı bir yabani hayvan (geyik, maral, karaca) öldürmüş iseler, o zaman dağlara mutlaka kurban sunarlar. Bundan başka “dağın iyesine” veya hürmet duyulan dağa, ilk öldürülen büyük hayvanın etinden bir parçası sunu olarak verilir. Dağlara yapılan bu tür fazla karışık olmayan sunular, kaminin yardımı olmadan avcılar tarafından yapılır. Bu noktalar ise Dağ Kültünün Altaylılarda kamlık dininden daha eski olduğunu gösterir.

Ancak benim gözlemlerimden ve kaynaklarım olan yaşlı insanların anlattıklarından, boy dağına saygı duyma ile bağlantılı kültürel hareketlerin son dönemlerde (Şorlar istisna) kamların uhdesinde toplandığı tespit edilmektedir. Yukarıda izah edilen basit ayinler boya mensup avcılar tarafından, daha karışık ve zor ayinler ise, söökün temsilcisi olan boyun kaminin tarafından icra edilir. Kamlar boya ait dağları da kendi koruyucuları listesine dâhil etmişlerdir. Kam tefi üzerinde ziyadesiyle meşhur dağların tasvirleri bulunur.²² Kaminin boya ait dağlara yaptığı çağrı ilk sırada yer alır. Kuzey Altaylı kamlar kendi kaderlerinin de boyun kutsal dağına bağlı olduğunu kabul ederler. Örneğin, Çelkanlarda kamlık işaretlerinin görüldüğü kişi, ilk önce boya ait kutsal dağa yönelir; orada kamlık hizmetiyle ilgili ve kamlık ayini sırasında talimat veya tam tersi kam olamayacağı bilgisini alır. Müstakbel kam, boy dağına avcılarının okundan farklı küçük bir ok “ırık” yardımıyla, onu tetikte (yayın kirişinde) tutarak ve sallayarak Kamlık ayini yapar. Aynı zamanda akağaçtan yapılma bir “tozak” (kap) içinde arpa birası “orto” getirerek boya ait dağa “ikram ederler”.

V. İ. Verbitskiy. Zapisi Missionera Kuznetskvo Otdeleniya Altayskoy Duhovnoy Missii za 1861 g. // Strannik. 1861 Mayıs, s. 155.

Çelkanlarda boy dağı “Uç-Suri” kamlık çağrısını onayladığı durumda, kamın ilk tefini yapmasına izin verir ve onun tüm hayatı boyunca sahip olabileceği teflerin sayısını belirler. Bunun akabinde kamın kabiledaşları, akrabaları ilk tefi hazırlamak için kamı seremoniye davet ederler; bu seremoniye yabancılar da katılır. Çelkankamı yeni ve ilk tefi ile yaptığı kamlık ayini- tefin canlandırılması ayini olarak bilinir- “orto” sunarak kendi boy dağına yönelir (ulular). Her dağa ayrı kaptan sunuda bulunulmalıdır. Bu ayinde akağaçtan yapılmış çok sayıda kap kullanılır. Bütün hepsi aynı yerde durur, yeni tefiyle kamlık yapan kam o tabaklardan alır ve serpiştirir. Braga (ev birası - orto)dolu kaplar, yeni tef için düzenlenen törenin katılımcılarına ikram edilir.

Yeni tefiyle ayin yapan kamın, korunma talebiyle muhtelif gökyüzü sakinlerine yönelmesi, bu ayinin özüdür. Kam bu istek ve cevapları boy dağı aracılığıyla alır ve verir.²³ Yeni tef için hazırlanan ayin üzerinden bir süre geçtikten sonra kam, bir kap “braga” hazırlar ve boy dağı Uç-Suri’ye şükranlarını sunduğunu da ilave etmek gerekir. Kumandinkamları “tezim” tipi tefi, gökyüzü sakinlerinden değil, boyun kutsal dağından alır. Bu tefle yüce Ülgen’e kamlık ayini yapılmaz. Bu tefin resmi oldukça özeldir.

Kumandinlerde kam ana tarafı soyu ruhlarından tefini alarak, onu anasının söökünün boy dağından alır ki, bu kendi söökünün boy dağından farklıdır. Kumandinkam, Şor tipi tef alır, bu “mars” adıyla adlanır; kam o tefi Şorya’da bulunan ve Şor kanılarının kutsal dağı sayılan Mustag’dan alır. Kumandinlerde yeni tefi ile kamlık yaparak, kam onu ilkönce koruyucu-ruhlarına gösterir; Kumandinlerin inancına göre, ilk sırada kamın kaderi ve hayatının bağlı olduğu kutsal boy dağı yer alır. Kam boy dağından yeni tef edinmesi için ya tasvip alır ya da yeni tef için eksiklikler olduğu gerekçesiyle olumsuz yanıt alır. Kumandinlerin düşüncelerine göre, boy dağları tarafından belirlenen tefin yetersizliğini, kam genellikle sağlığı ile öder ve anılan tefle kamlık yapma süresini boy dağları belirler, bu süre iki yıldan daha uzun olamaz. Aksine çok iyi hazırlanmış koruyucu boy dağlarının taleplerine uygun şekilde iyi bir tef, kama 9 yıl hizmet verebilir. Yeni tefini boy dağlarına gösteren kam, onlara arpadan hazırlanmış “orto” (braga-bira) kurban-sunu ikram eder. Boy dağları da kamın hayatı boyunca değiştirebileceği teflerin miktarını tespit ve tayin ederler. Boy dağları, bazı kama 9 taneye kadar tef edinmesine izin verirler. Genellikle Kumandin kamları hayatları boyunca boy dağlarından 3’ten 9’a kadar tef edinme izni alırlar. Bu şekilde boy dağları tarafından kamın bir tefi ile ne kadar süre kamlık yapacağı da belirlenir: bu süre 1

Çelkan kamlarında aynen Kumandinlerde olduğu gibi birkaç kam tefi tipi vardır.

yıldan 9 yıla kadar olur. Boy dağları tarafından her tef ile yapılacak kamlık süresi tespit edilir, bu süre bitiminde de kam ölür.

Çelkanlarda olduğu gibi Kumandinkamının da uzun yaşaması, onun kamlık yapacağı teflerin sayısını belirleyen boy dağlarına bağlıdır. Kumandinlerin bana anlattıklarına göre, kamın kamlık ayınındeki ve kurban sunusundaki hataları nedeniyle, boy dağı onun sahip olacağı teflerin sayısını ve bununla da onun ömrünü kısaltabilirmiş. Bu halin ana soyu tarafından kamlık alan, Şor sööklerden çıkmış ve Mustag'ı kutsal dağ olarak kabul eden kamlara Mustag tarafından nadiren tatbik edildiğini anlattılar. Yukarı Kumandin kamları kendi ifadelerine göre “doğal” teflerini kendi boy dağları, Telets Gölü yakınında bulunan Kabak ve Solog dağlarından almışlar.

Misyoner-etnograf Verbitskiy bundan 80 yıl önce Şorlarla ilgili şunları yazmaktadır:

Şamanlar kendi büyümleri eylemlerinde, kendisine yardım etmeleri için bütün önemli dağları çağırıyorlar, hiddetli Karabur'a yaklaştıklarında tefin yenilenmesinde, özellikle “abırtka” esnasında geri dönerek korku yaratırlar. Karabur her zaman büyük ölçülerde tef talep ederek, hiç bir zaman teften memnun olmaz.²⁴

Tarafımdan derlenen materyallere göre kamlarda ilk tef, kamın kişisel arzusuna göre değil, onun, kam atalarının-ruhlarının veya saygı duyulan dağların arzusuna göre yapılmaktadır. Şor kamları talimatlarını, kamların kaderlerinin düzenleyicisi kabul ettikleri Mustag'dan alırlar. Kaynaklarım olan yaşlılar ve kamların bana anlattıklarına göre bir Şor, kendisinin kam olmak zorunda olduğunu hissettiğinde, tek başına kamlık yapmaya başlamış. O, ilk önce kendi kaderi için Mustag'a yönelir. Mustag da kama hayatı boyunca kaç tane tefe sahip olabileceğini, her tef ile kaç yıl kamlık yapabileceğini bildirirmiş. Kamın hayatı da burada tespit edilen teflerin sayısı ile tayin edilirmiş; teflerin sayısı genellikle 3'ten 9'a kadar olur ve Mustag tarafından belirlenen teflerin sayısı bittiğinde kam da ölmüş. Örneğin, “Çeley” söökünden kaynağı olan kam Sandra, kendisinin kısa bir süre sonra öleceğini, zira Mustag tarafından sayısı belirlenen teflerin bittiğini ve son tef ile kamın da öleceğine inandırdı. Sandra bunu yazılı olarak taahhüt etmeye çalıştı. Gerçekten de benim onun ulusundan ayrıldığı günün ertesinde ölmüş. Şorlar, bana Mustag'ın kam için belirlediği teflerin sayılarını azaltabildiğini söylediler. Bu hal, kamın akrabaları arasında yeni bir kam ortaya çıkışı yaklaştığında vukuu bulmaktadır. Yaşlı (eski) kam o zaman hastalanır ve ölür. Ancak bazen de ölüme

V. İ. Verbitskiy. Zapiski Missionera Kuzentskovo Otdeleniya Altayskoy Duhovnoy Missi za 1864 g. // Pravoslavnoye Obozreniye, blm. I, Moskova, 1865, s. 259.

mahkûm olan kam, Mustag'dan kendi ölümünün ertelenmesine onay alır, o zamanda onun akrabalarında kamlık emareleri gösteren biri ölmüş.

Mustag aynı zamanda kama artık tefini değiştirmesi gerektiğini de haber verir. Bu halde kam özel bir ayin icra eder, koruyucularından yeni tefin nasıl olacağını öğrenir ve akabinde yeni tefin hazırlanması ritüelini icra eder. Yeni tefin hazırlanması seremonisine büyük halk kalabalığı toplanır, kam yeni tefini Mustag'a göstererek kamlık yapmaya başlar. Ayin arpa veya kandık'tan (Erytronium dens canis) hazırlanan akağaçtan yapılmış "kuspak" (kap) içerisindeki "abırtka"yı (ev birası) serperek yapılır; abırtka miktarı 10 kova (kap) kadar olabilir. Mustag, ihtiyaten incelenmesi için tefi dört oğlu olan dağlara: Karahab, Us-Taş, Karabur ve Kozoy'a verir. Şorların tasavvurlarına göre Mustag'ın oğulları yeni tefi detaylıca incelerler, bu kontrol esnasında onlardan her biri tefe güçlülce üç defa vurur (kam vasıtasıyla vurdukları kastedilmektedir). Tefi daha sonra Mustag kontrol eder ve bu tef ile kamin kaç yıl kamlık yapacağını tayin eder. Mustag'ı kendisine hami tanıyıp ona saygı gösteren kamlar, koruyucuları başka dağlar olan kamlar ile düşmanlık ederler ve dövüşürler. Kamların dövüşleri kendi yardımcı-ruhlarının yardımıyla gerçekleşir. Tefin üzerinde bulunan "boynuz", düşman kamların ruhlarına hücumda kullanılan silahtır; aynı şekilde tefin iç kısmında demirden sallantılar da vardır. Verbitskiy'nin hatırlattığına göre, Kondom vadisinde yaşayan Şor kamlarına dövüşlerde Mustag'ın oğlu "Karabur dağı" yardım edermiş.

Tubalarda da benzer materyaller derledim. Tarafımdan burada tespit edilen ve öğrenilen üç tip teften ikisi "Mars-Çalu" ve "Tezim-Çalu" yukamlar, boylarının kutsal dağlarından alırlarmış; bu bağlamda "mars" tipi tefe sahip olan kamlar, Şorlarla akrabalık bağına sahiptirler ve onu Şorların Mustag'ından alırlar. Bu tef ile sadece akrabalarına, "tezim" tipi tef ile de diğerlerine kamlık yaparlar. Tubalarda yeni tefin hazırlanması geleneğinde kam kendi boyuna ait kutsal dağa yönelir.

Ben, Katun'un sol kıyısında mukim olan, şimdi Oyrot Şebalin aymakı sınırlarında, Altaylı hayvancı kabilelerde benzer materyaller derledim. Burada bazı kamlar teflerini kutsal dağları "Yersu-Tayka"dan, bir kısmı da Kok-Monko dağından almışlar. Ancak burada şu veya bu boya ait kabul edilen kutsal dağları tespit edemedim. Görünüşe göre hayvancılık yapan Altaylılarda kutsal dağlar mazide kalmış, zira boy dağlarına saygı duyma geleneği artık hatıralarından kaybolmuş, onun izlerini ancak kamlık dininde ve benzer şekilde dağdan, kam tefinin alınması ritüelinde bulmak mümkün. Saygı duyulan dağların eskiden boyun koruyucuları olduklarına inanılırdı; burada ise sadece kamlar tarafından takdis edilen, saygı gösterilen ve genel olarak kam kültürüne girmiş basit kutsal dağlara dönüşmüşlerdir. Dağlarla geneolojik bağlantıları sadece kamlar muhafaza olmuş,

söökün diğer üyelerinde ise kaybolmuştur. Boy kültünün objesi olarak dağa saygı göstermenin izlerinin, işaretlerinin sadece Kuzey Altaylı avcılarda canlı şekilde muhafaza olması da ayrı bir inceleme konusudur.

Kuzey Altaylılarda kutsal dağların ortaya çıkışının boy özellikleri farklı alandaki ilişkilerde görülmektedir. Burada boy dağına karşı olan ilişkilerde kadınlara bir takım yasaklar olduğunu kastediyorum. Tubalarda evli kadınlar kocasının boyuna ait kutsal addedilen dağın adını açık şekilde söyleyemez, ancak kendi babasının kutsal boy dağının adını açık şekilde söyleyebilir. Çelkanlarda evli kadınlar, kocalarının kutsal boy dağının adını açık şekilde söyleyemez, ancak gerekli hallerde takma bir adla onu söyleyebilir. Kadınlar başörtüleri olmaksızın kocalarının kutsal boy dağında bulunamazlar; bunun nedeni de saygı duyulan kutsal boy dağı, kadını başı açık görebilir ve bundan dolayı da ona mutsuzluk verebileceği korkusudur. Kumandinlerde de evli kadınlar için boy dağının gerçek adını söylemek yasaktır; evli kadınlar başları açık olduğu halde yakında bulunan, kocasının boy dağına çıkamazlar.²⁵

Evli kadınların Kutsal dağ ile olan ilişkilerindeki yasaklar, Şor kadınları için de geçerlidir, bu sadece Kondom ve Mrassu havzaları Şorları için değil, VIII. asırda şimdiki Hakas Otonom Bölgesi sınırları için taşınıp yerleşmiş Şorlar için de geçerlidir.

Hakasya'daki Şorlarla ilgili olarak Katanov, 1892 yılında Askız'ın yukarı bölgesinde yerleşmiş olan "Karga" söökü Şorları hakkında şunları yazmaktadır:

Kolim sıradağları karşısında diğer yönde Mrassu tarafında "Kara-Tag" (Kara Dağ) adında bir dağ bulunmaktadır. Kara-Tag adını, Dağ Karginlerinin atalarının yaşamış olduğu iki dağ daha taşımaktadır. Bizim halkımızın bir bölümü bu dağlarda kalmıştır. Onların kadınları bu dağları, kendi kaynalarının (Kara-Tag) adıyla adlandırır; bizim buradaki kadınlarımız ise kaynalarının adıyla adlandırmazlar. Kamlık ayini esnasında bizim kamlarımız bu dağları (dualarında) anarlar. Bu Kara-Tag dağında taştan bir beşik olduğunu söylerler. Bu taş beşiği önceleri görürlermiş,

Maynagaşev tarafından, Beltir-Hakaslarda "kutsal dağ" olarak kabul edilen bir dağ hakkında, hiç birkadının o dağa çıkması gerektiği, ancak bu yasağın bozulduğu yazılmaktadır: bir kadın bu dağa çıkarsa bununla bu dağ lekelenir; yaşlı bir Beltir'e rüyasında "tayıg"ı (yani dualarını) başka bir dağa yönelerek yapmaları gerektiği görünmüş. O zamandan beri dağı bırakılmış ve sadece orada geçen Beltirler dağ yönüne doğru abırtka serpmeyi unutmuyorlarmış (S. D. Maynagaşev. Jertvoprinoşeniye Nebu u Beltirov // Sb, Muzeya Antropologii i Etnografii, cilt III, Leningrad, 1946, s. 95). O yüksek tepeyi tasvir etmektedir: "Bu tepe Beltirlerin önceki dağları lekelenmekten sonra "tayıg" (ayin) yapmaya başladıkları kutsal dağdır; bu dağda kadın ayağı yoktur.

ancak artık onu görmek mümkün değil. Bu taş beşik bizim eski atalarımızın beşiği imiş.²⁶

Aynı rivayetlerde Şor “Koby” söökünden de bahsedilmektedir:

Koby boyunun atalarının yaşadıkları Taştıp’ın yukarı bölgelerinde Taştıp nehri kıyısında bulunan dağ “Kol-Tayga” olarak adlandırılmaktadır. Koby boyu insanları 3 yılda bir kez bu dağa kurban sunarlar ve kamlık ayını yaparlar. Anjulu boyunda (Koby’ların yaşadıkları Taştıp’ın bir koludur Anjul nehri) yaşayanların kadınları, bu dağı kendi kaynatalarının dağı olarak adlandırırılar. Kamlık ayını öncesinde 9 kodok buzi (yani votka) hazırlarlar. Kamlık yapmak gerektiğinde iki tane kam davet ederler.²⁷

Evli kadınların boy dağı ile olan ilişkilerine dair yasakları ortaya koyan materyaller, kutsal boy dağının özelliğine açık şekilde vurgu yapılmaktadır. ²⁸ Kuzey Altaylılarda sıkı şekilde uygulanan egzogami evlilik ilişkilerinde, evli her kadın kocasının boyu içinde, yabancı boy mensubu kabul edilir. Kocasının boy dağı, evli kadına sanki kocasının yaşlı bir akrabası gibi bir konumdadır. Evli kadın için kocasının boyuna ait kutsal dağ ile olan ilişkilerindeki yasakların Kuzey Altaylılarda var olan, evli kadınların kocasının yaşça büyük akrabalarına karşı olan ilişkilerindeki yasakların aynı olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Kadın bu akrabalarının yanında örtüsüz, açık başı ile duramaz, vb.Kumandinlerde de kadınlar, kocasından yaşça büyük olan erkek akrabalarını, adlarıyla çağıramaz, onların yanlarında başları açık, örtüsüz duramazlar. Aynı yasaklar evli kadınlar için Şorlar ve Tubalarda da mevcuttur. Bütün bu yasakların bütünüyle örtüşmesi, onların aynı özellikte olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda boyun dağı olan saygı duyulan dağ, o söökün insanları için, o boya mensup yaşlı ve kan bağı akrabalığa sahip bir üyesi konumundadır.

Kuzey Altaylılarda var olan, yukarıdaki materyallerle izah edilen boy dağına saygı duyma geleneği, onlarda nasıl bir surette ortaya çıkmış olabilir? Bu konu üzerinde spesifik olarak yapılmış bir çalışmanın olduğunu bilmiyorum. Bu konuya sadece Şternberg, ilkel (ilk örnek) dinler dersinde kısaca değinmiştir; ancak onun fikirlerine gönderme yapabilirim. Şternberg, dağa saygı duyma geleneğinin ortaya çıkışını, toprakla uğraşan halklar için iyi ürün elde etmek için yağmur yağmasının önemli ve gerekli olması, yağmurun oluşum sürecindeki dağın rolüne bağlı olarak ortaya çıktığı ve yayıldığıнын altını çizer. Şternberg:

Образцы Народно́й Литературы Түркских Племён, cilt IX, çeviri, St. Pbr. , 1907, s. 589. age. s. 590.

Kutsal boy dağına yapılan ayinin (dua) Hakaslar-Beltirler için özelliğinin altını S. D. Maynagaşev defalarca çizmektedir (age. s. 94, 98).

Çünkü dağların zirveleri gökyüzüne, bulutların yığıldığı ve fırtınaların koptuğu yere uzanmaktadır. Fırtınaların çıkması, bulutlarla ve yağmurlarla da toprağı işleme ve hasat almayla kişinin refahının sıkı alakası var; bu devirde elbette toprağın bereketinin bağlı olduğu dağ kültü, dağ ruhları kültü, dağ sahipleri kültü doğmaktadır” diye yazmaktadır.²⁹

Ancak bu açıklama Kuzey Altaylıların toprakla uğraşan çiftçilerle değil de, dağ-tayga avcılarının yağmurla olan ilişkilerinde uygun düşmemektedir, zira yağmur avlanmayı engellediği için avcılarının verimli olabilmelerinde fevkalade olumsuz etki yapmaktadır. Eğer Şternberg’in anlayış ve mütalaasından hareket edersek, o zaman Kuzey Altay’da bu kült ortaya çıkmamalıydı. Lakin dağ kültü burada var ve hem de uzun süre çok iyi boy özelliklerini taşımıştır.

Kutsal boy dağlarında totem tasavvurlarının yansımalarını görmek daha uygundur. Yukarıda da gösterildiği gibi Kuzey Altaylılarda boy dağı, boyun koruyucusu, boyun kan bağı akrabalığına sahip yaşlı bir üyesi olarak kabul edilmektedir; bu faktöre binaen de, Çabat boyu Altaylıları, kendilerini köken olarak Biy nehrinin sol sahilinde bulunan Sebir dağından türediklerine inandıkları rivayetinin altını çizmek gerekiyor. Bundan başka Misyoner Verbitskiy’nin raporlarında boyları türeten dağlar hakkında derin hatırlatmalar mevcuttur.³⁰

Bu şekilde birinci bakış açısına bu ilginç olmayan açıklaması daha gerçeğe yakın bir izah oluşturmaktadır. Bütünüyle de bağlı düşünceler lehine olmak da mümkün değildir, zira bu görüşe karşı ciddi itirazlar yapmak mümkün. Her şeyden önce belirtmeliyim ki, bir söökün kendi kutsal boy dağından türeyip çoğaldığı boy dağının, o söökün atası olduğu hakkında böyle duruma delil olabilecek bir tane bile rivayet derleyemedim. Çabat sööğü buna gösterilebilecek yegâne örnektir. Dağ adını totem yapan her hangi bir söök de tespit edemedim. Totemizmin böyle temel işaretlerinin yokluğu bu açıklamayı kabul edilir kılmaktadır. Bir durumu tespit etmek gerekmektedir, Kuzey Altaylılarda birbirlerini akraba olarak kabul etmeyen bazı söökler birbirlerinden kız alıp vermemektedirler ve aynı dağa boy dağı olarak saygı göstermektedirler; örneğin “Yalan” ve “Komdoş” söökları gibi. İnsanların aynı atadan türediklerine sahip totem özelliğinde, insanlar birbirleriyle kan bağı akrabalar olarak görülür. Tespit edilen durumlarla beraber herhangi bir söökün sahip olduğu kutsal boy dağı sabit olmayıp, zamanla değişebilmektedir. “Komdoş” söökünün boy dağı eskiden Abakan’ın yukarı kısmında bulunduğunu, daha sonra boyun kutsal dağı, Laj’ın yukarısında bulunan Ujube-Albagan dağı olarak değiştiğini hatırlıyorum. Eskiden “Yüs” söökünün boy dağı İş nehrinde bulunan

L. Y. Şternberg. Pervobitnaya Religia, Leningrad, 1936, s. 284.

V. İ. Verbitskiy. Zapiski Missionera Kuznetskovo Otdeleniya Altayskoy Duhovnoy Missii za 1865 g. // Pravoslavnoye Obozreniye, 1877, s. 72.

Yene Dağı iken, daha sonra farklı bir yerde bulunan Karagaya Dağı onların boy dağı olmuş. “Yalan” söökünde daha önceden değinildiği gibi, göçmeleri nedeniyle boy dağları değişmiştir. Bu tür bir durum totem tasavvuruyla hiç bir şekilde bağlantılı olamaz. Bu şekilde Kuzey Altaylılardaki boy dağı kültürünün, totem inançlarından geldiği açıklaması düşmektedir.

Bu meselenin açıklanmasına başka bir durum ışık tutmaktadır. Kutsal boy dağlarının coğrafi konumlarını, benim saha çalışması materyallerimle teyit ederek başka bir durumla karşılaştım. Boyun kutsal dağı her zaman anılan söökün sınırları içinde, boya için de bir av üstünlüğü sağlamaktadır.³¹ Her söökün ilişkilerinde bunu denedim ve her yerde doğruluk teyidini aldım. Komdoş'ların eskiden saygı gösterdikleri boy dağı Eki-Ere, onların Abakan'ın yukarılarındaki av sınırları içinde bulunmaktadır. Komdoşlar oradan ayrılarak Laj nehrinde avlanmaya başladıktan sonra, onların boy dağı Laj'ın yukarılarında bulunan Ujub-Albagan Dağı olmuş. “Yüs” söökü ve Mayına nehri havzasında (Maymaları) yaşayan söök gruplarının anlaşmaları üzerine “Yüs”lerin av bölgesi Karagaya Dağı ve çevresi olmuş. Bu dağda “Yüs” söökünün “tos-tay”ı olmuş. Çelkan “Şakşalıg” söökünde ve Tubalar “Kuzen” söökünde boy dağı Solog, bu boyların av bölgesi sınırları içinde bulunmaktadır. “Yalan” veya “Tongul” söökü kendi yurdunda (Togul bölgesi) kutsal boy dağı “Burguz Dağı”dır, bu bölge onların av bölgesidir. Bu söök göçerek Komdoş'lara gelmesiyle, saygı gösterdikleri dağ “tos-tay”ları Ujub-Albagan Dağı olmuş ve av bölgeleri de bu dağın olduğu bölge olmuştur.

Çelkan “Çalkanıg” söökünün boy dağları Uç-Suri, Yagana ve Uye gür tayga ile kaplı, büyük dağlardır ve bu söökün av bölgesi sınırları içine girerler. Bu söökün boy dağları: tos-kai, Tobır, Ulugur, Adalık, Talbar ve yukarıda sayılan diğer dağlardır, bu dağlar da Çelkanlar yabani hayvan avı yapmışlardır. “Şakşalıg” söökünün boy dağları: Solog, Teret, Çortok ve diğerleridir; aynı şekilde bu dağlar söökün av sahasıdır. Yukarı Kumandinlerin boy dağları: İyik-Tag, Sokaç ve Ajıg'dır; eskiden Kumandinlerin av bölgesi idi. Son zamanlarda yabani hayvanlar tükendi ve taygada hemen hemen yok oldu. Kabak Dağında daha bir kaç on yıl öncesinde kadar Kumandinler kendi boylarını av bölgesi olarak yabani hayvan avı yaparlardı. Kutsal boy dağının, sööke ait olan av bölgesiyle sıkı bağlantısını Şorların boy dağlarında da görmek mümkündür.

Buradan Kuzey Altaylılarda saygı gösterilen boy dağları boyun ortak mülkiyeti olan belirlenmiş av bölgesi sınırlarını yansıtmaktadır. Bahse konu s söökün koruyucusu olan boy dağı, boyun her bir mensubu için boyun ortak sınırlarını ve baba ocağı gibi birliği temsil etmektedir. Böyle bir durumda saygı duyulan boy

Bkz. “Perejitki Rodovov Stroya u Severnıh Altaytsev”, s. 11-12.

dağının, boya ait bölge sınırlarıyla olan doğrudan bağlantısı açıklanmış olmaktadır. Saygı duyulan boy dağı, boyun bütün üyelerine aittir ve bütünüyle o boyun bölgesi sınırları içinde bulunması esastır. Daha yakın zamanlara kadar Kuzey Altaylılarda av bölgesi boya ait idi, hiç bir ihtilaf veya şüphe barındırmazdı.

Bu konu hakkında ben oldukça zengin materyaller derledim, yine bu konu üzerinde XVII. asrın sonlarında ve daha geç dönemlerde Kuzey Altaylılara seyahatte bulunmuş araştırmacı ve kaynaklar mevcuttur. XVIII. asrın 70'li yıllarında Georgi, Şorlar hakkında şunları yazmaktadır: “Her boy kendi sınırları içinde yaşamaktadır.”³² XVIII. yüzyılda Şorlarda ve Hakaslarda boy ve kabileleri av bölgelerini bölünmüşlüğünden Pallas da bahsetmektedir.³³ Kuzey Altay’a XIX. asrın 80’li yıllarında seyahat gerçekleştirmiş olan A. Adriyanov da:

*Her yabancı keskin şekilde sınırları ayrılmış olan kendi bölgelerinde fıstık toparlar ve yabani hayvan avı yaparlar; “Kara Tatarların” bütün yaşam yerleri, her yeri birinde bir boyun iktisadi faaliyette bulunduğu ayrı taygalara bölünmüştür. Örneğin, Tayaş Boyu (Okzas Nehri boyunda Çegorol sakinleri) yabani av hayvanı bakımından verimli büyük dağa sahip değillerdir, bundan dolayı da avlanmak için Lebed Şelkanlarına ait taygaya gitmek durumundalar; başka bir taygada avlanmanın hakkı olarak Tayaşlar, her av için yılda bir kere 50 kopeykten³⁴ 1 rubleye kadar bedel öderler. İzin alınmadan yabancı bir taygada avlanan avcıdan bütün ganimeti alınır, bunun dışında suçlu kişi toplum mahkemesi tarafından cezalandırılır”- diye yazmaktadır.*³⁵

Boyların mülkiyetleri hakkında doğru olarak tespit edilmiş bu malumatta, şu veya bu taygada “boyun idare edilmesi” hakkında biraz abartılmış anlamlar mevcuttur. Avcı taygasında Paştık, Zaysan ve Demiçi (yani Kuzey Altaylıların yönetimi) idare eder ki, av haraçlarını toplama hakkını ellerinde bulundurlar; başka bir Zaysan veya Paştık’ın idaresinde bulunan sööklere, taygada yabani hayvan avı yapmalarına izin verirler. Boya mensup insanların hafızalarında eskiden olduğu gibi av bölgesi söökün ortak bölgesi idi, ancak Paştıklar, Zaysanları ve onların yardımcıları tarafından o bölgelerin gasp edilmesi ve paylaştırılması hakkı elde ettiler; resmi kaynaklarından başka yaşlılar da bu durumu teyit etmektedirler.

Georgi. Opisaniye Narodov, cilt II, St. Pbr. 1799, s. 141.

Pallas. Puteşestviye Po Raznim Mestam Rossiyskovo Gasudarstva, blm. III, St. Pbr. , 1788, s. 515; Direnkova ve Potapov. Abil i Ozup – Hozyaystvenniye Orudiya u Şortsev // Kultura i Pismennost Vostoka. Ktp. III, Baku, 1928, s. 105-106.

Rus parası olan rublenin alt birimi, kuruş (Ç.N.).

A. Adriyanov. Puteşestviye na Altay i za Sayanı, Soverşennoy vı 1881 g. // Zapiski RGO po Obşey Geografii, St. Pbr. , 1886, s. 317; yine onun eseri: Kuznetskiy Kray // Jivopisnaya Rossiya, cilt XI, s. 292.

Boyun "ortak" hakkının gasp edilmesi Speran kanununun çıkmasına kadar yer yer gerçekleşti. Bu bazı tarihlendirmelerden sonra oldu. Yukarıda da değinildiği üzere "Yalan" veya "Togul" sööğü, Komlak nahiyesine göçmek durumunda kalmış; akabinde bu boy Rusya'da Tubaların ortaya çıkışından sonraki üçüncü Zaysan'ı olan Komdoş sööğünün Zaysan'ı Sazu'dan saygı duyulan dağı ve av bölgesi almışlar; bu olay XVIII. asrın ikinci yarısında cereyan etmiştir. Aynı şekilde "Tayas" sööğü hakkındaki Şor rivayetinde bu boydan Koktos, Manıs ve Aniyn adında üç erkek kardeş olduğu, Sayanların saldırılarından korkarak Beltirlerin başkanına geldikleri, Başkan Eptis'e üç tane siyah samur hediye ettikleri ve ondan toprak istedikleri anlatılmaktadır. Eptis, onları Monak'ın yukarı bölgesine yerleştirmiştir.³⁶ Beltir Tatarlarının Başkanı Eptis'in (Yesaula) adına XVIII. asrın ortalarına ait Rus dokümanlarında da rastlanmaktadır.³⁷ Bu örneklerden sonra XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren boy bölgelerini Zaysan, Paştık yönetmiştir.

Ancak Kuzey Altaylıların boyların av sınırlarının taksimatı hakkındaki hatıraları günümüze kadar canlı bir şekilde muhafaza olmuştur. Şu veya bu boya ait av bölgesi genellikle tayga ırmağı vadisi boyunca uzanırdı. Her söök kendi avı için bir tane veya bir kaç tane ırmak sahasına sahip olurdu ki, bu bölgeyi kendi boyunun ortak mülkiyeti sayarlardı. Yabani av hayvanı bakımından oldukça zengin, verimli olan yakın taygalar, örneğin "Büyük Çerni" (Telets Gölünün kuzey kesiminde bulunan), Tubalarda bir ırmak vadisi, iki veya daha fazla sayıda sööke ait olur ve her söök bu vadiye belirlenmiş sahada avlanırlar. Örneğin, Komdoş sööğü Uymen nehri vadisinde yabani hayvan avı yapmıştır (Bie nehrinin sol akıntısı). Bundan başka Kara-Kokşe nehrinde (Bie nehrinin sağ akıntısı) belirlenmiş yerde avlanma hakkına sahiptir. Bu dereye "Togus" sööğü de avlanırdı. "Yarak" sööğü Uymen nehrine karışan dere ve kolları boyunca avlanırdı. Burada o söökün kendi avlanma deresi (sahası) vardı (Yarık-Taştu). "Yüs" sööğü Kara-Kokşe nehri boyunca avlanırdı. "Kuzen" sööğü Bie nehrinin sağ sahilinde, Telets gölü bölgesinde avlanırdı; boy taygaları: Aktıgan, Solog, Yaşpu, Çorbok'tur. "Çaptı" sööğü "Çaptıgan" dağı havalisinde avlanırlardı.

Yıldan yıla boy taygalarında yabani hayvanların tükenmesi neticesinde Tubalar, anneleri veya eşleri tarafından akrabalarına, onların av bölgelerinde avlanabilmelerine izin istemişlerdir; aksi halde "yasak"larını hiç bir şekilde ödeyemeyeceklerini söylemişlerdir. Genellikle bu gibi durumlarda izin verilirdi; Tubalarda karıları veya anneleri tarafı akrabalarından oluşan avcı gruplarına katıldığı, ya anneleri veya eşlerinin sööklerinin av sahalarında ayrı olarak

N. F. Katanov. *Obraztsı Narodnoy Literaturı Türkskih Plemön*, cilt IX, s. 541 (çeviri).

Sbornik İstoriko-Statistiçeskih Svedeniy O Sibiri, cilt II, sayı I, s. 15-16.

avlanmışlardır. Çelkanlarda “Çalkanıg” söökünün av sahası Baygol’un sol akıntısı Sayta nehrinin yakınlarında, Uye ve Keçimir taygalarında, Uç-Suri dağında Baygol’un yukarılarındaki taygalarda bulunmaktadır: Turu, Peodi, Kara-Teobe, Tilaşlar vd. “Şakşalıg” söökünde samur avı için ortak boy taygası Kaira nehri boyunda ve Abakan’ın yukarılarında Kep nehri boyundaki tayga kabul edilir. Ancak bu bölgeye avlanmak için sık sık Tuvınler gelmektedir. Bundan dolayı da “Şakşalıg” avcıları taygaya gelirken Tuvınlerle bir çatışma olabileceği ihtimaline karşı mümkün olduğunca büyük Avcı grubu oluşturarak giderler. Bu söökün av için kendi boy taygası az olduğu için, onların avcılarının da yabancı taygalara, örneğin Telets Gölü yakınlarındaki Miner, Porot taygaları gibi bölgelere avlanmak için gitmeleri gerekmektedir. Bu durum üzerine “Çalkalıg” söökü “Şakşalıg” söökü ile alay ederler: *“Jar yok taakan – rosomah toprağı yok // Turgun yok ak kiik – geyik için toprağı yok”* derler.

Yukarı Kumandinlerin ortak av bölgeleri Şorlarla sınırdır; Biy ve Kondom (Keogen sıradağları) sınırı olarak bölgeleri ayırır. Biy nehrinin (Lebed nehrinin yukarısı) sağ kolları olan nehrin yukarıları Kumandinlerin av bölgeleri idi. Yukarı Kumandinler eskiden İyben (Ulmen) ve Uşpı (Biy nehri sağ akıntıları) nehirlerinin yukarı kesimlerinde avlanırlardır. Daha sonra Sebir dağında (Starobodin bölgesi sınırları içinde bulunan Rusça “kebeze” diye bilinen Tebeze deresinin yukarıları), Biy nehrinin sol kıyısında avlandılar. Belirtilen bölgeleri Kumandinler kendinin bölgeleri sayarlar. Bu bölge Ruslar tarafından doldurulmaya başlandığında (XX. asır) bu bölgelerde yabani hayvan tükendi, tayga hızla yok olmaya başladı ve Yukarı Kumandinler avlanmak için Telets gölü havalisine (Koldor, Samış, Pıja) gitmeleri gerekti, bu bölgeleri kendilerinin boy bölgeleri olarak kabul eden Tubalar ile sık sık sorunlar yaşadılar. Ayrıca Kondom nehrinin sol kollarını yukarılarındaki tayganın sahibi olduklarını kabul eden Şorlarla da sorunlar yaşadılar.

Şorlarda av bölgelerini sınırlarına ait hatıralar öylesine canlıdır ki, fazla zorluk çekmeden sööklerin bölge sınırlarını tespit ettim. “Kızılğaya” söökünün bölgesi Tom’un yukarılarında Şortayga yerleşim yerinde, yani Şorsug, Oybaş nehirleri boyu, Tolber’in yukarıları (Sırığ-tayga siye adlanmakta), Pişkamçı, Tucaksut, Kıysut, Kızıl-Aştıg yukarıları, Sıyzas nehri boyunda bulunmaktadır. “Kızılğaya” söökünden daha fazla akrabaya sahip olan “Kobıy” söökü kendi boyunun av bölgesi olarak Abakan’ın yukarı akıntısında taygayı kabul eder: İtlı, Torgaş, Kızas nehirleri. “Karga” söökünün av taygası Tom nehrinin akıntısı, Terek-Sug nehri boyunda bulunmaktadır.³⁸

Bkz. Potapov, “Oçerki Po İstorii Şorii”, Moskova, Leningrad, 1936.

Yabancı bir boyun sınırlarına tecavüz boy mülkiyet hakkının tahrip edilmesi olarak kabul edilir. Çeleytsler (Şorlarda) böyle tecavüz edenleri dövdüklerini, avladıkları avlarını aldıklarını ve av bölgelerinden kovduklarını anlatıyorlar. Tubalar böyle sorunları Zaysan mahkemesiyle çözerlermiş.³⁹ Tubalar 1927 yılında Kumandinlerin kış mevsiminde Telets gölünün kuzey-doğu kıyılarına kadar avlanmak için gittikleri hakkında bana şikayetlendiler. Şorlarda "Kalar" söökünde Mustag dağı yakınındaki av bölgesinin sahiplerinden bir aile aynı bölgede avlanmaya gelen başka bir aile arasında yaşanan büyük münakaşaya ben de şahit oldum. İ. O. Starinkeviç'in bilgilerine göre yabancı av bölgesini istila edenler hakkındaki kararı Şorlarda boy mahkemesi vermektedir; boyun yaşlısı bu mahkemenin başkanlığını yapar. Kendi bölgelerinde avlanırken yakaladıkları başka boya mensup olanları, Şorlar ne döverler ne de avladıkları avlarını ellerinden alırlar, "tayganın sahibinin" hiddetlendiğinden korkarak, onun hakkında resmi mahkeme oluştururlar.

Burada ortaya konulan bilgilerden Kuzey Altaylılarda av sınırlarını belirleyen boy mülkiyeti, günümüze kadar kalıntılarının korunduğu mülkiyet hâkimiyeti şekli olduğunu belirtmek gerekir.

Bu şekilde yukarıda izah edilen durum sağlam temele oturmaktadır. Ancak bir noktada şüphe olabilir, o da Kuzey Altaylılarda boy dağı kültü, Kuzey Altaylıların bölgesinde (ilkönce av bölgeleri) bulunan genel-boy mülkiyetinin gerçek varlığının fantastik bir yansıması olarak ortaya çıkmış olabileceğidir. Av bölgesi boy mensuplarıyla temel ekonomik bağa sahiptir, boy mensuplarının şuurlarını öylesine beslemektedir ki, boy dağları onların mitolojik atalarıyla sarsılmaz bir bağa sahiptir.

Güney Altayın hayvancılık yapan kabilelerinde de bu şekilde dağ kültürünün teşekkül ettiğini düşünüyorum. Onlardaki dağ kültürünün boy özelliğini, dönemlerinde misyonerler fark etmişlerdir.⁴⁰

Dağ kültürünün Altay'da teşekkül ediş zamanı problemi üzerinde de durmak istiyorum. Yukarıda gösterdiğimiz üzere kam olmaksızın, boyun avcıları ve yaşlıları tarafından icra edilen bu kültürün Şamanizm'den daha eskidir. Şamanizm bu

S. A. Tokarev. Dokapitalistiçeskiye Perejitki vu Oyratii. 1936, s. 36.

"Altaylılar, dereleri oluşturan sürülerini besleyen suların aktığı tağa tapınırlar. Kamlık tanrısını yaşam ve diğer nimetlerini alarak bu nimetlerin bir bolluk boynuzundan altığının veya kendi göçebe konakları olan bu dağın boynuzundan aktığını idrak ederler. Her söök kendi Altayına sahiptir. " (Otçöt Altayskoy Duhovnoy Missi za 1911 g., Tomsk, 1912, s. 91). Dağa saygı duymanın boy bölgesiyle olan bağlantısını, ben kadim Moğollarda da gördüm. Leningrad, 1934, s. 57.

eski boy kültünü uygun şekilde işleyerek uhdesine almıştır, ancak Şamanizm'e kadar olan içindeki unsurları da henüz ayırt edecek kadar değildir. " Burada belirtilen faktörler listesine boy dağlarını veya onların iyeleri "tagdag azi"veya "tundig azi" tasvir eden putların olmayışı faktörünü de katıyorum. Kuzey Altaylılarda saygı duyulan ruhların putlarını ve maddi tasvirlerini yapma alışkanlığı oldukça yaygındır; bu faktör büyük önem arz etmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, boy dağlarının veya dağ "iyelerinin" putlarını yapmak asla onların suretlerinin Altaylılar için anlaşılır olmamasından dolayı değildir. Aksine boy dağlarının sureti son zamanlarda dağ "iyelerinin" sureti olarak Altaylılar tarafından her şeyden daha isabetli ve detaylı olarak resmedilmektedir. Altay kabilelerindeki çok sayıdaki avcı efsaneleri ikna edici tarzda bundan bahsetmektedirler.⁴² Burada dağın "iyesi" yaşlı ve genç kadın-erkek suretindedir. Onlar taygada avda iken avcıları sık sık ziyaret ederler. Onlar genellikle avcılara genç kadın ve kız suretinde, çıplak ve büyük memeleri olduğu halde, sırtüstü yatmış olarak görünürler. Dağ "iyeleri" özellikle avcılarla, onları avda başarılı yaparak cinsel ilişki kurarlar.

Ancak dağ "iyelerinin" fiziksel suretleri hakkındaki tasavvurlar o kadar açık olmasına rağmen Altaylılar, onların maddi tasvirlerini (diğer av ruhlarından farklı) yapmazlar. Saygı duyulan dağlar için niçin böyle bir istisna vardır, özellikle, avcı ruhlarının putlarını yapma geleneğiyle neden uyuşmamaktadır? Bu sorunun tek cevabı vardır. Altaylılarda dağ kültü, henüz put yapmanın bilinmediği bir kültür evresinde ortaya çıkmıştır.

Altaylılarda en aşağı barbarlık evresinden daha erken dönemde, boy olgusunun kendi gelişimini sağladığı kültür evresinde ortaya çıkmıştır.

Altaylılarda dini tasavvurların gelişme merhalesini yansıtan günümüze kadar gelmiş dağ kültü, ruhlar-iyeler görünümünde antropomorfik suretlerde, ruhun dağa ve şiire hükmettiği, tanrıların henüz maddi tasvirlerinin yapılmadığı dönemde cisimlenmişlerdir. Bu da bizim Altaylılarda boy dağ kültünün şamanizmle mukayese edildiğinde, ondan daha eski olduğu tezimizi doğrulamaktadır.

S. A. Tokarev. "Perejtki Rodovovo Kul'ta u Altaytsev" adlı makelesinde, boy kültünün Altaylılarda Şamanizmden daha eski olduğunu bulmaktadır.

Böyle efsaneler tarafımdan derlenerek "Ohotniçi Obryadı i Poverya u Altayskih Turkov" adlı makalede yayımlanmıştır. Kultura i Pismennost Vostoka, kitap V, Bakü, 1929; ayrıca bkz. N. A. Drenkova. Şorskiy Folklor. Moskova, Leningrad, 1940; yine onun eseri "Ohotniçi Legendı u Kumandintsev" (Elyazma).

KUZEY ALTAYLILARDA AVDAKİ İLKEL-TOPLUM DÜZENİNİN ÇİZGİLERİ

1. Kuzey Altay kabilelerinin iktisadı durumları hakkında kısa bilgiler

Kuzey Altay kabilelerinde eski ve temel iktisadi faaliyet yabani hayvan avıdır. Son yıllarda arkeolojik araştırmalarla, erken paleolit çağda Altay dağları eteklerinde insanın meskûn olduğu tespit edilmiştir.¹ Paleolit dönemi insanı, görünüşe göre Altay dağlarında, en azından Çarış nehri havuzunda yaşamıştır. Seyyah Gelmersen, Çarış nehri boyu ve onun bazı kollarında bulunan mağaralarda zengin hayvan varlığı (fauna), kemik kalıntıları, bu bağlamda artık nesli tükenmiş olan, örneğin, mamot, gergedan, mağara sırtlanı mus, devasa geyik, “tura” (ilkel öküz), Avrupa bizonu, ayı, mağara aslanı vb. gibi bazı yabani hayvanların kemik kalıntılarını bulunmuştur.² A. S. Uvarov’un “*Arheologiya Rossii // Rusya Arkeolojisi*” adlı eserinde, bu mağaraların paleolit insan tarafından mesken edildiğini, insanın yukarıda adları sayılan hayvanları avladığı, kısmen neslinin yok olduğu ve o hayvanların kemik birikintilerinin kalmış olduğu tezlerini ileri sürmüştür.³ Çarış mağaralarının özel tarzda araştırılmaları, Altay dağlarında paleolit av hakkında konuşmaya çok ciddi temeller vermesi mümkün.

Altay dağlarında geç neolitik dönem heykelleri (kalıntıları) Afanasyev tipi heykeller olarak adlanırlar, aynı şekilde o dönem insanının iktisadi yaşamında yabani hayvan avının önemine işaret etmektedir. Kyum nehrinin (Katun nehrinin sağ akıntısı) ağız kısmındaki Afanasyev dönemi mezar kazıları, hiç şüphesiz büyük oranda av nesneleri olan yabani hayvan kemiklerini ortaya çıkartmıştır. Bu kemikler arasında çoğunlukla karaca, bunun dışında maral, tilki ve tavşan kemikleri bulunmuştur.⁴

Andronov dönemi (bronz çağı) diye adlanan döneme ait, Altay’ın kuzey eteklerindeki az sayıdaki müteakip kalıntılar bilinmektedir ama onlarda ne yabani hayvan kemikleri ne de av silahları tespit edilememiştir.⁵ Ancak Karasuk (Karasu)

G. P. Sosnovskiy. Paleolitiçeskiye stoyanki okolo g. Biyska. Tr. Sovetsk. Sekts. Mejdunar. Assots. Po izuč. Çetvertičn. Per. , sayı III, 1932, s. 155.

Helmersen Beiträge zur Kenntniss der Russland, XIV, St-Pb. 1848; Brandt. Neue Untersuchungen über die in den Altaischen Höhlen aufgefundenen Sängethierreste. Bull. De l’Akad. de St-Pb. , 1871, XV, s. 147-202.

Arheologiya Rossii. Kamenniy periyod, cilt I, Moskova, 1881, s. 196-197.

G. P. Sosnovskiy’nin bildirdiğine göre.

Mogili Andronovskovo tipa (vtoraya polovina vtorovo tısayaçiletiya do N. E.) obnarujeni u s. Klepikovo i s. Krasny Yar.

kültür etabı mezarlarında Altay'ın kuzey etekleri sakinlerinin yeniden yabancı hayvan avıyla uğraştıklarına işaretler vardır. Örneğin, Krasnıy Yar (KızılYar) köyünde Karasuk mezarında delinmiş maral dişi bulunmuştur.⁶

Altay nüfusunun avcılıkla uğraştığına, İskit dönemi kalıntıları daha çok işaretler barındırmaktadır. Meşhur Pazırık kurgan kazıları bu dönemde (MÖ. V-III. asırlar) var olan avcılığın önemini teyit etme imkânını sağlamaktadırlar, hatta bu gömü dökümüne de yansımıştır. Her şeyden evvel, kurganda bulunmuş geyik yünüyle doldurulmuş 10 tane eğer yastıkları dikkat çekmektedir.⁷ Kuzey geyiği zamanımıza kadar da Altay dağlarında halen yabancı halde var olmaktadır. Avcılığın gelişimine işaret eden, aynı kurgandan bulunmuş koşum takımlarına işlenmiş çok sayıdaki yabancı hayvan tasvirleri mevcuttur. O tasvirler arasında kaplan, mus, maral, argali (yaban koyunu – ovis ammon), dağ keçisi tasvirleri mevcuttur. Burada sayılan ve bütünüyle tasvir edilmiş hayvanlardan başka, bazı hayvanların da kısmen organları tasvir edilmiştir (yaban domuzu dişi, ceyran boynuzlu – gazella subgutturosa culd).

Bu tasvirler, özellikle, avcılara özgü olan, derin ve doğru model bilgisiyle gerçekleştirilmiş Gryaznov'un araştırmalarıyla da örtüşmektedirler. Ceyran istisna olarak, bütün bu hayvanlar zamanımıza kadar Altay'da var olmuştur. Kaplan, Altay dağlarına hemen hemen Biy'e kadar, XIX. asırda yayılmıştır.⁸ Altay dağlarında kaplan ve mus'un müşterek varlığını Humbolt belirtmiştir.⁹ Pazırık kurgan kazıları arasında mus'un sağrisına yapışmış (ısırmış) kaplan mevcut.¹⁰ Hiç şüphesiz Pazırık dönemi Altaylı avcının VII. asır ve hatta XIX. asır¹¹ Altay avcılarının yaptıkları gibi kaplan avlaması gerekmiştir. Pazırık dönemine ait, Buhtarm nehrinde 2 ve 4 numaralı kurganlarda A. V. Adriyanov tarafından bakır kemik oklar bulunmuştur.¹²

Altay'ın geç İskit dönemi (MÖ. III -M. S. I. asır) gömülerinde karakteristik kalıntı olan Şibe'deki kurganda (Dağlık Altay bölgesi Onguday aymakı, Ursul nehri) aynı şekilde Altay nüfusunun et ve kürkleri için büyük yabancı hayvan avı yaptıklarına

Raskopki Altayskoy ekspeditsii 1930 g.

M. Gryaznov. Pazırıkkiy kurgan. İzd. AN SSSR i Gos. Ermitaja, Moskova – Leningrad, 1937, s. 15.

Nikolskiy. Puteştviye vı Altayskiye gorı letom 1882. Tr. Spv. Obş. estestv. , 1883, XIV, 1. Yablonskiy. Altay. Journ. "Priroga i ohota", 1904, IX, s. 17.

Central-Asien Untersuchungen über de Gebirgsketten und die vergelehenende. Klimatologie, 1844, I, s. 214.

M. Gryaznov. Pazırıkkiy kurgan, s. 17.

S. İ. Rudenko i A. N. Adriyanov. Mogilnik kurdırge na Altaye. Mat. po etnograf. Rossii, cilt III, sayı 2, izd. Etnogr. ot dela Gos. Russk. Muz. , Leningrad, 1927.

Kı arheologii zapadnovo Altaya. İzv. Arheolog. komiss. , vı 62, P. , 1916, s. 37-42.

açık delil olmaktadır. Şibe'de kurganda samur dişleri, üst çene ilk kök dişler: 7 sol, 3 sağ (V. İ. Gromov'un tespitlerine göre) bulunmuştur. Yine burada karaca boynuz kırıkları, onların işlenmiş olduğu izleriyle, maral boynuzu parçaları, mus boynuzundan eşyalar, deri giysi kalıntıları ve yabani hayvan tasvirleri (mus, kaplan kafaları) bulunmuştur.¹³

Katandin nehrinde büyük kurganda, belki Şibe asri kurganında (II. Katandin mezarlığı), samur ve kakım kürkünden değerli giysi, aynı şekilde geyik, ayı tasviri süsler ve oklar bulunmuştur.¹⁴ Bu döneme ait olan maral, samur, su samuru, tilki, kurt, tavşan, mus ve kunduz gibi av hayvanlarının kemiklerinin bulunduğu Büyük Nehir köyü kazılarında materyaller çıkmıştır. Bu kazılardan çıkan materyalleri araştıran Gryaznov, bu bölge halkının av ve balıkçılıkla yaşadıkları sonucunu çıkartmaktadır. Avcılık ve balıkçılık bu bölgede MS. I. binyılda önemini muhafaza etmiştir.¹⁵ Yukarıda adları sayılan ve Büyük Nehir bölgesinde avlanan yabani hayvanlardan (mus, maral, karaca, kunduz, samur) çoğunluğunun nesli tamamen tükenmiştir.

Altay nüfusu için avcılığın büyük önemine, daha geç demir dönemi kalıntıları da delil oluşturmaktadır. M. Y. Mar, Tarihi Maddi Kültür Devlet Akademisi ve Devlet Tarih Müzesi'nin arkeolojik araştırma ekibi tarafından, Kuray köyü yakınlarında yürütülen Sayano-Altay kazılarında, yaylar, farklı kemikler, vızıldayan oklarla, akağaçtan sadaklar bulunmuştur. Bu mezarlar VI-VII. asır olarak tarihlenmektedirler.¹⁶ Altay Türklerinde vızıldayan oklarla boynuzdan yapılan yayların varlığına, 553 yılı olaylarını betimleyen Çin yazmaları da delil oluşturmaktadır.¹⁷ Bu vızıldayan okları Altaylı avcılar geç dönemde XIX. asırda benimsedikleri ilerde gösterilecektir.

Tasvir edilen dönemde avcılığın önemi ve onun yöntemleri üzerinde yorum yapmak için, Kudurga mezarlığından (Doğu Altay, Çulışman nehrinin sağ kıyısı)

M. G. Gryaznov'un bildirdiğine göre.

W. V. Radloff. Aus Sibirien, Bd. II, Leipzig, 1884, s. 108. Zap. Russk. Arheolog. Obş. , cilt VIII, nov. ser. , s. 37-39 (otdelnyy ottisk).

A. A. Zaharov. Materialy po arheologii Sibiri. Tr. Gos. İstor. Muz. Sayı I, Moskova, 1926, s. 81, 84, 85.

M. P. Gryaznov. Doistoričeskoye prošloye Altaya. Priroda, 1926, No:9, 10.

Yine onun eseri. Drevniye kultury Altaya. Novosibirsk, 1930, s. 6, 8; ayrıca bkz. koleksiyon no:4405, 4615, 4448 Gos. Muz. Etnog. Vı Leningrade.

S. V. Kiselev. Sovetskaya arheologiya Sibiri perioda metalla. Vesti. Drevn. İst. , 1938, no: 1 (2), s. 241.

Y. Biçurin, İstoriya o narodah, obitavşih vı Sredney Azii vı drevneiye vremeni, cilt I, otd. II. Spb., 1851, s. 269.

çıkan at eğerinin ön okunun ince, sanatsal işlemeli kemik kalıntısı değerli bir materyaldir.¹⁸

Buradaki resimler, kendilerini kovalayan avcılardan dörtnala kaçan yabani hayvanların gayet gerçekçi tasvirleridir. Burada geyikler, karacalar, dağ koyunları, kulanlar, tilkiler ve tavşanlar vardır. Saldırı pozisyonunda iki tane kaplan tasviri, ayrıca açılmış ağzıyla ayı tasviri vardır. Yabani hayvanları kovalayan ve arkalarından ok atan iki tane atının figürleri gayet güzeldir. Okların uçları görülmektedir. Yay kısa, uçları bükülmüş haldedir. Yine tarafımızdan irdelenen döneme ait, Karakol nehri ağzına yakın (Ursul nehri sağ akıntısı)yerdeki resimlerde, geyik ve maral, yayı ile ok atan yaya avcı tasvirleri yer almaktadır. Böylece Doğu ve Merkez Altay için, o dönemde yabani hayvan avı usullerinin görsel (resim) kanıtları olmaktadırlar. Bu bağlamda konuya, avcı oklarına ait olduklarına dair şüphe taşımayan, örneğin, XIX. asırda Tubalar tarafından büyük yabani hayvanları (geyik, maral v. b. gibi) avlamak için kullanılmış ve “uç kırılı” (yani – üç kenarlı) adını almış olan çok miktarda demir ok uçlarını içeren Kudurge mezarları gömü dökümüne de eklemek gerek. XIX. asırda küçük yabani hayvanları, Tubalar “çam” diye adlandırdıkları ve onlarla yabani hayvanları vurdukları, tek kanatlı demir uçlar kullanmışlardır. Kudurge’de bir mezarda metal ucu olmayan ok demeti bulunmuştur. Bu okların uç kısımları sivri (keskin), arka kısımları kalındır. Bu oklarla hiç şüphesiz kürkleri değerli yabani hayvanları avlıyorlardı. Hayvanın değerli kürkünün darbenin etkisiyle yırtılmaması için okları kalın yapıliyordu. Bu okları Şorlar, Çelkanlar, Tubalar kürkleri değerli yabani hayvanlara, kuşkirazı veya akağaçtan (Tubalar da – alagar, saadakt’ın farklı olarak) yapılmış özel yaylarla atarlardı, içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarına kadar da kullanmışlardır. Tubalar, baston toplu bu oku “tomor” diye adlandırırlardı.

Kudurge mezarlarında akağaçtan ok sadakları, vızıldayan oklar ve karmaşık yay kalıntıları bulunmuştur. Katande nehri mezar kazılarında bulunan eşyalar da bu çağda Altay nüfusunun av uğraşısını göstermektedir.¹⁹

Böylece arkeolojik materyal üzerinde yapılan kısa bir incelenmesi sonucunda bile, Altay’ın hayvancılık yapılan dağlık bölgelerinde, iktisadi yapıda avcılığın ne kadar büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Altay’ın kuzey bölgeleri içinse avcılık, iktisadi faaliyetlerinin ana dalıdır. İşaret edilen bölgelerle ilgili olarak, buralarda hayvancılık yapmak tamamen tabiat koşullarına bağlıdır. Maalesef

¹⁸ Kurgan’da mezar kazılarında bulunan eşyalar Devlet Etnografya Müzesi’nde, Leningrad şehrinde bulunmaktadır.

W. V. Radloff. Aus Sibirien, Bd. II, s. 106-109; A. A. Zaharov. Materialı po arheologii Sibiri, s. 105-106. – Zap. R ussk. Arheolog. Obş. , t. VII, nov. ser. , tr. 39 ve 40.

Kuzey Altay bölgelerinden elde edilen arkeolojik kalıntılardan çok azı incelenebilmiştir. Bundan başka Altay'ın kültür tarihinin öğrenilmesi için kaynaklar X. asırdan XVI. asra kadar fevkalade azdır, bundan dolayı da bahse konu halkların, anılan zamanlar için iktisadi yaşamlarında avcılığın önemini gösterecek yeterli deliller sunmak oldukça güçtür. Ancak görünüşe göre durum aynen bu şekilde idi, zira XVII. asır tarihi kanıtları, tek ağızdan, bize bu halkların avcı halklar olduklarını söylemekte; onların folkloru ve dini inanışlarının öğrenilmesi ve onların avcılık yaşam tarzının yansımalarıyla bu durum kesinleşmektedir. Kuzey Altay dağ eteklerini ve dağları kaplayan sık taygalıklar, değişik yabani hayvanlar bakımından oldukça bereketliydi; bu bolluk Kuzey Altay kabilelerinin iktisadi faaliyet yönünü tayin ediyordu, onlar düşük kültür düzeyinde idiler ve bu durumlarını Çarlığın kolonici politikaları şartlarında muhafaza etmişlerdir. Kuzey Altay taygaları halklarının günümüze yakın zamanlara değin, temel iktisadi uğraşlarının avcılık olması şaşırtmamalıdır.

Son 3 asra ait olan bu kabilelerin av materyallerini incelemeye geçelim.

Kuzey Altaylıların iktisadi faaliyetleri hakkındaki yazılı bilgiler, Moskova Çarı'na yazılan voyvoda veya konak raporları olan, XVII ve XVIII. asır Rus tarihi dokümanlarında bulunmaktadır. Bu konuda en erken bilgiler Şorlara aittir. 1609, 1610 ve 1611 yıllarına ait voyvoda raporlarında "yasak" olarak Şorlardan alınan muhtelif kürklerden bahsedilmektedir.²⁰ Raporlardan Şorların, samur, kunduz, tilki gibi kürk hayvanlarını avladıkları, bunun dışında avcılıkla uğraştıkları görülmektedir.²¹

Şorların uğraşlarının daha kapsamlı özelliğinden, voyvoda Baskakov'un (1622) talimatında bahsedilmekte, sadece avcılık değil, toprak işletmeciliği ve demircilik de zikredilmektedir: *"Dağlarda ise her türlü orman mevcut, o ormanlarda toprak kazıyorlar, buğday, arpa ve darı ekiyorlar. . . bütün demirci insanlar, her türlü demircilik işini yapmaktadırlar."*²² Çar Mihail Fyodoroviç'in 11 Ekim 1623 tarihli emrinde, Şorlarda demir filizi çıkarılmasının fevkalade teferruatlı tasviri yer almakta, aynı şekilde demirden yapılan ürünler ve onların, Şorların ekonomisindeki öneminden bahsedilmektedir. Kuznet şehri yakınlarında "Kondom ve Mrassu nehirlerinde, küçük kayalık dağlarda Kuznets yasak mükellefleri kayaları koparıyorlar, onları yakıyorlar, çekiçlerle dövüyorlar, parçaladıktan sonra elekten geçiriyorlar, demirin ayrıştığı (döküldüğü) az miktarı demirci ocağına atıyorlar. Erittikleri o demirden zırhlar, mızraklar, kılıçlar ve av silahları, tahta saplı mızrak haricinde

G. Miller. İstoriya Sibiri, cilt I, 1937, s. 421, 433, 436.
age. s. 433.

Sbornik kg. Hilkova, Spb. , 1879, s. 191.

envai çeşit eşyalar yapıyorlardı. Zırhları ve behterda'ları²³ Kalmıklarla, at, inek ve koyunla trampa ederler, aynı şekilde yasaklarını da öderlerdi.”²⁴ 1649 yılına ait dokümanlardan Kumandinler, Çelkanlar ve Tubaların yoğun şekilde yabani hayvan avıyla uğraştıklarını öğreniyoruz. Burada Teleüt Prensi Koka'nın bu halkı, kişi başına 10 samur derisi miktarınca vergiye bağladığı söylenmektedir.²⁵

1674 tarihli belgede, Kondom nehri boyunda mukim Şor volostlarının Teleüt Prensine, samur ve diğer hayvan kürkleriyle, aynı zamanda demir ve arpa ile vergi ödediklerinden bahsedilmektedir.²⁶ Kuzey Altay halklarında arpa ekimi oldukça ehemmiyetsiz idi. Çapalama tekniklerinin gelişmesi ile toprak işleme gelişti ve ziraatçılık ise yan uğraşı oldu. Bu teknikle ekim için belirlenmiş alanlar elle ve fevkalade iptidai aletlerle temizliyorlardı: “kerş” (balta), (Tubalar bilgi vermiştir) bir tür yontma aleti, yuvarlakça ağaçtan kesilmiş olup, ucunda demir “abil” (orak) (Çelkanlarda – ool) vardır. Burada yabani hayvan avının temel iktisadi uğraşı dalı olduğunu belirtmek gerek; XVIII. asra ait daha geç dönem kaynakların verileriyle de tamamen uyumludur.

XVIII. asır tarihi kaynakları kıyaslanamayacak derecede Kuzey Altay kabilelerindeki iktisadi faaliyet şeklini aydınlatmaktadırlar. Bu bağlamda resmi belgelere, çok sayıdaki seyyahların (Miller, Gmelin (Hmelin), Pallas, Georgi, vd.) detaylı ve değerli bilgileri de eklenmektedirler. Örneğin, 1742 yılında Tom nehri'nden Mrassu ve Kondom nehri üzerinden Telets Gölüne seyahat gerçekleştiren jeodezi uzmanı Poruçik²⁷ Şişkov, bu yerlerde (Şorların ve Çelkanların mukim oldukları) ilkbaharda ekim yapıldığını gördüğünü bildirmektedir. Şişkov, toprağın kazma, çapa ile kazıldığının altını çizmektedir.²⁸ 1745 yılına ait, mühendis Plautin'in tasvirlerinde oldukça net ve tam bilgiler bulunmaktadır.²⁹ Kumandinlerin o zamanlar avcı olduklarını, hayvanlardan sadece ata sahip olduklarını, ziraatçiliğin yetersiz olduğu bilgilerini

Ne tür bir nesne olduğu tespit edilememiştir (Ç.N.).

Sbornik vestnk, Spb. , 1819, blm. VII, s. 141.

Sibirskiy prikaz, No. 377, s. 233; S. A. Tokarev. Dokapitalistiçeskiye perejitki vı Oyratii. 1935, Leningrad, s. 82.

Dopolneniye kı “Aktam istoričeskim”, cilt VII, No. 72.

Poruçik: Eski Rus ordusunda mülazım rütbesinde subay (Ç.N.).

Raport geodezii poruçika Şişkova general-mayoru Kindermanu ot 10 iyulya 1745, g. Tomsk guberisk. Vedom. , 1859, no. 1.

Mühendis Plautin Sibirya idaresi tarafından, Ust-Kamenogorsk'tan Telets Gölüne askeri hat geçirilen direkt yollu tasvir etmek için gönderilmiştir.

vermektedir.³⁰ Hayvanlardan sadece ata sahip olan ve sadece arpa yiyen, yabani hayvan avcıları olan Çelkanları da tasvir etmektedir. O, aynı şekilde Tubaları da avcılar olarak resmetmektedir. Plautin, Tubaların yerleştiği Kuznets ve Kergesk volostlarında sadece ata sahip olduklarını ve ilkbahar ekimi yaptıklarını belirtmiştir.³¹

Plautin, farklı volostlara göre Şorların uğraşları hakkında bilgiler vermektedir.³² Şor ve Kalar volostlarında temel iktisadi uğraşı avcılık ve demir

³⁰ Plautin'in bütün materyalleri tarafımızdan, Devlet Coğrafya Kurumu Arşivi'nde G. N. Potanin'in el yazmalarından çıkartılmıştır. Plautin'e göre Kumandin volostu Biy nehri boyunca, Kuznets volostunun aşağısında bulunmaktadır. Volost halkı iki vergilidir, yani Cungarlara ve Ruslara vergi ödediler. Kuznets voyvodası Şapoşnikov'un raporundan (10 Ağustos 1745) görülüyor ki, Kumandinler yasak olarka 7 soroka (Eski Rusya'da evli kadınların kullandığı baş giysisi) ve 17 samur ödemişler. 1752 yılında bu volosta Cungar vergi (alman) toplayıcısı Düren gelmiş. Bu yılda Aşağı Kumandinleri Başlık'ı (prens) Akuçay İstegeçev ve Yukarı Kumandinlerin Başlık'ı Biysk şehrine, Dürren'in her kişiden 2-3 tane samur aldığı, şimdi ise 6 samur istediği, samuru olmayandan ise atını aldığı yakınmalarını iletmışler; "alman'ı ödeyemeyni de dövüyorlar". Aşağı Kumandinlerin topraklarında Biy nehri üzerinden Biysk'ten 30 km'lik Sagan geçidi vardır, Cungar vergi memurunun çifte vergili volostlar Kondom ve Mrassu'ya gittiği yoldur. Çelkanlar, Şelkal volostu ahalisi idi. O, Kondom nehrinden başlayıp Lebed nehrinin orta akıntısının her iki tarafında yer almaktadır. Çelkanlar da çifte vergili idiler. 1816 yılından itibaren bu volost Kondomsko-Şelkalsk volostu olarak adlanmaktadır.

Plautin'e göre Kuznets volostu, Komza nehri ağzından 23 km'sinde başlayarak Biy nehrinin iki kıyısında yer almaktadır; onun yukarısında Komlajs volostu, aşağısında Kumandin volostu yer almaktadır. Halkı - iki vergilidir. Şapoşnikov'a göre her yıl yasak olarak 25 - 40 samur vermektedirler. Plautin, Kergeş volostunu Biy nehrine, doğduğu yere, Telets gölünün her iki kıyısına yerleştirmektedir. Onlar gölün yukarı kısmında mukim olan Teleslerin yerleşim yeriyle, Biy aşağı akıntısı boyunca uzanan Komlaj volostu ile sınırlanmıştır. Şapoşnikov'a göre Kergej volostundan Komlyaj'a kadar 10 versttir. Halkı - çifte vergilidir. Ruslar, onları yıllık 3 soroka (kadın başlığı) ve 12 samur derisi vergi alırlar. Yujskaya ve Komlaj volostları da Tubalara dâhildir. Plautin'de Yujskaya volostu yoktur. Şapoşnikov'da bu volost, Kuznets'ten 2-5 günlük yürüme mesafesindedir. Pyotr Şelegin'in (1745) verdiği bilgiye göre, Yujskaya volostu, Sarıkokşe nehri boyunca yer almaktadır. Plautin'de, Komlyaj volostu, Kergej ve Kuznets arasında, Biy nehri boyunca bulunmaktadır. Şapoşnikov'a göre bu volost Kumandin volostundan 50 verstlik mesafede bulunmaktadır. Halkı - çifte vergilidir. Yasak - 4 soroka ve 4 samurdur.

Şorlar Kondom nehri havzasında yaşamaktadırlar, Plautin'e göre 6 volosta ayrılmaktadırlar, onlardan Barsoyatskiy volostunun dışındakiler çifte vergilidirler. Plautin'in materyallerine göre bu volostların adlarını ve yerleşim yerlerini tespit edemedik. Yine 1858 yılı (yani daha sonraki asırlarda) vergilerine göre, bu volostlar

işlemeciliğidir. Bu volostların sakinleri, kazanlar, sacayakları, abıllar (çapa) yaparlar ve onlarla Cungarlara “alman” (vergi) öderler, aynı şekilde yaptıkları bu ürünleri, at ile kurt ve geyik postlarıyla vb. değiştirirler. Belirli oranda sadece arpa yerler. Barsoyat volostununda da temel uğraşı avcılık ve demirciliktedir. Sadece atlara sahiptirler. Bahar ekimi yaparlar, arapa ve buğday ekerler; ancak az miktarda ekmeği Rus volostlarından trampayla alırlar. Plautin’in sözlerine göre bütün Kondom Şor volostlarında temel iktisadi ana uğraşı avcılıktır. Bununla beraber demircilik de çok büyük öneme sahiptir. Kondom volostlarında demirciliğin önemini, Kazaklar Şorohov ve Poylov’un (1745) Kuznet voyvodası Şapaşnikov’a yazdıkları raporlar Merkez ve Güney-Batı Altaylıların, Kondom volostlarına gocuklar ve keçelerle kazanlar, toprak kazdıkları demir abılları trampa etmek için gittiklerini göstermektedirler.³³

1745 yılına ait Kuznet voyvodası Şapaşnikov’un raporundan sarih şekilde Şorlar, Çelkanlar, Kumandinler ve Tubaların başlıca olarak avcılık yaptıkları, Ruslara ve Cungarlara kürklerle, esas olarak da samur kürkleriyle vergilerini ödedikleri tespit edilmektedir.

Ancak şunu da söylemek gerekir ki, 1936 yılında kaydedilen, iki vergili döneme ait (yani XVIII. asrın ilk yarısı) rivayetlerine göre, Çelkanlar o dönemde Cungarya’ya almanı sadece kürk ile değil, demir ile de ödemektedirler. Toplanan haracı (vergiyi) Cungar görevlileri, kayıkla Biy nehrinden aşağı taşırlardı.³⁴

Pyotr Şelegin’in dergi yazısında (1745 yılında “Kolivano-Voskresen sınır boyunda mukim olan halkların tespit edilmesi ve bölgenin araştırılması maksadıyla” Telets gölüne düzenlenen resmi araştırma gezisini yöneten) Mayma nehri havzası sakinleri olan Tubalar ve ondan başka Kumandinlerden de bahsedilmektedir. Onlar, temel geçim vasıtaları av ganimetleriyle Rusya ve Cungarya’ya vergilerini ödemektedirler. Bundan başka Yüj ve Kerget volostları Tubaları, Lebed nehrinin ağız kısmı yakınlarında mukim Kumandinler, Cungarlara

şunlardır: 1) Barsonstkaya, bu en kuzey volosttur, Kondom, Taylep, Kara-çülen nehirleri boyunda mukim Osinovskiy ulusunu da kapsamaktadır; 2) Komdomsko-bejboyakova (Kondom nehri akıntıları sahinleri: Monçay, Kinerka, Kara-çülen, Uçul); 3) Kondom-İteber (bu volostun sakinlerini o zaman bilemiyoruz); 4) Kondom-Sleysk ve Çeley (Antropa nehri boyu); 5) İtebersko-Şerogaşev veya Kalar (Mundibaş nehri); 6) Karaçersk veya Şorskaya (Kondom yukarıları) volostu.

Materialı po istorii Sibiri. Çteniya vı Obş. ist. i drevn. Ross. Pri Mosk. Univer. , 1866, ktp. 4, s. 85.

Aktarımlara göre Çelkanlar, İmparatoriçe Yekaterina vaktinde Cungarlara alman ödemeyi kesmişlerdir, zira Cungarlar 1756 yılında Çinliler tarafından yıkılmış ve bağımsızlığını kaybetmiştir.

alman adlı vergilerini ödedikleri “demir kazanlar ve sacayakları” hazırlama işiyle uğraşmaktadırlar.³⁵

XVIII. asrın seyyahları, Şorların iktisadi hayatları için avcılığın istisnai önemini ittifakla ifade etmektedirler. Onlardan daha erken bilgileri, Şorları “Kuznets Tatarları” diye adlandıran G. Miller vermektedir ve “buralarda çok fazla sayıda demir ocağı olduğunu, Tatarların demir çıkarttıklarını ve ondan her türlü ev aletlerini ve av malzemelerini yaptıklarını belirtmektedir.”³⁶ Daha sonra bizler Mrassu, Kondom ve Tom nehri yukarılarının Şor nüfusundan bahseden, onları “Abinstler” ve “Yukarı Toms Tatarları” diye adlandıran İ. G. Gerorgi’den duyuyoruz. Georgi “yabani hayvan avlamanın onların esas uğraşları olduğunu, vergilerini ödedikleri postları ve etlerinin onlar için yararlı olduğunu” yazmaktadır.³⁷ Yukarı Toms Tatarları hakkında ise “Büyük oranda yabani hayvan avı ve yabani bitki(kök)lerle beslenmektedirler. Toprağı pek ekmiyorlar, bundan dolayı da ekmek yemiyorlar” diye yazmaktadır.³⁸ Tom nehrinin bütün akıntıları (kolları) boyunda mukim Şorlar hakkında “Ormanlık Kuznet dağları enginliği ile onlara, yabani hayvan avcılığını sunmaktadır; hoşnut oluyorlar. Mus ve geyik derileriyle vergilerini ödüyorlar” diye bildirmektedir.³⁹

Mümtaz seyyah P. Pallas, Şor boyları Karga ve Kobıy için temel uğraşının yabani hayvan avı olduğunu tespit etmektedir.⁴⁰ Taştık vadisi bölgesi ve Mrassu nehrinin aşağısında mukim Şorlar hakkında, o, şunları yazmaktadır: “Onlar ekime hiç yatkın değiller ve hayvancılık da çok kısıtlıdır, bundan dolayı onların hepsi yabani hayvan avıyla ve yabani bitki kökleriyle beslenmektedirler.”⁴¹

Rus tarihi belgelerinden ve XVIII. asır seyyahlarının verdikleri bilgileri, Kuzey Altay kabilelerine gerçekleştirdiğim etnografik seyahatim sırasında tarafımdan derlenen rivayetlerle, verilerle de ikmal edilmesinin gerekli olduğunu kabul ediyorum. Rivayetler, yukarıda tarihi delillerle resmedilen bu kabileleri iktisadi

Barnaulskiy arhiv, arhivnoye delo Altayskovo gornovo okruga, no. 32, svyazka 12, 1745 g.

G. Miller. İstoriya Sibiri, cilt I, s. 318.

İ. Georgi. Opisanıye vseh vı Rossiyskom gosudarstve obitayuşih narodov, II, Spb. , 1799, s. 163.

age. s. 164.

age. s. 28.

P. Pallas. Puteşestviye po raznim mestam Rossiyskovo gosudarstva, blm. III, Spb. , 1788, s. 508.

age. s. 515. Bkz.: Yegor Pesterev. Remerques sur les peuples de la front chinoise etc. , opublikovanı Klaprotom vı Magasin Asiatique ou Revue geographique et historique de l’Asie Centrale. . . . , cilt I, Paris, 1825, s. 162.

formlarıyla tamamen örtüşmektedir. Rivayetler, iktisadi form ve yaşam tarzına ait çok ilginç ve detaylı bilgiler vermektedirler. Bilgiler, Cungarya'nın Kuzey Altay kabileleri üzerinde hükümrانlık kurduğu döneme (XVII. asır ve XVIII. asrın ilk yarısı) aittirler, ancak rivayetlerde tespit edilen iktisadi ve yaşam tarzı çizgileri (yaşam yerleri, yiyecekler, silahlar, avcılık yöntemleri, eşyalar v. b.) XIX. asra kadar muhafaza olmuşlardır. Örneğin, eskiden Çelkanlar taygalarda dolaşırlarmış. Yazın onlar balıklı nehir kenarlarında (3-4 gün) büyük ağaç altına kurdukları çadırlarda yaşarlarmış, daha sonra çadırlarını (şalaş) daha ileri bölgelere taşırlarmış. Kışın ise taygada çokça odunun olduğu yerlere giderler, yabani hayvanlar avlarlarmış. Daimi barınaklara sahip olmuyorlar, kışın ve yazın alalecele yapılmış, derme çatma şalaşlarda yaşarlarmış.

Kış için yenilebilir bitki köklerini stok ederler ve onlarla beslenirlermiş. Piona köklerini (Paenia anomala) yemeden önce 2-3 defa kaynatıyorlar, daha sonra ezip un haline getiriyorlar ve ondan çörek (Ruslardan arpayı öğrendikten sonra, bu unu arpa unu ile karıştırmışlardır) hazırlıyorlardı. Onlar arpa ekmezlerdi.

Daha sonraları yerleşik hayata geçerek yaşamışlardır. Kışları daimi yaşam yerleri "ter-ug"da (kışlak) geçiriyorlardı. Bu barınakları şu şekilde inşa ederlerdi: önce bir çukur kazarlar, sonra direkleri dikerler, sonra kirişleri, sırtıkları yerleştirdikten sonra tabanı da akağaç dalları ve otlarla kapatırlar. Çatıda bir pencere olurdu, kışın buzla kaplanır. Ortada kil ocak "kebege" olur, sepetçi söğüdü dalından hazırlanmış balık avlama aletini andıran ve kille sıvanmış boruyla "sugen" tavana uzatılır ve üstünde bacası olur.⁴² Bu arada yabani hayvanları daha ziyade "teş"lerle(çukur) avlarlar. "Alar"a (yay) sadece mahir avcılar sahip olur; yayları, eğik büyümüş laden ağacından yaparlar. Böyle bir laden ağacını aksi yönde bükerek. Okları "sogon" diye adlandırırılar.

O zamanda para yoktu. Değiş tokuş hâkimdi. Kalım (başlık) ödemede nesnelerin değeri yaklaşık olarak belirlenir ve "podo" olarak ifade edilir.⁴³ Ancak "podo" büyük belirsizlik gösterirdi. Bir ölçüde podo - örneğin, bir sajen⁴⁴ uzunluğunda kayık veya ağlar (yabani kendir liflerinden örülme) hazırlanmak demektir. Bir başka podo ölçüsü - kurutulmuş yabani hayvan etiyle - "sıyrırgan" (Ochotona altaica) ölçülür;

Seyyah A. V. Adriyanov, bu mesken "şaru" adı altında XIX. yüzyılın 80'li yıllarında tespit ve tasfir etmiştir (Puteşestviye iz Altay i za Sayani vı 1881 g. Zap. Russk. Geograf. obş. po obş. georg., cilt XI, Spb., 1888, s. 294-295).

"Podo - bir şeyin yaklaşık değeridir. Çulışman Teleütlerinde "podo" 40 sincap veya 4 ruble kadardır ve podo gelinin başlığı ödemesinde kullanılır" (Verbitskiy. Slovar Altayskovo Yazıka, Kazan, 1884, s. 259). Bu kelime Moğolca "podo"// "bodo" - evcil hayvan sayısından gelmektedir. Bkz.: Mongolo-Russkiy Slovar, Leningrad, 1939, s. 253. Sajen: 2,13 m (Ç.N.).

bu etler, yetişkin bir insanın göğsünden elinin parmak ucuna kadar olan uzunlukta iki tane “kıy” (sopa) üzerine dizilmiş halde olur. Üçüncü ölçü de bir podo – orta büyüklükte dağ servisi fıstığı ve arpa ununun karışımıyla hazırlanmış ekmek “tokçok” ile dolu, akağaçtan yapılma sandıkla ölçülür. Burada ölçü kutunun büyüklüğüyle değil, yerde oturan yetişkin bir kişinin ekmek dolu kutuyu omuz hizasına kaldırabileceği kadar olan ağırlıktır; bu kişi oturur vaziyetten ayağa kalkması için ağaca saplanmış bir baltadan destek alır, kaldırabildiği ağırlık ise ölçüyü oluşturur. Av malzemeleri ve yabani hayvan eti, podo ölçüsünde hesaplanmaz. . . Onlarda sadece kalım (başlık) ödemesi hesaplanır. Kalım olarak, yukarıda tarif edildiği üzere, 3 podo öderler. Kalım’ın yanında, damat, öldürdüğü yabani hayvan etini de nişanlısının ailesine vermekle yükümlüdür. O zaman “ençi”yi (çeyiz) vermezlerdi.

Tubaların rivayetlerine göre onlar çok eski devirlerden beri bütün yıl boyunca yaptıkları yabani hayvan avıyla geçinmektedirler. Hayvanları çukurlar kazarak avlar, yayalarla vururlardı. Kuzey Altay’ın bundan 6-7 nesil önceki halkı silaha sahip değillerdi, ok-yay ile avlanırlardı. Çok az oranda arpa ekerlerdi. Hayvancılık yapmazlar, ancak az sayıda atları olurdu. Parayı bilmezlerdi. Başlık bedelini yiyecek ürünleriyle, genellikle de “sıyırğan” (kurutulmuş et) ile öderlerdi. Kurutulmuş yabani hayvan etini “kıy” olarak kabul ederlerdi, yani, muhtelif uzunlukta çubuklar üzerine dizilmiş ve kurutulmuş yabani hayvan etidir. Çelkanlarda olduğu gibi kalım bir ölçü “podo” olarak adlanır. Podo’nun miktarı (ölçütü), kalım tespit edilmeden, yani konuşulmadan daha önce belirlenir, şu veya bu üründen belirli bir miktar olarak tayin edilirdi. Örneğin, 1 kıy (kurutulmuş et dizilmiş, uzunluğu tespit edilmiş sopa) 1 podo sayılır. Yahut da “tokçok” (dağ servisi fıstığının, unla karıştırılmasıyla yapılan) – ekmek doldurulmuş, podo’ya eşitlenen akağaçtan yapılmış sandık kabul edilir. Bazen podo’ya kurutulmuş kandık, yumru ve saran soğanları da dâhil edilmektedir. Kalım, çeşitli ürünlerle de ödenir, anaerki mahallî evliliğin kalıntısı olup, damadın eşinin ailesine yiyecek vermekle yükümlü olduğu dönemin mirası, yani kalıntısıdır. Daha yakın zaman öncesinde bile başlık konuşulurken, damadın, kaynatayla paylaşmak zorunda olduğu yabani hayvan eti de dillendirilirdi. Kız ailesi, giysiler, yatak, kap-kacak, abıl ve ozuptan müteşekkil olan “kıstın ençi” (kız çeyizi) verirlerdi.

Kuzey Altay kabilelerinin iktisadında, avcılığın sahip olduğu büyük önemi, XIX. asır ve XX. asrın bütün seyyahları ifade etmektedirler.⁴⁵ 1900 yılında Şorların

Bkz.: A. V. Adriyanov. Puteşestviye na Altay i za Sayanı vı 1881 g. Zap. RGO, po obş. geograf. , cilt XI, Spb. , 1883; yine age. Puteşestviye na Altay i za Sayanı vı 1883 g., Zap. Sib. otd. RGO, ktp. VIII, sayı II, Omsk, 1886; A. İ. Araviyskiy. Şoriya i Şortsi. Tr. Tomsk.

ekonomik durumu araştırmaları göstermektedir ki, yabani hayvan avcılığı Mrassu nehri boyunca % 90, Kondom nehrinde ise % 80 oranında yer tutmaktadır.⁴⁶ Bu ekonomik tarama verileriyle bütünüyle uygun olarak A. Araviyskiy yakın geçmişte şunları yazmıştır: “Yabani hayvan avcılığı, Şor insanının yaşamının ailesinin ekonomik durumu ve yaşam tarzının temelinde yer almaktadır.”⁴⁷

Kumandinlerle ilgili olarak, bizler içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarına ait delil niteliğinde verilerine sahibiz: “Fıstık toplayıcılığı ve yabani hayvan avı Kumandin yabancılarının yaşamında temel rolü oynamaktadır.”⁴⁸ Etnografik kaynaklarda Aşağı Kumandinleri son dönemlerde yerleşik çiftçiler olarak kabul edilmektedirler, fakat onların ekonomik yaşamında, hatta tarımın önemli seviyede gelişme kaydetmiş olmasına rağmen, yabani hayvan avcılığının son zamanlarda üstünlük sağladığına delil olacak veriler de mevcuttur. Volost yönetimi belgelerine göre, Nijne-Kumandin bölgesinde, 1908 yılında avcılık, ekonomik yapının %64'lük bir oranını oluşturmaktadır.⁴⁹

-
- Krayev. Muz. cilt 1, 1927; N. Bogatirev. Ob orehovom i zverovom promislah Kumandiskih inorogtsev Biyskovo uyezda. Altaysk. sb. IX, 1903; V. İ. Verbitskiy. Altaykiye inorodtsi. Moskova, 1893, s. 17-23. Vıpski iz jurnala missionere Kuznetskovo otdela Altayskoy duhovnoy missi V. Verbitskovo za 1859 g. Journ. “Hristiankoye cteniyey”, 1862, blm. 1, No:4, s. 553. Journ. Nin. vnotr. del, 1858, ktp. V. ; L. P. Potapov. Oçersk istorii Oyratii. Novosibirsk, 1933; Yine onun eseri. Razlojeniyey rodovovo stroya u plemen severnobo Altaya, blm. 1. Materialnoyey prozivotsvo, Leningrad, 1935; onun eseri. Oçerki po istorii Şorii. İzd. AN SSSR, Leningrad – Moskova, 1936; N. B. Şerr. İz poyezdki k kumandintsam vı 1898 g. Altaysk, sb. V, Barnaul, 1903; P. M. Yühnev. Nezemledelçeskiy promisla koçevoov naseleniya Gornovo Altaya. Barnaul, 1903; N. M. Yadrintsev. Ob Altayskih i Çerneviñ Tatarah. İzv. RGO, 1881, cilt XVII, Spb., 1887; onun eseri: Otçet o poyezdke vı 1880 g. vı Gornıy Altay i Teletskomu ozeru i vı verşını Katuni. Zap. Zap. -Sib. Otd. RGO, 1882, ktp. IV.; age.: Sibirskiye inorodtsi. Spb. 1891; A. Ymuşevič Obsledovaniye ohotniçevo promisla Gornoy Şorii. Mat. po izuç. Sibiri, cilt III, Tomsk, 1931; Erman. Archiv für wissen. Kunde vı Russlan, Bd, XXIII; Holmersen. Der Telezkische See und die Teleuten im ostlichen Altai. St. P. , 1838; onun eseri: Teletskovo ozero i Teleuti Vost. Altaya, Gorn. Journ., 1840; W. V. Radloff. Resise durch den Altayi nach dem Telezker See und dem Abakan; onun eseri. Aus Sibirien, Bd. I. Gornıy Altay i yevo naseleniye, cilt IV. Çerneviye inorodtsi Kuznetskovo uyezda, sayı 1. Ekonomičeskiye tablitsi. Barnaul, 1903. K. Mirotvortsev. Yujnaya çast Kuznetskovo imeniya. Tr. Syezda zemelno-lesnih çinov Altayskovookruga vı 1910 g., Barnaul, 1911, s. 25. A. İ. Araviyskiy. Şoriya i Şortsi, s. 124. N. Bogatirev. Ob orehovom i zverovom promislah. . . , s. 11. L. P. Potapov. Razlojeniyey rodovovo stroya u plemen Severnovo Altaya, s. 36.

Çelkanlar hakkında Radloff'un verdiği bilgiler mevcut: "Bütün Çelkanlar tarımla uğraşıyorlar, ancak ne kadar gerekliyse sadece o kadar, bundan dolayı onlar daha ziyade ve gayretle avcılıkla uğraşırlar."⁵⁰

Bunun yanında Kuzey Altay halklarında XIX. asırda demirciliğin eski önemini yitirdiğini de tespit etmek gerekiyor. Demir filizi çıkartma ve demirden kazanlar, sacayakları, askeri ve av donanımları yapma, araştırmacıların ve seyyahların verdikleri bilgiye göre (Doğu Altay'a ait bilgiler hariç), XIX. asır için bütünüyle durmuştur. Görünüşe göre, buraya getirilmiş Rus demir ürünleri, onların yerini almıştır. XVII. asrın ikinci yarısında daha önce Cungarya tarafından talep edilen (Çin tarafından yıkılmasıyla) bu bölgelerin demir ürünlerine olan taleplerin kesilmesinin, buradaki üretime olan olumsuz tesirini de göz önünde bulundurmak gereklidir.

Nihayetinde Altay kabilelerinin iktisadi yaşamlarında avcılığın önemini avcılık yaşam tarzı ve üretiminin yansımalarıyla dolmuş ve doymuş olan, onların dini inançları göstermektedir.⁵¹

Ortaya konulan materyaller, Kuzey Altay kabilelerinin iktisadi yaşamlarında avcılığın oldukça eski devirlerden XX. asra kadar, daima ilk sırada yer aldığını teyit etme hakkı vermektedirler.

İçinde bulunduğumuz asrın ikinci on yılına değin, Kuzey Altaylılarda, av silahları ve yöntemleri iptidailiği ile farklılık gösterirdi.

XVII. asır başlarında Rus Kazaklar, ok-yay ile avlanan Kuzey Altaylıları buldular. Bu hal Moskova Çarına kendi raporlarını yazan Kuznet voyvodalarının resmi belgeleriyle de teyit edilmektedir, o raporlarda mükellefi olduğu yasakları (vergi) ödemeyen "Kuznet Tatarlarının" yaylarını "samur kürkleri yerine" aldıkları bildirilmektedir.⁵² Böyle durumlar XVIII. asır sonlarında da mevcut ve P. Pallas, Şor boyları veya söökleri Kobıy ve Karga hakkında şunları yazmaktadır: "Kobıy kuşağı 53 yaydan, Karga ise 40 yaydan oluşmaktadır."⁵³ Buradan da eğer boy mensupları, yaya sayılarına göre tespit ediyorsa (sayılıyorsa), yayın ne kadar büyük önem taşıdığı açıktır. Kumandinlerle ilgili olarak N. Şerr, bizi aydınlatıyor: "Kumandinler, evvelden av için yay kullanırlardı ve günümüze kadar onlar, imza yerine yay tasviri kullanışlardır, fakat yay artık kullanımdan çıkmıştır."⁵⁴

⁵⁰ W. V. Radloff. Aus Sibirien, Bd. I, s. 360.

Bkz.: bunun hakkında yukarıda adı geçen benim eserlerim: boy yapısıyla ilgili. . . , s. 25-34; Oçerki po istorii Şorii, s. 27-35.

Aktı istoričeskiye, cilt III, s. 374.

P. Pallas. Puteşestviye po raznim mestam Rossiyskovo gosudartva, blm. III, s. 508.

Altayskiy sbornik, cilt V, s. 87.

Çelkanlarda da XIX. asrın ilk yarısında “alar” (yay) ile avlanılmıştır. Oku, çalı horozu telekleriyle yeleklerlerdi. Okları akağaçtan yapılmış “kolçan”, “kaptıra” (sadak) içinde taşırıldı. Tubalarda av, XIX. asır ikinci yarısında bile ok-yay yardımıyla yapılıyordu. Çağdaş Tubalar avcılar (örneğin, Çoysk aymakı, Salganda köyü), dedelerinin ok-yaylarla nasıl avlandıklarını çok iyi hatırlıyorlar. Osip Odukov’un dedesi - onun adı da Osip - ve onun arkadaşı Sogoy, ok-yay ile 100 sajen mesafeden avlarını vururlarmış. Yay (saadak) biraz karmaşıktır. O, bir kaç tabaka olarak teke (dağ keçisi) boynuzundan, at damarından (een uçuk), kaynatılmış at siniriyle tutkallanarak yapılmış. Kiriş (kiriş) maral derisinden kesilmiş kementten, oklar melez ağacından yapılır, “uç kırılı” (üç köşeli) demir uçlu olur ve diğer ucuna (arkasına) üç köşeli olarak telekler takarlardı. Kürklü yabani hayvanları - “alagar” (daha önce söylendiği gibi, kuşkirazı veya akağaçtan dalından yapılan) yay ve “tamor” (kalın uçlu oklar) ile avlarlarmış. Ayrıca vızıldaya oklar (korkugar ok: korkutan ok) kullanmışlardır. Bu oklar yardımıyla, sık yapraklı dalların tepelerinde olan ve avcılar tarafından görülemeyen sincapları korkuturlar, nişan almak için ürkmüş maralı bir anlığına durdurabilirlermiş.

Tubalarda avda yay kullanıldığı yıllarda bu fevkalade sıradan bir durumdu, Kuznet nahiyesi Teleütlerinde Radloff’a yayı eski bir nesne olarak göstermişlerdir. “Yay dört katmandan oluşuyor: boynuz katmanı, ondan sonra ağaç kısım, kuru hayvan siniri ve akağaç katmanı. Oklar ise demir uçlu olup, farklı ölçü ve şekillerdedir.”⁵⁵ Radloff, boyundan göğse asılan, gövdesi ağaçtan olan, eski deri sadakları da görmüştür. Şor yaylarının dış görünüşünü Mrassu’nun aşağı akıntısı sakinleri çok iyi hatırlamaktadırlar. Onların anlattıklarına göre bu da oldukça karışık yapıda bir yaydır: bir kaç cins ağaçtan yapılır ve dıştan boynuzla çevirilidir. “Mus çaçak” diye adlandırılır.⁵⁶

Daha XIX. asırda büyük yabani hayvanlar, av çukurları, tahta çitler ve avcı yayları yardımıyla avlanıyordu. Sürek avı gelişmiş idi. Küçük kürk hayvanları ise yaylar ve tahta dipçikli yay (tuzak) yardımıyla avlanmıştır. Ağızdan dolma çakmak taşlı veya fitilli (barutun yanmasına göre) ilkel av tüfekleri, XIX. asırda yaygınlaşmaya başlamış ve kademeli olarak yayı yerinden etmiştir.

W. V. Radloff. Aus Sibirien, Bd. I, s. 33.

Kemikten eski Şor yayı, SSSR BA Pyotr I. Etnografya ve Antropoloji Müzesi koleksiyonlarında mevcuttur. Kol. 5072-27.

XIX. asır sonları ve XX. asrın ilk on yıllarında Şorlarda tahta yaylarla küçük kürklü hayvanlar ve balık avlarıydı.⁵⁷ Şorlarda günümüze değin sadece vızıldayan oklar hakkındaki hatıralar değil, okun ucuna takılan kemik küre sayesinde havada giderken sesler çıkaran bu okların örneklerinin muhafaza olması oldukça ilginç bir durumdur. Altay'da VII. -VIII. asır mezarlarında arkeologlar tarafından bulunmuş olan bu oklar, yukarıda da işaret edildiği gibi, Çin yazmalarında tasvir edilmişlerdir. Geçen asrın 70'li yıllarında benzer okları Teleütler Radloff'a göstermişlerdir, şu şekilde tasvir etmiştir: "Okun uç ve sap kısmı arasında, üzerinde bir kaç tane delikleri olan boş boynuz bilyesi (küre) takılmıştır."⁵⁸ Mrassu'nun aşağılarında yaşayan Şorlar, bu tür okların kendilerinde "okça sıgırtkış" - "vızıldayan ok" adını aldığını bana anlattılar. O okun ucu boynuzdan yapılmış fırlatıldığında ses çıkartması için üç tane delik mevcut olup, kırmızı renkle boyanmıştır. 1932 yılında Tetensu ulusunda böyle bir oku Tomsk Müzesi mensubuna satmışlardır. Benzer oklarla yaban horozları da avlanmıştır. Tubaların yaşlılarının açıklamalarına göre bu oklar sıkça maral avında da kullanılmıştır. Maral, avcıdan kaçıp uzaklaşmaya başladığında, avcı, maralın arkasından bu oku fırlatır, güya bu okun çıkarttığı vızıltı maralı bir kaç saniyelğine durup, etrafına bakınarak sesi dinlemesini sağlamış. İşte bu anlık duraklama esnasında da avcı, hayvana ikinci oku fırlatmıştır.

Kuzey Altaylıların dini inançlarında ve folklorunda ok-yay, temel avcı silahı olarak genişçe yer almıştır.⁵⁹

Kuzey Altaylı kabilelerin ilkel avcılık üretimi çizgilerine, yaya avcılık özelliğini de ilave etmek gerekir. Avcılık sezonunun büyük kısmını (kış) avcılar, geyik veya maralın bacak derisi "komus" ile kaplanmış kayaklar üzerinde geçirirler. Yazın ise daha ziyade yaya olarak ava giderler. Şorlar, av malzemelerini kayaklara, kızaklara koyarak taşırlar, Çelkanlar ise akağaçtan yapılmış "komdo" adını alan kapaklı kutu içinde sırtlarında taşırlardı. Şorlarda olduğu gibi, Tubalarda da avcı malzemelerini bir parça at derisinin içine koyarak sararlar, karlı havada da o yükü kayışlarla avı kendi sırtlarına bağlar. Şorlar da aynen Kumandinler gibi av malzemelerini sıklıkla sırtlarında taşırlar.⁶⁰ Sırtta vurulan bu av malzemesi yüküne, Şorlarda "engmençukpa" denir. Sırtta vurulan avcı yükünün yekünü 60-70 kg kadar olabilir.

A. V. Adriyanov. Puteşestviye na Altay i za Sayanı vı 1881, s. 139. 1934 yılında yabani hayvan ve balık avlamak için böyle ok-yay getirmeyi başardım, bkz. : Koll. Gos. Muzeya Etnografii, no. 5668.

⁵⁸ W. V. Radloff. Aus Sibirien, Bd. I, s. 336.

Bkz. : Potapov, Luk i strela vı şamanstve u Altaytsev. Sov. Etnograf. , 1934, No. 3.

⁶⁰ Kumandinlerde sadece "kol çanan" "kol kızakları" adı verilen avcı kızaklarının hakkındaki hatıralar muhafaza olmuştur.

İkelliğin (ilk örnek) izleri avcılarının teçhizatında bulunmakta, yiyeceklerde ve avcı çadırı kuruluşunda tesirini göstermiştir. Tubalar, Çelkanlar ve Kumandinlerin ava giderken yanlarına "tos kazan" (akağaçtan kazanlar) aldıklarını göstermek yeterli olacaktır. Kızgın taşlar yardımıyla, bu kazanlar içerisinde su kaynatırlar. Yaşlı Çelkan Kızıka Pustagaçev, bana avda bu yöntemle pişirilmiş keçi etinin lezzetinden büyük övgüyle bahsetmiştir. Böylece Kuzey Altay kabilelerinde avcılık üretim tekniğinde, ilkel toplumun katmanının iktisadi tekniği için belirleyici olan arkaik çizgiler daha fazla üstünlük sağlamışlardır.

Teknik bakımdan geri kalmışlık ilkel iktisadi kolları, özellikle de avcılıkta belirleyici olmuştur. Yenilebilir yabani bitki ve kök toplama, ilkel tipin çapalama yöntemi tarımı, balık avlamanın ilkel yöntemi ve ev üretimi ürünlerin işlenmesi, bütün bunların tamamı Kuzey Altaylıların, Çarlığın kolonici politikalarının oluşturduğu, içinde bulunduğumuz yüzyıldaki sahip oldukları geri kalmışlığı ve düşük seviyedeki üretici gücü karakterize etmektedir. Nüfusun büyük çoğunluğunun mülkiyeti, küçük bir grup istisna (Beyler, tüccarlar, tefeciler), çatısı akağaç veya melez ağacı ile kaplı olan ilkel evler, kaba keteden giysiler ve yiyecek elde etmek veya hazırlamak için olan az sayıdaki primitif aletlerden müteşekkildi: yay, çakmaktaşı tüfek, tahta kapan, ağaçtan oyulmuş tekne, çapalar, kazma, tahıllar için taş el rendesi veya el değirmeni taşları, akağaçtan ve ağaçtan yapılan basit ev kap-kaçakları. Üretici az gelişmişlik düzeyi, burada zayıf gelişen emek bölünmesine de delil oluşturmaktadır.

2. İlkel Kolektif Emek Formlarının Kalıntıları

Kuzey Altay kabilelerinde daha yakın geçmişte kolektif emek şekli hâkim olmuş, bunu, tarafımdan Tubalar, Çelkanlar, Şorlar ve Kumandinlerde derlenen rivayetlerden tespit etmek mümkün. Bu rivayetler, kuşaktan kuşağa, dilden dile aktarılmış, görünüşe göre XVII. asır ve XVIII. asrın ilk yarısına aittirler. Bu rivayetler (anlatıcıların beyanına ve hikâyelerinin içeriklerine göre) "Oyrot Dönemi" - "Oyrot (Oyrat) Kaanın tujında", yani bu kabilelerin, Oyrot ve Cungar feodallerine (XVII. ve XVIII. asrın ilk yarısı) politik ve ekonomik olarak bağımlı oldukları dönem olarak tarihlenmektedir.

"Oyrot dönemi" yaşantısı hakkındaki rivayetler, mutlaka kolektif yapılan yabani hayvan avını vurgulamaktadırlar. Son durum çok önemlidir: yukarıda da gösterildiği üzere avcılık Kuzey Altay kabilelerinde, ilkel-toplum yapısı devrine hâkim olan çok eski bir üretim koludur. Onların iktisadında kolektiflik ve ortak emek, temel üretim şekli olmuştur. Bu bütününü tabiidir, zira Kuzey Altay'ın çok sayıdaki avcıları, yukarıda tasvir edildiği üzere, bütün üretici güçlerini birleştirerek, kolektif olarak avlanmaları gerekli olmuştur. Avlanmanın kolektif özelliği sert dağlık taygada avcılarının daha çok veya daha az tehlikeli uzun kalış

sürelerini mümkün kılmıştır. Üretici gücün az gelişmişliği, avcılarının kolektif birliğiyle desteklenmiş; eti beslenme, derisi giyim-kuşamda, barınakları kapatmada kullanılan, daha büyük yabani hayvanları avlayabilme imkânını onlara bu yapı sağlamıştır. Kuzey Altay kabilelerinde kolektif avcılığın en parlak kalıntıları, daha yakın geçmişe kadar, öncelikle eti için avlanan büyük yabani hayvan avında muhafaza olmuştur.

Bu kolektif avlar, kâh süreklilikli avı kâh büyük tahta çitler yardımıyla, kâh da av çukurları (tuzak) vasıtasıyla oluyordu. Belirtilen ilkel kolektif büyük hayvan avı yöntemlerinin izleri, günümüze kadar muhafaza olmuşlardır.

Süreklilikli avı kalıntıları hakkında biraz bilgi vereceğiz.

Hangalov tarafından Kuzey Buryatları hakkında yapıldığı gibi, ben, Kuzey Altaylılarda süreklilikli avı hakkında detaylı ve parlak rivayetler derleyemedim. ⁶¹ Süreklilikli avının sonunda av ganimetinin ortaklaşa paylaşıldığı açıklanmıştır.

Tubalarda daha içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında maral (*cervus canadensis asiaticus*) ve karaca süreklilikli avları yapılıyordu. Süreklilikli avları sonbaharda hayvanların Altay'dan Abakan'ın yukarılarına kışlamaya gittikleri zaman yapılırdı. Süreklilikli avcıları "agırcı" - takipçiler-izciler ve "atıcı-nöbetçilere" ayrılırlardı. Süreklilikli, maral veya karacanın izine göre yapılır ve geniş bir doğal sahada cereyan ederdi. Avcılar, hayvanların geçecekleri yollarda uygun yerleri tutarlar, vadide geçmeleri için dar bir yer bırakırlar, izciler-takipçiler de hayvanları o dar geçide doğru kovalarlar (bu her zaman sezonluk geçiş yolu istikametindedir); takipçiler atlı veya yaya olarak bunu yaparlar. Ürkütülen hayvanlar her zaman kendi geniş/engin yollarında kaçarlardı, avcılarının pususuna düşerler ve avcılarının ganimeti olurlardı. İlkbaharın başlarında Tubalar avcıları, aynen Katuna nehrinin sol sahilinde mukim Altaylı avcılar gibi kızaklarla köreşe⁶²üzerinde süreklilikli maral avı düzenlerler ve kovalayarak onları halsiz düşürürler. Ara sıra da kaçamayan marallar, avcılar tarafından canlı olarak yakalanırlardı. Benzer tarzda süreklilikli avı hakkındaki zayıf anılar Kumandinlerde de muhafaza olmuştur.

Av çukurları yardımıyla yapılan kolektif avlara ilişkin de çok emareye rastladım. Örneğin, Tubalarda bu yöntemle kuzey geyiği (*Rangifer tarandus*), mus,⁶³ maral ve karaca kolektif avı hakkında parlak hatıralar muhafaza olmuştur.

⁶¹ D. Klements i M. Hangalov. Obşestvennoye ohoti u Severnıh Buryat. Mat. Po etnogr. Rossii, cilt I, Spb. , 1910. (İzd. Etnogr. Otd. Russk. Muzeya).

Köreşe: karın üstündeki buz tutmuş tabaka (Ç.N.).

Geyik ailesine ait (*cervides*), *Alces* cinsinin Sibirya'da birkaç çeşidi tespit edilmiştir. Onu da yine "sohat" olarak adlandırılırlar (Ç.N.).

Bu avı hatırlayan yaşlı biri ile görüşme imkânı buldum.⁶⁴ Çukuru umumiyetle yabani hayvanın güzergâhında kazarlar. Çukur kazma gayet zor iştir. Çukurları avcılar kolektif olarak kazarlar. Çukur genellikle 4-6 metre kutrunda ve 3-4,5 metre derinliğinde olur. İhtiyar Tadikov'un hatırladığına göre av çukurunu abıl'larla (çapa), toprağı çapalayıp gevşetirler, ondan sonra tahta küreklerle toprağı çukurun dışına çıkartıp etrafa taşırlar. Kazılan çukurun dibine melez ağacından yaptıkları sivri "kastık" (kazıklar) yerleştirirler. Bu kazıklar için diğer ağaçları (akağaç, sepetçi söğüdü) kullanmıyorlardı, çünkü melez ağacından olmayan kazıklar, bir süre sonra toprağın neminden dolayı şişiyorlar ve işe yaramaz duruma geliyor, yani çukura düşen yabani hayvana batmıyorlar. Çukurun ağzı ise itinalı bir şekilde maskelenir. Av çukurunu hayvanların sezonluk geçişinden bir kaç ay öncesinde kazarlar, bu sürede çukur otlarla kaplanır ve doğal bir görünüm kazanır, taygada çevreye aykırı bir hal oluşturmaz ve insan kokusu da bu süreçte kaybolur. İhmal edilmiş ve otlarla kaplanmış bu çukurları, şimdi işi ve Kyum nehirleri yukarısında Loje nehri (Kara-Kuş'un akıntısı) görmek mümkün. Geçişler sırasında hayvanlar çukurlara, sivri kazılar üzerine düşerler ve avcılarının aralarında paylaştıkları ganimetleri olurlardı. Tubalarda avcı "teş" (çukuru) adını almaktadır.⁶⁵ Av çukuru Çelkanlarda da aynı şekilde adlandırılmaktadır. Rivayetlere göre onlar, bu çukurlar yardımıyla maral, geyik, karaca, ayı gibi hayvanlar avlamışlardır. Çelkanlarda çukuru "ool" (çapa) ile kazarlar, dibine kazıklar dikerler. Yakalanan hayvanı, çukuru kazan avcılar aralarında "teng-üleş" (denk üleş) prensibine göre paylaşırlar. Eskiden av çukuru kazmak ile ilgili hikâyeleri, ben Kumandinlerde de duydum. Bu çukurların yukarıda tasvir edilenden hiç bir farklılığı yoktur, sadece adı "teş" değil, "kurut"tur. Şorlarda av çukurlarıyla yabani hayvan avı hakkında belli belirsiz hikâyeler duydum. "Tes-teş" terimiyle onlar çukuru değil, büyük tırnaklı yabani hayvanları avlamak için ağaçtan hazırlanmış engelleri adlandırmaktadırlar. Bana öyle geliyor ki, biz burada oldukça erken dönem av silahlarından birinin adının taşındığını görüyoruz, şöyle ki, av çukuru bariyer, yani daha geç döneme ait olup, hazırlanması için daha

⁶⁴ Pyotr Tadijekov, Çoysk aymakı köy meclisi Puuçak Tüşkenskiy köyü.

Teş harfiyen "bugulamak", "içine işlemek", "delik açmak" demektir. Bkz.: V. Verbitskiy. Slovar Altayskovo Yazıka, s. 352. Radloff'ta ise (Opıt slovarya Türkskih nareçiy, cilt III, Spb. , 1900) täs (Şorca) - yabani hayvan (maral, karaca, gehik) avlamak için ağaçlardan yapılan yığın, engel (s. 1097); "täs-taş" (Kırgızca, Sagayca, Koybalca, Teleütçe, Altayca) burgulamak, delmek (age. s. 1105). Muhtemelen bu çukur, normalinden ("ora") farklılığı fonksiyonuna göre taşıdığı adıdır, böyleki dönerek düşen hayvanın çukurun dibinde bitkin, halsiz kalmasıdır.

karmaşık aletler (örneğin, baltalar) gerektirmektedir.⁶⁶ Görünüşe göre Şorlar da komşuları Çelkanlar gibi geçmişte bir dönemde, “teş” adını verdikleri av çukurlarıyla yabancı hayvan avlamışlardır. Av çukurlarının kullanımdan çıkıp, yerini bariyerlere bıraktığı daha geç dönemlerde ise, “teş” adı, bariyerlere geçmiş, onlar için kullanılır olmuştur, zira bariyerlerin de fonksiyonu aynen, av çukurunun fonksiyonu gibi, yabancı hayvanı avlamak için bir tuzak idi.

Günümüze daha yakın zamanlarda Kuzey Altay kabilelerinde avcılar tarafından müştereken hazırlanmış büyük çitler-bariyerler yardımıyla büyük yabancı hayvanları kolektif olarak oldukça yaygın şekilde avlıyorlardı. Tubalarda bu bariyerler bir kaç km uzunluğunda olabiliyordu ve “çeden” adıyla biliniyordu. Kumandinlerde bu bariyerler yardımıyla karaca avlamışlardır. Bariyerler genellikle karacaların geçiş yolları boyunca çok geniş şekilde uzanırdı. Çitin bir kaç yerinde geçitler bırakılırdı, buralara da kendir iplerinden örülerek hazırlanmış “nag” veya “tuzak” (ağ-kafesler) yerleştirirlerdi. Bu şekilde yakalanan karacaları çitlerin yapımında yer alan avcılar, eşit olarak paylaşırlardı. Şorlarda, böyle bir ava katılmış olan avcı ile görüşme imkânına sahip oldum.⁶⁷ Onların tasvirine göre sonbaharda, genellikle mus, geyik, maral ve karacaların Şorya’dan Abakan’ın yukarılarına kışlamaya giderlerken, bu yöntemle avlanırlar. Yolları üzerinde bahsedilen hayvanların yüzerek sıklıkla da Mrassu nehrinin sığ yerlerinden yürüyerek geçmeleri gerekmektedir. Bundan dolayı da sonbahar avı, çitler yardımıyla adı geçen nehir vadisinde cereyan etmekte olup, nehrin sağ kıyısında olur, çünkü hayvanlar nehrin sol kıyısından geçerler. Daha eylül ayında Şor avcıları, Mrassu’da hayvanların geçebilecekleri sığ yerler –“kiçig” yerler aramaya başlarlar. Böyle bir geçidi veya sığ yeri bulan avcı, kendi köyüne geri döner ve baba tarafı akrabalarını bilgilendirir. Beklemeden 6-8 kişilik bir avcı grubu oluşturulur ve hemen tespit edilen geçit veya sığ yere intikal edip tahtalardan “şeden” (çit) kurarlar.⁶⁸ Böyle çiti kurduktan sonra avcı grubunun bir kısmı, bu sığ yeri tespit eden avcı dâhil, hayvanları gözetlemek için kalır, geri kalanlar ise, sadece kendileri için değil, tuzak yerinde karakolluk yapan arkadaşlarının işlerini de yapmak için köye geri dönerler. Sonbahar avı genellikle, ettikleri arpayı hasat etme vaktiyle çakışır (biçerler, başakları kuruturlar, döverler vs.). Avlanmak için kalanların bu tür hasat toplama işleri ise, avcı arkadaşları tarafından yerine getirilen bir zorunlu

⁶⁶ Böyle bir olay N. Y. Marr tarafından tespit edilmiştir. Bkz.: örneğin, onun eseri: Sredstva peredvjeniya, orudiya samozaşiti i proizvodstva vı do iştii. Leningrad, 1926.

İhtiyarlar (Ust-Pızla Kobıran köybirliği, Uş-Kaybuk ulusu) Kızılğaya boyundan Dmıtriy Saduçakov ve Zahar Adıyakov ve (Vorhovya Kobırzı) Kobıy söökünde Şulpayev.

⁶⁸ Bu çiti “Oçerkah po İstorii Şorii” (Moskova, Leningrad, 1936, s. 44) eserimizde tasvir etmiştik.

yardımdır. Bu şekilde avcı grubunu oluşturan avcılarının emekleri sadece avlanmada değil, aynı şekilde köydeki iktisadi çalışmalarda da kolektiflik özelliği kazanır. Aynı esnada ise yabancı hayvanlara karakolluk yapmak için kalanlar kendiışlerini yaparlar. Geyik veya karaca sürüsü nehri geçmek için avcılarının kurdukları çitlerin olduğu geçit/sığ yerine geldiklerinde, her iki tarafta bekleyen avcılar iki yönden ateş açarlar. Ürken ve korkan hayvanlar ileri doğru atılırlar, çitlerle karşılaşılır, bir geçit bulurlar ve avcılarının hazırladıkları ağlara yakalanırlar, bir kısmı ise ateş açma esnasında vurulmuşlardır. Bundan sonra av ganimeti köye bildirilir ve av çitini kuran katılımcılar av ganimeti için taygaya giderler. Avcılar elde ettikleri av ganimetiyle köye geri döndüklerinde “orta-polus” (eşit pay) esasına göre ganimeti bölüşürler. Paylaşımında hiç kimseye hatta uygun av yerini tespit eden, geçidin “iyesi” diye adlanana bile ayrıcalık tanınmaz, herkes aynı oranda pay alır. Bu avcının diğerleri önündeki önceliği avcı grubunu kendi isteğine göre belirlemesidir. Ancak o, burada mevcut olan hukuk normlarıyla sınırlanmıştır. O, avcı grubuna sadece “karındaş” (baba tarafı akrabalarını) çağırabilir, eğer avcı grubu bu prensip doğrultusunda oluşturulamazsa, o zaman anne boyu akrabalarından avcılarının avcı grubuna katılmasına müsaade edilir; anne tarafı akraba “tugan” terimiyle karşılanmaktadır. Burada baba tarafı etkisi görülmekte, yani baba tarafı akrabalara öncelik vardır. Mamafih Şorya’nın bazı yerlerinde, bundan 30-40 yıl öncesinde çiti tespit eden, kuran avcı, güya geri kalan arkadaşlarından daha fazla et almış.

Büyük yapılarla yapılan kolektif av, kolektif emek ve ilkel-toplumsal ilişkinin maddi ifadesidir. Yukarıda tasvir edilen türdeki yapılar ancak genel-kolektif emek şartlarında av bölgesi gibi, kendi zamanının en önemli av donanımı olan bahse konu yapıların kolektif toplumsal mülkiyet şartlarında ortaya çıkmış ve var olmaya devam etmiş olabilir.

Kuzey Altay kabilelerinde avda üretim ortaklığının kalıntısı olarak, Ekim Sosyalist devrimine kadar geniş ölçekte yaygın olmuş avcı grubu başlangıcı kabul edilebilir. Hatta bireysel olarak yapılabilen küçük kürk hayvanı avında avcılar 2-8 kişi arasında küçük bir avcı grubu oluşturarak taygaya giderler; taygada aynı kampta (çadır) kalırlar. Sıklıkla bu avcı grubunda avcılar ortak yerler, içerler ve kendi üyelerinin kişisel avı, ortak kabul ederler (bu bağlamda Çelkanlar istisnadır).⁶⁹ Kimin ne kadar yabancı hayvan öldürdüğüne bakılmaksızın bütün av ganimetini avcı grubu üyeleri arasında eşit paylaşırlar.

Çelkanlarda avcı artelinin üyeleri yiyeceklerini bireysel olarak yerler, yaptıkları avlar da her avcının kendi müstakil avı kabul edilir, paylaşım olmaz.

Mayma nehri havuzunda yaşayan Altaylılarda, her türlü yabani hayvan avı 3-4 kişiden oluşan küçük avcı gruplarınca yapılır. Böyle avcı grubuna “nökörlör” (yoldaşlar, arkadaşlar) adını alır. Avcı grubunun yiyecek erzakı ortaktır, elde edilen av ganimeti bütün katılımcılar arasında eşit pay edilir. Avcı grubunda yeniyetme çocuk ve kadınlar da varsa, bunlar doğrudan ava iştirak etmeyip, avcı kampında diğer işleri yerine getirirler; onlar ise av ganimetinden yarım pay “yarım uleş” alırlar. Özellikle, değerli hayvanları (samur, su samuru vd.) satarlar, gelen parayı sıradan kürk hayvanlarını (sincap, kolonok vd.) paylaştıkları esasa göre bölüşürler.

Tubalarda ava Avcı grubu olarak giderler. Onlarda da avcı grubu öncelikle, baba tarafı akrabalar oluşturur, boy esası gözetilir, çünkü av boyun özel mülkiyeti olarak taygalık alanında bulunmaktadır; boylar veya söökler baba tarafından sürer. Kendi boy taygasında yabani hayvanların olmadığı yıllarda, avcılar ana tarafı veya karısının söökünün taygasına giderler.

Benim görüşme imkânı bulduğum yaşlı Çelkanlar akrabalarının birkaç kişiden oluşan avcı gruplarla sadece büyük tırnaklı et hayvanları ve kürkleri çok değerli hayvanları (samur, su samuru vb.) avladıklarını hatırladığını anlatmıştır.⁷⁰ Avlanan büyük et hayvanları (maral, mus, geyik vd.), onu avcı grubundan kimin öldürdüğüne bakılmaksızın, bütün avcı grubunun ganimeti olur. Eti eşit paylaşırlar. Avcı grubunun avladığı, kürkleri çok değerli hayvanların kürklerini satarlar, elde edilen parayı bölüşürler. Çelkanlarda avcı grubu, Tubalarda olduğu gibi boy prensiplerine göre oluşturulmaktadır. Avcı grubu sıklıkla akrabalık bağı olanlarda değil, aynı köyde yaşayan avcılardan oluşturulur. Avcı grubunun başında genellikle yaşlı biri olur, buna “yan-kiji” veya “ulu-kiji” adı verilir. Av yerini tayin etmek onun sorumluluğundadır, hayvanın izlerini takip ederek bunu yapar; kamp kuruluşunu idare eder, av ganimetinin avcı grubu mensupları arasında pay edilmesi gibi. Çelkanlar, küçük kürk hayvanlarını kendileri bireysel olarak öldürürler ve bu avlar kişisel kabul edilir. Normal kürk hayvanı (sincap, kolonok, kokarca, kakım vb.) avına bazen, 2-3 kişilik gruplar olarak giderler, hepsi aynı çadırdadır. Ancak herkesin yiyecek erzakı ayrıdır, her biri kendi hesabına avlanır. Ortak paylaşım sadece büyük hayvan veya kürkü çok değerli bir hayvanı ağ (solba, ağ) çekerek, müstereken avlanmaları durumunda gerçekleşir.

Yaşlıların anlattıklarına göre Çelkanlarda, sıklıkla akrabalarından oluşan avcı grupları olarak eski zamanlarda ava giderlermiş. Avcı grubu 4, 6, 8 kişiden müteşekkil olurmuş. Av sırasında beslenme ortakmış. Avcı grubu üyeleri “şalaş” içinde, ateşin her iki yanına eşit sayıda yerleşirmiş. Her sıradaki avcılar ortak

⁷⁰ Gorno-Altay otonom bölgesi Turoak aymakı Kurmac-Baygol Baygol köy birliği ve Şokşı uluslarından yaşlılar: Uvanka, Kızıka, Aniy, Taksi, Payna ve diğerleri.

kazana sahipmiş. Avcı grubunda lider olarak genellikle ihtiyar veya deneyimli avcı bulunurmuş. Onun yeri ateşin solunda, başköşe, yani girişe en uzak nokta olurmuş. Kapının her iki yanına en genç avcılar yerleşirmiş. Onlar su taşırlar, odun toplarlar, yemek hazırlarlarmış. Yukarı Kumandinlerinde avcı çadırındaki yaşam düzeni, aynı Şorlarda olduğu gibidir.⁷¹ Avda edinilen bütün ganimet ortaktır, av tamamlanmasıyla, Avcı grubu üyeleri ganimeti eşit pay “teng-uleş” olarak bölüşürler. Avcılar yabancı hayvanı bulmak için sabahleyin çeşitli yönlerde dağılırlar. Akşam olunca çadırdaki toplanırlar. Yabancı hayvan avında bazı özellikler vardır. Eğer bir avcı çok değerli bir kürk hayvanı (samur) avlarsa, o artık daha küçük yabancı hayvanları (sincap, kolonok, vd.) öldürmez. Bu durumu genellikle dini motiflerle izah etmektedirler. Eğer samur avlama niyetine sahip olan bir avcı, kürkü daha az değerli olan yabancı hayvanları aynı zamanda avlarsa, o zaman, o avcının samur avlayamayacağına, başarısız olacağına inanırlar.

Şorlarda avcı grubu oluşturularak avlanırlar. Avcı grubu 2 – 6 kişiden oluşur. Avcı grubu oluşturan avcılarının yaşları farklılık gösterir. Avcı grubu doğrudan ava katılamayacak kadar yaşlılar, atış yapmayı yeni öğrenen yeni yetmeler de katılabilir. Ancak av ganimeti paylaşımında eşit pay alırlar. Erzakları ve silahlarını önceden hazırlamışlardır. Bazı avcı grubunda silahlar için kurşunları müştereken satın alarak kullanırlar, avdan sonra kalan teçhizatı eşit olarak üleşirler. Kondom nehri sisteminde yaşayan Şorlarda, yiyecek erzakını her avcı kendisi alır. Mrassu nehrinin yukarı akıntısı havuzunda yaşayan Şorlarda, kış avı döneminde çok kalabalık olmayan avcı grubu oluştururlar ve bütün ganimetleri müşterek kabul ederler, avcı grubu üyeleri arasında bütün ganimet eşit pay prensibine göre paylaşılır. Kobıy boyunda avcı grubu öncelikle ana tarafı akrabalarından kurulur. Kızıl-Gaya ve Kıy boylarında, avcı grubu “karındaşlar” (baba tarafı akrabalarından) oluştururlar. Kıy boyunda daha yakın geçmişte avcı grubunu baba tarafına mensup daha yakın akrabalarından aynı “tol’a” (döl), yani büyük aileye mensup kimselerden oluşturulmaktadır. Bazen avcı grubuna ana tarafı akrabalarından da katılan olabilir, ancak baba tarafı akrabalar, yaşlıların söylediklerine göre, bu duruma kızarlar ve genellikle bunun yapılması yasaklanır, bu yasağın nedeni olarak da, baba ve ana tarafı akrabaların farklı sööklere mensup olduklarını, dolayısıyla farklı sööklere kendilerine ait farklı av sahaları olmasını gösterir. Baba tarafı akrabalar: “Herkes kendi yerinde avlansın!” derler. Avcı grubunun oluşturulmasında baba tarafı akrabalara üstünlük verilmesi prensibine Kaltar boyunda ikna oldum. İ. D. Starinkeviç bunu Keçin ulusu Şorlarında da olduğunu belirtmiştir. O, söz konusu yerdeki Şorların avcı grubunu 6 – 8 kişiden oluşturduklarını, önceliği akrabalara

verdiklerini bildirmiştir. Böyle avcı grubuna öncelikle bir “paştar” - baş seçerler, bu kişi de ganimeti paylaşır. Bu durum ben diğer söök avcılarında da rastladım. Örneğin, Kızay ve Kızıl-Gaya sööklerinde yaşça büyük olan avcı grubunun başı olmuştur ve “ulugları” veya “ulug-kiji” diye adlanıyordu. “Paştar” avı idare eder ve ganimeti eşit olarak paylaşır, kendisi de diğerleriyle eşit pay alır.

Kobiy boyunda da avı, “ulug-kiji” denilen, halen avlanabilecek durumda olan yaşlı avcı yönetir. O, hangi yabancı hayvanın nerede ve nasıl avlanacağını gösterir, avcıların güçlerini düzenler; avcılar ona itirazsız uyarlar. Elde edilen av ganimetini eşit paylaşırlar, ancak genç avcılara bir miktar daha az pay verirler. Ancak genç avcı da çok iyi avlanmış, çok sayıda yabancı hayvan elde etmişse, o da diğer yaşlı avcılarla eşit pay alır. Mrassu nehrinin aşağı akıntısı bölgesi Şorlarında avcı grubunun aynı fonksiyonlara sahip olarak, “ulug-baji” yönetir, yönlendirir. Kıy boyunda av zamanında ortaya çıkan bütün meseleler avcı grubu başı “ulugları” adını taşıyan, genellikle yaşlı veya grubunun en tecrübeli ve yaşlı kişinin yönlendirmeleriyle çözülür. Avcıların av için av çadırında geceleyecekleri yerler belirlenmiştir, “odag” veya “agıs” (avcı çadırı) içinde kimse diğer avcının belirlenmiş yerini işgal etmez.

Kuzey Altaylılarda kolektif olarak ayı avı yapıldığını da belirtmek gerekir. Bu av XX. asrın ilk çeyreğinde kolektif karakter taşır; bu dönemin sonlarında ise Kuzey Altay’ın avcı kabileleri arasında kolhoz hareketi doğmuştur.

Tubalarda bereketli ve verimli av yerlerini (inler) tespit eden kişi, bunu baba tarafından yakın akrabalarına ve “taay”a (ana tarafından dayı) haber verir. Bundan sonrada baba tarafına mensup yakın akrabaları veya ana tarafına mensup dayıları dışında hiç kimse “açıklanmış av yerinden - inden” ayıyı çıkartmaya hakkının olmadığı kabul edilir. Dayıya ayı avına katılma, onu öldürme izni verilmesinde, kolektif av geleneğinde ana tarafı akrabaların katılımına öncelik verildiği daha erken dönemin izlerini görmek mümkün. Son durum Tubaların akrabalık bağına ana tarafından devam ettiğini kabul ettikleri boylar olarak yaşadıkları ilkel toplumsal yapı merhalesine, bu kalıntıları dayandırma imkânı vermektedir. Tespit edilen ayıyı, ininde müşterek olarak öldürürler, etini paylaşırlar, postunu satarlar, parasını bölüşürler. Var olan bu geleneğe göre son zamanlarda ayıyı tespit eden kişi kendi isteğine göre yabancı hayvanı öldürmesi için herhangi birine talimat verebiliyor. Ancak bu durum baba tarafı yakın akrabaların sayısını ve ana tarafından dayının da, öldürülen ayının etinden diğerleriyle eşit pay alma hakkını kısıtlamıyor.

Çelkanlarda ininde buldukları ayı hakkında kendi akrabalarına aynen böyle haber verirler. Ancak Çelkanlar bunu özellikle ana tarafı akrabalarına haber vermekle kendilerinin sorumlu sayarlar; “yelü ezi yok kuü kordim” - “ini gördüm,

sahibi var veya yok, bilemiyorum". Akrabalar da ayıyı kaldırmaya giderler. Hayvanı öldürürler, etini ava katılanlar eşit olarak paylaşır, derisini "körgön kijege" yani " bu ini gören/bulan kişiye" verirler. Bu konuda bana bilgi veren Çelkanlar, son zamanlarda ini tespit eden kişinin ayıyı avlamak için yakın akrabalarına değil de, iyi silaha sahip olan kimseye haber verdiklerini söylediler. Böyle bir durumda da etin paylaşımı, tarif edildiği şekliyle aynen yukarıdaki gibi olur. Kumandinler ve Şorlar da ayı avını bu şekilde yapıyorlar.

Kuzey Altay'ın bütün kabilelerinde kunduz ve samur avı da günümüze değin kolektif yöntemlerle yapılmıştır. 1881 yılında Altay'a ve Sayan ötesine seyahat gerçekleştiren Adryanov, Şorlarda kolektif samur avına dikkat çekmiştir. Şor G. F. Babuşkin'in söylediğine göre Şorlu avcılar Mrassu'nun aşağılarında müşterek su samuru ve ayı avlıyorlar, ava iştirak eden avcılar ise baba tarafı yakın akrabalarından oluşan gruplarmış. Su samuru avında avcılar nehre tahta çit kurarlar. Bu seti kuranlar da, ateş eden diğerleri gibi hepsi eşit pay alır.

Ortaya konulan mukayeseli materyaller, Kuzey Altay kabilelerinde avcılık üretim kolunda ortak emeğin yakın geçmişte var olduğunu teyit etmektedir. Burada müşterek av için oluşturulan avcı grubunda yakın akrabalara öncelik tanıyan prensiplerin varlığını da tespit etmek gerekir. Bazı yerler için, örneğin, Mrassu nehrinin yukarı akıntısında yaşayan Şorlar ve Tubalarda avcılık üretiminde, baba tarafı akrabalarından oluşan boy çerçevesi içinde kolektif özellik taşımaktadır. Şorlarda yer yer (Kıy boyu) kolektif av, daha dar çerçeveler içinde yeteri kadar büyük ve "töl" (geniş patriarkal aileler) çerçevesi içinde gerçekleşir. Şorlarda Kobıy söökünde ve Çelkalarda kolektif ayı avında, geçmişte hem de anaerkil boy çerçevesi içinde avcılarının müşterek emeklerini gösteren izler, kalıntılar muhafaza olmuştur. Bu duruma Tubalarda var olan, ayı avı için ana tarafı akrabalarından dayının da çağrılması geleneği delil olmaktadır. Bunun yanında devrime kadar olan son dönemlerde avcı grubu oluşturma prensibinin tek olmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Örneğin, Kondom nehrinin orta akıntısının sağ kolları boyunda yaşayan Çeley boyu Şorları, avcı grubu oluştururken esas olarak avcılarının bireysel yeteneklerini dikkate alırlar. Taygayı iyi tanıma, cesaret, uzun yıllar avcılık tecrübesi sahibine olmak, güç ve yorulmazlık gibi vasıflara sahip olmak göz önünde bulundurulur. Aynı şeyler tarafımdan Çelkanlar, Kumandinler ve Mayına nehri havuzu Altaylıları için de tespit edilmiştir.

Kuzey Altaylılarda eskiden var olan, avda müşterekliği yansıtan izlerin kalıntılarına işaret olarak, bazı avcı inanışlarına göndermede bulunmak tamamlayıcı olabilir. Örneğin, Şorlarda, Tubalarda, Çelkanlarda ve Kumandinlerde inanış ve alametler, kolektif av sırasında avcılar arasında tartışma ve söğüşmelerin

olmasına izin vermemektedir, çünkü bütün bunlar avın yapıldığı “dağın” veya “tayganın iyesini” kızdırabilir ve neticesinde de avcıların “avda başarısızlığına neden” olabilir. Kolektif üretimde üretimi gerçekleştirenler arasında yaşanacak olan tartışmalar ve söğüşmeler, avcılarla birlikte elbette üretim çıkarlarının genel etiğinde de müsaade edilmez. Zaman içinde başlangıçta etik norm olan bu prensip, dini inanışlarda da yansımaları bulmuştur.

Günümüzde de Altaylı avcılarının faaliyetleri kolektif özellik taşır, ancak ilkel ortaklık şeklinden keskin farklılıklar gösterir. Avcılar köy iktisadi avcı gruplarında Stalin tüzüğü temelinde kolhozları oluştururlar. Kolhozcuların temel parçası, taygada av sahasını tespit eden avcı ekibini oluşturur. Bu durum avcılara avlanacakları kendi av bölgelerini çok iyi öğrenme imkânı vermektedir, sadece topografik manada değil, hayvan türleri, onların bulundukları yerleri, av sezonları vb. gibi alanları da. Avcı ekibi uzman avcılardan değerlendirmeler alır. Av esnasında iyi şartlara sahip barınaklarda yaşarlar. Avcı çadırları soğuğa dayanıklı olarak yapılmışlardır, ekmek pişirme imkânı, gazete, dergi, kitap ve hatta radyo alıcısı bile mevcuttur.

3. Toplumsal Boy Mülkiyeti İzleri.

Kuzey Altay'ın avcı kabilelerinde daha 2-3 asır öncesinde av alanları, ortak boy mülkiyeti özelliği taşırdı. Bu bölgeler, toplumsal ve kolektif üretim ve benimseme için yegâne temeli oluşturuyordu. Kuzey Altayın muhtelif bölgelerine yaptığım etnografik seyahatlerim esnasında derleme imkânı bulduğum, av bölgelerinin boy mülkiyetliği hakkındaki inanışların izleri, bu duruma parlak deliller vazifesi görebilir. Kuzey ve Kuzey-Doğu Altay'ın boy karakteri taşıyan av bölgeleri hakkındaki hatıralar halen öylesine canlıdır ki, birçok söök için yaşlılar fazla çaba sarf etmeden, bana, av bölgelerini gösterebildiler.

Kuzey Altaylılar esas olarak, Rus devletinin bünyesine XVII. asır sürecinde katılmışlardır. Onların yaşadıkları bölgeler, Rus Çarı'nın özel mülkiyeti olduğunu açıkladığı 1747 yılında sınırlar içine girmiştir. Bu döneme kadar, Çarlık voyvoda kançılıyaları, yerel prenslere (Paştıklara ve Zaysanlara) kendi hesabına tezkereleri vermişlerdi. 1782 yılında bu tezkereler ve emirler çeşitli yollarla Paştıklar ve Zaysanlardan alındı. Ancak 1910 - 1912 yıllarına Altay'ın “topraktan yararlanma işlerini düzenleme” diye adlanan uygulamanın getirilişine kadar Altaylı göçebelerin mukim oldukları (işgal ettikleri) toprak ve ormanlar, Speransk yasasına göre oluşan düşünceye göre boyun yaşlılarının (Paştıklar ve Zaysanlar) hükmünde bulunduğu kabul ediliyordu. “Yabancılar hakkında tüzük”, makale 27'de (1822 yılında yayımlandı) denir ki: “O toprak mülkiyetlerinin detaylı taksimatının belirlenmesi, kura veya onların diğer normal bir yöntemine göre göçerlerin kendilerine

bağlıdır". Bahse konu tüzükten başka, Çar'ın Altay ormanı mülkiyeti, başka diğer kanunlarla da güçlendirilmiştir.⁷²

Çarlık yasasına göre, hukuki bakımdan her Altaylı, Altay'ın geniş bütün sınırları içinde avlanabilirdi. Bu hak sadece Altaylılara tevdi edildi. Rus nüfusu, Altay ormanlarında avlanmak ve dağservisi (çam) fıstığı toplamak için paralı bilet almak zorundaydı. Bu biletleri Rus nüfusa, Zaysanlar verirlerdi; Zaysanlar bu biletler karşılığında toplanan paraları kendi "Duçın'lerinin" (Güney bölgelerinin idari birlikleri) veya volostların toplumsal gereksinimleri için kullanırlardı. Bu düşüncelerden Altay fıstık alanları, fiili olarak Zaysanların kurumları olan Duçınler ve volostlar arasında paylaşılmış idi.

Çarlık kanununun Altay av sahalarının boy ve kabile taksimini göz önünde bulundurmamış olmasın rağmen, böyle bir taksimat zaten normal hukuk normlarında mevcut idi. Şorlar, Çelkanlar, Kumandinler, Tubalar ve Katuna havuzu Altaylıları, Büyük Sosyalist Ekim Devrimi'ne kadar bu alanda sık sık karşılıklı çatışmaya girdiler.

Altay'ın taygalık kesiminde yaşlı insanların hatıralarında tayganın, söökler arasında paylaşılmış olduğu zamanlara ait anılar muhafaza olmuştur. Avcının yabancı bir boy sınırlarına tecavüz etmesi, boy mülkiyeti hakkının ihlali olarak görülürdü.

Çeyleyler (Şorya'da bir boy) böyle sınır ihlali yapanın dövüldüğünü, elindeki ganimetin alındığını ve kendi sınırlarının dışına kovulduğunu anlatıyorlar.

Çelkanlar, küçük Abakan'ın yukarılarındaki kendi boylarına ait av sınırlarından Kıy ve Kobıy söölerinden Şorları kovmuşlardır. Kendi av bölgeleri sınırları içerisinde Şor avcı çadırını bulduktan sonra Çelkanlar, ilkönce kendi bölgelerini terk etmelerini istemişler, daha sonra bunun faydası olmayınca Şorları zorla kovmuşlar ve ellerindeki ganimet kürkleri de almışlar. Ancak Rus avcılarını av bölgelerinden, eğer önceleri Zaysanlardan, daha sonraları ise Çarlık memurlarınca verilen biletleri varsa, kovmamışlardır.

Tubalarda boyun av sahalarının kullanımıyla bağlantılı oluşan sorunlar, Zaysan mahkemesinde görülürdü. "Kırsal yerleşim yerinde, Altaylıların anlattıklarına göre, bundan 15 yıl önce (1932 yılında derlenmiştir) cereyan den davayı hatırlatıyorlar. Şelganlardan 10 kişilik bir avcı grubu, Lebed nehrinden samur ve sincap avlamak için Bili nehrine (Çili nehri anlaşılan) gelmiş. Tittas boyu avcıları,

1, 2 ve 3. Makalelerle "Uçrejdeniya ob uprablenii Kolıvano-Voskresenskih zavodov", 16 Nisan 1828 tarihinde güçlendirilen "Lesnım ustavom" (1893 yılında yayımlandı), blm. 4: "O gosudarstvennih lesah, pripisannih kı gornoom promıslam i zavodam Altayskim i Nerçenskım".

onların ellerinden hayvan kürklerini zorla almışlar. Bu davaya bakılması için “yabancılar” volostu (Kuznet bölgesi) Zaysan’ının sekreterine başvurmuşlar. Davanın neticesinde Şelganlarca alınan kürkler geri verilmiş, ancak onlara da Tittas boyu av alanlarında avlanmak yasaklanmış (N. G. Markelova tarafından derlenmiştir). Muhtemelen bu dava hakkında, fakat biraz farklı anlatıya (belki, dava benzer başka bir durumda geçmiştir) Çelüşe köyünde (Telets gölü kıyısında, Kırşa’a yakın) bahsetmektedirler; Şelgan avcılarının Tölösler ve Çağatların av bölgelerinde avlandıkları söz konusu edilmektedir. Davaya Çiysk Zaysanı bakmış, dava sonucu yukarıda verilen kararlar aynı olmuş; anlatılanlar bu olayın 18 yıl öncesinde geçtiğini ifade ediyorlar. Bu gibi hallerde, dava, av bölgesinde çıkan meseleler sadece yabancı boy temsilcileriyle değil, yabancı bölgenin (Kuznet) yabancı kabile (Şelganlar) temsilcileriyle de olabilmektedir. Yukarıda söylenenler, av bölgelerinin boylara aitliğini açıkça göstermeye kâfidir.⁷³

İ. D. Starinkeviç tarafından Şorlarda derlenmiş bilgilere göre, av sınırları içinde yakalanan yabancı avcılar, boy mahkemesince mahkeme edilmektedirler. Söökteki yaşlı kişi hâkim oluyor. Şorlar, kendi av sınırları içinde yakalanmış olan avcıyı dövmüyorlar, elinden ganimetini almıyorlar, bunu da “tayganın iyesini hiddetlendirmekten korktukları” için yapmıyorlar, bu da ilgi çekici bir tavır; o kişiyi resmi olarak mahkeme ediyorlar. Tubalar 1927 yılında, bana, avlanmak için kışın Telets gölünün kuzey-doğu kıyılarına kadar giden Kumandinlerden yakındılar. Şorlarda (Kalar boyu) aynı yıl iki büyük sülale arasında peyda olan büyük bir sürtüşmeye tanık oldum; meselenin nedeni de Mustag’ın yukarı grubuna giren av sahalarına tecavüz iddiasıydı. Kabile ve boylar arsında av bölgelerinin ayrıldığından XVIII. asır seyyahlarının raporlar da bahsetmektedir. Pallas, Şorya’da mukim Kobıy boyu hakkında şöyle yazmaktadır:

Onların dağ evlerinin aşağılarında yapılan samur avcılığı fazla karlı bir iş değil, onlar yasak ödemek için Yenisey tarafına ormana, Krasnoyarsk volostuna gidiyorlar. Ancak Koyballar, bu yerleri kendilerine mal ediyorlar ve onlara izin vermiyorlar, kâh yakalıyorlar, kâh da ellerinden av ganimetlerini aldıktan sonra dövüyorlar ve evlerine postalıyorlar.⁷⁴

Kuznets taygasından bundan 100–150 yıl önce Abakan avcılarının kendi taygalarına, Kuznetsler ise kendi sahalarına girmelerine ve avlanmalarına mücadele etmedikleri için göçüp Taştıp’a ve onun kollarına gelmiş olanların yaşlılarının

Bunlar, Şakşalıg boyundan olan ve kendilerini Tölös boyu ile kardeş söök (karındaş) kabul eden Çelkanlar olması mümkün ve onlardan kız almazlar (alışpas). Eğer böylese, o halde Zaysan mahkemesinin kürklerin Çelkanlara verilmesi kararı bu durumda dikte edilmiş bir karardır. S. A. Tokarev. Dokapitalistiçeskiye perjitki vı Oyratii, s. 36.

P. Pallas. Puteşestviye . . . , blm. III, s. 515.

anlattıklarına göre, bu durumu bizzat kendileri tecrübe etmişlerdir. Ve günümüze kadar da daha ziyadesiyle Kıy boyundan Şorlar, avlanmak için, Pallas'ın seyahati sırasında kovulmuş oldukları Abakan taygasına gitmeye çabalarlardı.⁷⁵ Diğer bir seyyah olan Georgi de Şorlar hakkında "her grup kendi mülkiyet sınırları içerisinde yaşar" diye bildirmektedir.⁷⁶

Geçen yüzyılın 80'li yıllarında Kuzey Altay'a seyahat etmiş olan Adriyanov:

Her yabancının fıstık toplamak ve yabani hayvan avı yapma hakkı, keskin sınırlarla tespit edilmiş bölge de vardır: "Kara Tatarların" meskûn oldukları bütün yerler ayrı taygalara taksim edilmiş. . . . her bir bölgeye şu veya bu söök sahiplik etmektedir. Örneğin, Tayaşa boyu (Okzasu nehri boyunca Çegoral sakinleri) yabani hayvanları bol ve verimli olan büyük bir taygaya sahip değıllermiş, bundan dolayı da Lebedin Şelkanlarına ait yabancı taygaya avlanmaya gitmeleri gerekirmiş; yabancı taygadan avlanma hakkı için de her bir avcı için yıllık 50 Kopeyk'ten 1 Rubleye kadar para öderlermiş. Eğer yabancı taygada izinsiz avlanırken yakalanırsa, onun, avdan atıyorlar ve ondan başka suçlu olan kişiyi de toplumsal mahkemede yargılıyorlar.

diye yazmıştır.⁷⁷ Bu bilgide boy mülkiyeti hakkındaki tasavvurların kalıntılarının varlığı doğru şekilde vurgulanmış, şu veya bu taygada "boy yönetiminin" önemi artırılmıştır. Bu avcı taygasında yöneticiliği, oralara avlanma bileti veren Paştık, Zaysan veya Demiçi yapmıştır; biletlerden elde edilen paranın bir kısmını da kendilerine tahsis ederlermiş. Boya mensup kimselerin hafızalarında av bölgeleri eskiden boyun müşterek sınırları olarak görülürdü, ancak onu idare etme hakkını Paştıklar, Zaysanlar ve yardımcılarının cebren ele geçirdiklerini resmi kaynaklardan başka, çok sayıdaki yaşlı kimseler de teyit etmektedirler. Bu cebren ele geçirmenin 1822 yılı kanununun yürürlüğe girmesinden önce olduğu muhtemeldir. Oldukça erken dönem, boy av bölgelerinin bütünüyle boya değil, Paştık veya Zaysan'ın kişisel idaresinde olduğu sonucunun çıkarıldığı rivayetlere sahibiz.

Örneğin, XVIII. asrın ikinci yarısına ait olan, Yalan söökünün göç ederek yerleşmesi hakkındaki rivayet bu duruma işaret etmektedir. Yalan söökü (Tubalar) Togul yerleşim yerinde (Altay bölgesinin Togul alt bölgesi) yaşadıkları zaman, onlar kendilerine ait boy av bölgesi ve boy dağı-taygasına "Pus-tayka-Bufuuz" sahipmiş. Bu söök Kondom volostuna göç edince, bu volostun Sazu isimli Zaysan'ı, onları kendi sööküne almış, onlara av için Lajı nehrini vermiş ve kutsal dağa, asıl

N. P. Dırenkova i L. P. Potapov. Abıl i Ozup – hozyaystvenniye orudiya u Şortsev. Jurn. "Kultura i pismennost Vostoka", kt. III, 1928, s. 105-106.

İ. Georgi. Opisanıye narodov, II, s. 141.

A. V. Adriyanov. Puteşestviye iz Altay iz za Sayanı, s. 316; yine onun eseri: Kuznetskiy kray. Jivopisaniya Rossiya, cilt XI, s. 292.

olarak da Laja (Lajı) nehrinin yukarısında bulunan Komdoşların boy dağı “Ujube-Albagan” dağına kurban sunmaları emrini vermiş. Zaysan Sazu (Tubaların, Rusya tarafından zaptedilmesinden sonraki eski üçüncü Zaysan) Yalan sööküne, av için Puuçak’a yakın Kuze’nin iki deresini de tahsis etmiş. Tubalarda XVIII. asır sonunda (veya XIX. asrın hemen başlarında) av bölgelerini Zaysan idare eder olmuştur. Geçen yüzyılın 90’lı yıllarında Katanov tarafından derlenen Şor Tols boyu hakkındaki rivayette, bu boya mensup Kök-Tös, Manıs ve Aniyn adındaki 3 erkek kardeş, Sayanların saldırılarından korkarak Beltirlerin reisi Eptis’e başvurmuşlar. “Eptis’e gelerek, ona kendilerine toprak verilmesi talebini sunmuşlar. Eptis de onları Monak’ın yukarılarına yerleştirmiş.”⁷⁸ Şorlarda avcılığı araştıran A. Yanukeviç de, av sahalarının “ayrı aileler ve uluslar arasında” olan bölünmesinin altını çizmektedir. Bu konuda yazar, şunları yazmıştır:

Defelerin, babaların gittikleri yere, yeni kuşaklarda bu bölgelerini kendileri için pekiştirerek devamlı olarak oralara gitmişlerdir. Eğer bu bölgelere “yabancı” biri girerse, o zaman avcıcı kovarlar, elinden av ganimeti kürkleri alırlar ve kendi ulusuna, yaşlılar heyetine gönderirlermiş.⁷⁹

Av bölgesi boy mülkiyetine ait, tarafımızdan derlenen materyalin incelenmesine geçelim.

Şu veya bu boya ait av bölgesi, tayga nehir vadisi boyunca uzanır. Her söök, avlanmak için kendi boy mülkiyeti kabul edilen bir veya bir kaç tane ırak vadiye sahiptir. Yabani hayvan bakımından verimli olan yakın taygadaki nehir, örneğin, Tubalarda “Büyük Çerni’nde”⁸⁰ bir vadi, iki veya daha fazla sööke ait olabilir ve her söök bu vadiye belirlenmiş sınırlarda avlanırlar.

Tubalarda av sahalarının taksimatı hakkında, tarafımdan, yaşlı avcılarla yapılan mülakat yoluyla şu bilgileri derlenmiştir: Komdoş sööğü, Uymen nehri (Biy’in sol kolu) vadisinde avlanır. Bundan başka bu söök Kara-Koşka nehri boyunda (Biy’in sağ akıntısı) belirlenmiş alanlarda avlanma hakkına sahiptir. Burada Togus sööğü de avlanırdı. Yarık sööğü, Uymen nehrine karışan dereler ve küçük ırmaklar boyunca avlanırlar, burada onun kendi boy av bölgesi “Yarık taştu” vardır. Yüz sööğü, Kara-Kokşe nehri boyunda yer alan kendi bölgesinde avlanır. Kuzen sööğü, Biy nehrinin yukarılarında, sağ kıyılarında ve Telets gölü bölgesinde avlanır; onun boy av bölgeleri: Aktıgan, Solog, Yaşpu, Çorboktur. Çaptı sööğü, Çaptıgan dağları (Çoyşk aymakı) eteklerinde avlanır. Tongul veya Yalan sööğü, Uymen Laji-taykanın

⁷⁸ Obraztsı narodnoy literaturı Türkskih plemen, cilt IX (çeviri), s. 311. Eptis adı, Beltirlerin “esaula” olarak XVIII. yüzyıl ikinci yarısı Rus belgelerinde rastlanmaktadır. Sb. istoriko-statist. Sved. O Sibiri, cilt II, sayı 1, s. 15-16.

A. Yanuşeviç. Obsledovanie ohotniçevo promisla gornoy Şorii, s. 93.

Telets gölü havzasında buluna Çern kastedilmektedir.

sol akıntısı ve iki Kuze nehri (Yan-Kuze ve Kölu-Kuze) boyunca avlanırlar. Çagat boyu avlanmak için av bölgesinin bulunduğu ve oradan yabancıları kovdukları Abakan nehrinin yukarılarındaki nehirlerden birine giderler. Telets Gölüne dökülen B. Çili nehri Tittas boyunun av bölgesini oluşturur. Çulçi nehri vadisi ise Teleslerin müşterek av sahalarını oluşturur.⁸¹

Kendi av bölgelerinde yabancı hayvanların olmadığı, az olduğu yıllarda Tubalar genellikle ana boyu veya hanımlarının boyu akrabalarına ve boydaşlarına başvururlar, kendi av bölgelerinde avlanma izni vermelerini söylerler, aksi halde hiç bir şekilde yasaklarını ödeyemeyeceklerini söylerlerdi. Genellikle böyle durumlarda izin verilir, Tubalarda anaları ve karıları boyu akrabalarından müteşekkil avcı grubuna girerler veya anne veya karılarının akrabalarından katılım kabul ederek yeni avcı grubu oluştururlar.

Tokarev tarafından yayımlanan materyalle, Tubalar hakkındaki bilgileri ikmal etmek mümkün:

Evvelden bundan 50 yıl öncesinde boylar ava giderdi: Çagat - Çagatla, Tiber - Tiberle. Bu Artıbaş'ta ve diğer yerlerde de (Çerni'de) aynen böyleydi. Avda husumet olur, birbirinden kürklerini zorla alırlar. Örneğin, 5 tane Çagat, taygada 2 Mundus ile karşılaşır, o zaman onların ellerinden kürklerini alırlar, ya da tersi olur. Boylar kendilerine av bölgesi edinirler / tespit ederler ve oralara diğerlerinin girmelerine izin vermezler. Örneğin, Abakanda Çagatların av sahaları vardı ve oraya sadece kendilerinden olanların girmelerine müsaade ederlerdi" (1932 yılında Telets gölü kıyısında, Turoçak aymakı Yaylu yerleşim yerinde derlenmiştir).⁸²

Eğer, tarafımdan Çelkanlarda Çelkanığ söökünde derlenmiş olan saha çalışması materyallere bakarsak, onların boy av sahalarının Baygol'un sol akıntısı Sayta nehrinin yukarı bölgelerinde bulunduğu tespit edilmektedir (Baygol - Biy nehrine sağ taraftan karışan, Lebed nehrinin sol akıntısı). Bu boy taygası onlarda "Uye" ve "Keçimir" adları altında bilinmektedir. Bundan başka Çalkanığ söökü av bölgesi olarak Baygol'un yukarı bölgelerini, Uç-Süyüri dağlarında, özellikle şu bölgeleri kabul ederler: Turu, Pödi, Kara-Töbe, İspırna, Akançay, Tilaştar, Bulan-buri, Askaçak, Kool. İkinci Çelkan boyu Şakşılığ, umumi av sahası olarak Abakan'ın yukarı bölgelerinde Kair nehri boyu ve Kepe nehri boyu taygalarını kabul ederler. Buralarda daha çok samur avı yapılır. Ancak bu bölgeye Tuvınler sıklıkla samur avlamaya gelirler. Bundan dolayı da Şakşılığ söökünden Çelkanlar bu taygaya avlanmaya giderken, Tuvınlerle karşılaşma ve çatışma ihtimalini göz önünde tutularak büyük Avcı gruplar oluştururlar. Bu söökün genel olarak boy taygası av için küçüktür, bundan dolayı Şakşılığ söökü avcıları sıklıkla yabancı av

Kıyaslayınız: S. A. Tokarev. Dokapitalististiçeskiye perejitki vı Oyratii, s. 36. age.

bölgelerinde gezmeleri gerekir, örneğin, Telets gölüne yakın Porot ve Miner taygalarına giderler. Bu konuda Çelkanıg söökü, Şakşılgılar hakkında atasözleri söylemişlerdir: “Yer yok teeken” “Toprakları olmadan, kutup porsuğu gibi (dolaşırlar)”; “Turgun yok akkiik” – “Yeri olmadan, ak geyik gibi (dolaşırlar)”.

Yukarı Kumandinlerinin müşterek av sahalarının sınırı Biy ve Kondom nehirleri (Közone sıradağları) su bölümü hattıyla Şorların av sahalarıyla sınırdaştır. Biy nehrinin sağ akıntıları (Lebed nehrinin yukarısı) olan nehri yukarı bölgeleri Kumandinlerin av bölgelerini oluşturur.

Yukarı Kumandinler, eskiden Uyben (veya Ulben) ve Upşı (Biy nehrinin sağ akıntıları) nehirlerinin yukarı bölgelerinde avlanırlardı. Daha sonraları Kızılgan dağında (şimdi vu dağı Rusça olarak “Sinuha” diye adlandırıyorlar, Biy nehrinin sol kıyısında Ozero-Kureyeva köyü karşısında bulunuyor), Sevice dağında (Tebeze, Rusça- “Kebeze” nehrinin yukarı bölgelerindedir) avlanmışlardır; bu dağlar şimdiki Staro-Bardins Bölgesi sınırları içinde bulunmaktadır. Burada sayılan yerleri, Kumandinler kendilerine ait kabul ederler. Daha geç dönemde bölge Ruslar tarafından zorla ele geçirildiğinde, buralarda yabancı hayvan kalmamış, yukarı Kumandinleri de avlanmak için Telets gölü (Koldor, Samış, Pıja vd.) civarına gitmişler; bu bölgeyi kendi boy av bölgeleri sayan Tubalarla sık sık anlaşmazlığa düşerler. Benzer durum Şorların kendilerinin tayganın sahibi saydıkları Kondom nehrinin sol akıntılarının olduğu bölgelerde de görülmektedir.⁸³

Kuzey Altaylılarda boy dağlarına saygı gösterme kültüründe boya ait tayga mülkiyeti özelliği yansımaları bulunmaktadır.⁸⁴

Ben, Şorlarda genel av bölgesi mülkiyeti yanında geçmişte dağ servisi fıstığı toplama mülkiyeti olduğunu tespit etmeye muvaffak oldum; o bölgelerden de fıstık toplanmış. Toplama işi Şorların yaşamında büyük rol oynamıştır. Fıstık toplanan bölge de boy mülkiyeti özelliği taşır. Her söök fıstık toplayacağı, kendilerine ait belirli bölgeye sahiptir. Bu bölge “pagla” adını taşır ve “tırmanma yeri” (Pak – tırmanmak, sürünmek) anlamına gelir, zira dağ servisi fıstığı toplama işi, fıstık kozalaklarını toplamak için dağ servilerine tırmanmakla bağlantılıdır. Yabancı pagla’da fıstık çırpma ve toplamak da yine boy mülkiyetinin ihlali olarak kabul edilir. Boya ait fıstık alanları böylece yabancılardan korunur, aynen av bölgeleri gibi. Bununla bağlantılı olarak da şu veya bu fıstık alanlarının boya ait olduğuna dair bazı tedbirler alınır. Kızılgaya söökü, Sayım ve Porlug nehirlerinin

⁸³ Şorlara ait boyların av bölgelerinin bölümlenmesi hakkındaki materyal tarafımızdan “Očerki po istorii Şorii” adlı çalışmamızda yayımlanmıştır, s. 133-135.

Bkz. Potapov: Kultgor na Altaye. Sov. Etnogr. , 1946, No. 2.

yukarılarında Kara-Tag dağında fıstık alanlarına sahiptir. Kobırzu nehrinin yukarılarında bulunan fıstıklıklar Kobıy söökünün mülkiyeti sayılır.

Ortaya konulan bilgiler, Kuzey Altay kabilelerinin daha yakın zamana kadar, 1912 yılında Çarlık toprak reformuyla nihai olarak yıkılan av bölgelerinin genel boy mülkiyeti şeklini bildiklerini teyit etmeye imkân vermektedir. Fakat bu ana kadar boy mülkiyeti olan av bölgeleri, Çarlığın kolonici politikalarının etkisi altında çok çabuk dağılabılme ve bozulabilme halinde bulunuyordu. Çarlık yönetimi tarafından uygulanan ezici vergi rejimi, avcılar daha fazla kürk hayvanı avı yapmaya zorluyordu. Yıldan yıla yabani hayvan avı daha güçleşti; birincisi, yabani hayvanların sayılarının hızla azalmasının etkisi, ikincisi, taygalık bölgelerin azalması ve ağalık koloniciliğinin artmasıdır ki, bu toprak ağalığı - koloniciliği Kuzey Altay'ın derinlerine kadar, taygalık yerlerde uzaklara, nehir yataklarının yukarı kesimlerine, yani eskiden yabani hayvan avı yapılan sınırlara kadar uzanmıştır. Bunun sonucunda, avcılar, kürk hayvanlarının varlığı için gerekli olan uzun süreli ve zorlu arayışlarda, çok sık şekilde katı sınırlarla tespit edilmiş olan boya ait av bölgelerine tecavüz etmek durumunda kalıyorlardı. Zaysan ve Paştıklar da kişisel kârları için bu kuralları ihlal ediyorlardı. Boy mülkiyeti olan av bölgelerinin bölünmesi sürecinde, mümkün olan bütün kurala uygunluk gözetilmiştir. Benim sahip olduğum materyaller, bazı yerlerin (örneğin, Güney Şorya), aynı boya ait başka sülalelerin, büyük ailelerin av sahalarıyla değiştiğini söylemeye imkân vermektedir. Kuzurgaşlar ve Şaltrekler olarak "töl"(iki aile) oluşan Şorların Kıy boyunun av bölgeleri bu iki "töl" arasında bölünmüş, hatta her iki "töl"ün insanları birbirlerini "karındaş" kabul ederler ve aralarında evlilik yasaktır. Şaltrekler, Tardış nehrinde avlanmışlar, Kuzurgaşlar ise Itıl ve Kızasu nehirlerinde avlanmışlardır. Şaltrekler, kendi av sahalarına Kuzurgaşların girmelerine izin vermemişler, Kuzurgaşlar da Şaltrekleri kendi av sahalarına sokmamışlardır. Çettiber söökünde de aynı şey gözlemlenmiştir. Telgerekler tölü, Nazas nehri boyunda (Tom nehrine dökülen Usı nehrinin kolu) avlanmışlar ve bu sahaları kendi av sahaları kabul ederek, oraya Çettiber söökünden bile hiç kimsenin girişine müsaade vermemişlerdir.

Diğer yerlerde, örneğin, Kuzey Şorya'da yukarı Kumandinleri ve Tubalarda boy mülkiyeti av sahalarının sınırı gruplara göre değişmiştir. Bir bölgenin sakinleri, şu veya bu boya tabi olmaksızın bütün bölge sınırları içinde avlanmışlardır. Bu bölgesel mülkiyet şekli oldukça yaygın idi ve esas olarak 1912 yılında yapılan Çarlık toprak reformu, onu yok etti. Bununla birlikte Tubalarda, köy yakınlarında av bölgelerini kişisel miras şeklinde kullanımı da gözlemlenmiştir; örneğin, Kara-Kokşe nehri boyunda, şimdiki Çulok deresi, eskiden buralarda ev yapımı tahta tuzaklarla avlanmış olan Yüs söökünden Tuba Çulo'ya aittir. Bu dere günümüze kadar eski

sahibinin adıyla “Çulok” diye adlanmaktadır. Birinci Kanaspay deresi Yalan söökünden Çiltebek Tubasına aittir. Şimdi “Çiltek- Kanaspay” adını taşımaktadır. İkinci Kanaspay deresi Yüs boyuna mensup avcı Kolonka’ya aittir ve bugüne değin “Kolonok Kanaspay” adını taşımaktadır. Puuçak nehri yukarılarında “Tondubaç” adını taşıyan dağ vardır; Sığınçı-Yarık boyundan ilk sahibinin adıyla bilinir. Uymen nehrinde daha ziyade Komdoş boyu Tubaları yaşamıştır. Burada dere yakınındaki köyler de ayrı ailelere aittir. Boylar dağınık, karışmış olarak yaşamışlar, bundan dolayı yakında bulunan bir av bölgesi, onların boyuna bağlı olmadan uzaktaki bir ailenin miras yoluyla kullanımında bulunmaktadır.

1912 yılı toprak kullanım reformu, Altay’da av bölgelerinin umumi kullanımı hakkını nihai olarak yok etmiştir. Kendi taygasında avlanma hakkı elde etmek için avcı, av bileti için ödeme yapmak zorundaydı. Ancak şimdi ise Kuzey Altay’ın özgür halkları Sovyet Sosyalist yapı şartlarında kolhozlar oluşturmuşlar ve değerli av sahalarını ücretsiz olarak ebedi kullanım hakkını elde etmişlerdir. Bu av bölgelerinin ayrımı, bölünmesi şimdi rast gele prensiplere göre değil (şu veya bu boyun kolhozcularına veya boyun av bölgeleri hakkındaki hatıraları gibi prensipler), bilimsel temeller üzerinde av bölgelerinin işletilmesi, o bölgenin kolhozcular tarafından daha verimli şekilde kullanılması esasına göre yapılmaktadır.

4. Müşterek Av Ganimeti Kalıntıları

Elde edilen av ganimetinin müşterek mülkiyet özelliği taşıdığını gösteren kalıntılar, Kuzey Altay kabilelerinde fevkalade iyi muhafaza olmuştur. Bu probleme evvelki açıklamada da temas etmem gerekti. Çalışmanın bu bölümünde ise materyali özel olarak irdeleyeceğim.

Örneğin, av ganimetinin bütün avcı gruplarına ait kabul edilen Tubalarda, avcı grubuna katılan bütün avcılar, av ganimetini “tang uleş” (eşit, denk pay) olarak av bitiminde paylaşırlar. Av ganimetinin paylaşımında denk pay prensibi ancak, ölen maral, geyik veya karaca etinin paylaşımında bozulabilir. Böyle bir durumda av ganimetinin bölüşülmesi aynı gün yapılır ve yabancı hayvanı vuran avcı, eşit payın üzerine, ayrıca havyanın kalbini, ciğerlerini ve “een”i (alt çene) alır; avcı bunu, av ganimetinin daha leziz kısımlarıyla kendi “koruyucu ruhlarına” ikram etmek zorundadır. Avcı aynı gün veya ertesi günü arkadaşlarını bırakarak eve gider. Avdan dönüş gününde, akşam olunca koruyucu-ruhların tasvirlerinin muhafaza edildikleri yerde başköşeye, bahse konu yürek ve alt çeneyi asarlar ve bütün gece orada bırakırlar. Sabah, bütün gece asılı duran eti parçalarlar, pişirirler ve bütün aile yer. Bu gelenekle ilgili işaretleri, ben, Potanin’de de buldum; Potanin, Altaylı avcıların avladıkları hayvanın iç organlarıyla beraber göğsünü ve alt çenesini eve

getirdiklerini ve eve astıklarını bildirmektedir.⁸⁵ Potanın, bu faktörü 1879 yılında vurgulamıştır. Ben bu durumu, yeni ve tamamlayıcı detaylarla bu geleneği 1927 yılına değin hala devam ettirmiş insanların verdikleri bilgileri de kullanarak 50 yıl geçtikten sonra tasvir ettim.

Kumandinlerde Avcı grubu tarafından alınmış olan tüm ganimet avcı grubuna ortak mülkiyeti kabul edilir ve eşit paylaşılır. Kumandinlerde avcı grubu mensubu bir avcı, eğer büyük bir et hayvanı (maral, geyik, mus, karaca) öldürürse, o, avı kendisinin kişisel malı olarak görmez. Av ganimeti bütün avcılar arasında eşit olarak paylaşılır, ancak yabancı hayvan avlamış olan avcıya, eşit paya ilaveten, hayvanın kafasını, yüreğini ve derisini verirler. İç organları (kalp, akciğer, karaciğer) eve getirir, onları kendisinin koruyucu – ruhlarına “sunar”, daha sonra da ailesiyle birlikte onları yerler. Böyle küçük bir ayrıcalığa, Kondom nehrinin orta akıntısı bölgesinde mukim Şorlarda da, yabancı hayvanı avlayan avcı sahiptir. Şorlar bu ayrıcalığı, bana bizzat kendileri “avcı şansı” inancıyla izah ettiler. Şorların dini inanışlarına göre onu hayvanın ruhuyla paylaşıyorlar. Şorlar, yabancı hayvanın “ruhunun” burnunda bulunduğunu kabul ederler. Avlanan bu yabancı hayvanın “ruhuna” sahip olmak, gelecek seferdeki avda başarı için gereklidir. Bundan samur veya tilki avlayan Şor avcısı, hayvanın derisini ortak paylaşım için bırakır, ancak burun derisinin ucunu keser ve onu evine götürür.

Av ganimetinin avcı grubunun bütün katılımcılarının ortak mülkiyeti oluşu, ganimetin bölüşülmesinde de aynı hakka sahip olunduğuna delalet etmektedir. Doğrudan ava katılan genç veya yaşlı, bizzat hayvan avlamasa da çadır da ortak işleri yapanlar dâhil, herkes eşit pay alır. Ancak Çelkanlarda, yeni yetme bir avcı paylaşımında, yarım pay alır. İlginç bir nokta vardır, Şorlar, Tubalar, Kumandinler ve Çelkanlar akşamları avcı kampında (avcıların çadıra toplandığında) hikâyeler anlatmaları için hikâyeciyi de avcı grubuna dâhil ederler; hikâyeci bazen hikâyelerini müzikal saz “topşur’un” melodisi eşliğinde anlatır; beraberlerine aldıkları yaşlı kimseye de tam pay verirler. ⁸⁶ Avda akşamları hikâyeler anlatılmasını gerekli kabul ederler, çünkü “dağ ruhları”, “tayganın iyeleri” bu hikâyeleri “dinlemeyi severler” ve onlar da bu memnuniyetlerinin karşılığı olarak “değerli yabancı hayvanlarını avcılarla paylaşarak” öderler. Bu geleneğin özünde, av ganimetinin artırılması için “ava olumlu etki göstermeleri” amacını taşıyan büyüsel bir tedbir olduğunu görmek gereklidir.⁸⁷ Av ganimeti üzerine olan büyüsel

⁸⁵ G. N. Potanın. Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, cilt IV, Spb. , 1881, s. 90.

⁸⁶ Sedir ağacından oyularak yapılan, at kılından iki telli bir müzik aleti.

Bu gelenek hakkında bkz.: L. P. Potapov. Ohotniçi poveriya i obryadı u Altayskih Turkov. Journ. “Kult i pemeni Vostoka”, 1929, ktp. V, s. 125.

etki, Kuzey Altay kabilelerinde eskilerde mevcuttu, anlaşıldığına göre bu üretici bir emek, çaba olarak kabul edilirdi, bundan dolayı da bu geleneği icra eden kişiye de av ganimetinin paylaşımında tam pay verilirdi. Bu olayın geçmişten kalan izleri, günümüze kadar hikâye anlatma geleneğinin tasviri şeklinde muhafaza olmuştur.

Av tamamlandığında dönüş öncesinde, ganimet paylaşımı avcı grubun yaşlısı tarafından yapılır. Her bir avcı kendi payını alır ve av çantasına koyar. Eve dönüşte avcı getirdiği eti bir kaç tane akrabasıyla paylaşmak zorundadır.

Şorlarda avcı, öldürülen yabani hayvan etini, evvela kendi babasıyla, daha sonra baba tarafı olan yakın akrabalarıyla paylaşır. Böylece, avcı grubunca öldürülen yabani hayvanın etini aralarında paylaştıktan sonra, kendi paylarına düşen et tamamen kendi mülkiyetlerinde olmuyor. Gelenekte görüldüğü üzere bu et de baba ve baba tarafına mensup akrabalar ile (özellikle de amcalarla) paylaşıyor. Bu gelenekte de, ganimetin bütün baba tarafı akrabalarının, yani boyun ortak mülkiyeti sayıldığı ilkel-toplumsal yapının gelişim merhalesinin izlerini görüyorum. Tubalar ve Çelkanlarda avcı, avda öldürülen büyük hayvanın etinden payına düşen eti, kaynatası ile (yani karısının babası) paylaşmak zorundadır. Ben bu geleneği, Tubaların yaşlı avcılarının sebat ve şaşmadan bütün hayatları boyunca devam ettirdiklerini gördüm. Ben, bu iz ve kalıntıların, Tubalar ve Çelkanların boy olarak birlikte yaşadıkları, ana tarafı akrabalık birliğinin olduğu, aralarında hükümranlığın kadına ait olduğu, anaerki evliliğin daha yaygın olduğu, erkeğin evlendiği kadının mensubu olduğu boya taşındığı ve bu boya yiyecek tedarik etmekle yükümlü olduğu zamanlardaki ilkel-toplumsal yapının daha erken gelişim merhalesinin bir yansıması olduğunu tahmin ediyorum.

Geçmişte var olan müşterek av ganimeti ürünleri ve yiyeceklerinden, Şor avcılarının içinde bulunduğumuz asrın 20'li yıllarına kadar devam ettirdikleri, ortak avdan dönen avcının, belirlenmiş bir düzen içinde birbirlerine ikram etmesi geleneğinin uygulandığını görmek gerekiyor.

Avcı grubu, avı tamamlayıp avdan döndüğünde onlar için "sak" (karşılama günü) tayin ederler ve şarap içirirler. Dönüşte avcılar ilk önce en yaşlı avcının evine giderler ve orada onlara ikram edilir. Ondan sonra yaşa göre diğerine giderler, ikram alırlar. Böylece bütün avcılar dolaşmış olur. Her bir avcının evinde şarap ikramı, ev sahibinin ilkönce ateşe sunu da bulunmasının ardından en yaşlıdan başlayarak avcı arkadaşlarına ikram ettiği düzen içinde gerçekleşir.

D. K. Zelenin. Religiozna-magiçkiye funktsii folklornih skazok. Sb. , posv. 50. letniyu nauçi. Deya. Akad. S. F. Oldenburga. Leningrad, 1934, izd. AN SSSR.

D. Zelenin. Die religiöse Funktion der Volksmärchen. Arch. Für Ethnogr. , XXXI, s. 21-31.

Avlanan yabani hayvanın müşterek kabul edilmesinin izleri, Kuzey Altaylı avcılarının diğer geleneklerinde de çok parlak şekilde görülmektedir. Örneğin, Tubalarda, avcı bir sincap öldürünce ve aniden taygada biriyle karşılaşır, bu hiç tanımadığı biri dahi olsa, öldürdüğü sincabı bu avcıya verir. Eğer avcı bunu kendisi yapmazsa, o zaman karşılaştığı veya sincabı avlarken orada olan kişi bu geleneği hatırlatır ve “uçam ber” - “benim payımı ver” - der. Bundan sonra o, sincabı alır, kemerine bağlar, ya da sırtına atar ve yoluna gider. S. A. Tokarev, bu geleneği “uçalıp-turım” adıyla Ongusay aymaklı avcılarının hikâyelerinde tespit etmiş, altını çizmiştir. O, şunları yazmaktadır: “Bu geleneğe göre, avcının avlandığı esnada yanında olan ve bu sözleri söyleyen kişi av ganimetinde pay almaya hak kazanır, eğer öldürülen küçük yabani hayvansa da tümünü alır.”⁸⁸ Aynı gelenek F. Kon ve Y. Yakovlev tarafından Tuvin avcıları için de tespit edilmiştir. Yakovlev, onlar hakkında şunları yazmaktadır:

*Kemçik boyunda, Soyot, elinde av ganimeti kürklü bir hayvanla giden birine rastlayınca “uca” kelimesini söyler; hayvanın arka ayaklarını, omurgası ve postuyla alır, ikinci ve üçüncü kişi de karşılaşır etin iyi kısımlarından alırlar, böylece öldürenin payına pek bir şey kalmaz.*⁸⁹

Tubaların “uçam ber” (Ondugay avcılarındaki “uçalıp-turım” gibi) geleneğinin Tuvinlerin “uca”, harfiyen “arka ayaklar”, kaburga ve hayvanın bedeni anlamına gelen gelenekten kaynaklandığıyla açıklamak mümkün. Bunun ortaya çıkışı, galip ihtimalle Tubaların en temel iktisadi uğraşlarının büyük yabani et hayvanı avcılığı yaptıkları dönemine dayanmaktadır. Öldürülen yabani hayvanın ilkel – müşterek toplumsal mal sayıldığı dönemde, hayvan öldürenin, karşılaştığı kişiyle hayvanın arka ayaklarını “uca” paylaşması gerekiyordu, ganimetin müşterekliği bunu gerektiriyordu. Daha geç dönemlerde Tubalarda kürklü yabani hayvanların avının gelişme kaydettiği dönemlerde (özellikle Cungarya’ya, daha sonra da Rus Çarına kürkle haraçlarını ödemelerinin gerekliliğinin etkisi altında) geleneğe göre teşekkül etmiş bu adet, eski adı altından taşınmış, artık özü ve temel amacı kaybolmuştur. Büyük hayvanın vücudunun bir kısmını vermek yerine, artık küçük bir hayvan bütünüyle verilir olmuştur.

Yaptığım açıklamalarıma delili, kurban edilen hayvanın “uç”nın kama verilmesi olan eski Kumandin geleneğinde buluyorum. Kumandinlerde at kurban edilmesinde bu atın eti pişirilir ve akrabalar tarafından yenir, kam ayriyeten “uç” diye adlanan kaburganın üst kısmı verilir. Açıkça görülüyor ki, eskiden “uç” vermek geleneği vaktiyle Kumandinlerde vardı ancak zamanla adım adım yok

⁸⁸ S. A. Tokarev. Dokapitalistiçeskiye perejitki vı Oyratii, s. 37.

Y. Yakovlev. Etnografiçeskiy obzor inorodçesko naseleniya dolını Yujnovo Yeniseya. Minusinsk, 1900, s. 67.

olmuş, kendi gücünü Şaman ilişkisinde, Şaman geleneği sırasında akrabalar tarafından atın kurban olarak sunulmasında muhafaza etmiştir.

Şorlarda avcılar grup olarak avlandıklarında, hayvanın öldürüldüğü sırada tesadüfen orada bulunan veya oraya yaklaşmış olan kişiye de pay verirler. Şorlardan bazıları, avcılarının büyük bir hayvan öldürdüklerini haber alınca, etten pay almak için bir kaç km yol giderler, hemen hemen hiç bir zamanda reddedilmezler. Bu arada bana, ava katılmayı reddeden kişiye av ganimetinden vermediklerini söylediler. Bu haberi bildiren yaşlı Şor, böyle avcıları “karan-kiji” (tamahkâr insanlar) diye adlandırmaktadır. Altaylılarda Mayına nehri havzasında, yine tesadüfen ayı veya su samuru avında bulunan kişiye de pay verirler. Bu kişinin “rıstu-kiji” (şanslı, şans getiren kişi) olmasıyla bu durumu açıklıyorlar. Burada mesele “şans” değil, ilkel toplumsal avcı normlarının şuurlu canlılığıdır.

Kumandinler ve Çelkanlarda su samuru avında oraya gelmiş kişiye pay verilir, ancak Kumandinlerde bu pay, su samurunu avlayan avcının payından daha düşüktür, Çelkanlarda ise eşittir. Çelkanlarda maral avı sırasında avcılarının yanına gelmiş kimseye, avcılarının payına kıyasla daha az pay verilir. Kumandinlerde de öldürülen sincabı karşılaştığı veya kendisine yaklaşmış kişiye verme geleneği vardır, ancak “uçam ber” tarzında bir formül söylenmez. Çelkanlarda da bu geleneğin var olduğunu farklı hatırlardan tespit etmeye muvaffak olamadım.

Kuzey Altay’ın avcı kabilelerinin sadece temel üretim vasıtalarında değil, av ganimetleri üzerindeki ortak mülkiyetin varlığından süzülerek oluşmuş ilkel etik normları aşağıda verilen gelenekle açıklanmaktadır. İhtiyar Karastan Arbaçakov (Şor) bana şunları anlattı: *“Eskiden şöyle olurdu: eğer taygada avcı, birine rastlarsa ve o kişinin silahının kötü olması, iyi ateş edememesi, hastalığından dolayı av ganimeti yoksa bu durumda o avcı, bu kişi tanımadığı biri olsa dahi, sahip olduğu av ganimetini onunla paylaşmak zorundadır.”* Bir başka yaşlı kişi olan Dmitriy Saduçakov, hatırladığına göre yabani hayvanı öldüren (avlayan) genç avcı, taygada karşılaştığı yaşlı avcıya ganimeti vermesi gerekli kabul edilir, zira eskiden yaşlı kimselere “ulug-kiji” olarak adlandırılırlar ve saygı duyarlarmış. Kumandinlerde bana şunları bildirdiler: *“Eskiden eğer taygaya gider, orada sincap avlar, ondan sonra da yaşlı bir kimse ile karşılaşsan, ona bir tane sincap hediye etmen gereklymiş.”* Böyle tasavvur ediliyor. Yaşlılar ve gençler, tecrübeli ve tecrübesiz avcılar arasında böyle bir ganimet paylaşımını ben, Çelkanlarda tespit edemedim, hatta duymadım bile.

Kuzey Altaylı kabilelerde müşterek avda yabani hayvan ganimetinin ortak mülkiyetliği kalıntısının ilkel-toplumsal ilişkinin kalıntısıyla daha bundan 20-25 yıl öncesine kadar gözlemlenmiş olan anılan kabilelerdeki avcı geleneklerini açıklamak mümkün. Kumandinlerde iki avcı aynı anda ateş ederse (ok, mızrak vs. atarsa), hayvan tek kurşunla veya iki kurşunla mı vurulduğuna, kim tarafından

vurulduğuna bakılmaksızın ikisi arasında paylaşılır. Eğer yabani hayvan tek kurşunla ölürse ve büyük hayvan (maral, karaca vs.) ise, o zaman da hayvanı öldüren avcı, eşit payın üstüne fazladan hayvanın başını, kalbini, ciğerleri ve derisini alır. Çelkanlarda hayvana aynı anda ateş eden avcılar, kimin ve kaç kurşunla vurulduğuna bakılmaksızın, eşit olarak paylaşırlar. Tubalarda da hayvana aynı anda ateş açan avcılar, yine eşit paylaşırlar. Kumandinlerdeki bir başka geleneğe göre, iki avcı aynı hayvanın izini aynı anda sürerlerse, ya da biri, hayvanın izini diğerinden sonra bulursa, ancak hayvan henüz yeni öldüğüne yetişirse, o zaman da ganimeti eşit paylaşırlar. Ancak her iki halde de hayvanı öldüren avcı eşit et payının üzerine fazladan hayvanın kafası kalbi, ciğerleri ve derisini alır. Tubalarda da yabani hayvanın izini aynı anda bulan avcılar, onu müşterek sayarlar, hayvanı öldürürler ve eşit paylaşırlar. Ancak Tubalarda avcı, eğer başka birinin peşinden gittiği hayvanın izini bulursa, o durumda eğer önden giden birinci avcı henüz hayvanı öldürmemiş ise, diğeri avın yarısını alır. Eğer birinci avcı hayvanı öldürmüştü, o avcının vermeyi gerekli gördüğü miktarda et alır. Şorlarda, avcılar taygada hayvanı avlayan biriyle karşılaştıklarında, öldürülen hayvan ortak mal sayılır ve onu yarı yarıya paylaşırlar. Yabani hayvanın izini bulan Şorlu avcılar, bu hayvanı ortak mülkiyet kabul ederler. Bütün bu gelenekler, hayvanı aynı anda öldürme veya yabani hayvanı takip etmeyle bağlantılıdır ve hem tek başına avlanıyor veya farklı avcı grubunda bulunuyor olsun, büyük hayvanın etini (maral, mus, geyik vd.) değiştirirler.

Bundan başka Kuzey Altay kabilelerinde ininde tespit edilen ayının da ortak mülkiyet sayıldığı izleri de Ekim Devrimine kadar muhafaza olmuştur. Tubalarda ayıyı, ininde tespit eden kişi, yakında bulunan bir ağaca kendi "tangma"sını (damga, işaret) koyar. Bu andan itibaren de ayı bu kişiye ait kabul edilir. Ancak bu ayıyı, ini bulanın rızası olmadan, o avcının akrabaları öldürebilir. Bu durumda o avcı, etten eşit pay ve derinin satışından gelen parayı alır. Kumandinlerde de aynı bu şekilde, içinde ayı olduğu halde in bulan kişi, hemen yakın bir yere kendi işaretini koyar. Avcının rızası olmadan, bu indeki ayıyı ancak onun yakın akrabaları öldürebilir. Ancak bu avcı kendi buluntusunu tanıdıklarını söyler ve onları da ava katılmaya davet ederse, artık bu andan itibaren bahse konu ayı, ortak mülkiyet kabul edilir. Şorlarda Kobıy söökünde eskiden, tespit edilmiş ayı, ana boyundan akraba grubunun ortak mülkiyeti sayılır. Ancak bundan 30-40 yıl öncesinde, bu bilgileri veren yaşlı Şulbayev'in hatırladığına göre, bulunan ayının, baba tarafı akrabalarının ortak mülkiyeti sayılmaktadır. Bulunmuş ve özel işaret konulmuş inden, ancak baba tarafı akrabalar ayıyı kaldırabilirler, o zaman da, ini bulan avcının izni gerekir. Eğer ayıyı, ini bulan avcının izni olmadan öldürürlerse, o zaman ini bulan avcı tüm ganimetin yarısını alır. İçinde

bulunduğumuz yüzyılın başlarında Çelkanlarda bulunan ayı, ana tarafından yakın akrabaların ortak mülkiyeti sayılıyordu. Ayının ortak mal sayıldığına dair verilen izlerde, geçmişte bu halkların aynı ilkel – müşterek merhalede, yani akrabaların ana tarafı (ana boyu) akrabalar birliğinde yaşadıkları ve kadının boyu hesabına katıldıkları hakkında delil oluşturan izleri görmek gerekiyor.

Şimdi Altaylı kolhozcularda 1930 yılına değin varlığını devam ettirebilmiş olan, ganimetin iptidai müşterek paylaşımı şekilleri bütünüyle kaybolmuştur. Av ganimetlerinin paylaşımı da, aynen kolhoz gelirleri gibi Stalin kolhoz tüzüğü temelinde olmakta ve avcılarının maddi ihtiyaçları karşılanmaktadır. İlkel paylaşım ve onunla bağlantılı olan ömrü tükenmiş gelenekler Kuzey Altaylıların yaşamından ebediyen kaybolmuş ve tarihe mal olmuştur.

ALTAYLILARIN GİYSİLERİ

Bizler, Altay nüfusunun giysilerine ait en erken bilgileri MÖ. I. binyıla ait emsalsiz arkeolojik materyalde buluyoruz. Dağlık Altay'ın gömü geleneğiyle beraber nadir rastlanır olan bölgenin kendine has çevre ve coğrafik durumu sayesinde giysilerin orijinal numuneleri günümüze kadar korunmuştur. XIX. asrın 60'lı yıllarında Radloff tarafından yapılan büyük Katandin kurganı kazılarında çok iyi şekilde korunmuş iki ayrı modelde giysi örneği bulunmuştur.

Giysilerden biri uzun kolları ile kürk (post) bir gömlektir, ancak kolu o kadar dar ki, içine bir kolun girdiğini düşünmek gerçekten çok zor. Kolların dekoratif bir anlamı vardı anlaşılan. 1938 yılında Moskova'da Devlet Tarih Müzesi mensupları bu gömleği restore etmeyi ve yayımlamayı başardılar.¹ Oldukça kaliteli bir kürk giysi olarak görünüyor, astarlı, samur postundan yapılma, yakası açık, omuzları dar ve eteğe (bedene) sıkıca dikilmiştir. Onun üst(dış) kısmı deri ve kürkten yapılmıştır. Giysi yeşil ve kırmızı tonlarda pullu desenlerle süslenmiş, deri parçalarıyla kaplanmıştır. Kürk (deri) parçacıklarının birleşim dikişleri kordon (fitil) şeklindedir. Pullu görünümlü nakışlar, düğmeye benzeyen, ilkönce bir altın tabakasıyla kaplanmış, küçük tahta nişanlarla (pullarla) ayrılmıştır; sadece altın plaka kesintileri kalmış, zira altın kurgan hırsızlarınca yağmalanmıştır.

Elbisenin eteği ve sırt kısmı deriden yapılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla deri olan, aralıksız, yuvarlak, köşeli ve aynı zamanda da altın pullarıyla kaplı kısım korunmuştur. Sayıları yaklaşık on bir binden fazla olan bu pulları (plakalar) altından yoğun bir şekilde dövülerek yapıldığını düşünmek mümkün ve bunlar gömleğe fevkalade parlak ve etkileyici bir görünüm kazandırmıştır.

Katandin yeleğinin sanatsal şekli – nakış, derinin boyası, çok sayıda basit fakat toplamda etkili altın süsleme – kendi döneminin, kendine özgü sanatının fevkalade yüksek tekniğe sahip olduğunu anlatmaktadır. Bu gömleği (yeleği) detaylı şekilde inceleyeceğiz. Y. S. Vidonova, başka önemli bir durumu tespit ediyor:

Yeleğin hazırlanışı, çok sayıda teknik ustaların çalışmasını gerektirdiği görülmektedir. Onun hazırlanmasına hiç de az zaman ve emek harcanmamış, günümüzde onu tespit etmek zor. Ağaçtan yapılan küçük plaka (pul) sayısı 8000 kadardır, deriden köşeli olarak kesilen parçacıklar 1000 civarında, daha küçük olanlar ise 2000'den fazladır. Bütün bunlar sadece bir kişi için yapılmıştır. diye yazmıştır Vidonova.²

Tr. Gos. İstoriç Muzeya, sayı VIII, sb. St. Po Arheolog. , Moskova, 1938.

Y. S. Vidonova. Katandinskiy Halat. Tr. Gos. İstoriç. Muzeya, sayı VIII, sb. st. po arheolog. Moskova, 1938, s. 170.

Diğer giysi örneği samur postundan olup ipek kumaşla kaplanmış, modeli ile Tungusların “frak görünümlü” giysisini anımsatmakta, ayrıca açık yakalı ve kopçasızdır (düğmesiz, tutturmasız). Bu giysinin kolları normal uzunlukta ve giyinebilmek için yeterli genişliktedir. Yine bu giysinin postundan dikilmiş göğüslüğü vardır.

Yün kumaş ve kürkten hazırlanan giysiyi Pazırık kurganları kazılarında da biliyoruz. İkinci Pazırık kurganında S. İ. Rudenko zengin (gösterişli) giysi parçaları bulmuştur, model olarak Katandin kurganından çıkan deri kürke (dekoratif kollarıyla) yakındır.

Rudenko şunları yazmaktadır:

Bu giysi geniştir, fakat Katandin giysisinden farkı uzun olmayışıdır, dize kadardır; dar dekoratif kollarıyla Önyasya Kandislerindeki benzemektedir. Bu giysi çok iyi işlenmiş sincap derisinden dikilmiştir, içi yünlü, dışı ince deriden yapılmış desenlerle aralıksız olarak süslenmiştir.”³

İşlemeler giysiye çok küçük dikişlerle iştirilmiştir ki, Rudenko 1 cm’de ortalama 15 dikiş olduğunu tespit etmiştir.

Deri aplikasyonunun desenli geniş şeritleri arasında biri diğerinden 8 mm mesafede paralel olarak, kurutulmuş sinir (hayvan kırı, siniri) ile aralıksız dikişler vardır. Bu dikiş bir taraftan bu yumuşak ve hiç bir şeyle kaplanmamış deriye sağlamlık katıyor ve diğer taraftan ise kendine özgü bezekli motifler oluşturmaktadırlar. Bu dikişler belirle yönde düzenli şekilde ilerlemekte bazen köşe altında karşılaşılarak ama tam hesap ve ölçüyle dikilmiştir.”⁴

Elbisenin kenarlarına at derisi, samur ve su samurundan dar bir şerit kaplama olarak kürk zıh (kıyılık, şerit) yapılır. Bu iki taraflı giysinin düğmesi yoktur ve yine Rudenko’nun aynı kurganda bulunduğu göğüslük ile giyilmiştir. Göğüslük sincap derisinden dikilmiştir, yine samur ve su samuru kürkünden deri desenlerle süslenmiştir. Rudenko göğüslüğün “yapıldığı malzeme ve süslemesiyle, giysi ile tam bir bütünlük oluşturduğu” görüşünü haklı olarak söylemiştir.

Aynı şekilde ikinci kurganda bulunan keçe şapkanın parçaları ve tabanı bir çift kadın ayakkabısı fevkalade dikkate değerdir. Şapka ince altın yapraklarıyla kaplanmış yuvarlak deri pullarla süslenmiştir.

Çizme iyi işlenmiş deriden yapılmış, tabanı ve boğaz kısmı ayrıdır, çizmenin boğazı dize kadar uzanır. Çizmenin boğaz kısmı tabana kalın kırı ile dikilir. Çizmenin tabanları deri süsleme tekniği ile desenlenmiş, ikinci olarak, siyah boncuk ve küp şeklinde ipe süslenmiştir, kalay madeni veya ince altın ile

S. İ. Rudenko. İkinci Pazırık Kurganı, Leningrad, 1948, s. 31. .
age. s. 36.

kaplanmış, ip ile pekiştirilmiştir. Çizme ince beyaz keçe çorapla giyilir. Çizmelerin tabanındaki süslemeler, bu çizmelerin sahiplerinin göçebelerde yaygın olan bağdaş kurma şeklinde oturduklarını göstermektedir. İkinci Pazırık kurganında yağmacı hırsızlar, boynundaki ve ellerindeki süsleri almak için cesedin ellerini, boynunu, parmaklarını kesmişlerdir. Altay'ın göçebelerinin altın çıkartma sırasında elde ettikleri pirit kristallerini⁵ süs olarak kullanmaları fevkalade ilginçtir. Kristalleri delinmiş ve ince kiriş (hayvan kirişi, siniri) iplik ile çizmelere süsleme için dikilmişlerdir.

Altay'ın Türk göçebelerinin giysileri hakkındaki daha geç dönem bilgileri Tang Hanedanlığı döneminin Çin vakayinamesi vermektedir. Belgede denilmektedir ki, Altay'ın kadim Türkleri arasında alelade göçebeler iki yakalı kürk ve yün giysiler giyerler, giysi sol yakası üste gelecek şekilde kapanır. ⁶ Batı Altay'da Kudurga mezar kazısında bulunan atın eğerinin kemik kısmına oyulmuş atlı tasvirinde, ayak bileğine kadar uzanan geniş şalvarı ve kısa ayakkabıyı görmek mümkün. Buluntular VII. yüzyıl olarak, yani Türk Kağanlığı dönemine ait olarak tarihlendirilmektedir ve sıradan insanların giyim-kuşamı hakkında fikir vermektedir. O dönemin zenginlerinin mezarlarında giysilerinden ancak Çin ipekli kumaşlarından parçacıklar kalabilmiştir ki, onlardan da giysi modelleri hakkında hiç bir hüküm çıkarmak mümkün değildir; ayakkabılardan ise gümüş tokalar kalmıştır. Aynı şekilde altın ve gümüş pullu deri kemerler muhafaza olmuş, muhtemelen itibarlı biri olan ölünün portre heykelini temsil eden ve mezara yakın yere konulan anıt mezar heykellerinde aynı ürünü görmek mümkün. ⁷

Zengin erkekler bu dönemde kulaklarına altın küpeler takmışlardır. Türk runik mektubu anıtında muhafaza olan küpeleri mezarlardaki erkek kemiklerinde defaten bulmuşlardır.⁸ Halkalar şeklindeki küpeler çok açık şekilde erkek taş figürlerinde tasvir edilmiştir. Rus Altayının güney bölgesindeki taş heykellerini araştıran L. A. Yevtühova, şu sonuca varmıştır: “MS. VII-X. asırlarda erkeklerin küpe takması geleneği göçebelerde çok yaygındır”.⁹ Bu gelenek erken dönem göçebelerin (MÖ. V. asırdan Milada kadar) zamanında da biliniyordu. Hem de erkeklerde süs olarak küpe takılması Güney Sibirya ve Moğolistan göçebelerinde ve daha geç

Pirit: FeS₂ silfid (Ç.N.).

Y. Biçurin. Sobraniye svedeny o narodah obittayvşih vı Sredney Azii v drevniye vremena, blm. I, St. Pbrg., 1851, s. 268.

L. A. Yevtühova. Kamenniye nazvaniya Severnovo Altaya. Tr. Gos. İstoriç. Muzeya, sayı XVI, Moskova, 1941.

L. A. Yevtühova ve S. V. Kiselev. Otçöt o rab otah Sayano-Altayskoy arheologičeskoy ekspeditsii vı 1935 g. Tr. Gos. İstoriç. Muzeya, sayı XVI, s. 92-117.

L. A. Yevtühova, age. s. 128.

dönemde Moğol devrinde de var olmuştur. Tang sülalesi devrinin Çin vakayinamesi, kadim Yenisey Kırgızlarında (Hagas) “erkeklerin kulaklarına küpe taktıklarını” göstermektedir.¹⁰ Bu konu hakkında Uygur kabilelerine ait sıradan bir insan silüeti (tasvir) hakkında Çin eseri Çu-tszin-tu-şu-san-çen’e göre hüküm çıkartmak mümkün. Resimde sağ kulağında büyük halka küpe olan erkek tasvir edilmiştir.¹¹ K. D’Osson’un kitabının Rusça çevirisine konulan Cengiz Han portresi buna delildir.¹² Cengiz Han’ın tasviri Pekin’de eski imparatorluk sarayında bulunan portreden çekilen fotoğrafa göre yapılmıştır. Onda sağ kulaktaki küpe açıkça gösterilmiştir.¹³ Cengiz Han’ın çok sayıdaki “subayı” küpe takıyordu, Cengiz Han Çin İmparatoru’ndan hediye olarak inci aldığında, onu subaylarına dağıtmıştır.¹⁴ Bu da Moğol Homkırat kabilesi erkeklerinin kulaklarına küpe taktıklarına delil olmaktadır.¹⁵ Bu geleneğin daha geç Moğol döneminde de, yani Oyrat döneminde var olduğuna ilişkin bilgiler vardır. XVII-XVIII. asırlarda Altaylıların rivayetlerine göre, Cungar vergi memurları sağ kulaklarına küpe şeklinde nişan takarlarmış; bu gümüşten, küçük sacayağı şeklinde olup bu da Altaylılardan demir kazan ve sacayakları toplanan alman mükelleflerinin işaretleridir. Sankt-Peterburg’taki Devlet Arkeoloji ve Etnografya Müzesi koleksiyonunda, 1926 yılında Oyrat dönemine ait eski eşyalar kapsamında Tubalardan elde edilmiş böyle sacayakları mevcuttur.¹⁶

Bizler, Altaylıların Cungarya bünyesine dâhil oldukları XVIII. asır ortalarına ait Rus tarihi dokümanlarından da Güney Altaylıların giyim-kuşamları hakkında bazı bilgilere sahibiz. Altaylılar işlenmiş deri pantolon ve kürkler giyerlerdi; bu deriler genellikle maral, koyun derisi, güderi benzeri keçi postu gocuk ve mont, yün dış giysiler hazırlarlardı.¹⁷ Özel bir işleme tekniği ile (hayvanın ciğerini sürme suretiyle) hayvanın postu ham kalıyor ve sıcaklığı çok iyi muhafaza ediyordu.

¹⁰ Y. Biçurin, age. blm. I, s. 444.

D. Pozdneyev. İstoričeskiy očerk Uygurov. St. Pbrg., 1899, Bkz. Şelegel: Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara-Bolgassu. Helsingfors, 1896.

K. D’Osson. İstoriya Mongolov, cilt I. İrkut, 1937.

Hey-Lolo kabilelerinden Güney Dinlinler sol kulaklarına küpe takarlardı. Bkz. G. Y. Grumm-Grjimaşlo. Zapadnaya Mongoliya i Uranhayskiy kray, cilt II, 1926, s. 355. Agipitov tarafından yapılan mezar kazısında bulunan “kafatasının sol tarafındaki halka olan” buluntu ile karşılaştır.

K. D’Osson. age. s. 211.

İ. N. Berezin. Şeybaniada. Bibliot. Vost. İstoričeskiy, cilt I, s. X.

Koleksiyon No: 4332.

Pavluts raporu ve Zaysan Boohol’un mektubu. İmparatorluk Tarih ve Rus Kadimliğinde Okundu. 1866, ktp. 4, s. 99-100.

Buradan da Güney Altaylıların giysilerinin sert dağ iklimine, yaz yağışlarının bolluğuna uyum sağladıklarını tahmin etmek mümkün.

Zaysanların (Prensler, Beyler) giysileri siyah, sarı, gök mavisi ve diğer renk kumaşlardan dikilir. Ziyadesiyle yaygın olan kumaş türleri şunlardır: desenli ipek kumaş, Amerikan bezi, Çün kumaşı, keten bezi. Zeysan kürkleri Çin ipeği ve diğer çeşitleriyle, örneğin, samur, su samuru gibi hayvanların derisiyle zıhlanırdı. Bu bilgiler, Rus kaynaklarına göre XVIII. asırdaki o dönem Güney Altaylıların giysileriyle sınırlıdır.

Oyrat dönemi Güney Altaylıların giyim-kuşamları hakkında daha detaylı malumat verecek bir tür tarihi kaynak daha mevcuttur. Altaylıların folklorunu kastediyoruz, özellikle, zamanımıza kadar gelmiş, XV-XVIII. asırlara, yani Altay'da Moğolların veya Oyratların hâkimiyet kurdukları döneme ait olan kahramanlık "bılina"¹⁸. Bahadırılık "bılina"larında o dönemin giysilerinde cinse ve yaşa göre ayrılan, gerçekte var olan farklılıklar yansımaktadır. Evli kadınlar "çegedek" giyerler, saçlarını şakaklarından başlayan iki belik "tulung" yaparlar. Altay epik eserlerinde genç kızlar saçlarını bir kaç tane belik yaparlar ve özel süsler takarlar. Delikanlılar kısa ceket (kemerden çok az uzun olur) "kürme" giyerler, kollu ve çoğunlukla beyaz renkte (keçeden) olur. Bahadırlar yakalı, uzun kürkler giyerler, yakaları samur veya kakım kürkünden yapılır, "kurdak" (kemer) takarlar. Kafalarına kunduz kürkünden yapılma, kurdeleli şapka takarlar, ayaklarına kalın, dokuz katman boğazlı deri çizmeler giyerler. Savaş giysisi olan "kuyak" (zırh) da anılır; "kuyak"ın altına bir veya bir kaç tane kısa "kurtok" (kısa mont) giyerler. Bahadırlar sefer yürüyüşünde özel bir şapka "tulga, börük" giyerler. Bu "tulga" teriminin de ifade ettiği gibi Moğolca "miğfer" anlamına gelmektedir. Erkeklerin ve kadınların dış giysileri uzundur. Örneğin, hayvan sürülerini dolaşan bahadır Kan-Taci, giysisinin her iki etek ucunu da kemerine sokmaktadır. Bunu da yapmasının nedeni elbisenin etek boyu uzundur ve yürüyüş halinde kendisine zorluk çıkartmaktadır.¹⁹ "Kogutay" adlı meşhur Altay bılınasında, giysisinin eteğini toplayan yaşlı kadın geçmektedir.

Altay eposunda açık seçik olarak kişilerin giysilerine ait sosyal farklılıklar görülmektedir. Zengin bir erkek ve kadının kürkü renkli Çin ipeği ile kaplanmış, desenler simli kumaşlarla süslenerek yapılmıştır. Beylerin ve Zaysanların kadınları ipek mantolar, ipek "çegedek"ler, kara samur kürkünden şapkalar ve ithal

¹⁸ Blina: Rus halk şarkısı (Ç.N.).

"Ak-Boko oğlu Kan Taci" bılınası, Anosk. , sb. , s. 159.

“Bulgar” derisinden ayakkabılar giyerler.²⁰ Yoksullar ise aksine, eskimiş “yargak” (deri kürk) veya işlenmemiş buzağı derisi “tulak”²¹ giyerler, başlarına keçe şapka takarlar.²²

Altaylıların giysilerinin detaylı tasvirine girince bazı genel sonuçlar çıkartmamız gerekiyor. Bu konunun öğrenilmesinde Sankt-Peterburg’ta bulunan iki merkez etnografya müzesi koleksiyonları: Devlet Etnografya Müzesi ve SSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografya Müzesi bize, ana kaynakları oluşturdular. Araştırmamız için ilgi çekici nesneler çoğunlukla içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında derlenmiştir. Ancak onların arasında 20’li – 30’lu yıllara ait olan ve Sovyet dönemini karakterize eden numuneler de vardır. Bu müzelerde bulunan eserler, aynı şekilde etnografik kaynaklarda yayılmış muhtelif bilgiler, bizim saha çalışması incelemelerimiz ve gözlemlerimizle birleştğinde Altaylıların XIX. asır sonundan günümüze kadar olan giysilerinin kendine özgü etnografik karakteristiği için yeterli materyal oluşturmaktadır. Materyaller Sosyalist yaşam tarzının gelişmesi ve şekillenmesinin etkisi altında Altaylıların giyimlerinde görülen değişimleri ve ayrıca onların milli kostümlerindeki sonraki yönelimleri de tespit etme imkânı vermektedir. Büyük Ekim Devrimi’ne kadarki Altaylıların giysilerini inceleyerek, bu giysilerin sadece cinse, yaşa veya ailevi durumuna göre değil, sosyo-ekonomik, yani sınıfsal işarete göre görünüşte değişimler tespit edilmiştir. Özel etnografik kaynakta son duruma sadece dikkat çekilmemiş, hatta tahrif edilmiştir. Bizim kast ettiğimiz şudur: Altaylıların otorite kabul edilen araştırmacısı, etnograf, akademisyen Radloff Güney Altaylılarda “zengin ve yoksul aynı kumaşları giyinirler”, “Altay’da kıyafet hiç bir surette kişiyi belirlemez, yeni bir elbise alan zengin ve gösterişli, kim de uzun süre aynı elbiseyi giyerse, o da yoksul ve önemsiz görünür” - şeklindeki çıkarımlarını kastediyoruz.²³ Daha sonraki değerlendirme ile bizim için doğru olmayan bu çıkarımı çürütmek zor değildir, her şeyden önce Radloff’un kendi materyallerinde bu çürütme görülmektedir. Radloff tarafından yapılan tasvirler, Zaysanlar ve Beylerin giysileri ile yoksulların giysileri arasındaki keskin ayrılığı görmek için kâfidir.

Şimdi de Altaylıların kadın ve erkek giysilerindeki küçük ayrılığa dikkat çekmek istiyorum, onun ayrı bölümlerinden (parçalarından) bahsedeceğiz.

²⁰ Altayskiy epos – Kogutey, Academia, 1935, s. 166. Bu Bulgar şehrinden (Volga nehrinde) Batı Sibiry ve Altay’a gelen bir deridir.

Maday Kara, Anossk. Sb. , s. 118.

Kogutey, s. 6.

W. V. Radloff, Aus Sibirien, Bd. I. Leipzig, 1884, s. 266.

Erkek kostümünü incelemeye iç giysiden başlayalım. O gömlek ve pantolondan müteşekkildir.

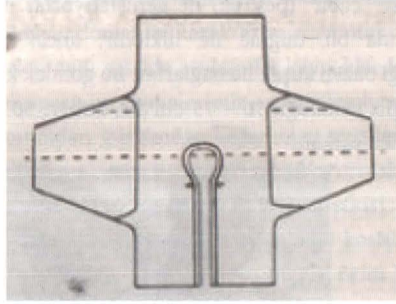
“Çamça”nın (erkek gömleği) (resim 1) etek boyu olarak kadın gömleğiyle aynıdır. Onun eteği (tunik görünümlü) oldukça basittir (resim 2). Çamça’nı sırt ve döş (arka-ön) kısımları aynı kumaştan kesilmiştir, omuzlarda kıvrılır. Her iki cinsin yakaları aynı kumaştan, aynı renkte olur, ince bir şerit olarak dikilir. Gömlek oldukça eski Rus veya Çin modelinde dikilmiştir, genellikle mavi renkte, çok yüksek olmayan iki yakalı ve uzun geniş kolludur. Önceden“ten”i (kol) düz yaparlardı, şimdi ise “çabu” (peş, ek) ile genişletiyorlar. Her iki cins aynıdır ve yakalar çene altında bir düğme ile iliklenir; ancak genellikle yakayı pek iliklemezler; gömleği bazen kuşak ile bağlarlar. Bu gömlek kısa olur, kemer hizasını çok az geçer. Göleğin uzunluğu 70 – 75 cm’dir, kolları 50 cm uzunluğunda olup, etek boyu bölgesinden sarkar.

Resim 1. Eski model Altaylı erkek gömleği.

Devlet Etnografya Müzesi’nde saklanan örneklerinden birinde (No: 598-12) gölek yırtmacı sağdan yapılmıştır ve düğme ile sağ koltuk altında kapanmaktadır.

Daha çağdaş Altay erkek gömleği (resim 3) doğrudan Rus gömleği modeline sahiptir. Yine onu da mavi kumaştan dikerler. Kollar üçgen şeklinde uzanır. Yaka kesimi sağ omuza yakın yerde kesilir; yakanın dış kısmı başka renk, daha çok sarı kumaştan “ömür” (şerit) olarak dikilir ve bir düğme ile iliklenir. Yakalar çözüldüğü zaman düğme aşağı sarkar. Böyle bir gömleğin uzunluğu 70 cm, kol uzunluğu 45–47 cm (resim 4) olur. Gömleği pantolon üzerine salarak giyinirler, çoğunlukla kemer takmazlar. Son zamanlarda göğüsler üzerinde, yanda dört köşeli cepler dikilmeye başlandı, bazen de cepleri düğme ile ilikliyorlar.

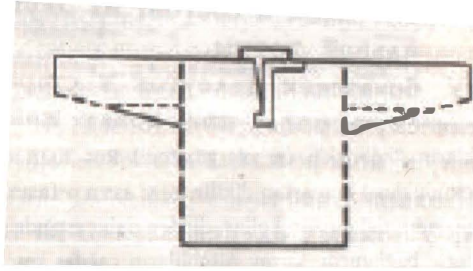

Resim 2. Altay erkek gömleği modeli (açılmış halde).

Resim 3. Çağdaş gömlek.

Yoksullar ile zenginlerin gömlekleri birbirlerinden model olarak değil, kumaş türünde ayrılırlar. Yoksul kimse çok sık olarak gömleği olmaması nedeniyle bütün yıl boyunca çıplak vücuduna kürk giyerek dolaşır. Eğer gömlek edinme imkânı bulursa, o zaman daha çok ucuz kumaştan diker ve o bez parçası, paçavra haline dönüşüp, sırtında durmayıncaya kadar giyinir; bu durum Radloff'ta teferruatıyla gösterilmiştir.²⁴ Gömlek için kumaş XIX. asır sonlarında çoğunlukla Moğolistan'dan (mavi, lila, kahverengi renklerde Çin kumaşı) gelmiştir. Ancak XX. asır başlarında Rus fabrikalarında üretilen ve Rus tüccarlar tarafından getirilen kumaşlar, Çin kumaşının yerini almıştır. Devrimden sonra gömlekler çok değişik renkteki kumaşlardan dikilmeye başlandı, ama daha çok koyu renkler hâkimdi, çünkü daha kullanışlı idi.

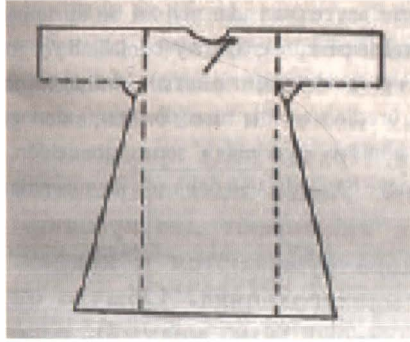
Resim 4. Çağdaş tip erkek gömleği modeli.

Teleütlerin erkek gömleği XIX. asır ortasında Rus tipi giysiye dönüştü ve farklı bir görünüme sahip oldu. Bu gömlek her şeyden önce “künek ele kepçü yaka”dır (eğri yaka). Onun modeli (kesimi) şu şekildedir: kumaş enine katlanır, ön ve arka kısım hazırlanır. Yanlarında iki kalın peş dikilir. Kollar düzdür. Onlar gömleğin bedenini düz olarak dikerler, koltuk altında dört köşeli “kistek” (roba) yapılıdır.²⁵ Öte taraftan baş ve boyun için derince bir yırtmaç kesilir ve bu yırtmaç sol köprücük kemiğinden sağ kemiğe kadar oyularak yapılır. Yırtmaca yakayı tek düğme ile iliklemek için yapılan “yek” (düğme-ilik) dikilir (resim 5). Gömleğin boyu dize, hatta daha da aşağı kadar uzanır. Sağlam olması için başka renk bir kumaştan “yarnat” (astar) dikilir. Zamanımıza daha yakın dönem Teleütlerinin yelekleri, genişliği 6 cm kadar olabilen ve doğrudan yakanın kesilmesiyle yapılan devrik yakalı oluşuyla farklılık göstermektedir. Yaka yırtmacı ve yaka kenarlarına dikilen yünlü şeritlerle süsleme yapılır. Günümüz gömleği evde Rus modelinde dik yakalı olarak dikilmektedir. Bu model oldukça eski bir modeldir. Modern gömleklerin

W. V. Radloff, age. I, s. 265-266.

Teleütlerde erkek gömleğinde roba olmasını Radloff da belirtmiştir, fakat onun düşüncesine göre sadece fakirlerde vardır: Radloff, age. I, s. 330.

yakasına yapılan ynl şerit süsleme geçmişten kalan bir unsur olarak muhafaza olmaktadır. Normal gömlek kemerle bağlanmaz ve pantolon üzerine salınır. Erkek çocukları için yapılan gömlekler de aynı model olarak dikilir fakat daha küçük ölçülerdedir.²⁶

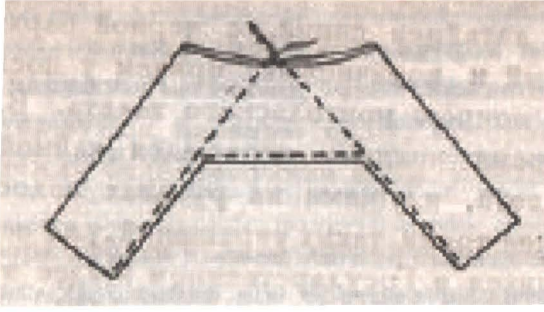

Resim 5. Göğsünde eğri yırtmaçlı Teleüt erkek gömleği modeli.

Kuzey Altaylıların "kbnek"i (erkek gömleği) Rus tarzında ve ev üretimi (evlerde kendi dokudukları) kumaştan dikilir, XIX. asrın ortalarından itibaren düz yaka, dar fakat nispeten daha uzun kollar, dizden daha aşağıda olarak dikilirdi ve umumiyetle kemerle bağlanırdı. Kuzey Altaylıların aėda keten gömlekleri kısa olarak dikilmektedir. Devrime kadar çok sık olarak kendirden "togan" (ev dokuması kumaş) yapılmıştır. elkanlarda muhafaza olan hatıralarına göre ev içi kendir kumaştan dikilen gömlekler çok uzun olurmu, hatta yere kadar uzanırmı. Böyle gömlek "totu knek" adını alırmı. Kendir dokuması keten bezinden dikilen eski tip gömlek Çelkanlarda "knek" adıyla bilinmektedir.

Güney Altaylıların erkek pantolonlarının modeli şöyledir: iki parça kumaş (yine mavi renk ağırlıklı) boyuna katlanır, onların arasında aşağı doğru dört köşeli genişlik (bacaklar) oluşturacak şekilde kesilir ve pe dikilir. Üst kısma ise "okor" adı verilen yn eritten kıyı (kemer) yapılır. Pantolonun paaları genellikle bacağın yarısına kadar uzanır ve çizmenin içine konur. Amerikan bezinden dikilmiş olan, Devlet Etnografya Müzesi'nde korunan örnek pantolonun (No:598-17) lleri u şekildedir: uzunluk 80 cm, genişlik 62 cm, bacakları oluşturan kumaş parçaları 42*24 cm'dir (Resim 6).

Boat Teleütlerinin giysilerinin kumaşları hakkında beni, etnograf A. G. Danilin bilgilendirmitir, şimdi kendisi ölmüştür.

Resim 6. Güney Altaylıların erkek pantolonu modeli.

Pantolonu tutan bağ (kuşak-kordon) ön taraftan bağlanır, dize kadar uzanır. İplerden birinin ucu diğerinden daha aşağı salınır. Gömlek pantolonun içine konmaz, üzerine serbest salınır.

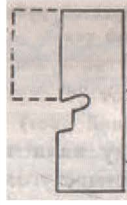
Av zamanı ve taygada dağ fıstığı toplama sırasında Güney Altaylılar ev yapımı göderi (maral veya karaca derisi), deri veya Ruslardan temin edilmiş olan çok kalın keten pantolonlar giyerler. Yoksullar daimi olarak bu tür pantolonlar giyerler.

Kuzey Altaylıların pantolonları “çampar” keten bezindendir ve belden ipile bağlanır. Onu iki kat kumaştan boylamasına olarak biçerler. Biçilen kumaşı aşağıdan dört köşeli olarak çaprazlama dikerler, üst kısmında da iki tane dört köşeli olarak (kare şeklinde) dikerler, burası pantolonun kemer yeridir. Yünden yapılan bağ, dikilen bu dikiş yerinden (kanaldan) geçirilir. Teleütlerin pantolonları “sırkançak” uzun olur, ayak bileğine kadar iner. Yaz mevsiminde Teleütler bazen güderi pantolonlar, kışın ise sıkı dokunmuş koyun yününden pantolonlar giyerler. Onların modeli biraz farklıdır, düzgün olmayan şekilde uzun iki parça deriden müteşekkildir.

Boçat (veya Baçat) Teleütlerinde eski zamanlarda pantolonlar bazı büyümlü roller ifa ederlermiş; doğum sırasında kadının karnını erkek (kocasının) pantolonlarıyla sararlarmış, yeni doğan bebeği de yine pantolonla örterlermiş.

Altaylıların erkek üst giysisi kendine özgülüğü ile farklılık göstermektedir. Güneyli kabilelerde erkeklerin dış giysileri aynen genç kızlarda olduğu gibi astarlı geniş gömlek “çokpen” karakteristiktir. Zenginler kaliteli kumaştan, ipek veya satenden pamuklu kadife ya da çuha renkli yakalı olarak diktirirler. Kumaş çift en olarak uzunlamasına kesilir, sırt ve sol ön parça oluşturulur. Ondan sonra yan tarafı, eğer elbise genç ve zayıf birine yapıyorsa ak şerit konmadan, arka kısma dikilir. Sonra giysinin sağ ön parçası arka gövdeye dikilir. Sol parça iki kademeli kesikle biçilir (resim 7).

**Dikilerek
ekdenen
sağ etek**

**Sırt
Omuz çigisi
Sol etek**

Resim 7. "Çokpen" gömlek modeli.

Kollar geniş ve uzun olur, el üzerinden (bilekte) biraz büzdürülür. Yaka dört köşeli şekilde omuza dökümlü olur. Yaka umumiyetle farklı bir renkte (sıklıkla kırmızı ve sarı) olur, uç kısmı sarı veya başka bir renk ipek ile kaplanır. "Çokpen" her zaman kuşak ile birlikte giyilir (resim 8).

Resim 8. Çokpen.

Devrime kadar zenginler "çokpen"i fabrika dokuması çuhadan, daha az varlıklı olanlar ise Rus köylülerinin ev dokuması çuhadan dikerlerdi.²⁷ Yaka için renkli

G. M. E. , koleksiyon No:723-4 ve No:723-7, köylü dokuması çuhadan yapılan çıkpen.

pamuklu kadife ve renkli çuha kullanılırdı. Dügme yerine sıkça düğüm kullanılırdı. Altaylılarda eskiden hâkim renk siyah kadife şeritleri olan mavi, Teleütlerde ise kırmızı ve kahverengidir; bu arada da ikincilerin (Teleütler) çokpen modeli Moğol gömlek modeline yakındır. ²⁸ V. İ. Verbitskiy, çokpen'in kollarda dirsekten başlayıp uzanan mavi ve kırmızı renk şeritlerle süslendiğine dikkat çekmektedir.²⁹ Günümüzde artık böyle süslemelere rastlanmamaktadır. Devlet Etnografya Müzesi'nde muhafaza edilen bir çokpen (no:598-14) aşağıdaki ölçülere sahiptir: genel uzunluğu 131 cm, genişliği 65 cm, koldaki şerit uzunluğu 25 cm'dir ve robalıdır. Giysinin eteği geniştir, yan peşler kaplama yapılmıştır. Yaka genişliği 17 cm, sarı ve Amerikan bezinden astarlı siyah çuha kumaştan yapılmıştır. Yaka koyu kırmızı çuha ile kaplanmıştır. Etek kısmı, kollar ve sol etek önü sarı renkte üçgenvari ipekle, yakanın üstü ise şeritlerle süslenmiştir. XIX. asrın 60'lı yıllarında Altaylılar geçeden yapıma "çokpen" giymişlerdir. ³⁰

Eski etnografik tasvirlerde daha hafif, astarlı ve kolları dirseklere kadar kısa olan bir dış giysiden bahsedilmektedir. ³¹ Bu giysi gömlekten 10 cm kadar daha uzun olur. Radloff ona "çiyemek" adını vermiştir. Ust-Kenge'de (Ursul nehri vadisi) temin edilen Devlet Etnografya Müzesi koleksiyonunda no:598-13 etiketiyle korunan örnek, 1904 yılında kullanılıyor olan kolsuz mont şeklindedir, şimdilerde ise tamamen kullanımdan tamamen kalkmıştır. Yine iki kanatlı gömlek şeklinde biçilir, ya kestane rengi moleksinden³² ya da mavi Amerikan bezinden veyahut da pazen kumaştan dikilir. Yanlarına parlak sarı veya kırmızı kumaştan cepler dikilir. Göğsü üzerine düğme veya kopça dikilir. Teleütlerde "çeymek" terimi bayramlık kadın elbisesi demektir. Erkek ve kadın giysisi için aynı olan bu isim, yukarıda da bahsedildiği gibi fazla farklılıkları olmadığını göstermektedir.

Güney Altaylıların yazlık üst giysilerinden birini tanıtalım: bu giysi "kojan" adıyla bilinmekte, karaca veya tay derisinden yapılır, yine aynı deriden yakası açık olarak dikilir, yün ile kenarlarına şerit çekilir. "Yargak" teriminin devrime kadar yoksul kişinin normal giysisi olduğunu ve yıpranıncaya değin de giyildiğini belirtmek gerekir. Böyle bir giysi Teleütlerde "tulak" adını almaktadır.

Boçat Teleütlerinde erkekler gömleğin üstüne hafif, kısa "telen" (kaftan) giyerler, beli dar kesimdir (resim 9). Sırt kısmı iki parçadan oluşur ve belde birleşir.

²⁸ W. V. Radloff, age. I, s. 261.

V. İ. Verbitskiy, *Altayskiye İnorodtsı*, Moskova, 1893, s. 9.
age.

W. V. Radloff, age. I, s. 261.

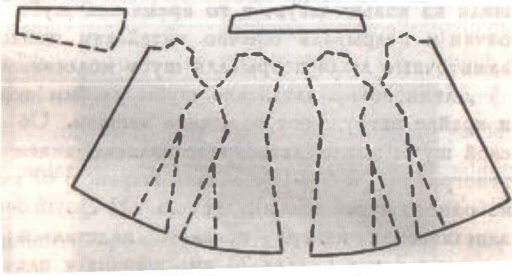
Moleksin: köstebek kürkü, buna benzer kumaş(Ç.N.).

Böğür kısmı aşağı doğru genişleyen peş (etek) yardımıyla teşekkül eder; peşler aşağıda etekte, önde birleştirilir, çünkü elbisenin etek kısmı oldukça geniştir.

Resim 9. Teleüt "telen'i"

Sol etek kanadı sağ kanat üstüne kapanır. Kollar uzundur, roba yoktur. Yaka yüksek değildir, yatık veya dik olur, iki düğme ile kapatılır (resim 10).

Resim 10. Teleüt "telen" modeli.

Bütün giysiler ince astarlı olarak dikilir. Yan tarafta dikey olarak cep kesilir. Telen üç tane metal düğme ile iliklenir. Uzunluğu 3 metre kadar olabilen, pamuklu kumaştan yapılmış kuşak ile bağlanır. Eskiden bayramlık süs olarak ipek boyun atkıları kemer olarak kullanılmıştır.

Teleütler 60'lı yıllarda Radloff'a kürme diye adlandırdıkları, kolsuz, eski hafif erkek dış giysisini göstermişlerdir. Söz konusu giysi sarı-kırmızı çuhadan dikilmiş ve siyah kordonlarla ve gümüş düğmelerle süslenmiştir. Yakasız ve kolsuzdur, gömlek üstüne giyilmektedir. Sırt kısmı düz kesimdir, önünde iki tane cebe

sahiptir. ³³ Verbitskiy, Teleütlerde “kürme” adıyla, kuzu postundan, yün tarafı dışa gelecek şekilde yapılan ve giyilen monta dikkat çekmektedir. ³⁴ Radloff, Teleütlerde bulunduğu dönemde, Rus kaftanı modelinde köylü çuhasından dikilmiş hafif dış giysi giydiklerini tespit etmiştir. ³⁵ Teleütlerde “sırmalı” adı verilen, kendine özgü modeliyle hafif sonbahar dış giysisi günümüze kadar muhafaza olmuştur. Bu giysi yukarıda gösterilen “telen”den model ve biçim olarak farklı değildir, sadece kalın astarlı olarak dikilir.

Kuzey Altaylıların (Kumandinler, Şorlar, Çelkanlar) hafif erkek dış giysileri hakkında bir şeyler söylemek mümkün. Bu giysi tek modeldir. Keten bezinden kısa gömlektir, kendir adıyla bilinir, adını kumaşın dokunduğu bitkiden alır (resim 11). ³⁶

Onun modeli: düz kesimdir, etek ve sırt kısmı tek veya iki düz kumaştandır, yanlara eğri peşler dikilir. Kumandinler ve Tubalarda sadece yanlarda peşlerin şekillerinde varyasyon kazanmaktadır, peşler üst köşe altından biçilirler ve kolların robasını oluştururlar. Bu gömlek model bakımından astarsız dikilen ve dizlere kadar uzun olan kadın yeleşinden farksızdır. Gömleğin önü sol etek üstüne gelerek kapanır, kuşakla bağlanır. Yaka bazen kol kapakları yün ipe herhangi bir kumaştan ve basit şekilde dikilir. Şoryanın kuzey bölümünde “çıpça” adı verilen kumaşla kaplı koyun postundan yapılan giysiyé rastlanmaktadır.

Resim 11. Keten bezinden dikilmiş Şor gömleği.

W. V. Radloff, age. I, s. 337. Eposta zikredilen mont “kürme” ile kıyaslayınız.

V. İ. Verbitskiy. Slovar Altayskovo i Aladagskovo Nareçiy Türkskovo Yazıka. Kazan, 1884, s. 193.

W. V. Radloff, age. I, s. 330.

Kumandinlerde böyle gömlek “kendrek” adını taşır, Çeknalarda ise “kounek”.

Güney Altaylılarda kalın dış giysisi, koyun postundan yapılan "ton" dur (resim 12). Bu giysiyi sadece kış giysisi olarak kabul etmemek lazım, zira erkekler hatta şimdilerde dahi çok sık olarak yaz aylarında giyerler. Yüksek dağlık Güney Altay ikliminin özelliği dikkate alındığında, bu giysinin eski olmaması gerekir; yaz mevsiminde keskin ısı değişimleri olur, gün içerisinde bile gece ile gündüz arasında bile keskin ısı değişimleri görülebilmektedir. Kürkün biçimi düzdür, aşağı doğru rahat olacak şekilde dikilir ve kademeli olarak sol eteği ile önü kapatılır. Sırt kısmında beli dar kesimdir, derin, yarım yuvarlak kol deliği açılır. Bazen sırt kısmı yırtmaçlıdır. Kol ve etek ağızlarına (kenarlarına), ön sol yakaya boydan boya olacak şekilde kadife veya başka bir kumaştan, tay veya buzağa derisinden kalın siyah bir şerit kaplama yapılır ve buna "kıyu" denir. Yaka genişliği yaklaşık 10 cm'dir ve kural olarak tilki postundan yapılır. Devrime kadar zengin Altaylılar ve çok sayıdaki çağdaş kolhozcuların kürklerinin sol eteği (ya da en azından kol ağızları) su samuru kürkü ile çevrilirdi. Kürkün genel uzunluğu 130 cm, kollar 60-65 cm'dir. Kollar geniştir, kol kapağına doğru keskin şekilde daralır (büzülür). Sıcak zamanlarda kürk omuzdan çıkartılır ve üst kısmı kemerden saliverilir. Yağmurlu havalarda kürk, yağmurun ıslaklığında korunmak için ters yüz edilir (resim 13). Yoksul kimse, aynen diğer Altaylılardan çoğunluğu gibi yazın kürkü çıplak vücuduna giyer. Yoksulların kürkü çoğunlukla keçi postundan, varlıklılarınsı ise beyaz koç postundan dikilir ve genellikle Çin ipeği veya kadife ile kaplanır. Orta halli insanlar ise kürklerini moleksin (pamuklu kadife) ile kaplarlar.

Uzun etekli Altay kürkleri, at üstünde gitmeye çok elverişlidir, ancak yaya olarak yürümek fevkalade zordur. Etnografya Müzesi koleksiyonlarında bulunan (No: 598-16) örneklerinden bir tanesinin ölçüleri Altaylıların kürklerinin ortalama boyutlarına ışık tutacaktır: omuz genişliği 62 cm, sırt ve etek tek parça kumaştan yapılır, uzunluğa 142 cm'dir. Sol etek sağ eteğin üstüne kapanır ve dört köşeli bir kabartı vardır. Kol uzunluğu 74 cm, omuzda genişlik 49 cm, el üstünde kol kapağı ile kapanır ve kol kapağının genişliği ise 19 cm'dir. Etek çevresinin ortalama genişliği 303 cm, yaka genişliği 19 cm, her iki cinsin de (erkek-kadın) etek kenarları ve kol kapakları siyah pamuklu kadife ile kaplanır.

Resim 12. Güney Altaylı kürkü. Resim 13. Ters yüz edilmiş kürk içinde Altaylı.

Güney Altaylılar kışın çok sıcak tutan dış giysi kürk giyerler; karaca postundan dikilir, su geçirmez ve “yoka” adını alır. Boçat Teleütlerinde iki kürk modeli vardır: biri, beli düz kesim olan “yän ton”, diğeri ise beli dar kesimdir ve “telen” modeline benzer, bundan dolayı da “telen ton” adıyla anılır. Birinci tip kürk günlüktür, ikincisi ise daha çok bayramlıktır. Güney Altaylılarda olduğu gibi Teleütlerde kürk “kur” adı verilen kuşakla bağlanır. Varlıklı ve zengin Teleütler kürklerini siyah çuha ile kaplarlar. Teleüt kürklerinde yaka dik olur, yüksekliği 5 cm kadardır ve tilki kürküyle kaplanır. Soldan sağa doğru kapanır, bir veya üç düğme ile iliklenir.

Teleütlerin eski dış giysisini “kaptal” diye adlandırmak mümkün, tek örneği daha yakın zamana kadar Taraba ulusunda (Natrus Teleütü’nde) muhafaza olmuştur. Bu kürk model olarak beli düz modele benzemektedir ama astarlıdır.

Güney Altaylılarda erkek ve kadınların baş giysisi (şapka) daha XIX. asrın ortalarına kadar aynı idi ve kuzu postundan yapılan yüksek şapka şeklinde idi. Bu baş giysisi – şapkanın modeli: yüksek dik kenarlı, hemen hepsi üç köşeli, arka tarafa keskin (dik) şekilde uzanmakta olup, bütünüyle kendine özgü bir modeli vardır. Verbitskiy bu şapkayı “börek biçimli” diye adlandırmaktadır. Şapkanın

üstünü (tepesini) sarı, kırmızı veya kumaştan, ortası oval bez parçası dikilerek kapatılır, arka kısmına da kasket kuşağı olarak iki tane kırmızı kurdele şerit dikilir. Bu şapkanın adı “sörü bürük” veya “altay bürük” olarak bilinir (resim 8 ve 12). Kasket kuşağını zenginler, samur veya tilki kürkünden yaparlar. Bu şapka devrimin ilk yıllarında kullanımdan çıkmıştır. Erkekler günümüze kadar koyun derisinden, herhangi bir kumaş ile kaplanmış, yuvarlak, tepesinden ipek püskülü olan şapkalar takmışlardır. Şapkanın alt kısmında, sırma şerit “kure” veya “çunmeri” geçirilir ve kuzu derisinden “pölcü” (zıh) yapılır. “Çaçak” (püskül, saçak) uzunluğu 18 cm’ye kadar olabilir, daha çok mavi veya sarı bükülmüş iplerden hazırlanır ve boncuk dizilmiş iple dikilir; püskülün şapkaya iliştiirildiği yere başka bir kumaş parçasından “töbe” (daire) dikilir.

Zenginlerin ve bazı varlıklı Altaylıların bayramlık şapkaları ipekle kaplanır ve şapkanın alt kısmı değerli kürk ile (su samuru, samur) zıhlanır veya tamamen değerli yabani hayvan kürkünden (su samuru, samur) dikilir. Böyle bayramlık bölgesi Güney Altaylılarda Rus köylülerinden alınmış, keçe şapkalar yaygındır (resim 14).

Resim 14. Keçe şapkalı Altaylı.

Altaylıların yuvarlak milli şapkaları sadece günümüze kadar var olmakla kalmamış, Altay'ın Rus erkek nüfusu rahatlıkla onu giymektedir. Telengitlerde kumaştan dikilen Moğol tipi düz (yassı) şapkalar rastlanmaktadır.

1930 yılına kadar Güney Altaylıların ritüel baş giysileri (şapka) var olmuştur. Etnogarafik metinlerde detaylı olarak tasvir edilen kam şapkasını³⁷ ve Burhanist kültü hizmetkârı – yarlıkçı şapkasını kastediyorum. Burhanist kült hizmetkârının şapkası Moğol modelini hatırlatmaktadır, kabartı ve kesiği (yırtmacı) yoktur. Kenge'den 1904 yılında elde edilmiş ve Devlet Etnografya Müzesi'nde muhafaza edilen örneğe göre tasvirini yapacağız. Onun kasket kuşağı üstte, iki trapezden müteşekkil, çevresine pliseli (kıрма) parlak kumaş ile süs dikilmiş ve kürkle zıhlanmıştır. Bel (gövde) sarı ipekten, koni biçiminde, kırmızı renk kıvrılmış ipek püsküllü tepesine yerleştirilmiştir. Yarlıkçılar şapkayı başlarına enlemesine giyerler.

Step bölgesi Teleütlerinde yazlık baş giysisi keçe şapkalar. Teleütlerin kışlık baş giysisi koyun postundan dikilir. Devrime kadar zenginler kasket "kuju"su (kuşak) kunduz kürkünden, üstünü de kadifeden yaparlardı. Orta halli Teleütler de bayramlık olarak bu tür bir şapka edinmeye gayret ederlerdi. Bu tarz şapkaya nadiren de olsa şimdilerde Taraba ve Çeluka uluslarında rastlanmaktadır. 60'lı yıllarda Teleütler arasında bulunduğu vakit Radloff'a, siyah çuhadan dikilmiş, kara kuzu derisinden astarlı olan sivri uçlu ve Kazakların şapkası "tumak"a benzeyen kulaklı eski şapka göstermişlerdir.³⁸ Teleütlerde erkeklerin eskiden kullandıkları kışlık şapkalar, şimdilerde nadiren görülüyor. Onun adı "turpa-börük"tür. 16 cm yüksekliği, 20 cm kutru vardır. Kadifeden olan tepe kısmı dört parçadan oluşur ve uçları yukarda tek noktada birleşir. Şapkanın alt kısmı ise kürk ile kaplanır (resim 15). Bundan başka keçeden yapılan börk'e de rastlanır. Tepe kısmı siyah kumaş dikilerek kaplanır. Bu model şapkaların ölçüleri: kutru 25 cm ve yüksekliği 20 cm kadar olur. Bazen şapkanın tepesi silindir şeklinde de olabilir, o zaman kapak, kasket kuşağına daha sıkı olarak yapışır (takılır). Bu tür şapkanın yüksekliği 15 cm kadar, kutru yine o ölçülerdedir.

A. V. Anohin. Materialı Po Şamanstvu u Altaytsev. Leningrad, 1925, s. 46-49.

W. V. Radloff, age. I, s. 333.

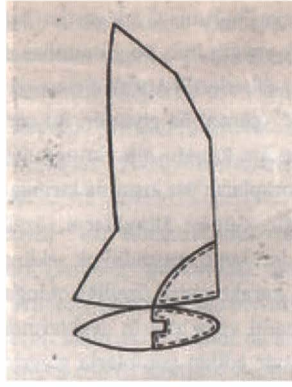

Resim 15. Kürkü ve "turpa-börük" şapkası ile Teleüt.

Şorlar, Çelkanlar ve Kumandinlerde Rusların baş giysileri çok yaygındır. Özgün baş giysisi (şapka) hafif keten bezinden dikilen, tepesi daire şeklinde kesilmiş kalpak modelidir - esas olarak Şorlarda muhafaza olmuştur. Bu hafif şapkayı Şor erkekleri sahip oldukları çok gür saçlardan dolayı kışın da giyerler.

Yaşlıların anlattıklarına göre Tubalarda daha son günlere kadar kullanılan şapka "börük" eskiden çok yaygın olarak kullanılmış. Günümüzde Tubalar çoğunlukla satın aldıkları başlıkları takarlar. Ancak nadiren erkeklerin başlarında sıkı dokunmuş keçeden yapılan (kumaş olarak fötr'e yakın), tepesi yassı, yukarı doğru kalkık kasket kuşaklı şapkalar görmek mümkün. Tubalarda keçeden yapılan maral yavrusu kürküyle kaplanmış, tepesi pamuklu kumaşla kaplı, kürk parçalarıyla astarı yapılmış şapkalar da görmek mümkün. Bu şapkanın modeli tepesi kesilmiş koni şeklindedir.

Güney Altaylıların ayak giysileri deri "ödük"tür (çizme). Bayramlık çizmelerini (eskiden zenginlerin günlük çizmeleri) çok iyi işlenmiş, kırmızı renkli satın alınmış deriden dikeyyorlardı. Normal çizmelerini ise normal ev üretimi (işlemesi) deriden dikerler. Altaylıların çizmelerinin özelliği, çizmenin gövdesinde çift dikişli olması ve topuklu olmamasıdır. Öndeki dikiş çizmenin konçunu boydan tamamını geçer ve hafifçe yukarı kalkık olan sivri burna kadar gider. Çizme konçlarıyla kıyasla, burun, biraz daha küçük ölçektedir (resim 16).

Resim 16. Deri çizme modeli.

Çizmenin tabanı “ıltam” tek parça kalın bir deri parçasından yapılır. Daha eskilerde çizme tabanı bir kaç kat deriden yapıldı ve bundan dolayı kalın görünürlerdi. Topuk yerine daha kalın bir deriden bir parça dikilir. Arkası dışarıda iç dikişle dikilir ve bununla beraber çizme ters çevrilir (iç – dış edilir) (resim 17, 18). Yoksul kimseler ise çizmenin deri olan boğan (konç) kısmını kalın ketenden dikerler. Tasvir edilen Moğol modeli çizmeleri genellikle kadınlar tek parça deriden, çizmenin her iki parçasını biçerek dikerler (resim 17). Devlet Etnografya Müzesi koleksiyonundan tasvir edilen çizme örneği (No:598-19) Verhnaya Çerga

Resim 17. Dikim sürecinde çizme.

köyünde elde edilmiştir. Çizmeler kızıl maral derisinden, deri taban üzerine konç ve kundura yüzü iki bütün parçadan dikilmiştir; önde ham deriden kürk şerit arkalık (arkası), yine sert ham (taze) deriyle birleştirilmiştir. Çizme konçunun yüksekliği ön taraf 52 cm, arkası daha kısa kesilmiştir, taban uzunluğu 31 cm, taban genişliği 8 cm'dir. Bazen böyle çizmeler renkli deri (sıklıkla yeşil) şeritlerle süslenmiştir”(no. 567-8).

Renkli şerit kaplama veya “burumay” adı verilen başka renk deriden kürk şerit, eski model çizmelerde çok yaygın imiş ve günümüze değin de var olmuştur. Deri çizmelere bazen keçe astar dikerlerdi. Ancak o çizmeyi dikiş makinasıyla herhangi bir kumaştan dikilmiş “uk” (çorap) ile giyerler. Bu çoraplar çizmenin boğazından 10–15 cm kadar daha uzundur. Zengin Altaylının yukarıda tasvir edilen çizme ile (no:598–19) giydiği keçe çorapların üst kısmına kırmızı pamuklu kadife dikilmiş ve yeşil kordonla süslenmiştir. Güney Altaylıların, özellikle, erkeklerin sağ çizme konçunda (keçe çorap ile deri konç arasında) ok şeklinde “kalta” adı verilen bütün kesesi taşımaları, onların karakteristik özelliği olduğunu da belirtmek gerekir.³⁹ Kışlık çizmeleri karaca, maral veya atların ayaklarından yüzülen derin tüylü dış kısmıyla dikerler, yine tasvir edilen çoraplarla giyerler. Yoksullar ise ayaklarına “oyngot” adı verilen osoka⁴⁰ tipi kuru ot sararlar.

Teleütlerde çizme konçu, kadınlar tarafından deri parçasından dikilmiş hazır iskarpinlere “çarık” dikilerek birleştirilir ve diz altında ince bir şerit (kordon) ile sararlar (bağlarlar). Böyle konçun yüksekliği 50 cm, üst kısmında ağız çevresi genişliği 45 cm'ye kadar olabilir. Konçun üst bölümü bazen eğilir.

Kışın Teleütler çoğunlukla keçe çizmeler giyerler, ancak Güney Altaylılarda olduğu gibi kumaştan dikilmiş (siyah renkte) çizmenin boyunu geçen keçe çoraplarla deri çizmelerini giyerler. Taban sağlam olması için kalın keten bezinden yapılır.

Resim 18. Çizmediken kadın.

Sağ ayak çizmenin konçuna koyarlar, çünkü at üstünde giderken sağ el ile bütün kesesine ulaşmak daha kolaydır, zira sol eliyle atın dizginlerini tutmaktır.
carex pediformis – uzun ömürlü, ince, uzun ve sert yapraklı bataklık bitkisi(Ç.N.).

Kuzey Altaylılar topuksuz, dizlere kadar çıkmayan kısa boğazlı, daha ince tabanlı çizmeler giyerler. Ketenden yapılan çizme konçları çok yaygındır. Daima onları diz altında ip veya kementle bağlarlar; üst kısmı aşağı doğru katlanır ve sarılan kementin üstünü kapatır. Bu tip çizmeler kışlık ayakkabıdır. Kuzey Altaylılar ayaklarına çorap yerine yukarıda değindiğimiz üzere “ozatoygot, çemene” (kuru ot) ile sararlar.

Çelkanlarda (Şakşılıg boyu) “eki tanaktu oduk” adı altında “iki” burunlu özelliğiyle bilinen eski deri çizmeler hakkındaki anıları (bilgileri) muhafaza olmuştur. İki burunlu diye adlanır, çizmenin normal sivri burnundan başka sanki ikinci bir burun izlenimi veren kalın ayak tabanı da sivri bir burna sahiptir. Bu çizme konç kısmında iki “ıstık”a (dikiş) sahiptir; ön tarafta buruna kadar giden, diğeri arkalığın altına kadar gider. “Çooçak” (arkalık) üstten dikilmiştir. Bu tip çizmenin ayırt edici özelliği av faaliyetleri sırasında kayakla giderken kayağın ipini bağladıkları, çizmenin arkasına dikilmiş olan “kötö” adı verilen küçük, deri bir düğme oluşudur. Bunun dışında tasvir edilen çizmenin “takıg”ı (topuk) vardır.

Anılan tip ayakkabıları Çelkanlar için karakteristik olarak tespit etmek güçtür. Bu ayakkabılar yaya olarak yabani hayvan avcılığı temelinde yükselmiş olan, ezelden beri tayga avcılık kültürüne sahip olan Kuzey Altay’ın yerli halkına aittir. Evcil hayvan derisinden işlenerek yapılan çift dikişli ayakkabı ve çorap (Moğol-Çin tarzı) bu kültür için karakteristik değildir. Bu durumun, tasvir edilen deri ayakkabı hakkındaki hatıraların (bilgilerin) muhafaza olduğu Şakşılıg söökünün Güney Altaylı kabileler gibi Teles söökü ile karışmalarının bir sonucu olabileceği ihtimalini ortaya koymak mümkün. Bizim bu tahminimiz ikna edici mahiyettedir, çünkü Çelkanların Şakşılıg söökü kendilerini, Teles gölü havalisinde mukim olan Teles söökü ile kardeş kabul eder ve bu söökler arasında evlilik akti “alışpas” yasaktır.

Kamustan⁴¹ yapılan deri ayakkabı oldukça daha nadir kullanılır. Rus çizmeleri ve keçe çizmeler Kuzey Altaylılar sathında ancak kolhozlar birliğinden sonra maddi durumlarının yükselmesiyle çok yaygın hale gelmiştir. Bu model, özellikle, kışın yabani hayvan avı için pratik ve daha uygun olan eski tip ayakkabıyı hızla yerinden etmiştir.

Geriye Altaylıların erkek giysisinin bir parçası olan kemerden bahsetmek kaldı. Güney Altaylılarda üst (dış) giysiyi bağlamak için “kur” (kuşak) kullanmak ziyadesiyle yaygındır. “Kur” 3-4 m kadar uzunluğunda bir kumaş parçasıdır. Belde iki kere sardıktan sonra, kuşağın uçlarını önde bağlarlar ve uçlarını aşağı

Kamus: ne anlama geldiği tespit edilememiştir; yöreye özgü bir hayvan türü olabilir (Ç.N.).

salıverirler. Kuşağın kumaş rengi farklı ve genellikle koyu tonlar ağırlıklıdır. Zengin kimselerin kuşakları, hareli ipek kumaştan yapılır. Av için dağlara uzun yolculuklara çıkarken Altaylılar "kaişkur" (deri kuşak) takarlar.

Etnografya Müzesi koleksiyonunda bir kaç tane kayış kemer mevcuttur: 598-29 numaralı kemer sert kayıştan ve tokalıdır; sağ tarafında üç tane yarım daire şeklinde "kalta" (çanta), sol tarafında ise küçük bir torba asılıdır. Diğer kemerde ise (no: 598-30) torba ve çanta çengel ile asılıdır.

Düz kemerlerle beraber metal plakalarla süslenmiş olanlar da mevcuttur. Ust-Kan'da kolhozçudan, tarafımızdan edinilen kemer sarı renkli yuvarlak şekillere sahip (kös, yani - göz) ve altı ışıklı "çolmon" yıldızı figürleriyle bakır plakalarla süslüdür. Telengit kemeri (no: 692-8) Kazak işi olup, dört köşeli sekiz tane gümüş plaka dizisiyle süslüdür; gümüş plakalar sarı ve yeşil taşlar takılarak ve dokuz tane yuvarlak pulla süslenmiştir. Genellikle kemere bıçak kılıfları asılır, kemerin arkasına çakmak konur; bunlar daha yakın zamana kadar erkek kostümünün olduğu kadar genç kızların kostümlerinin de zorunlu bir parçası idi. Çakmağın konduğu kırmızı veya siyah deriden yapılan küçük cep (kese) kırmızı veya sarı bakır pullarla süslenir. Kuzey Altaylılarda da kuşak, Kumandinler ve Kuzey Şorlarda ise nakışlı yün kumaş kemerler yaygındır. Bu kemerler renklidir, boyanmış yünden dokunur, geometrik şekillerle işlenir.

Altaylıların erkekler için süs aksesuarı olarak sadece gümüş, altın ve bakırdan yapılan, parmaklarına taktıkları yüzükleri gösterebiliriz.

Devrime kadar olan dönemde Güney Altaylı (Şamanist) erkekler saçlarını sadece tepelerinde uzatırlardı ve onu da "kedege" (belik) yaparlardı. Bu örgülerini renkli düğmelerle ve kırmızı veya siyah ipekten püsküllerle süslerlerdi. Radloff'un işaret ettiği gibi zenginler saç örgülerini uzun, iki tane yaldızlı kordonla veya iki püsküllü ipek ipe bağlarlardı.⁴²

Altaylıların milli erkek giysisinin temel çizgilerini bitirdikten sonra erkek kostümünün ayrı modellerinin tasviri sürecinde bir dereceye kadar bahsettiğimiz Altaylıların sosyo-ekonomik eşitsizliğini yansıtan detaylar üzerinde duracağız. Bu nokta sosyal bir izahat gerektirmektedir.

Kuzey Altaylıların hayatında Büyük Ekim Devrimi'ne kadar olan sosyo-ekonomik değişimler, daha çok XIX. asırda Rus halkı ile Altaylıların kurdukları sıkı ilişkiyle bağlantılıdır ve bu değişimler giysilere de yansımıştır. Az veya çok varlıklı insanlar Rus tarzı kıyafet tarzına geçmiştir: Şorlar, Kumandinler ve Çelkanların zenginleri küçük şehir burjuvalarının veya tüccar modeli giysiler giymeye

W. V. Radloff. age. I, s. 263.

başladılar; onları fabrika dokuması pahalı kumaşlardan dikiyorlardı. Belirtilen bu durum XIX. asır ortalarında Rus giysilerini benimseyen Teleütler için de aynı derecede geçerlidir, ancak Teleütler arasındaki toplumsal-ekonomik eşitsizliği yansıtan batı Moğol-Oyratlar veya Kalmıklar için karakteristik olan giysinin güçlü etkisi altında oluşan kendi milli giysilerini de muhafaza ettiler.

Erkek giysilerinin bir özelliği ise yaşa ve ailevi durumuna bağlı olmaksızın şekil ve model bakımından farklılık olmamasıdır. İleride göreceğimiz üzere Güney Altaylıların kadın giysileri için ailevi durum karakteristiktir.

Sonunda bir bütün olarak çağdaş erkek giysisi ile ilgili meseleyi aydınlatmak gerekir. Burada öncelikle erkeklerin kitle olarak hazır giyim tarzında (ceket, dikilmiş mont - vatnik, palto) satın alınan hafif dış giysilere geçtiklerini ve askeri model giysilere (asker gömleği, pantolon vs.) de meyilli olduklarını belirtmek lazım. Büyük Anayurt harbi yıllarında askeri giyim tarzı bütün Altay'da Rus nüfusunun olduğu bölgeler dâhil hızla yaygınlaştı. Savaş sonrası dönemle ilgili bizim araştırmalarımıza göre bu tarz erkek giyim egemen olma fikrini taşımaktadır.

Altay tarzı gömlekler ve pantolonlara şimdi çok nadir olarak rastlanmaktadır, daha ziyade eğer bu tarz giysiyi kendi evlerinde dikiyorlarsa, ancak o hallerde görmek mümkün. Bu araştırmayı genellikle evlerde mutlaka Altay tarzı olarak diktikleri bebek-çocuk giysilerine gönderme yaparak kuvvetlendirmek mümkün.

Şimdilerde artık "çokpen" gömlekler dikmiyorlar. Hafif üst (dış) erkek giysisi tarafımızdan yukarıda tasvir edilen Altay modellerinde çağa uyumsuz (aykırılık) olmaktadır. Onlar müze koleksiyonlardaki örnekleriyle, anılara ve etnografik tasvirlerle uygun hatıralar olarak kaldıktan sonra çağdaş yaşam ve kullanımdan çıkmışlardır.

Güney Altaylıların kışlık giysileri hakkında bunu söylemek mümkün değil, özellikle de Altay'ın iklim koşullarına uygun dış giysi olan koyun postu-kürkler hakkında. Günümüzde erkek kürklerini eski modelde dikiyorlar. Ancak burada yerleşmiş, sağlamlaşmış değişimleri tespit etmek mümkün. Kürkü bir hayli kısa dikerler. Kısa olması, açıklamasını Güney Altaylıların yaşam tarzında bulmaktadır. Eskiden onların büyük kısmı at üstünde zaman geçirirlerdi, o zaman da onlar için uzun kürkler daha elverişli idi. Günümüzde yerleşik hayat yaygınlaştı, köy işlerinin kapsamı genişledi, daha çok yürüme isteyen işler arttı, bu halde de uzun kürkler hiç elverişli olmuyordu.

Eğer Güney Altaylıların erkek giysisini bir bütün olarak ele alırsak, o zaman onda çağdaş yaşam tarzına kati şekilde girmiş (karışmış) olan milli özellikleri tespit etmek mümkün değil. Bu durum sadece daha önce bahsettiğimiz kürkle ilgili değil,

özellikle, deriden yapılan ayakkabılar ve şapkalar için geçerlidir. Güney Altaylılara özgü olan yuvarlak deri ve tepesi kumaşla veya tilki bacağı derisi, suslik⁴³ derisi burunduk⁴⁴ derisi kaplanan tepesinde ipek iplerden püsküllü, çoğu zaman püskülsüz olan şapka şimdilerde artık yazın giyilmektedir. Şimdi onu kadınlar giymektedirler. Bu şapka erkek şapkası olarak yerli Rus halkın yaşam tarzına girmiştir. Onun popülerliğiyle ancak kubanka rekabet edebilmektedir; bu şapka yüzyılımızın başında Altaylılar için fevkalade belirleyici olmuştur; kara kuzu derisinden, kara tepe görünümlü bir modeli vardır.

Tubalar ve Kuzey Altaylılarda günümüzde Rusların kulaklı şapkası kullanım hayatına girmiştir. Altaylılarda eski milli erkek giyim tarzı avcılık kostümünde muhafaza olmuştur, anlaşılan avcılık ve fıstık toplayıcılığı yapıldığı tabiat koşullarına daha uygundur.

Şimdi Altaylıların kadın kostümlerini inceleyelim.

Güney Altaylılarda "çamça" (resim 19) denilen iç giysi gömlekten, keten veya dalimba kumaştan dikilen "şarovar"dan (şalvar) oluşmaktadır. Gömlek düz yaka kesimi ile geniş bluz şeklinde olur, arkası ve ön kısmı bir parça kumaştan dikilir. Boyu kısa olur, şalvarın kemeri ile arasından kalan boşlukta vücut açıkça görülür. Erkek gömleğinden farklılığı büyük devrik yakalı oluşurdur (ortalama 50*20 cm). Yaka yırtmacıyla yakanın birleşim yeri büzgülüdür. Yakanın köşesi, bazen de kenarları çeşitli iplerle kıvrımlar halinde nakışlar yapılır.

Bayramlık gömleklerin yaka köşelerine sağlam bir şeyden yapılan "kuyka" adı verilen esnek, kırmızı düğmeler dikilerek süslenir. Bu düğmeler devrime kadar Çin'den (Kuzey-batı Moğolistan üzerinden) getirilmişlerdir ve çifti 2-5 rubleye kadar fiyatı oluyordu, şimdi ise onların getirilmesi kesilince, onlar Altaylı kadınlarda çok değerli hale gelmiş ve ailenin değerli varlığı olarak korunmaktadırlar. Bu kırmızı düğmeler, mavi ve beyaz düğmelerle karışık olarak aynı şekilde ipe dizilmiş küçük boncuklarla dikilirler. Bazen yakalar ipek ve boncuklarla süslenir. Kadın gömleğinin rengi genelde mavidir. Etnografya Müzesi'nde Teleütlerde olduğu gibi "künek" adı verilen Katuna nehri vadisinde elde edilmiş kadın gömleği örneği mevcuttur (No: 723-2). Gömlek iki yakalıdır. Onun biçimi biraz farklıdır. Tek parça sırta, etek eklenir, gömlek serilmiş halde yarım daire görünümü verir. Onun sol eteği kare köşeli kesimdir, sarı renk pamuklu kadifeden (pazen) şeritler dikilir, yakaya kırma plise yapılır, kenarlara

Suslik: kemirgenler familyasından kürkü kıymetli bir hayvan - Amerikan yer sincabı (Ç.N.).

Burunduk: sincaba benzer kemirgen, kürkü değerli bir hayvan (Ç.N.).

pamuklu kadife ve düğmeler dikilir. Güney Altaylıların kadın pantolonları erkeklerinkinden farklı değildir.

Resim 19. Erkek modeli gömlekli Altay kadını. Devrim öncesi yaşam tarzı.

İç giysinin üstüne evli kadınlar, dul kadınlar ve yetişkin kızlar hafif dış giysisi giyerler. Altaylıların kolhoz sistemine geçişlerine kadar bu giysi şekil ve tarz bakımından ailevi durumla bağlı olarak keskin şekilde farklılık gösteriyordu. Güney Altaylılarda evli kadının çok özel giysisi, geleneksel kolsuz, uzun etekli ve iki yakalı “çegedek”tir ki, yeni evlenen kadın bunu nikâh sırasında giyinir ve kocası sağ olduğu mühletçe bütün yaşamı boyunca giyer. Dul kalan kadın “çegedek’i” özel dul kadın giysisi ile değiştirir. Kadın çegedek’i olmadan kayın babasına ve kocasının ağabeyine görünmez, karşısına çıkmaz (resim 20a-b).

Fakirlerde çegedek zamanla kadınların sürekli olarak yurt içinde, ateş başında olması nedeniyle kokar, kirlenir ve yırtık pırtık olur. Devrimden sonra çegedek, Altaylılar tarafından Orta Asya’daki peçe gibi geçmişte toplum içinde ve ailede kadına verilen düşük değeri ve bağımlılığın bir bakiyesi-hatırası olarak kabul edilmiştir. Sosyalist yaşam tarzının Güney Altaylılarda gelişip sağlamlaşmasıyla çegedek kullanımdan çıkmıştır. Onları günümüzde artık ya çok yaşlı kadınların sandıklarında ya da müzelerde görmek mümkündür.

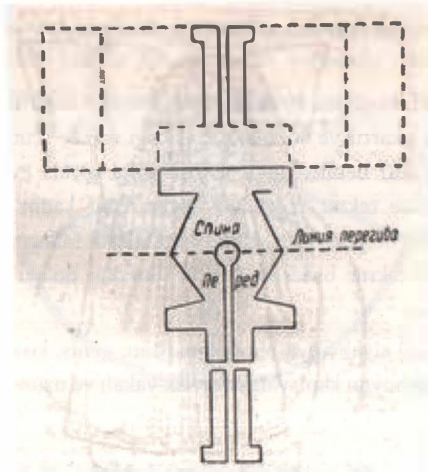
Yakasız çegedek modeli fevkalade karışıktır (resim 21) ve her kadın, onun tüm parçalarının ayarını tam olarak dikemez. Modelin temel özellikleri: eteği yürümeye uygun, sırtında kesik (yırtmaç) vardır, kesikten aşağıya büzgü yapılır, arkada

(ortada) etekten başlayan yırtmaç vardır. Çegedek'in hazırlanış süreci şu şekildedir: ilk önce onun farklı kısımlarının biçki modelleri hazırlanır, genel de eski bir çegedek'in parçalarına uydurularak hazırlanır. Biçki modeli, yurtun yanında, yerde hazırlanır. Bir kadın model çıkarıcı, diğeri de ona yardımcıdır, onun sorumluluğu kesme esnasında kumaşı ucundan tutmak, katlamak vs. gibidir. Kadınlar gerekli büyüklükte iki parça eski kumaşı alırlar, birbiri üstüne koyarlar, hamurla yapıştırırlar ve güneşte kuruturlar. Yapıştırılmış bu kumaştan çegedek'in ana parçasını - sırt ve ön- biçerler. Bazen çegedek'in iki simetrik yarıları ayrı ayrı olarak biçilir, ondan sonra sırtını dikerler, önünü (eteği) dikmeden bırakırlar (resim 20).

b

Resim 20. Çegedek giymiş Altay kadını. a - Önden görünüş; b - Arkadan görünüş.

Resim 21. Çegedek modeli, şeması.

Önce etek dikilir ve çegedek'in yeleğe benzeyen iskeleti hazırlanır, ancak sivri ve yüksek omuzlu olur; iskeletin (gövdenin) kenarlarına kumaşlardan süsler dikerler. Bütün kenar simli kumaştan 4 cm "yanır" veya "çinmer" (şerit) kaplanır; bu şerit sarı iplik ile bir kaç dikişli olarak dikilir. Daha başka bükülmüş iki çift iplikten süslemeler de dikilir; çiftler aynı renkten olur; genellikle on bir çift renkli şerit dikerler ve renk sıralaması şu şekilde olur: siyah, üç tane yeşil, beyaz, sarı, üç oranj, vişne rengi, sarı. Sonuçta yakadan kenarlardan ve kanatlardan geçen oldukça geniş bir gökkuşağı oluşmaktadır.

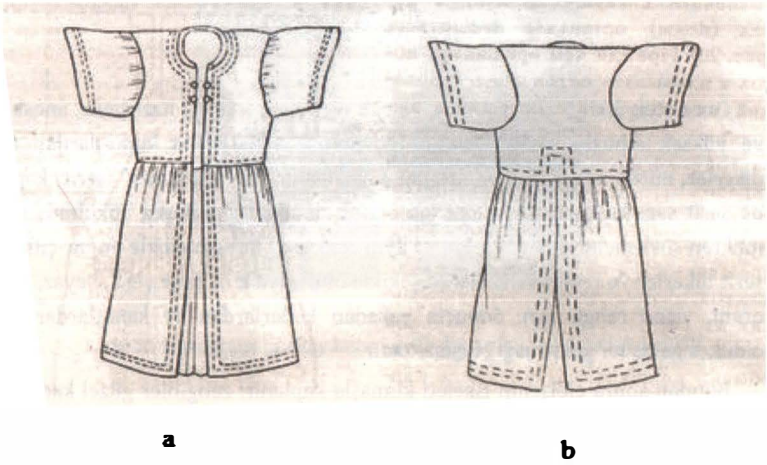
Bundan sonra elbisenin iskeleti kumaşla kaplanır: zenginler güzel kadife, orta direk ve yoksullar ise daha ucuz pamuklu kumaş veya normal koyu renk (mavi daba, Çin veya nanka) kumaş kullanırlar; ondan sonra gövdeye uzun bir düz kumaş görünümünde etek belden büzdürülerek dikilir. Çegedek'in üst kısmına astar (daha çok basma kumaştan) dikerler, etek kısmında astar olmaz. Etek dıştan paralel olarak iki dikişle bezekle süslenir. Çegedek iliklenmez, ama sol ön tarafa iki tane büyük kırmızı Çin düğmesi "kayka", gömlekteki gibi dikerler. Çegedek kadının dış gömleğini yerine geçmiştir. Çünkü kadınların çalışmaları esnasında sıkça eğilimleri gerekir, böyle hallerde çegedek'in eteğini, kolların geçtiği kol deliğine sığayıp sıkıştırırlar. Soğuk zamanlarda çegedek'i koyun kürkünün üstüne giyerler; Altaylılarda kadın kürkünün çok uzun ve geniş olmasına rağmen onlar çok rahat ve kolaylıkla çegedek'in kol deliğinden geçerler.

Eski zamanlarda zengin kadınlar çegedek'i mavi Çin kanfası ile kaplarlar ve kol delikleri altında ipek şeritlerden düğüm (kıvrım) yaparlar, onu da anahtar, tütün

kesesi, başörtüsü asmak için kullanırlar (Bkz. Etnografya Müzesi Koleksiyonu, No: 528-1).

Dul kadının hafif dış giysisi biraz farklıdır. Güney Altaylılarda kocası ölen kadın hemen *çegedek*'ini çıkartır ve dul olarak kalacağı sürece "*çuba*" (Altayca adı) veya "*terlek*" (Moğolca adı) denilen gömlek tipi giysi giyer. Evlenen dul bir kadın "*çuba*"sını çıkartır ve tekrar "*çegedek*" giyer. Eğer kadın dul olarak ölürse, o zaman onu *çegedek*'i ile gömerler, çünkü Altaylıların inancına göre, kadının öteki dünyada kocası ile tekrar birleşeceğine ve bundan dolayı da *çegedek*li olması gerektiğine inanırlar.

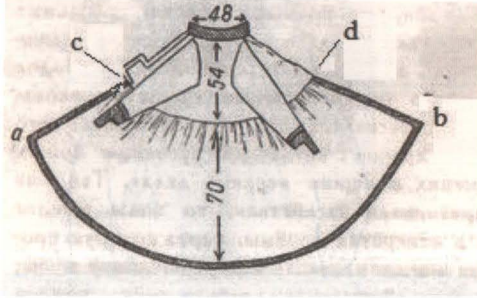
"*Çuba*" (resim 22) siyah veya mavi kumaştan, geniş, kısa kolları olan, kırmızı kumaştan dikilen ve boynu kaplayan yuvarlak yakalı ve uzun etekli gömlek tipinde genişçe bir giysidir.

Resim 22. *Çuba*; a) Önden görünüş, b) Arkadan görünüş.

Giysinin eteği göğüsten başlar, eteğin kanatları birbiri üstüne kapanmazlar. Esas itibarıyla *çuba*, kırmızı astarlı geniş bir kürk şeklindedir; eteğin belinde (astarsız) büzgü yaparlar. Yaka, bel ve aşağısı yine geniş kol ağızları ve beldeki dikiş çevreleri sarı kumaştan iki dar şeritle kaplanır. Göğsü dört tane aralarında 3-4 cm mesafe olacak şekilde Çin düğmesi dikerler. Bu düğmelerle giysiyi iliklenir, yani göğüste ilikleme mümkün, ama etek her zaman açıktır. *Çuba*'yı yazın *çegedek* gibi iç giysi üzerine giyerler, kışın ise *çegedek*'ten farklı olarak kürkün altına giyerler.

Moğol modeli bu tip giysinin Etnografya Müzesi'nde iki tane numunesi bulunmaktadır ve 1905 yılında Katuna nehri vadisinde temin edilmiştir; dul kadının bayramlık giysisidir (No: 723-1) (resim 23).

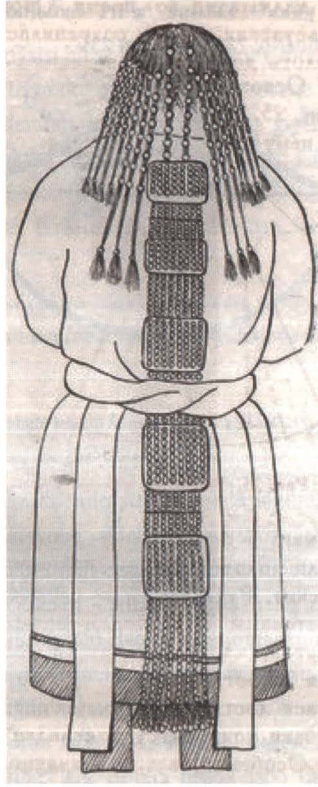

Resim 23. Dul kadının bayramlık giysisi model şeması.

Üst kısım – korse biçiminde kırmazsüz düz olur; düz sırt kısmına kol delikleri yakın kesilmiştir (bu görüntüsüyle çegecek'e benzer). Giysinin ölçüleri: sırt uzunluğu 54 cm, etek uzunluğu 70 cm, etek genişliği 290 cm, bel 150 cm'dir (resim 23). Kollar geniştir – 43 cm, ellere doğru daralık – 15 cm. Yaka dört köşelidir: 14*48 cm. Giysi mavi dalimba kumaştan, sarı astarlı olarak dikilmiştir. Giysinin sol ön kısmında dört köşeli bir çıkıntı vardır; lila, pembe veya yeşil renkte simli ipek kumaştan dikilmiş ve beş tane, cam gibi şeffaf-parlak düğme dikilerek süslenmiştir (bunlardan başka giysinin önünü iliklemek için dört tane de metal düğme dikilir). Yaka ve giysinin önündeki dört köşeli çıkıntı lila kadife ile çevrelenmiştir. Bu kadife şerit 9 cm genişliğindedir, eteğin alt kısmı ve ön kısmı bele kadar çevrelenmiştir.

İkinci numune ise dul kadının gündelik giysisidir, o da Katuna vadisinden temin edilmiştir (No: 598-9). Bu gömleğin kolları geniş ve püsküllüdür. Etek genişliği aynı ölçüde ve sol taraftan kapanır. Yakasızdır. Sırtı düz, 46 cm genişliği vardır; yakadan etek ucuna kadar uzunluğu 129 cm, etek çevre genişliği 245 cm'dir. Böğürlerinde üç pile-kırma kuşak vardır. Kol uzunluğu 50 cm, başlangıç yerinde kol genişliği 52 cm'dir.

Genç kızların hafif dış giysileri yukarıda tasvir edilen erkek çokpen'i ile tamamen aynı olan çokpen-gömlektir. Önü soldan sağa kapanır, sırt kısmı yekpare ve düzdür. Bu giysi de uzunluğu 3 m kadar olan, özellikle mavi veya lacivert renkli, yekpare bir kumaştan, özel, geniş, genç kızlık (bakirelik) kuşağı ile bağlanır. Bu kuşağın uçları kuşağın arasına sokulmayıp arkadan aşağı salınır, ayak bileklerine kadar uzanır (resim 24).

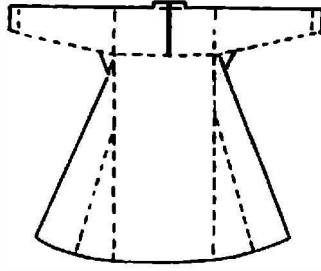

Resim 24. Genç kız kuşağı bağlama şekli.

Kuşağın bu uçlarına “şankı” adı verilir. Sadece evlilik çağına gelen genç kızlar bu şekilde kuşak taşırlar.

Boçat Teleütlerinde iç ve dış hafif kadın giysileri birçok Kalmuk ve Batı Moğol ortak çizgilerine sahiptir. Oyrat hâkimiyeti döneminde Kalmıklar ile çok uzun ortak tarihi yaşamını paylaşmalarıyla, eski Teleüt kadın giysisi bir kaç nadir istisna ile içinde bulunduğumuz yüzyılın 30’lu yıllarına kadar yaşamda muhafaza olmuştur.

Teleüt kadınlarının temel giysileri – uzun gömlek “künek”tir (resim 25-26).

Resim 25. Künek biçki modeli.

Resim 26. Künekli Teleüt kadınları.

Künek'in biçimi şu şekildedir: kumaş ikiye katlanır, ona yanlardan kuşağa kadar iki tane "çadu" dikilir, bunlar giysinin yan kısımlarını oluşturur. Üstte boyun için önde, aşağı düz bir yırtmaç keserler (20-39 cm) buna "töş oyun" denir; bu yırtmaç, genellikle 5-7 düğme ve aynı sayıda da ilik açılan bir "tek" (kordon, şerit) dikilir. Yaka diktir ve 3 cm yüksekliğinde olur, sert kordon veya akağaç konularak çuha ile

dikilir. Yaka her zaman iki taraflı olarak yırtmaca kadar “akça” (pul) ile süslenir, bunlar köşelere konur veya bu pullar aynı şekilde düğmeler veya boncuklarla değiştirilir. Akça’yı karton veya kâğıttan dört köşeli olarak yaparlar ve aralıksız olarak altın veya gümüş iplikle dikerler (işlerler), görüntü itibarıyla da metale benzerler. “Ten”in kollarının uçları büzgölüdür; kolun omuz ile birleşim yerinde başka bir kumaştan roba yapılır. Künek parlak renkli, daha çok kırmızı kumaştan dikerler ve her zaman kumaştan yapılma ya da “sokan kur” (yün kemer) ile bağlarlar. Kuşağın uzunluğu 2,5 m, genişliği 3,5 cm’dir. Omuz altlarına ve kollara “yarmgat” denilen astar kaplanır.

Bayramlık “künek”in özelliği, devrime kadar zengin kadınların gündelik giysi olarak giyilmesidir; göğsünde “töştök” denilen süsler dikilidir (bu süsler günümüzde artık kullanımdan çıkmıştır), bu süsler göğüs üstünde simetrik yarım iki motif yer alır. Onun hazırlanması için iki parça akağaç veya kartonu basma kumaşın altına dikerler, dış tarafı parlak kırmızı çuha ile kaplanır. Ondan sonra bütün kenarları parlak gümüş şerit ile kaplarlar, yaka yırtmacının iç kısmına ise yukarıda bahsedilen “akça” dikerler. Göğüs üzerine yapılan her iki süslemeyi de yaka yırtmacına pekiştirirler, bir de akça’nın her dört bir köşesine metal, bazen de gümüş düğmeler dikerler, sağ tarafta ise kordondan düğmeler (ilmikler) yapılır. Eğer düğmeler az ise o zaman onları sadece üste dikerler. Bu süs doğrudan kadın süsüdür, genç kızlar bunu çok nadir hallerde kullanırlar. Töştök’ü ayrı olarak muhafaza ederler ve künek giymek gerektiğinde gömleğe onu çabucak dikerler.

Teleütlerde kadın şalvarı genellikle basma veya keten kumaştan dikilir, çok kısadır (36–38 cm’yi geçmez). Biçimi erkelerinki ile aynıdır: iki parçadan oluşur, genişliği 37–38 cm, boydan boya katlanır; kumaşın altına geniş bir kuşak (kordon) ve iki tane büyük olmayan dört köşeli olarak dikilir. Üstte geniş kenara yün bağ geçirilir.

Teleütlerde hafif dış kadın giysisi kısa “telen”dir (kaftan); biçimi (modeli) yukarıda tasvir edilen erkek modeliyle aynıdır (sırtı yekpare, beli dar kesim). O yün veya sıkı dokunmuş, siyah renk kumaştan yapılır. Astarı açık renkli ve parlaktır. Bayramlık telen’in kenarları ve kol ağzları kadifeyle kaplanır.

Teleüt kadınlarının bir tane daha hafif dış giysisi vardır, gösterişli giysidir (özellikle düğünlüktür), her zaman ipekten dikilir ve “çiyemek” adını taşır.⁴⁵ Onun modeli şöyledir: ipek kumaş ikiye katlanır, sırt ve önünü oluşturur. Ön tarafta kıvrım yerine kadar aşağı doğru kumaş kesilir, eteği oluşturarak ona peş dikerler. Yanlara da iki peş dikerler, böylece giysi aşağı doğru oldukça geniş olur ve büyük

W. V. Radloff, bu terim ile Güney Altaylılarda hafif, erkek dış giysisi montu tasvir etmektedir. Bkz. W. V. Radloff, age. I, s. 261.

pileli (kıрма) durur. Kollar omuzlarda geniş ve robasız dikilir. Yaka ayrı olarak biçilir ve sıkıca dikilir. Ön tarafta köşelerde farklı renkli ipek püskülle süslenir (resim 27). Bu giysinin boyu diz kapağının biraz altındadır, onun altından “künek” görünür. Bu giysinin dikiminde fabrika dokuması kumaşın kenarları katlanmaz, her zaman dışardan dikilir ve bu şekilde giysinin modeli görülür. Kumaş alınırken kumaşın kenar renkleri her zaman göz önünde tutulur: bu renkli kenarlar bir nevi giysiyi süsleyen bir unsur olur.

Resim 27. Çiymek giymiş Teleüt kadını.

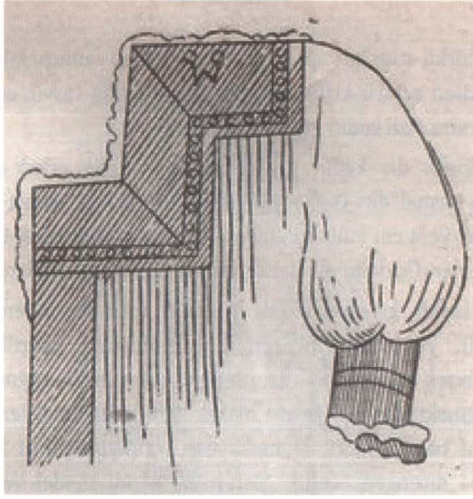
Teleütlerde kadınların hafif üst giysilerinin listesini ve tasvirini bitirmek için bir giysiden daha bahsetmek gerekiyor: bu giysi artık tamamen kullanımdan kalkmıştır, ancak çağdaş Teleütlerin yaşlı kuşağı söz konusu giysiyi hatırlamaktadırlar. Söz konusu giysi, bayramlarda kürk üstüne giyilen eski “oçkar”dır. Bu astarlı ipek giysidir ve model olarak “çiymek”e yakındır, ancak daha uzun olur, hemen hemen ayak bileğine kadar uzanır. Oçkor’un ayırt edici özelliği

Teleütlerin anlattıklarına göre etek ucunda her ikisinde de düğmeler dikili olmasıdır; koltuk altlarında ise ilmikler (ilik) vardır. At üstünde giderken oçkor'un eteği toplanarak ilikleniyor. Giysinin sol tarafı, çiymek gibi tek düğme ile iliklenir.

Güney Altaylılarda kışlık üst kadın giysisi koyun postundan yapılan "ton"dur (kürk). Bütünyle erkek kürküyle aynıdır ve serbest olarak dikilir, kollar omuz başlarında çok geniş olur, öyle ki, sırtı sanki beline kadar inmiş görüntüsü verir. Sırtı yırtmaçlıdır, yırtmaçta küçük büzgüler toplanır. Diğer bir modeli düz kesimdir, belde büzgüsüzdür. Etnografya Müzesi'nde korunan numunenin (No: 598-2) ölçüleri şöyledir: sırt uzunluğu 69 cm, bel genişliği 26,5 cm ve omuzlar 34 cm'dir. Boy uzunluğu 131 cm, eteğin çevre genişliği 315 cm, kol kapaklarında genişlik 20 cm, kolların omuzda birleştiği yerde 50 cm'dir. Kadın kürkü modeli detaylarda bazı farklılıklar taşır. Onun sol eteği ortasında dört köşeli çıkıntı ile iliklenir, erkek modelindeki gibi kademeli değildir. Kol ağzları da erkeklerin kol ağzlarından farklı yapılıdır. Kol kapakları dıştan kırmızı kumaşla kaplanır; kenarlarına ise siyah renk kuzu kürkü dikilir (resim 28). Kol kapağı, kol püskülünü kapatan yuvarlak bir kuyruk (kuşak) ile biter.⁴⁶ Bu kol kapağı kuyruğu ile kadınlar güldükleri veya utandıklarında yüzlerini kapatırlar.⁴⁷ Bu kadınsı jesti, erkekler her zaman alaya alırlar. Bayramlık kadın kürkleri zengin süslemelere sahiptir, dört köşeli çıkıntının üstü Çin düğmeleri "kuyka"lar ile simli kumaşlarla, renkli kordonlarla süslenir; giysinin çevresi bazen de su samuru kürkü ile çevrelenir. Zengin ailelerde kadın kürkleri eskiden Çin ipeği ile kaplanırdı, yaka her zaman en güzel kürk türünden (tilki ve en iyi işleme kuzu kürkü) yapılırdı. Yoksullar en kalitesiz kürkle yetinirler, kırmızı veya başka renk bir kumaştan kuşak edinirler, kol kapakların da çok ince kara kuzu kürkünden şerit yaparlardı. Yoksulların kürkleri kumaşla kaplanmaz.

⁴⁶ Bu kuyruk (kuşak) resim 31a. 'da çok sarıh şekilde görülmektedir.

Telengitlerde kol kapağı "uştuk" diye adlanır, kara veya beyaz koyun derisinden yapılırdı ve cep olarak kullanılırdı.

Resim 28. Kadın kürkünün kol kapağı ve omuz kısmı.

Teleütlerde kadın kürkleri beli düz olarak dikilir, bu da onun erkek kürkünden farklı bir özelliğidir (resim 29).

Resim 29. Kürk giymiş Teleüt kadını.

Zenginlerin kürkü atlas ile kaplanır ve kenarları su samuru kürkü ile çevrenir. “Kaptal” adı verilen astarlı kışlık üst giysisi, yukarıda tasvir edilen, Teleütlerde erkek giysisini anımsatan kadın giysisi daha vardır.

Teleütlerin kışlık dış kadın giysilerinden biri de erkek giysisi “sırmal”a benzeyen “telen sırmal”dır. Onu siyah satenden, pazen astarlı ve vatkalı olarak dikerler. Yaka dik ve 4 cm yüksekliğinde olur. Kol ağzlarına 4-5 cm eninde siyah kadife ile çevrelerler. Üç düğmeli olarak soldan sağa doğru iliklenir.

Teleütlerde kadın giysileri burada tasvir edilmelerinden görüldüğü gibi Teleütlerin XVII. yüzyıldan itibaren Rus nüfusuyla çevrili olarak yaşıyor olmalarına ve yüksek Rus halk kültürünü benimsemelerine rağmen çok fazla milli elementleri korumaktadır. Baş giysisi olarak kadın kostümü ileride bahsedileceği üzere, erkeklerin baş giysileri ile mukayese edildiğinde Rus kültürünün etkisi bağlamında daha direngen özellik göstermiş, kendi model ve kesim çerçevesi içinde tekâmül açısından daha muhafazakâr kalmıştır. Teleütler ile Kalmıklar arasındaki bağın çok uzun zaman önce kopmuş olmasına rağmen, Teleüt kadın kostümü, Kalmık kadın kostümüyle çok fazla ortak çizgiler muhafaza etmiştir.

Kuzey Altaylılarda alt (iç) kadın giysisi geniş, uzun ve keten bezinden (veya basma) dikilir, kolları uzun, dik ve küçük yakalı ve göğüste düz yaka yırtmaçlı olup, üstte tek düğme ile iliklenir. Kumandinlerin kadın gömleklerinin göğsünde pile (kıрма) vardır. Mrassu nehri yukarıda Şor kadınları bu tür gömleklerini sırtlarında yaklaşık 5 cm genişliğinde yeşil veya mavi kumaştan şerit dikerler. Uzun giysi, belinden kuşak bağlanarak giyilir, bu kuşakla elbisenin üst kısmında bir genişlik sağlanır, bu da kadınların evde yaptıkları değişik işler ve tarım işlerinde büyük bir kolaylık sağlar. Kadın şalvarı da yine aynı kumaştan dikilir ve boyu diz altını biraz geçer.

Kuzey Altaylıların kadın ve genç kız hafif dış giysisi keten gömlektir (resim 30), aynen daha önce tasvir ettiğimiz erkek gömleği gibidir.

Resim 30. Şorların kadın gömleği.

Ancak kadın veya genç kız gömleklerinde kumaş veya keten ile sadece yaka değil, kol ağızları ve etek de çevrenir, bir de kol ağızlarında ve etekte yün veya renkli keten iplerden süsler oluşturarak dikerler. Gömlek iliksiz ve kemerli olarak giyilir.

Altay kabilelerinde kadın giysilerinde en önemli element baş giysisidir. Evli kadın kocasının büyük erkek akrabalarına başı açık görünmemek için evinde bile başı açık dolaşmaz ve bu eski geleneği yıkamaz.

Güney Altaylılarda devrime kadar kadınların baş giysileri kara kuzu kürkünden yapılan “sörü börük” idi.⁴⁸ Güney Altaylıların erkek şapkalarını tasvir etmek için baş giysilerine ayrı bir bölüm açmayı uygun görüyoruz, zira devrimden sonraki ilk

⁴⁸ “Sörü-börük” – sivri (keskin) uçlu şapka. Bu şapkanın iki adı daha vardır: “kıygaş-börük” ve “kuragan-börük” Birincisi şapkanın şeklini daha arkaik adını (kıygaş – “keskin (sivri)”), ikincisi ise – kumaşı (kuragan – “kuzu”) gösterir.

yıllarda bu şapka tipik bir kadın şapkasına dönüşmüş, erkekler ise koyun postundan yapılan yuvarlak ve püsküllü şapka giymeye başlamışlardır. Günümüzde kadınlar artık onu giymemektedirler, ancak nadir olarak düğünlerde yaşlı birinin baş giysisi olarak görmek mümkün. Geçen yüzyılın 60'lı yıllarında Radloff, bu şapkayı hem erkek hem kadın baş giysisi olarak tasvir etmiş, sadece yaşlıların değil, gençlerin de giyindiklerini belirtmektedir.⁴⁹ Ancak bizim bir noktanın altını çizmemiz gerekiyor, bu baş giysisini sadece evli olanlar giyebilirlerdi, anlaşılan Radloff bu noktayı bilemiyordu. Şöyleki, bu şapka kişinin ailevi konumunu gösteren bir işaret idi.

Baş giyilen böyle bir şapka, hafiften alna yığılmış yüksek siyah bir tepe gibi görünmektedir (resim 31, a-b).

a

b

Resim 31. Eski şapka; a) Önden görünüşü, b) Arkadan görünüşü.

Bu şapkanın görünüşü, düz değildir, yassı ve beş köşelidir; üst tarafı hafif eğimli, ön kısmı aşağı doğru çukurlaşmaktadır (obrukludur). Arka kısımda bele kadar inen, uzunluğu 72 cm ve genişliği 6 cm olan iki tane ipek kurdele “puus”

W. V. Radloff, age. I, s. 263.

uzanmaktadır (bkz.resim 31-b). Şapkanın gövdesi/tepesi renkli (çoğunlukla sarı) Amerikan bezinden veya hamur ile astara yapıştırılmış normal kalın bir keten bezinden yapılır. Kafanın şekline göre şapkanın tepesi on köşeli olsun diye (Devlet Etnografya Müzesi, No: 598-3 örneği, bu sekiz köşelidir) on köşeli pileli olarak şapka tabanı hazırlanır, ortasına da kırmızı kumaştan oval bir parça dikilir. Daha sonra kuzu derisinden kasket kuşağının her iki yarısı biçilir. Onlar ön taraftan dikilir. Şapkanın tepesi aşağıdan dikilir ve üst kısmı sadece üç yerden birleştirilir, böylece kumaş ile kasket kuşağı (çemberi) arasındakendine özgü cepler (boşluklar) oluşmaktadır. Verbitskiy'nin (XIX. asrın 60-70'li yılları) bildirdiğine göre bu tür şapkaların kasket kuşakları yabancı suna telekleri ile süslenirmiş. Zengin Altaylılar kasket kuşağını samur veya tilki kürkü ile kuzu derisine dahi sahip olamayan fakirler ise şapkanın şeklini değiştirmeksizin sıradan kumaşla değiştirirler.

Kuzey-batı Moğolistan ve Otonom Tuvin bölgesinden komşu bölgelerinde mukim olan Telengitler bu şapkayı şu şekilde giyerlerdi: ön tarafında keskin tepecik yoktur (düzelmıştır), daha basıktır, şapka bu şekliyle de Rus kokonik'ini⁵⁰ anımsatmaktadır; şapkanın üst kısmı yanları arasına saklanmamış, her şey dışarıdan görülmektedir. Ev hallerinde Altay kadınları ve kızlar keçeden yapılmış, yuvarlak tepe kısmı hafif kalkık, püskülsüz şapka giyerlerdi. Bu şapka kumaşla kaplanmış ve iple dikilmiştir.

Teleüt kadınlarının baş giysileri bir kaç tiptir. Şimdilerde genellikle başlarını "kıymat – plat" adı verilen başörtüsü ile kapatılıyorlar; üç köşeli yaparlar, bir ucu arkadan sırtta uzanır, diğer iki ucu ise arkada (ensede) düğümleyerek bağlarlar. Diğer bir şekli: başörtüsünün uçlarını arkada bağlamazlar, ön taraftan alna salınır. Başörtüsü genellikle dükkândan alınır, basma kumaştandır, çoğunlukla kırmızı renkli, çeşitli desenlerde olur. Ölçüleri: 80*90, 65*85 cm'dir. Bayram günlerinde kolhozcu Teleüt kadınları her renkten ipek başörtüleri takarlar, şimdi ise bazı kadınlar merasimli hallerde sandıklarından eski tip şapkalarını çıkartıyorlar ve giyiniyorlar (resim 32). Bu şapka samur kürkü ile çevrelenmiş olduğu için adını oradan "kiş börük" – "samur şapka" olarak almıştır.⁵¹ Bu şapkanın modeli biraz karışıktır ve her kadın dikemez. Kırmızı çuhadan düzgün dörtgen olmayan dört tane parça kesilir, köşelerinden birbirlerine dikerler (resim 33), a,b,c,d köşelerini birleştirilir. Sonra şapkanın tepesini oluşturacak şekilde dikilir; e,g,f ve h noktalarından birleştirilir. Bu haliyle uzun bir çuvala benzer, dört köşesi gözle görülür hale gelmiştir, A ve B noktasında birleşirler, şapka giyildiğinde bu nokta yanlara gelir; alın ve enseye karşı iki tane girinti oluşur. Ondan sonra koyun

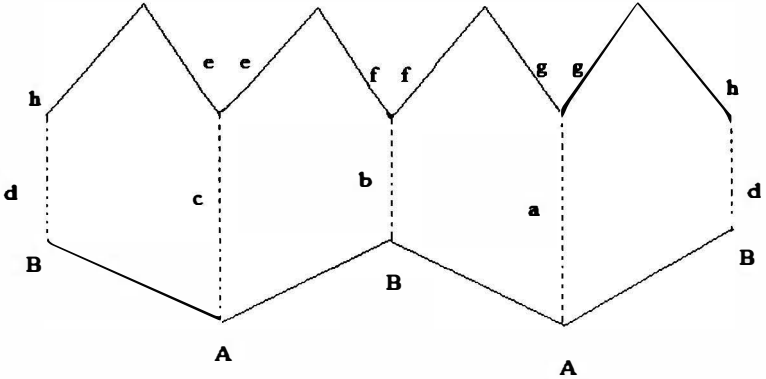
⁵⁰ Eski Rus kadınlarında baş giysisi.

Bu şapakdan W. V. Radloff da bahseder, age. I, s. 333.

derisinden kafa ölçüsünde astarını (içliğini) dikerler. Bundan sonra şapkanın altı çevresini dıştan samur kürkü ile çevrelerler. Ön ve arka tarafı belirleyen, önde ve arkadaki şerit kaplama kabartı "ono" ve "mısok" oluşturulur. Üst kısma dikişler üstüne 3,5 cm genişliğinde altın veya gümüş sırma kaplama yaparlar, önde ve arkadan hafifçe salını ve kürkün biraz üstünden şapkanın yanlarını çevreler. Şapkanın yüksekliği 30 cm, uzunluğu 40 cm'dir. Şapkanın üst kısmı giyilirken hafiften sağa yığılır.

Resim 32. Kış-börük. Şapkanın yandan görünüşü.

Resim 33 Teleüt şapkası kış-börük'ün modeli.

Diğer bir şapka modeli "äçičkä" daha az gösterişli (sade) fakat genel olarak tasvir edilen samur şapkaya benzerdir. Äçičkä samur derisinden değil, kara kuzu derisinden dikilir. Onun modelinde şu farklar vardır: köşe çok keskin (sivri) olur ve

uzundur, böylece giyildiğinde kulakları kapatır. Ön tarafında tepe görünümülü çıkıntısı da yoktur, kenarı kuzu kürküyle çevrelenir. Bu şapka daha çok kış mevsiminde, uzak yolculuklarda giyilir. O zaman şapkanın tepesine beyaz teleklerden çok özel süslemeler yapılır. Ancak bazı kadın kamlar, kamlık ayini sırasında uzun kurdeleler dikilmiş “kiş börük” giyerler.

Normal günlük kadın şapkası “turpa börük”, erkek şapkasından pek farklılık göstermez; koyun derisinde yapılır, koyu renk kumaşla kaplanır. Modeli: dört köşeli olup, uçları şapkanın tepe merkezinde birleşirler. Kenarı bazen kunduz derisiyle zıhlânır. Yüksekliği 15–17 cm’dir.

Sonuçta daha yakın geçmişe kadar Teleütlerde var olan şapka, koni şeklinde, kumaştan dikilen ve alt kısmı kadife ile kaplanmıştı, püsküllerle süslenmiştir.

Kuzey Altay kadınları Sovyet döneminde çoğunlukla püskülsüz kuzu derisinden olan ve yuvarlak deri şapkalar giyinmeye başladılar (resim 34).

Güney Altaylılarda kadın ayakkabısı aynen erkek ayakkabısı (çizme) gibidir, bundan dolayı da daha önce tanıtıldığı için tekrarlamayacağız. Kuzey Altaylılarla ilgili olarak da temelde aynı şeyleri söylemek gerekiyor. Ancak yazın ve sonbaharda kuzeyliler ve stepli Şorlar, Kumandinler ve Boçat Teleütlerinde kadınlar uzun boğazlı “çarık” şeklinde, yüksekliği 9 cm’ye kadar olabilen ve her zaman çorapla birlikte giyilen kendine özgü deri bir ayakkabı (çizme) giyerler. Topuksuz ve tabanı deridir. İçine keçe koyarlar veya kurumuş otlardan “ozogat” (saman) sererler. Boğaz kısmını keten, yün kumaş veya deri şeritle çevrelerler. Teleütlerde bu çizmelerin yanlarına genişliği 1 cm kadar olan, dar, kırmızı renkte şeritler dikilir; arkada ise bu kırmızı şerit zıh görünümünde ve daha incedir. Bazen de kırmızı kurdelelerden sadece yanlara süsleme yaparlar, arkasına ise biri ayakaltına, diğeri boğaza uzanan kayış dikerler.

Resim 34. Yuvarlak şapka giyen Altay kadınları.

İzbeye girerken çarık eşikte bırakılır ve içeride sadece çorapla durulur.

Teleütlerde koç derisinden yapılan eski çizmeler “mınta” veya “ulunta” çok nadir şekilde muhafaza olmuştur. Bunlar bütün koyun (koç) derisinden yapılır, çok iyi işlenmiştir ve yumuşaktır. Dikişler arkadan geçer ve yün “ıskıt” (kenarlık) ile süslenmiştir. Tabanı deridir ve topuksuzdur. Boğazı diz altına kadar uzanır (yüksekliği 45 cm) ve çizmenin boğazı aşağı düşmemesi için ip veya kayışla kaplanır. Çizmenin boğaz kısmına değişik renkteki ipek veya yün iplerden süslemeler, işlemeler yapılır. Buna benzer tipte çizme devrime kadar Kaçinlerde oldukça yaygın idi.

Şimdilerde örgü yün çoraplar çok yaygın, ancak Teleütlerde kalın çuhadan dikilen (bayramlık olanı - ince ve kırmızı renk çuhadan olur) eski tip çoraplar muhafaza olmuştur, bunlara “cepken çuluk” adı verilir. Onların biçim modeli orijinaldir. Kumaş diagonal (çaprazlama, köşegen) şekilde kesilir, onun her üç köşeli parçasından bir çorap yapılır. Üç köşeli parça yarı yarıya ortasından kesilir; kesilen parça diğeriyle (yanlarından) diagonal olarak dikilir, bu şekilde dar bir çuval görünümünde çorabın ana gövdesi oluşur, oraya parça eklenir ve bundan sonra çorap uzatılır, yani ön kısmı dikilir. Daha sonrada çorabın ayak tabanı hazırlanır. Bazen çorabın boğaz kısmında diz altında hafiften kesik atılır. Dikişler her zaman başka renk bir çuha ile zihlanır; örneğin, siyah çorabın kenarı, her zaman kırmızı renkle zihlanır. Diagonal dikişler her zaman dış yüzeyden yapılır.

Diğer bir çorap türü de oldukça meşhurdur: pamuklu bezden yapılan yazlık çorap “köndir çuluk”tur; sonbahar ve kışlık çorap ise yünden yapılır. Yün çoraplar “tük çuluk” yatak veya zikzak şeritler oluşturan muhtelif renkte çeşitli iplerle süslenir; mor, sarı, yeşil, kırmızı. Bu çoraplar siyah renkte olur. Teleütlerin anlattıklarına göre eskiden keten bezinden dikilen “uk” (çorap) giyerlermiş. Onları aynen Güney Altaylılar gibi deri çizmelerle giyerlermiş. Bu şekilde giyildiğinde çorabın boğaz kısmının çizme üzerinden yaklaşık 10 cm kadar bölümü görünürmüş.

Teleütler basma veya yün kumaştan dikilmiş renkli bağ ile çoraplarını bağlarlar. Modeli, uzun oval (uzunluğu 90 - 95 cm) olup, ağız kısmına kordon (kuşak) dikerler; böylece genel uzunluğu yaklaşık 110 cm olur. İç yüzü başka renk bir basma kumaştan olur. Oval ağız kısmı kırmızı renk (veya parlak başka renkten) şeritle kaplanır.

Güney Altaylılarda kadın süsleri de kendine özgüdür. Bu süsler saç örgüsü belikler, kemerler daha başka küpe ve bileziklerdir. Evli bir kadın her zaman saçlarını iki örgü “tulung” yapar; onları kuşağına doğru salar, bazen uçlarını bağlarlar. Misafirliğe giderken veya eve misafir kabul edildiğinde evli kadın, uçları

birbirine bağı olan saç örgülerini ön tarafta göğüsleri üstüne salar. Saç örgülerinin uçlarına çeşitli ve çok sayıda süsler konur; bunlar arasında sedef düğmeler, büyük “tana topçı” ve küçük “topçı”, camdan, bakırdan “kulu topçı”, boynuzdan yapılan kabuklar “müüs”, bakır halkalar ve beyaz cam boncuklar takarlar. Kadınların bellerine çeşitli figürlü bakır pullar (plakalar) ve ipe dizilmiş boncuklardan oluşan “bel” veya “peldüş” adı verilen özel süsler asarlar (resim 35), ona da ev sahibesinin kontrolünde olan sandıkların ve kutuların anahtarlarını asarlar. Bazen bu “bel”e “kalta” (torba) asarlar; bu katlalar baskı yapılarak veya dikililerek desenlerle süslenir. Bu torbalar renkli kordonlara dizilmiş boncuklarla uçları renkli yün püsküllerle biten süslere sahiptir. Boncuklu kordonlar bu torbalara bakır halkalar ile bağlanırlar. Püsküllerle süslü torbalar tipik kadın süsüdür. Hatta şimdilerde evli kadınlar süs olarak “pupniki” adı verilen, içinde bebeğin göbek kordonu dikilmiş deri keseler taşırlar. Bu torbalar (keseler) kız çocuklarının göbek kordonu için üç köşeli (resim 36), erkek çocukların göbek kordonu için ise ok şeklinde olur (resim 37).

Resim 35. Kadın kuşak süsü “bel”.

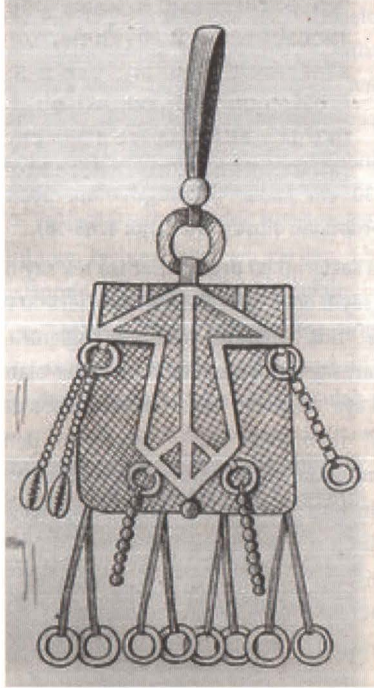

Resim 36. Kız çocuğunun göbek bağı konulan “pupniki”li kadın kemeri süsü.

Resim 37. Erkek çocuğu göbekte konulan bağı konulan “pupniki”li kadın kemeri süsü.

Bunların aşağıları boncuklarla, çeşitli hayvan kabuklarıyla süslenirler ve oldukça etkili görünüm kazanırlar. Bu süse ilk bakışta, süsün sahibinin çocuklarının cinsiyeti ve sayısı hakkında bir kanaat edinilir. Çocukların varlığı Güney Altaylılarda kadının büyük itibarı (onuru) kabul edilir. Bir kadın “pupniki” günümüzde bir süslenme unsuru olarak kullanmakta, ancak eski zamanlarda ise kadın çocuklarını ve sağlıklarını korumak için büyü amacıyla taşımışlardır. Bunun gibi tipik bir süs unsuru da, çağdaş Altay kadınının iğnelerini korumak için taşıdığı deri kese “inelik”tir (iğnelik). Bu kese de aynı şekilde boncuklarla, pullarla veya hayvan kabuklarıyla süslenmiştir (resim 38).

Resim 38. Kadın kemer süsü “inelik (iğnelik)”.

Altay kadınları parmaklarına bakır (3 kopeyklik bakır monetlerden yapılan) veya gümüş yüzükler (20 mm diyetrelik) takarlar. Bazen yüzükler basitçe süslenmişlerdir (DEM, No: 4768-12).

Bekâr kızların süsleri evli kadınların süslerinden farklılıklar gösterirler. 12 yaşına kadar kız çocuklarının saçlarını ön tarafta keserler, ancak ön tarafta alına dökülecek kadar bir tutam saç perçemi “çürmeş (kâkül)” bırakırlar, arkada ise tek sayılı rakamlarda küçük belikler “sırmal” yaparlardı. Kızların saçlarına çok sayıda

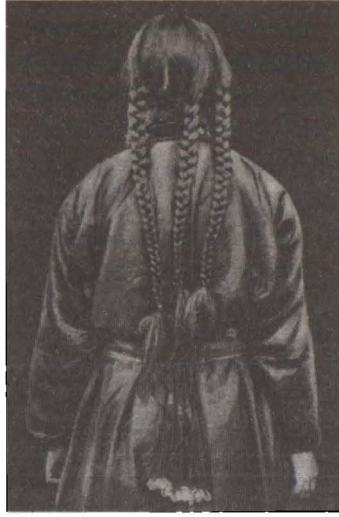
küçük belikler yapılır⁵², bu örgüler sırmalı ipler ve kabuklarla süslenir ve genel “şankı” adını taşırlar, bir başka saç örgüsü süsü ise “puuş”tur. Genç kızlar küpe takarlar, bundan dolayı da nişanlı genç kız “sırgalı” – “küveli” adını alır. Küpelere kuğu kuşu tüyü takarlar, ayrıca yine saçlara bağlanan düğmelerden yapılmış bağlar (sallantılar) da hazırlarlar. Bu sallantılar bazen o kadar ağır olur ki, kulak memesini yırtabilir.

Evlilik yaşına gelen kızlar iki saç örgüsünün arasına geçirilen ve aşağıya doğru, topuklarına kadar uzanan, özel uzun bir süs takarlar. Bu süs beş tane, dört köşeli kumaştan, küçük hayvan kabukları ve boncuklar dizilmiş sekiz tane paralel ipten yapılan bir süstür. İplerin bittiği son kısım diğer dört köşeli bölümün iki katı uzunluğunda olur (resim 24). Yürüme sırasında sallanmaması için bu süsü kuşak altından geçirerek salıverirler. Bu süsü genç kız evlenene kadar taşır. Eğer bir kız bütün hayatı boyunca evlenmezse bu süsü de ölünceye kadar çıkartmadan taşır.

Evlilik çağı öncesinde kızların saç süsleri ise sarı, beyaz ve mavi renkte cam boncuklar dizilmiş, 30 cm kadar uzunluğu olan, uçlarına hayvan kabukları bağlanmış altı tane kordondan oluşur (DEM, no: 4768-18).

Teleüt kadınları da saçlarını iki örgü, kızlar ise tek sayılı olarak daha fazla örgü yaparlar, mutlaka tek sayılı olur. Genç kızların beliklerinin uçları “çaç puş” (süs) ile biter, bunlar üç tane “tidä” (püskül) şeklinde bağlanır, ince ince saç “çaçak” (demet) olarak ayırırlar; sayıları bazen 100 tane kadar olabilir, bunlara da hayvan kabukları, monetler veya düğmeler (eğer hayvan kabukları yoksa) dikerler. Bu kabuklara “yılan-baş” (benzediği için yılanbaşı) denir. Beliklerin ucunda püsküllere geçiş yerinde muhtelif renkteki ipek iplerden “oru” (sargı, dolama) yapılır. Sağ örgüsünün biraz üstünden başlar, sonra aşağı doğru salınır, üç saç örgüsüyle bağlanır. Bütün süsler çok basit ve ağırdır. Her büküm/sarma veya saç “çaçak”larından her biri üç tane küçük saç tutamından oluşur, her küçük tutam da 45-50 saç telinden müteşekkildir. “Puş” bel üzerinde kemerin altından geçirilir (resim 39); yürüyüş sırasında şingirdar, kabuklar kuru bir ses verir.

Çok sayıda küçük belik örme (taşıma) geleneği, M. P. Gryaznov'un tespitine göre M. Ö. VII. -VI. yüzyıllarda da vardı. Altay Bölgesi Bolşaya Reçka köyü yakınındaki “Bolşereçensk” kültürü mezarında, M. P. Gryaznov tarafından sekiz belikten daha fazla saç örgüsüne sahip olan, 20 yaşından daha genç kızların çok sayıda gömülerini tespit etmiştir.

Resim 39. Sağ örgüsü süsleriyle Teleüt kızının saç modeli.

Düğün günü saç örgüsünden birine "tana" adı verilen, 1,5 - 3,5 cm diyametre olan, sedef veya çini ile süslenmiş, ortası delikli bir süs takılır.

Evli kadın saçlarına "puş" takmaz, "tana" bağlar. Kocasının ölümünden sonra ise "tana" çıkartılır. Bir kız evlendiği zaman "puş" çıkartılır, onun küçük "tida" (ince bağ) ise damadın akrabaları genç kızlara verilir. Kulak süsü olarak ise eski karışık desenler, gümüş ve çok askılı (sallantılı) küpeler kullanırlar (resim 40).

Resim 40. Eski küpe (Teleütlerde).

Kuzey Altaylılarda kadınlar saçlarını iki örgü yaparlar, başörtüsünün altından bellerine kadar salarlar, beliklerin uçlarına ise belden aşağı sarkan/salınan bir kaç sıra boncuklar bağlarlar.

Şorlar gibi Kumandinlerde de genç kızlar tek rakamlı sayılarda belikler örерler, sayıları üçten dokuza kadar olabilir; kabuklardan ve boncuklardan hazırlanan ağır sallantılar örgü sayısınca olur ve örgü beliklere bağlanır. “Genç kızların saç örgülerindeki sallantılar bele kadar düz olarak salınır, kadınlarınkı gibi kavis oluşturmazlar” ⁵³ Kumandinlerde genç kızların saç örgülerine takılan süsler “sürmeş çaçağı” adını alır. Bu süs çok ağırdır ve iş yapmaya engel olur, bundan dolayı da kızlar bu süsleri gündelik olarak takmazlar, sadece bayramlarda takarlar. Yaşlılar ise saçlarına “sürmeş çaçağı” bağlamazlar.

Şorlarda genç kızlar belik süsü olarak küçük hayvan kabuklarından başka, boncuklar, minik çanlar (çingirak) vb. şeyler kullanırlar. Kadınlar gibi genç kızlar da parmaklarına bakır ve gümüş yüzükler takarlar.

Kuzey Altaylılarda da giysi süsleri olarak işlemeler “kıştagan”, “sıran”, “kuolen”adlarıyla fevkalade yaygındır. Güney Altaylılarda ise süs olarak işlemeler, nakışlar giysiler için karakteristik element değildir.

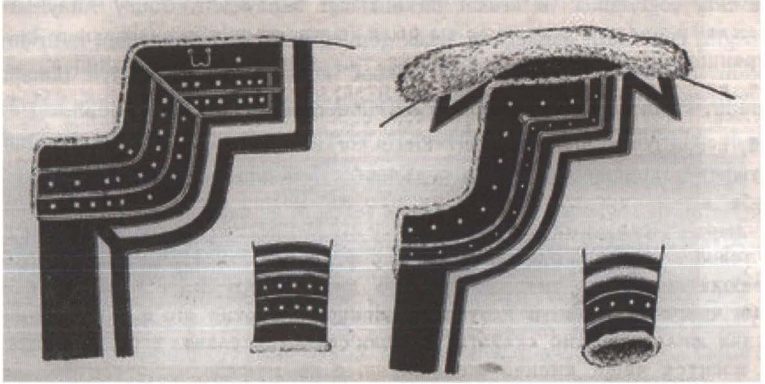
Bir de Güney Altaylıların çağdaş kadın giysileri hakkında yaptığımız kendi araştırma ve gözlemlerimiz üzerinde duralım. Şunu belirtmek gerekir ki, fabrika dokuması kumaşlar ve şehir tarzı hazır modellerin alınmasına rağmen, erkek giysilerine kıyasla kadınların giysilerinde daha yüksek oranda çok özel Altay çizgileri muhafaza olmuştur. Bu sadece kürkle ilgili bir durum olmayıp, hafif dış giysi için geçerlidir. Devrime kadar olan Altay kadınının giysisi ile çağdaş milli giysi kıyaslandığında en karakteristik özellik, evli Altaylı kadının dul kalmadığı sürece bütün hayatı boyunca giydiği “çegedek” modelinde efektif bir değişimin varlığıdır. Şimdi çegedek yerine oldukça uzun ve geniş etek giyerler; eteğin ön kısmı nispeten arka kısımdan daha kısadır ve eteğin üstüne de kısa bluz giyerler. Öyle görünüyor ki, çegedek’in yok olmasıyla, Altay kadınının kadın kostümü ve onun milli çok özel özelliği kaybolacaktır; çünkü çegedek, eski kadın giyim-kuşamı için oldukça karakteristik idi. Ama böyle olmadı. Çağdaş Altaylı kadının bluz ve eteği, Rus köylü tarzı modele (kesime) sahip olsa da, onlar bu giysileri kendine has bir yaka ve ayakkabısıyla, onlara yeni bir tarz renk ve hava vererek giyinmektedirler, yani onları Güney Altay kadınının milli boyasıyla boyamaktadırlar. Kolhozcu Altaylı kadınlar sadece Rusların bluz ve eteklerini olduğu gibi almayıp, onları kendilerine has olarak yeniden işlediler ve neticede ortaya yeni milli kostüm ortaya çıktı. Süslemeler, giysilerin önemli elementidir.

H. B. Şerr. İz poezdki kı Kumandintsev vı 1898 g. Altayskı, sb. , cilt V, Barnaul, 1903.

Onlar sadeliklerine rağmen kadın giysisine güzellik ve özgünlük kazandırmaktadır. Bluzun yatırılan, kaldırılan büyük ve renkli ipek iplerle işlenmiş yakası sedef ve renkli düğmelerle süslenmiştir, ayrıca yoğunlukla mavi ve beyaz boncuklar da kullanılmıştır.

Bluz üzerinde tarafımızdan tasvir edilen süslerin aslı olduğu geniş bir kuşak ile sarılır. Genç kızlar ve kadınlar tarafından köy mağazalarından temin edilen fabrika üretimi gerdanlıkların yaygınlaşması da yeniliklerdendir.

Altay kadın kürkü sağlam şekilde muhafaza olmaktadır. Onu da erkek kürkü gibi fevkalade basitçe dikerler. Çağdaş kadın kürklerinde sol etek renkli iplerle süslenir, desenlenir (resim 41).

Resim 41. Ön etek işemesi - süsü ve kol kapağı. Kolhozcu-Altaylıların kürkü.

Altaylıların çağdaş giysisinin belirleyici özelliği şunlardır: birincisi fabrika dokuması pamuklu-basma türü kumaşlardan dikiliyor olması, aynı şekilde yün ve ipekler de kullanılmaktadır; ikincisi - hazır giyimin çok yaygın olması.

Büyük Sosyalist Ekim Devrimi'ne kadar, sıradan bir Altaylı kumaşa olan talebini çok sınırlı miktarda tedarik edebiliyordu, çünkü zor bir ekonomik durumunda bulunuyordu. Kumaş ticareti ise kumaşları fahiş fiyatlara satan Çinli, Moğol ve Rus tüccarların ellerinde idi. Bundan dolayı çok sayıda Güney Altaylılar yaz döneminde gömlek giymezlerdi, kış mevsiminde ise kumaşla kaplanmış koyun postu giyerlerdi; az gelirli ve fakirler ise kürkleri eskimişlikten artık sırtlarında durmayınca kadar giyinirler. Dağlık Altay'a devrimden önce hazır giyim getirilmemiştir.

Günümüzde her şey değişmiştir. Kolhoz sistemi sayesinde Altaylıların gelirleri hızla arttı. Altay'a kumaş ve hazır giyim getirilmekte ve devlet kooperatif fiyatlarıyla köy ve bölgesel dükkânlarda satılmakta olup bundan dolayı da onları

alabilmek artık herkes için daha kolay hale gelmiştir. Hazır giyim elbiseleri satın almak hem daha yararlı ve hem de fiyat açısından hesaplıdır, eskiden olduğu gibi elle dikilmekten daha uygundur, zira Altaylıların yaşamlarında dikiş makinaları yoktu, ancak şimdilerde peyderpey ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı Altaylılar arasında hazır giyim elbiseler çok yaygınlaşmıştır.

Şu durum da oldukça ilginçtir. Altay'a getirilen hazır erkek giysilerini sadece erkekler değil, kadınlar da satın alıp giyiniyorlar, yani ceket, yelek ve paltoyu kastediyoruz. İlk bakışta görüldüğü gibi ekonomik gereklilikle ilgili bir durum değildir. Bu durum her şeyden önce Kuzey Altaylılar gibi Güney Altaylıların eski yaşam tarzının özellikleriyle açıklanmaktadır, bu özellik erkek ve kadın giysisi arasında çoğunlukla ve keskin farklılıkların olmayışıdır. Güney Altaylılarda, örneğin, kısa kadın gömleğinin erkek gömleğinden farkı olmadığını hatırlamak kâfidir. Erkeklerin yazlık gömleği "çokpen, genç kızların gömleğiyle tamamen aynıdır; kadın kürkü ise erkeklerin kürkünden sadece sol eteğin önündeki dört köşeli çıkıntıyla ayrılmaktadır; erkeklerin kürklerinde bu çıkıntılı kısım basamaklı şeklindedir. Aynı şekilde Kuzey Altaylılardaki kendirden yapılan gömleği ve diğerlerini de söylemek mümkün. Erkek ve kadın giysisinin tarafımızdan yapılan önceki tasvirinde bu özelliğe defaaten değinilmiştir. Bu noktadan hareketle de Altay'a gelen hazır erkek giyiminin kati olarak sadece erkek giyimi olduğunu söyleyemeyiz, çünkü o giysileri kadınlar ve genç kızlar da rahatlıkla giyinmektedirler. Örneğin, müstakil dış giysi olan yelekle ilgili olarak bunun erkeklerden daha çok kadınlar tarafından giyildiğini söyleyebiliriz, çünkü kolsuz olarak dikilen, evli kadınların eski dış giysileri çegeдек ile aynı çizgileri taşımaktadır, küçük bir farkla, o da sadece eteği biraz daha uzundur. Çegeдек tam olarak bir kadın giysisidir, bundan dolayı da ona benzeyen yeleği, erkekler değil kadınlar giyinmektedirler.

Devrim arifesinde Güney Altaylılarda bir kural olarak çocuklar 5-6 yaşına kadar (cinsiyete göre) yaz aylarında yarı çıplak gezerlerdi, yetişkinlerin pantolonuyla aynı modelde dikilen küçük pantolonlar giyerlerdi. Bu durum bir yerlerde günümüze kadar kalabilmiştir (korunabilmiş). Biraz daha büyük çocuklar gömlek giyerler. Kış mevsiminde çocuklar aynen büyüklerin giyindikleri modellerde kürk, şapka ve çizmeler giyerler (resim 42:a-b). Çoraplar genellikle kesedendir, onun üstüne de at derisinden yapılan çizmeleri giyerler.

Tıraş edilen kafanın önünde (alında) "çürmeş" denilen bir tutam saç bırakılır, tepedeki saç ise saç belik örülür. Şimdilerde artık erkek çocuklarına belik örmüyorlar, ancak "çürmeş" bırakıldığını görmek mümkün. Devrime kadar ve devrimden sonra ilk yıllarda çocuk gömleklerinde (sırtında veya omuzlarda) onu kötü ruhların zararlarından koruyan muskalar olarak çeşitli nesneler veya süsler

dikildiğini sıkça görmek mümkün. Bunlar genellikle kuş tırnakları, düğmeler, sırma veya kumaş parçaları dikilmiş olan hayvan kabuklarıdır.

Teleütlerde çocuk giysileri de yetişkinlerin giyim-kuşam modelleriyle aynıdır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın 20'li yıllarının sonlarında yeni doğan bebeğin giysisi olarak yumuşak kürk (koyun-kuzu postu veya güderi) kullanılırdı, kundak bezi "çuu" ise ancak 30'lu yıllardan sonra peyda olmuştur. Teleütler, bebek altıncı ayını doldurunca, onun ilk kürkü ve ayakkabısını dikerlerdi; bu bağlamda da 20'li yıllarda bebek giydirilmesi bazı geleneklere göre yapıldı.⁵⁴ Bu yaşta bebeğin saçları makasla yuvarlak şekilde tıraş edilmeye başlanır. Bebeğin gömleği model olarak, yetişkinlerin normal gömleğini hatırlatır. Ayakkabısı, yine aynı şekildedir, sadece onu deriden değil, yumuşak koyun postundan dikerler. İki, üç yaşından sonra erkek çocuklar pantolon ve gömlek, kız çocuklar ise üç yaşına kadar sadece gömlek, büyükler ise pantolon ve "künek" giyerler. Bu yaşlarda küpe takmak için kız çocuklarının kulaklarını delerler, bunu da genellikle nehirler erimeye başladığı ilkbahar başlarında yapmaya gayret ederler, aksi halde "kulakları rahatsızlanır"

a

b

42. Yeniyetme-Altaylıların kostümü: a-önden, b-yandan görünümüleri

Erkek çocuklar başlarına pamuklu, kırmızı kumaştan dikilen “kolpak” (şapka) giyerler. Şapkanın alt kısmına 3,5 cm genişliğinde yeşil veya başka bir renk kadifeden kuşak, şerit, yine aynı renk kumaştan şapkanın tepesine de 8 cm kutrunda bir yuvarlak dikerler; yünden yapılmış iki tane de püskülü olur.

Diğer bir şapka çeşidi “tagaya”dır; yüksekliği 10 cm, çapı 12 cm kadar olup, silindirik şeklinde dikilir. Şapkanın tepesi yuvarlak, kutru 11,5 cm olan siyah çuha, çevresi başka renk pamuklu bir kumaş ile kaplanmıştır.

Kuzey Altaylılarda çocuk giysisi ev dokuması, oldukça kalın kumaştan dikerler, modeli yetişkinlerinki gibidir.

Teleütlerde çocukları tehlikelerden korumak için koruyucu muska vs. kullanırlar. Bunlar daha çok hayvan kabukları ve tırnakları olup, bebeğin boynuna asarlardı (devrime kadar), çocuklarda süs olarak haçla beraber bir kordonda da bunlar kullanılır.

Tasvir edilen hemen hemen bütün giysiler devrime kadar el emeği imkânları ile dikilmiştir. Elbiselik kumaşı bilinen keskin bir makas, bıçak ile biçerlerdi. Biçilen kumaşları çelik iğne yardımıyla genellikle kendir liflerinden, at kılı veya maral siniri-kirişinden hazırlan (Tubalarda “sıyr uçuk”) iplerle dikerlerdi.

Dikiş aleti olarak iğnenin değeri o kadar yüksekti ki, dikiş dikerken kırılması halinde usta bir demirciye onu eriterek tamir etmesi için verirlerdi.⁵⁵ Çarlık döneminde tüccardan yeni bir iğne almak her Altaylı için öyle kolay bir şey değildi, zira onun için bir koç veya buzağa yahut da bir miktar kürk vermek gerekiyordu. Normal şekilde elbise dikebilmek her evli kadının sorumluluğu idi. Güney Altaylılarda çegeдек dikmeyi bazı kadınların veya “usta-kiji” (yaşlı ustalar) ancak becerebilirlerdi.

Tarafımızdan hazırlanan Altaylıların giyim-kuşamlarına ilişkin tasvir ve incelemeler bazı sonuçlar çıkarmaya imkân vermektedir. Bunu yapmak gereklidir, çünkü konu hakkında arkeolojik materyaller, erken dönem yazılı tarihi kaynaklar ve tarihin değişik periyodlarına ait olarak Altaylıların giyim-kuşamlarını mukayese etme imkânı sağlayan bol miktarda geç dönem etnografik materyaller mevcuttur.

İşaret edilen veriler bütün olarak Altaylıların giysilerinin çok eski devirlerden, içinde bulunduğumuz yüzyıla kadar yerel üretimi kumaşlardan hazırlandıklarını göstermektedir. Erken dönem göçebelerinin taş kurganlarından günümüze kadar gelmiş olan samur, su samuru, sincap, kakım ve Altay’da olan diğer yabani hayvan kürklerinden yapılmış olan giysiler, bunun kabile zanaatı olduğunu

W. V. Radloff. Örneğin Altaylı demirci ustası iğneği hızlı ve kolay bir şekilde tamir etmiştir (Radloff, age. 1).

göstermektedir; halkın kendi koyunlarının yününden dokuduğu yün kumaşlar, deriden ve muhtelif tür keçelerden hazırlanmış olanlar da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Bu giysiler kesim ve model bakımından İran'ın Ahemenid yüksek sosyal katmanlarının giysisinin modeli ile olan aynılığı, Dağlık Altay'ın kabile zanaatıyla Ahemenid İran'ın erken dönem göçebelerinin sıkı bağlantı (ilişki) içinde olduklarını göstermektedir. Bu ilişki o dönemlere ait taş kurganlardan çıkan diğer buluntularla da çok iyi şekilde ortaya konulmaktadır (Pazırık I ve II, Katandin).

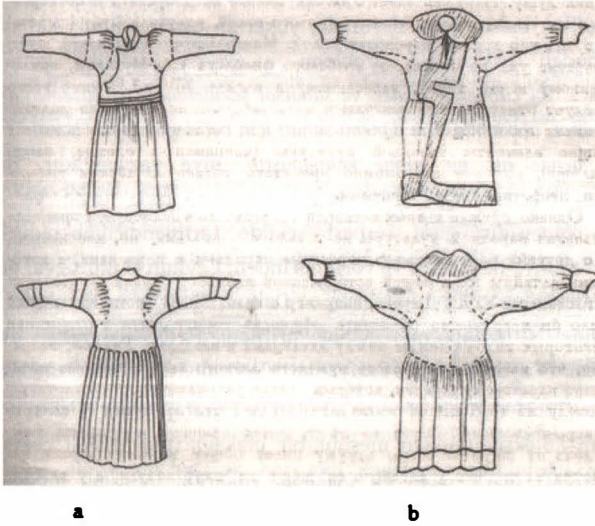
İşaret edilen bahse konu durumda, yukarıda tasvir edilmiş Katandin cübbe, gömlek modeli hakkındaki problemi inceleyen Rudenko konuya dikkat çekmektedir: *"Bu cübbenin modeli ve sanatsal şekillenmesi ve düzenlenmesini detaylı olarak öğrenince, ahemenid Pers dönemi sanatı için belirleyici giysi "kandis" in önümüzde durduğuna bende hiç bir şüphe kalmamıştır"* diye yazmaktadır. Bu giysinin tarafımızdan bilinen diğer Pers kostümlerinden farkı uzun ve dar kollar kullanılmış olmasıdır; giysi serbest şekilde tarihlendirilmektedir. Biz, onu Persapolis ve Likya heykelleri ve rölyeflerinden, Ceyhun (Amurdeya) gömülerinin altın heykellerinden çok iyi biliyoruz. Dalton, "kandis" in ilk olarak Persler ve diğer İranlılarca benimsenip, içinde eritilen Medlerin giysisi olabileceğini belirtmektedir. Yustin, o giysiyi Parfyanların giyindiğinin altını çizmektedir."⁵⁶

Gryaznov, incelediğimiz döneme ait olan ve Ermitaj Devlet Müzesi'nde korunan Sibiryaya altın koleksiyonundan meşhur bir plakaya (pul) dikkat çekmiştir. Ağaç altındaki atlıları tasvir eden bu plakada, yukarıda tanıtılan modelde gömlek giyinmiş kadın figürleri bulunmaktadır; kürkün yanlarında serbestçe salınmış olan kollar görülmekte, o dönemde kadının kolları eteğin altından salınıyordu/dışarı uzatılıyordu. Bu giysinin erken dönemde soylu Sibiryaya göçebelerinde oldukça yaygın olduğunu belirtmek gerekmektedir, bu giysi günümüze kadar gelen ve kurganlardan çıkan bir gömü giysisi olmayıp, günlük yaşam tarzına ait bir materyaldir. Ancak Gryaznov'un bir tespiti doğrudur; Rudenko'nun öngördüğü gibi Pers modeli "kandis" erken dönem Sibiryaya göçebelerinde bir erkek modeli değil, kadın giysisi modelidir.

Tarihi değer taşıyan ikinci tip giysi modeli ise, Radloff Katandin'de, Rudenko ise II. Pazırık kurganlarında bulunduğu, göğüslüğü olan kaban modelidir. Her iki olayda da kaban ve samur kürkünden göğüslüğün gömü envanterinde, İran dünyasıyla bağlantısı açık seçik görülen, oldukça varlıklı bir kimseye aittir. Ancak bu model, Katandin gömleği gibi İran giysisinde kendisine benzerini bulamamaktadır. Biz

S. İ. Rudenko. Skifskaya problema i Altayskiye nahodki. İzv. AN SSSR, ser. ist. i filosofii, 1944, No: 6, s. 268-269.

burada Rudenko ile birlikte erken dönem Altay göçebelerinin kültürlerinin yansımasını, günümüze kadar muhafaza olmuş göğüslük ve Katandin frak görünümlü kostümüne benzer olan “mirelen” adı verilen kostüme sahip Tunguslarla ilişkisini/bağlantısını görme eğilimindeyiz. Altay-Tungus kültürünün erken dönem göçebeleriyle bağlantılarının varlığını Altay’da erken dönem göçebelerinin mezarlarında bulunan paleoantropolojik materyal kuvvetlendirmektedir. Güney Altaylıların Baykal ötesi göçebe Tunguslarıyla kadın giysisi modelindeki bağlantısı günümüze kadar gelmiştir (resim 43).

Resim 43. a: Evenlerin kadın giysisi (AEM koleksiyondan. No. 2078-10); b: Altaylıların kadın giysisi (AEM, no:5065-47).

Konu yukarıda tasvir edilen şu çizgilerle karakterize edilen model hakkındadır: sol etek sağa doğru kapanmakta, sırtı yırtmaçlı, beli dar izlenimi veren çok büyük yuvarlak kol delikleri mevcut, sırtında yırtmaçtan dolayı küçük büzgüler mevcut. Bu elbisenin modeli ve yaygınlığı Sibiry halklarının etnografik atlası için yapılan Sibiry halklarının giyim-kuşam tarihi araştırmalarında N. F. Pritkova tarafından tespit edilmiştir.

Maalesef çağdaş arkeoloji, Altay’ın erken dönem sıradan alelade göçebe kitleleri için karakteristik olan giysi hakkında yeterli verilere sahip değildir. Yukarıda zikredilen muhafaza olmuş erken dönem göçebelerine ait bazı tasvirlerle göre erkekler için karakteristik olan kısa kaban ve uzun pantolondur, uzun kürk

değildir. ⁵⁷ Altay'ın Hun taşrasının bir parçası olduğu daha geç dönemde (MÖ. II. -I. asır ve MS. I. asır) Altaylı göçebelerin varlıklı kabileleri, Hunların Çin ile olan doğrudan ilişkisi vasıtasıyla, zarif ve şık yeni model giysiler diktikleri Çin'in ipek kumaşlarını almaya başladılar. Altay'ın ana kitlesi olan nüfus ise yerel kumaşlardan giysilerini hazırlamaya devam etmişlerdir; biz, Tang Hanedanlığı dönemine ait olan Altay'ın kadim göçebe boylarının giysilerinden bahseden Çin kroniklerinden bu giysi ve onun modeli hakkında bilgilere ulaşıyoruz. Bu bilgilerden görülüyor ki, deri ve posttan (kürk) giysi dikiliyor, bu giysiler iki yakalı olup, soldan sağa kapanmaktadır; zenginlerde altın veya gümüş plakalarla süslenmiş olup, bazı plakalar üzerinde kadim Türk runik mektubunun sahibinin adının harflerini taşıdığı görülmektedir; giysiye kemer bağlanmaktadır. Ancak oldukça geç dönemde Kudurga mezarından çıkan at eğrinin kemikten yapılan kısmına işlenmiş olan atlılar tasvirinden ve yine o mezarın taşında yer alan oymalardan bu erkek giysilerinin kısa olarak dikildiğini görebiliyoruz. Şunu da belirtmek gerekir ki, Radloff, Miller'in yukarıda tasvir edilen küçük heykelciğine ve kayalar üzerindeki bazı resimlere göndermede bulunarak, Yenisey vadisinin eski göçebeleri Kırgızların giysisinin kısa olduğunu tespit etmiştir.⁵⁸

Altaylı göçebelerin kıyafetlerinin daha sonraki gelişim-değişimleri münferiden olmayıp, Altaylıların ortak tarihi yaşamı paylaştıkları ve çok sıkı kültürel ilişkiler kurdukları komşu halkların giyim-kuşamlarıyla karşılıklı etkileşimle olmuştur. Giysi ile ilgili birçok Moğolca adlar ve unsurlar (kürk, gölek ve kabanın Moğol modeli eteği, Telengitlerdeki Moğol şapkası, konçun çift dikişli ve sivri oluşu, kalkık burunlu çizmeler vd.) veya ayrı isimlerin (çegedek, terlek vd.) Altaylılarda ortaya çıkması ve var olması, bu unsurları, onların Moğol komşularından alıp, benimsemiş oldukları söylenemez. Çok iyi bilinmelidir ki, Güney Altaylıların bünyesine en az iki kere Moğol etnik elementleri (Cengiz Han ve Oyrat dönemlerinde) karışmıştır; onlar, Altay'ın Türk dilli muhitlerinde erimişler, hatta dil bağlamında da aynı şekilde asimile olan bu unsurlar hiç şüphesiz Altay'ın Türk dilli halklarının kültürünü Moğol halk kültürüyle zenginleştirmişlerdir.

Türk dilli Altaylıların Moğollarla olan bu karışmasının yansımalarından birisi XV. -XVIII. asırlar döneminde teşekkül etmiş ve redaksiyonlarda bize kadar ulaşmış olan kahramanlık destanlarıdır.⁵⁹ Altay eposunda epik destanların

"Ağaç altında atlılar" ve "Ormanda av" adlı Sibiryalı altın plakalarının meşhur tasvirleriyle mukayese ediniz.

⁵⁸ W. V. Radloff, age. II, s. 98.

N. Ulağaşev. Altay Buçay. Novosibirsk, 1941; N. Ulağaşev. Molçı Mergen. Novosibirsk, 1946.

kahramanlarının farklı giysi tiplerinin adlarının geçmesi oldukça ilginçtir. Biz de daha önce özel şapka “tuulga börük” (miğfer) adına veya “kuyak”ın (zırh) Moğolca oluşlarına dikkat çekmiştik; bunlara Altay eposunda rastlanmaktadır. Eposta “kürk” terimini karşılayan bir ismi “nekay”ı eklemek istiyorum.⁶⁰ Altaylıların mitolojisinde bu terim, Erlik’in Ülgen tarafından yaratılan insanlara kendi ruhunu üfleme için, kendisinin insanların bedenlerine yaklaşmasına izin vermesi karşılığında köpeğe hediye ettiği kürk bilinmektedir. Onların yaratılan bedenlerine kimsenin yaklaşmayacağı için Ülgen’in emrini çiğneyene kadar çıplak (tüysüz) olan köpek bu kürkü (tüyleri) almış ve o zamandan beridir de soğuklara kolay dayanabilmektedir. Moğolca “nekey” (kürk) terimi Arap dilbilimci İbn-Muhanni’nin XIV. asırda yazdığı eserine ek olan eski kelimeler sözlüğünde de bilinmektedir.⁶¹ Bunun yanında bir noktaya daha dikkat çekmek gerekir: Moğollar ile Altay Türkleri uzun zaman sürecinde ortak tarihi hayat yaşamışlar, sadece Altay Türklerine ait olduğunu kaydedemediğimiz gibi, sadece Moğollara da kaydedemeyeceğimiz ortak halk kültürü elementlerini (örneğin giyim-kuşam, gıda, yaşam yerleriyle ilgili) oluşturmuşlardır.

Ancak Güney Altaylıların giyim-kuşamlarındaki değişim süreci sadece Moğollarla olan halk kültürünün gelişim süreciyle birlikte olmamış, aynı zamanda ortak bir tarihi yaşamı paylaştıkları Çuçiy Ulusu hâkimiyeti olduğu dönemde, örneğin, Kazaklarla olduğu gibi Altaylıların diğer akraba Türk boyları ve kabileleriyle de bu süreci yaşadıklarına hiç şüphe yoktur. Aksi halde Altaylılar ve Kazaklar arasında giyim-kuşam alanında oluşmuş müşterek terminolojiyi açıklamak mümkün olmazdı. Örneğin, Altaylıların erkek gömleği “çökpen”, Kazakların hafif sırt giysisi olan deve derisi veya av dokuması çuha astarlı olan (kuzey-doğu Kazaklarında) “şökpen” diye adlandırdıkları erkek giysisiyle aynıdır. Koyun postundan yapılan kürk de aynı adı (ton) taşır; Altaylılarda karaca derisinden, Kazaklarda tay derisinden dikilmesine rağmen dışı yünlü deri gocuk da ortak bir ada - “yargak” sahiptir.

Altaylıların ve batı Moğolların uzun süre aynı tarihi yaşamı sürmeleriyle giyim-kuşam özellikleri en başta da kadın giysilerini açıklamak gerekir, ayrıca Teleütlerin baş giysileri (şapkaları), Oyrat veya Cungar Hanlığı bünyesinde XVII. asrın ilk yarısında birlikte yaşadıkları Altay bölgelerinden buraya gelen Volga Kalmık-Oyratlarının giysileriyle çok benzerdirler. Kültürel ilişkiler ve etnogenez

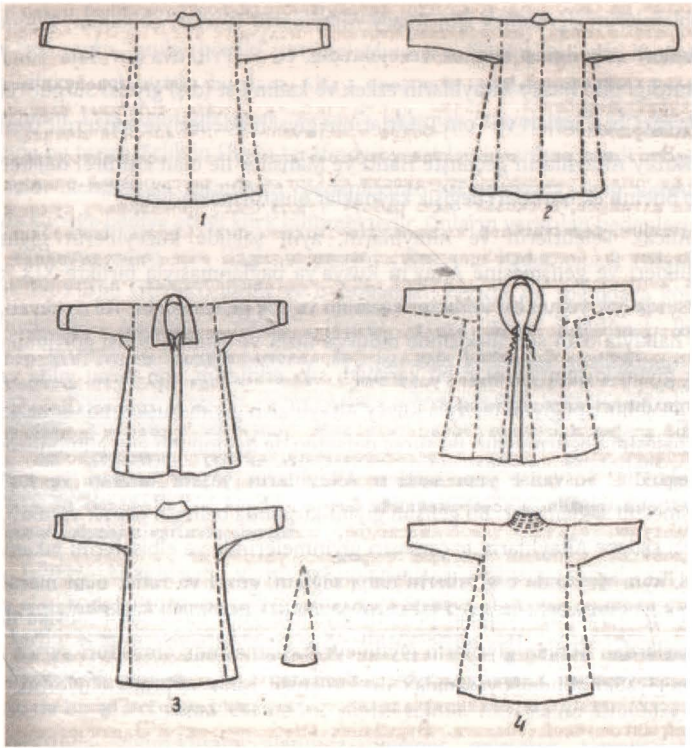
⁶⁰ Anosk, sb. s. 9.

Bkz. İbn-Muhanni’nin Muallim Rifat’ın yayınında Moğol sözcükler klasörü listesi (İstanbul, 1921), “Mongolskomu slovaryu Mukkadimat Al-adab” (İzd. Akad. Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, s. 442).

problemlerini öğrenmek için Kuzey Altaylıların (Şorlar, Çelkanlar, Kumandinler) giyimleri çok ilginç bilgiler vermektedir. N. F. Pritkova'nın ikna edici şekilde gösterdiği gibi Kuzey Altaylıların erkek ve kadın üst (dış) giysisi Surgut Hantı Orta ve Aşağı Obi Hantları ve Tom Tatarlarının giysi modelleriyle benzerdir (resim 44).

Kuzey Altaylıların geçmişte Hantı ve Mansiler ile olan kültürel müşterekliğine olan önemli ek işaretleri değişik kaynaklar oluşturmaktadırlar.

Ancak Teleütlerin ve Altaylıların, aynı şekilde kuzeylilerin giyim-kuşam özellikleri ve gelişmesine Altay'ın Rusya'ya bağlanmasıyla birlikte XIX. asrın ilk yarısında çok yoğun bir karakter kazanan ve çok gelişmeci bir rol oynayan, onların Rus halkıyla olan sıkı ilişkisinde oldukça fazla ve olumlu etkisi görülmüştür. Rus halk giyim-kuşamıyla olan bu karşılıklı sıkı etkileşim, son yirmi yılda ve çağdaş Sovyet şehir tipi giyim tarzıyla Kuzey Altaylıların giyim-kuşamında sonraki gelişim merhalesini doğurmuştur. Bu süreç defaaten de değinildiği gibi günümüzde devam etmektedir. Sosyalist yapı şartları Altaylıların yaşam tarzları ve kültürünün gelişmesini sağlamıştır. Bu gelişim giyim-kuşamda belirgin olarak yaşandı. Gelişim süreci sadece Altaylıların iç çamaşırı giyinmelerinde ve elbiselerini yıkamalarında değil, aynı zamanda o giysilerin daha sağlam, güzel ve rahat olan maral, karaca veya tay derisinden yapılan primitif giysilere göre daha sıhhi fabrika dokuması kumaşlardan dikilen giysilerin giyilmeye başlamasında olmuştur; ayrıca da hazır dikim giysiler gündelik yaşamda daha kullanışlı, rahat ve pratik oluyordu.

Resim 44. Erkek giysisi. I-Şorların (AEM koleksiyonu, no:5069-2) ve Çelkanların (AEM koleksiyonu, no:5971-8) giysisi; II -Kumandinlerin giysisi (AEM koleksiyonu, no:5063-6); III- Tom Tatarlarının giysisi (AEM koleksiyonu, no:313-108); IV- Hantların giysisi (AEM, no:89).

Eğer giysi dikmek için makina olmaktan, elle yapılan çalışmaların teknik olarak zorluğunu dikkate alırsak, o zaman bütün bu gelişmelerin Altaylılar için ne kadar önemli olduğu çok açıkça görülür. Şu noktanın altını da çizmek gerekiyor ki, Altaylıların yaşam tarzlarına giren yeni giyim-kuşam tarzı, onların giysilerindeki milli özellikleri yok edemeyip, bilakis onları zenginleştirmiştir. Altaylı kadınların Rus halk giysileri veya çağdaş fabrika üretimi hazır giyim unsurlarını yeniden ve kendilerine göre yeniden işlediklerini daha önce belirtmiştik. Altay milli giysisinin muhafaza olan özü ve müteakip gelişmeler bütünüyle kadın kostümlerinde ortaya çıkmıştır. Erkek giysisinde ise fabrika üretimi hazır giyime geçiş eğilimi çoğunlukla askeri modelde olmuştur. Ancak erkeklerin giyim-kuşamıyla ilgili olarak şapka ve kürkün eski kültürün izi olarak Altaylıların çağdaş yaşam tarzlarına girdiğini söylemek mümkün, bunun nedeni de bölgenin oldukça sert olan tabiat şartlarıdır.

Eğer kabile farklılıklarıyla Altaylıların var olan çağdaş milli kostümü topografyasına bakılırsa şu tablo görülecektir: Güney Altaylılarda milli giysiler şu bölgelerde temin edilmektedir: Koş-Agaç, Ulagan, Ust-Kan, Onguday ve Ust-Koksin, bunlar çağdaş Gorno-Altay idari otonom bölgesine aittirler. Şebalin ve Elikmonar bölgelerinde sadece kadın giysisine ait milli model temin edildiği söylenebilir. Maymin, Çuyk, Turaçak (çoğunlukla Tubalar ve Çelkanların yaşadıkları yerler) bölgelerinde dış görünümü daha düz, özelliksiz ve aynı tip milli kostümler nüfus tarafından bırakılmış ve daha rahat ve pratik olan, satın alınma hazır giysilerle değişmiştir. Sadece avcılarının kostümleri bölgenin tabiat yapısına ve orman avcılığına daha elverişli olduğu için halen kendi milli çizgilerini korumaktadırlar.

Kumandinler ile step ve kuzey dağlık Şorlarına gelince, buralarda tabiat şartlarına pek uygun olmayan eski tip keten bezi giysilere nadiren rastlanmaktadır. Bunlar Şorya'nın güney kesiminde muhafaza olmuştur, ancak burada da nadirdir, zira Sovyet ticaretinin gelişimi ve kolhozcuların maddi durumlarının iyileşmesiyle yeni koşullar oluşmakta, bu şekilde de nüfus hızlı ve kolay şekilde daha rahat ve sıcak tutan giysilere yönelebilirler.

Teleütlerde de giyim-kuşamdaki eski milli modelleri aynı şekilde her yerde muhafaza olamamıştır. Gorno-Altay bölgesi Şebalin alt bölgesinde mukim, onların küçük bir kısmında eski kostüm tamamıyla yok olmuş ve yerini çağdaş giysilere bırakmıştır. Boçat Teleütlerinde ve aynı şekilde Çeluhay ulusunda, Teleüt kadın giysisi kısmen muhafaza olmuş, erkek giysisi ise oldukça nadir görülmektedir. Buna karşılık Taraba Altay bölgesi ve Krutom step uluslarında daha 30'lu yıllarda erkeklerin büyük çoğunluğu eski Teleüt giysilerini: gömlek, pantolon, telen, sırmal ve özel şapka giyiyorlardı. Söz konusu yıllarda bu uluslarda Rus ayakkabıları kullanılıyordu.⁶²

Altay kabilelerinde giyim-kuşamdaki tarihi genel gelişim seyri böyledir. Eksik kalan gerekli veriler için kuzey Altaylıların giyim-kuşamlarının da incelenmesi gerekmektedir.

Burada bir noktaya vurgu yapmak şarttır; kuzey Altaylılar ile Güney Altaylıların giyim kuşamları arasında hem malzeme bakımından hem de model-tarz ve terminoloji bakımından keskin farklılıklar vardır. Onların veya bunların giyim-kuşamları bağımsız olarak geliştiği çok açıktır. Bu gelişim farklı yollarda olmuş ve farklı noktalara ulaşmıştır. Kuzey ve Güney kabilelerinde giyim-kuşam farklı malzeme temelinde, farklı iktisadi faaaliyet şartlarında gelişmiştir. Bu tamamıyla doğal bir durumdur, zira bu kabilelerde kültür ve yaşam tarzlarının tarihsel

A. G. Danilin'in materyallerine göre.

gelişimi de birbirinden çok keskin formlarda olmuştur. Bazı Kuzey Altaylı kabilelerin, ezçümle Kumandinlerin rivayetlerine göre, onlar kumaş-keçe dokumayı öğreninceye kadar giysilerini geyik, yaban keçisi veya karaca gibi yabani hayvanların postlarından yaparlarmış. Buna karşılık Güney Altaylı göçebe kabilelerin giysileri için kullanılan başlıca malzeme ise av hayvanlarının işlenmiş yünleri ve derileri olmuştur.

Güney Altaylıların giyim-kuşamları sadece onların iktisadi faaliyetlerine değil, aynı şekilde Gorno-Altay'ın iklimine de uygun oluşu da dikkate değerdir. Burada Kuzey Altay kabilelerinin keten bezinden olan giysilerinin tayga ile kaplı çok uzun süren kış mevsiminin hüküm sürdüğü, şiddetli soğukların ve kalın kar tabakasının var olduğu ve yağmurlu kısa bir yaz mevsiminin olduğu Kuzey Altay'ın sert iklim koşullarında yaşamaya hiç müsait olmayan güney kökenli olduğunu söylemek de tamamen mümkün değildir. Ancak hafif keten bezi giysiler ve şapkalar giyerek, yabani hayvan avlayarak aylarca kış mevsiminde taygada kalan Şorların ve Kumandinlerin dayanıklılıklarına sadece ve sadece hayret edilebilir. Kuzey Altaylılardan bu bağlamda Kumandinler ve Tubalar biraz farklı durumda idilere. Birinciler Rus nüfusla olan yakın kültürel ilişkileri sayesinde kendilerine sıcak tutacak giysiler tedarik edebiliyorlardı. İkinciler ise hayvancılık yapan Altaylılarla komşu idiler ve onlardan keçe edindiler ve onu giysi dikmek için yaygın şekilde kullandılar.

Büyük Ekim Devrimi'ne kadar Güney Altaylıların ve Teleütlerin giysilerinde sosyo-ekonomik eşitsizlik bazında farklılık olduğunu da tespit etmek zorundayız. Bu fark söz konusu kabilelerde tarihin derinliklerinden bu yana vardır. Zengin ve ileri gelenlerin ölümlerine ait Altay'ın erken dönem göçebelerinin taş kurganlarından, bu tespit için dokuma materyaller çıktığını hatırlayalım. Bu materyal söz konusu farklılıkların daha MÖ. ilk asırlardan itibaren var olduğunu tespit etmemize imkân vermektedir. Bu durum MS. ilk asırlara ait kurganlarda ve Türk Kağanlığı dönemindeki kurganlarda iyi şekilde görülmektedir. Sosyo-ekonomik eşitsizlik temelinde giyim-kuşamdaki farklılıklar çok parlak şekilde, XV. -XVIII. asırlara ait olan Teleüt ve Güney Altaylıların kahramanlık destanlarında ve XVIII. asır Rus belgelerinde tespit edilmişlerdir. Güney Altaylıların giyim-kuşamlarındaki bu tip farklılıklar XVIII-XIX. asırlarda bizim seyyah ve araştırmacılarımız tarafından da vurgulanmıştır. Saha çalışmalarımız sırasında ve Merkez Etnografya Müzeleri koleksiyonlarından da bu farklılıklar tarafımızca tespit edilmiştir. Güney Altaylıların sınıfsal farklılık sürecini keskinleştiren ve

derinleştiren Çarlığın koloni politikası da buna büyük oranda imkân vermiştir.⁶³ Güney Altaylılarda Çarlık döneminde yoksullar ya emekleri karşılığında Beylerin verdikleri eski püskü, harfiyen yırtık pırtık “samtar” (paçavra) giyerlerdi. Halk kitlesinin giyim kuşamında görülen büyük uçurum ve farklılık model veya kesim tarzında değil, en başta kullanılan kumaş ve malzeme bağlamında görülüyordu. Zaysan ve Beylerin oluşturduğu yüksek tabaka daha önceden değinildiği üzere Çin veya Rus malı işlenmiş kaliteli kumaşlar ve hayvancılık yapanlarda pek olmayan değerli kürkleri kullanıyorlardı.

Kuzey Altaylılarda sosyo-ekonomik eşitsizlik Çarlığın kolonizasyonu döneminde artmış ve giysilerin milli çizgilerine henüz damgasını vurmamıştır. Bu eşitsizlik şehir tarzı zengin yüksek tabaka Rus giysilerinin benimsenmesi ve elde edilmesinde olmuş, daha önce değinildiği üzere bunlar küçük burjuva veya tüccar tarzı idi.

Yukarıda tasvir edilen giysilerin giyilmesi nüfusun geniş katmanlarında ekonomik yetersizliğin olduğuna delil oluşturmaktadır, bu da Çarlığın kolonici politikası sırasında olmuştur. Az veya çok varlıklı olan her bir Şor veya Çelkan, kendi gardrobunu Rus tarzında, sıcak tutan, uygun giysilerle doldurmaya çabalar. Kuzey Altaylıların keten bezi giysinin malzeme ve model bakımından kolay ve basit olmasına rağmen, onu en alttakilerin, yani nüfusun ekonomik geliri olarak en düşük seviyedeki kısmının yeterli miktarda sahip olamadığı da göstermek gerekir. Bundan dolayı yoksullar kış mevsiminde gündüzleri yırtık-pırtık giysileri içinde dolaşırlar, geceleri ise Altay’da çok yaygın olarak “onuç” veya sıcak tutan “çulak”⁶⁴ yerine kullanılan kuru otlara sarılırlardır.⁶⁵

Ortaya konulandan çıkan sonuca göre Altaylıların giyim-kuşamlarının yaşam tarzıyla bağlantılı farklılıklarını söylemek gerekir. Her şeyden önce onların törensel giyimlerindeki zayıf gelişmeler göze çarpmaktadır. Kuzey ve Güney Altaylılardaki özel evlilik veya ölüleri gömme giysilerinin bütün (tam) olmayışı bize bu noktayı göstermektedir. Kuzey Altaylıların kült kam giysisi vardı. Altaylıların özelleştirilmiş-sınıflandırılmış giysilerinden sadece avcı kıyafetlerinden bazısını kayda geçirilebilir. Kuzey Altaylılardan sadece Tubalarda tam bir avcı kostümü kayda geçirilmiştir: kalın keten beziyle kaplanmış kürk palto, deri pantolonlar (tay derisinden), içi yünle kaplanmış keçe şapka ve keçe eldivenler. Kuzey Altaylılar, özellikle de Kondom nehrinin yukarı kollarındaki

Altaylılarda bu politikanın gerçek sonuçları ve şekilleri hakkında bkz. bizim eserimiz:

“Očerki po istorii Altaytsev, blm. II, başlık VIII. Novosibirsk, 1948.

Çulki: çorap (Ç.N.).

V. İ. Verbitskiy. Slovar Altayskovo i Aladagskovo Nareçii, s. 217.

Şorlu avcılar yağmurlu havalarda “uzan” adı verilen, dışı tüylü, karaca derisinden dikilen ve kapşonlu tarzda olan bir giysi giyerler. Bu giysi kafayı, omuzları ve bedenin üst kısmını ıslanmaktan korur. Güney Altaylıların avcı kostümü ise maral veya karaca derisinden yapılmış yazlık mont ve pantolon “ilgin”dir, güderi benzeridir.

Kapanışı yaparken günümüze kadar gelebilmiş olan giyim-kuşamdaki arkaik unsurlara dikkat çekmek istiyorum. Kuzey Altaylılarda erkek ve kadın giysisi modelinde büyük bir farklılık olmadığı görülmektedirler. Bu Güney Altaylılarda az seviyede muhafaza olmuş, bundan dolayı kadının ailevi-sosyal konumunu yansıtan kadın giysisinde farklar vardır; genç kızların saç (belik örüş tarzı) ve kuşak süslerini kastediyoruz. Teleütlerde genç kız evleneceği gün saçlarına “tana” denilen süsleme bağlar, bu evli kadın kostümünün bir parçası olup ancak kadın dul kalırsa çıkartılır. Ayrıca çegeдек ve şapka da bu kabilden olup Güney Altaylılarda evli kadının kostümünün parçasıdır; “çuba” ise dul kadın gömleği olup, ancak kadın dul olduğu dönemde bunu giyer.

ALTAYLILARIN YİYECEKLERİ

Etnografik kaynaklarda Altaylıların yiyecekleri problemi hemen hemen hiç araştırılmamıştır. Hatta Altaylılar için olduğu kadar, beraberinde onların ayrı grupları için dahi detaylı bir yiyecek tasviri yoktur. Bu problem maddi kültürün belirleyiciliği için canlı bir anlam ifade etmesine rağmen, araştırmacıların dikkatini çekmediği de bir gerçektir. Altaylıların yiyeceklerinde, aynen onların yaşam tarzlarının diğer alanlarında (giyim-kuşam, yaşam yerleri, vd.) olduğu gibi sadece kültürel gelişmenin tarihi yansıması değil, Altaylıların diğer kabileler ve halklarla olan kültürel-ekonomik bağlantıları da bulunmaktadır. Yiyeceğin özelliği ve hazırlanış tarzında, bununla bağlantılı terminolojide, Sayano-Altay yaylaları ve ona komşu olan geniş step bölgelerinin değişik halkları ve kabilelerinin birleşmeleri, dağılmaları, kırılmaları ve parçalanmaları neticesinde Altaylıların karmaşık ortaya çıkış sürecinin yansıması bulunmaktadır. Bizim çalışmamızda bu konu incelenip, öğrenilmeye çalışılacaktır; bu yapılırken de fevkalade farklı kaynaklara inilecektir. Biz de Altay tarihinin farklı dönemleri için, konumuzla ilgili olan gerekli materyalleri açıklamaya çalıştık. Maalesef bunu kısmen yapabildik, arkeolojik buluntular ve bazı yazılı kaynaklardan faydalanarak kısmen Güney Altaylılar için bunu yapabildik.

Dağlık-Altay'ın eski sakinlerinin yiyecekleri hakkındaki en erken bilgileri, eneolitik veya erken bronz dönemine ait, yani Afanasyev tipi mezarlar diye adlanan anıtların kazıları vermektedir. Bu eserlerden en eski (erken) döneme ait olanı, o dönemin başlıca yiyeceğinin yabani hayvan eti olduğunu, başta karaca olmak üzere, bulunan kemik kalıntıları göstermektedir. Afanasyev tipinin daha geç dönemine ait olan kalıntılar, Dağlık Altay'ın kadim sakinlerinde etin yiyecek olarak büyük öneme sahip olduğuna şahitlik etmektedirler. Ve bu dönemde burada evcil hayvanlar (köpek, at, koyun) ortaya çıkıyor, duraklama yerlerinde (örneğin, Katuna nehrinin sağ kolu Kuyüm nehrinin ağız bölgesinde) bulunan kemik yığınları, büyük yabani hayvanların (karaca, maral) etinin olduğu kadar, küçük hayvanların da (tilki, tavşan, hamster) etinin başlıca yiyecek kalemi olduğunu göstermektedir. Bununla beraber değişik yabani bitkilerin sapları, kökleri ve soğanları, değişik meyveler ve Altay'da çok zengin olan dağ servisi fıstığı da yiyecek olarak çok yaygın halde tüketilmiştir.

Afanasyev döneminde tahılın Dağlık Altay'da var olduğu hakkında materyal yoktur, ama biliniyor ki, kısa dönem sonra (Andronov dönemi) onun dağ eteklerinde hububat yetiştirilmiş ve muhtemelen hububat Dağlık-Altay'a Andronov döneminde girmiştir. Yine o dönemde ilk evcil hayvan sütünün yiyecek

olarak kullanıldığını gösteren hiç bir veri yoktur. Eti sadece kömürlenmiş kemik kalıntılarının delil oluşturduğu gibi (ateşte) kızartarak veya (köz – kül) pişirerek değil, haşlanmış olarak da yemişlerdir. Afanasyev tipi kapların, etten hazırlanan yiyecekleri pişirmeye (haşlamaya) elverişli oluşları ve daha geç dönem Karasuk ve İskit tipi bronz kazanların varlığı buna delil olmaktadır. Bununla da Dağlık-Alтай'ın eski sakinlerinin yiyecekleri hakkındaki materyaller tükenmektedir.

Altaylıların yiyecekleri hakkında daha detaylı hüküm çıkartmak, ancak MÖ. I. binyılın ilk yarısına ait olan erken göçebeler dönemine ait bilgilere göre yapmak mümkün. Altay'ın güneyli hayvancılık yapan kabilelerinde temel yiyecek süt ürünleri ve evcil hayvan eti idi. Süt ürünlerini yaz mevsiminde hayvanlar sağmal iken, ete ise kış mevsiminde hayvanların kışlık ahırlarına geçişleri ile bağlantılı olarak sahip oluyorlardı; hayvanları sağlamayı bırakıyorlar ve süt ürünlerini sadece yaz döneminde hazırladıkları peynir ve yağ olarak tüketiyorlardı.

MS. ilk asırlara ait olan Çin vakayinamelerinin bildirdiğine göre, Asyalı göçebeler, ezcümle, Hunlar kumıs ve peynir hazırlayabiliyorlardı.¹ Göçebeler tarafından kumıs hazırlandığı bilgisi Herodot'un (MÖ. V. asır) haberlerinde (bildirmelerinde) de mevcuttur. Erken dönem göçebelerinin bu önemli kültürel başarısının sadece Hun kabilelerinin tekelinde olduğunu söylemek zor, eğer Merkez Asya'nın (Merkez'den kasıt çok geniş bir coğrafyadır: Asya'nın doğu kısmını, yani Moğolistan'ı da kapsar) göçebe kabileleri arasındaki kültürel bağ ve ilişkiyi dikkate alırsak, göçebe yaşam tarzı sayesinde çok geniş alanda gelişmiş olduğu söyleyebiliriz. Gerçekten de bilgiler Hun dönemi ve hatta Hunlar öncesi dönem Altay göçebelerinin peynir ve kumıs yapabildiklerini göstermektedir. 1947 yılında Rudenko'nun yürüttüğü II. Pazırık Kurgan kazılarında, önemli bir kişinin gömü odasında, içinde peynir olan kese bulunmuştur; hiç şüphesiz bu bir gömü yiyeceği olarak buraya konulmuştu. Mezarda iki bin yıl mühletince duran bu peynir fevkalade iyi şekilde muhafaza olmuştur, çünkü ölünün gömülmesinden hemen sonra mezar çukurunda ebedi donmuş topraklar teşekkül etmiştir, bu da peynirin bu şekilde muhafaza olmasına uygun koşulları oluşturmuştur ve arkeolojik buluntularla da pratikte arkeoloji bilimi muazzam seviyede zenginleşmiştir. Pazırık kurganında bulunan peynir Altay'ın erken dönem göçebelerinin yiyecekleri hakkında çok değerli bir delildir. Onun dışında bu buluntu aynı şekilde Hun ve Hunlar sonrası dönem göçebelerinin kültürel ve yaşam tarzına ait Çin belgelerinin verdiği bilginin de güvenilirliğini artırmaktadır.

N.Y. Биçурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, I. Москва-Ленинград, 1950, s. 58, 142.

Altay'ın erken dönem göçbeleri sütü ekşitilmiş olarak kullanmışlar, ondan sonra da günümüze kadar Asya göçbeleri aynı uygulamayı devam ettirmişlerdir. Bu emsalsiz bir durumdur, zira göçbelerin yaşam tarzlarında süt deri, tahta veya kilden yapılmış kaplara konulmuştur, ancak hiç bir zaman onu ekşitmeyecek, yıkanmış kap içine konulmamıştır. Yağlı süttten olan yiyecekler yaz döneminde çok yaygın idi. Onun kolay ve çabuk hazırlanır oluşu, göçebe yaşam tarzına uygundu. Devamlı göç (hareket) hallerinde süttten yapılan yağlı yiyecekler, at üstündeki kişi için yaz mevsiminde fevkalade uygun ve kolay oluyordu. At üstünde hareket halinde olan kişinin yiyeceği her an elinin altında idi, tazeliğini ve lezzetini koruması için deri kese (kap) içinde muhafaza ediliyordu; ona ulaşmak ve yemek için de binicinin attan inmesi gerekmiyordu. Bu son söylenen attan inme(me) hali, uzun yolculuklarda büyük önem taşımaktadır.

Hiç şüphesiz erken dönem Altay göçbeleri kumis yapıyorlardı. Göçbelik at üretimiyle ayrılmaz, içi içedir; göç için at hem dayanıklı hem de çok uygun hayvan idi. At eti ve kısırak sütü çok değerliydi ve göçbeler arasında çok yaygın bir yiyecek oldu. Göçebe yaşam tarzında kumis'in ortaya çıkması emsalsiz bir olaydır; sağılan kısırak sütü ham deriden yapılan kaba doldurulur ve sıcak yaz günlerinde yapılan uzun yolculuklarda, kumis bu kap içinde kendi kendine hazır hale geliyordu. Deri kap içindeki kısırak sütü mayalanıyordu; kısırak süttünün çalkalanarak kumis yapılması yöntemi günümüzde dahi uygulanmaktadır. Şimdi Kırgızlarda en lezzetli kumis olarak keçi derisinden yapılan kap içine konulan süttün, atın eyerine bağlanarak uzun seyahat süresinde yapılan kumis kabul edilir. Çağdaş Kazaklar daha kısa zaman öncesinde göçbelik yapıyorlardı; deri kap içinde uzun seyahat süresinde kısırak süttünden çalkalanarak yapılan kumis'i çok değerli-lezzetli sayarlar.² Bundan dolayı ben sert eleştiri yazımla kumis'in ortaya çıkışı hakkında verilen hipotezde "bu tür genetik problemlerin çözüm tarzı, idealist burjuva etnografyası için geleneksel ve herkesin malumu olan açık bir emaredir, örneğin ateşin bulunması problemleri metallerin işlenmesi veya yayın edilmesi münferit bir olay neticesinde olmuş, mucitin yaratıcı aklına gelmesi ve onun buluşunun her yere yayılmış olması gereklidir" diyen Okladnikov ile aynı fikirde değilim.³ Bunların ne kadar farklı olaylar olduklarından (ateş elde etme yöntemlerinin keşfi, ok-yay edinme ve kumis'in peyda olması - ortaya çıkması) mukayeseli eleştirmede artık bahsetmeyip, kendi hipotezimde idealist burjuva etnografyasının emarelerini tespit etmeye çalışıyorum; benim söylemediğim mütalaaların bana atfedildiklerine de dikkat

F. A. Fielstrui. Moloçniye produktı Turkov-koçevnikov. Sb. "Kazaki", Mater. Komissii Ekspedits. İssled. , sayı 15, İzd. AN SSSR, Leningrad, 1930, s. 269.

A. P. Okladnikov'un "Sborniki Muzeya Antropologii i Etnografii"ya bilimsel eleştirisi (cilt X, XI, XII) bkz. Sov. Etnografii, 1950, No. 2, s. 230-231.

etmemek gerekir. Ben hiç bir yerde kumıs'ın şahsi (münferit) bir yaratıcılık neticesinde ortaya çıktığını yazmadım ve bu yönde hiç bir kanaat bildirmedim. Ben sadece kumıs hazırlama yönteminin çok eski dönem göçebelere tarafından biliniyor olduğuna işaret ettim, çünkü onların yaşam tarzları bunun için uygun koşulları sunmuştur.

Bilindiği gibi Altay'ın erken dönem göçbelerinin mezarlarında dar boğazlı kaplar bulunmaktadır ki, anlaşıldığına göre bunun içine ölü için kumıs koymuşlardır. Bundan başka erken dönem göçbelerinin gömü yiyeceği arasında, kemikleri çok iyi şekilde muhafaza olmuş koyun da kati surette yer almıştır. O dönem Altay göçbeleri eti haşlanmış halde yiyorlardı; mezarlarda bulunan et yiyeceklerinin kemik kalıntıları bunu ispat etmektedir, zira bulunan kemikler üzerinde ateş içinde pişirildiklerine dair izlere, yani kömürleşmeye rastlanmamaktadır. Bu da daha geç dönem göçbelerinde et pişirme yöntemiyle tamamen örtüşmektedir. Şunu da eklemek gerekir, Altay'ın erken göçbeleri yiyecek olarak arpa da kullanmışlardır, bunu Pazırık I. Kurgan kazısından biliyoruz. Arpayı ayrıca at yemi olarak da kullanmışlardır. Lakin erken dönem Altaylı göçbeler tarafından bir yiyecek türü olarak arpa kullanım usulü bizim için bilinmez olarak kalmaktadır.

Nihayet yukarıda söylendiği gibi erken dönem göçbeleri yiyecek olarak değişik yabancı bitkiler kullanmışlar / tüketmişler ve bunu onların çok uzak ahfadları olan çağdaş Altaylılar da günümüze değin yapmaya devam etmişlerdir.

Altay nüfusunun Türk Kağanlığı (VI-VIII. asır) bünyesine dâhil olduğu erken ortaçağ döneminde, eski Altay Türk göçbelerinin yiyecekleri evvelden olduğu gibi et ve kumıs idi. Bu noktaya Tang Hanedanlığı dönemi Çin belgesinde doğrudan kayıt vardır. Çin kaynağında "Kumıs aynı zamanda sarhoş edici bir içecektir. Onu ikram ederken birbirlerine karşı yüz yüze dururlar ve şarkılar (şiişler) söylerler" diye yazılıdır.⁴ Altay kahramanlık destanında da şarap sunarken şarkı (şiiir) söylendiği ifade edilmektedir.⁵ Çağdaş Güney Altaylılar bayramlarda birbirlerine bu şekilde arak (süt votkası) ikram ediyorlar. Gayet mümkündür ki, Türk dönemi zengin mezarlarında bulunan gümüş sürahiler(kaplar), Altay'ın kayalık heykellerinde tasvir edilen sürahiler, hayvancılık yapan göçbelerin en sevdikleri içecek olan kumıs için tahsis edilmiştir. Bununla beraber Çin yazmaları, Türk göçbeleri tarafından ekmeğin de çok iyi bilindiğinin altını çizmektedir; açlık dönemlerinde ise onlar yiyecek olarak toz haline getirilmiş hayvan kemiklerini

N.Y. Biçurin, age. s. 231.

Y. Nikiforov. Anosskiy Sbornik (sobraniye skazok Altaytsev). Omsk, 1915, s. 72.

tüketmişlerdir.⁶ Vakayinamenin bu bildirimi ve Güney Altaylılara ait daha geç dönem etnografik materyalinde, Altay'ın kadim Türkleri ve Çağdaş Altaylıların kültürel yaşam tarzlarının teselsülünü (öncüllerden ardıllara geçen)teyit etmektedirler. Daha XIX. asrın başında Altaylı yoksulların zengin hemşehrileri tarafından etleri yenilerek atılan kemikleri toplayıp onları uzun süre kaynattıktan sonra bu et-kemik suyunu kâselerle içtikleri hakkında haberler çıkmıştı.⁷ Kemiklerin toz haline getirilerek yiyecek olarak tüketilmesi yöntemi, Çin vakayinamesinin bildiriminin de doğruluğunu göstermektedir.

Tahıl gıdalar XII. asrın ilk yarısında Altay'da, Altay'ın Kidan veya Kara Kitay (Hıtay) Devleti bünyesine girdiği dönemde yaygın idi. Arkeolojik kalıntıların delil oluşturduğuna göre, bu dönemde Altay'da sulamalı tarım gelişme kaydetmiştir.

Altaylıların yiyecekleri hakkında XVII. ve XVIII. asrın ilk yarısı Rus yazılı kaynakları çok değerli verilere sahiptir. O kaynaklar sadece Güneyli değil, aynı şekilde Kuzey Altaylılar, Şorlar, Tubalar, Kumandinler ve Çelkanların bazı yiyecek çeşitleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre örneğin Şorların kuzey kesimi, XVII. asrın ilk çeyreğinde hububat yemişlerdir ve tahıl onlarda o zamanlarda dahi önemli bir yiyecek çeşidini oluşturuyordu. Elbette ki bu çiftçiliğin ilk formunun kullanılış ölçeğine göre yapılan bu tarımın, onların beslenme-gıda ihtiyaçlarını tamamen karşıladığı söylenemez. Taygada elde edilen yabani hayvan eti, nehirlerden avlanan balıklar ve farklı yabani bitkiler Kuzey Şorlarının besin maddelerinin önemli bölümünü oluşturuyordu. Belgelere göre Kumandinlerin, kısmen de aynı şekilde Tubaların ve Çelkanların arpa ekimiyle tahıl gıdası elde etmiş oldukları bilinmektedir. Onlar buğday dahi yemişlerdir (XVII ve XVIII. asrın ilk yarısında).

Güney Altaylıların yiyecekleri hakkında bahse konu dönemle ilgi olarak Rus tarihi dokümanları da bilgi vermektedir. Onlar arasında sadece evcil hayvan etinin değil, aynı şekilde süt ürünlerinin, yabani hayvan etinin, özellikle de Güney Altaylıların bir kısmı tarafından sadece yazın değil kışın da, yani hayvanların dağ eteklerine çıktıkları zamanlarda, karaca ve maral etinin de yiyecek olarak tüketildiğine işaretler (delil) vardır. Arpa ve yenilebilen çeşitli kökler, özellikle de şakayık çiçeği ve saran kökleri bahse konu dokümanlarda yiyecek çeşidi olarak anılmaktadır. Güney Altaylıların itibarlı ve zengin üst tabakasını oluşturan yöneticileri, yani Zaysanların yiyecekleri hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Onların olağan menüsüne giren koyun etinden başka, Zaysanların çay içtikleri de söylenmektedir.

N.Y. Biçurin, age. s. 236.

N. Mamışev. Sup iz kostey. Vestnik Yevropı, 1809, No:11, s. 205.

Altaylıların folklorunda, özellikle de Kuzey Altaylıların tarihi rivayetlerinde ve Güneylilerin kahramanlık destanlarında yiyecekler hakkında fevkalade önemli materyaller vardır. Kuzey Altaylıların oldukça yaygın hikâyeleri ve efsanelerinde, yiyecek olarak hayvan ve kuş eti, yabani bitkiler (genellikle “kandık” ve “saran”) ve daha az önemde ise balık görülmektedir. Şorların eski yaşam tarzını resmeden Şor folklorundan karakteristik bir bölüm: “Bundan uzun zaman önceymiş. Tayga eteklerinde su kıyısında yurtunu kurmuş bir kadın ve oğlu yaşarmış. Ateşte yabani hayvan etini kızartarak akağaçtan yapılan kazanda (tencere, kazan L. P.) kar eriterek beslenip yaşarlarmış.”⁸ Böyle hikâyelerde erkekler ok atarlar, yabani hayvanlar ve kuş avlarlar, kadınlar ise kandık ve saran kökleri kazıp toplarlar. Kumandin rivayetinde ise denmektedir ki: “Eskiden toprak sürmezler, giysi hazırlamazlar, ekmek yemezlermiş. Yiyecekleri yabani hayvan eti ve balık çeşitleriymiş.”⁹ Bu hikâyelerde süt ve süttten yapılan yiyeceklerden bahsedilmez, eğer ola ki zikredilirse, menfi tarzdadır; bu hal ise ona karşı küçümseyici, hor görücü bir ilişkinin altını çizmektedir. Böyle hikâyelerden birinde yaşlı adam kızınca diyor ki: “Bebeğini yabani hayvan ve kuş etiyle besle, büyüt. Avcı olacak. Sütle besleme! Tayga insanının yiyeceği süt olur mu?”¹⁰ Kuzey Altaylıların Cungar dönemine (XVII. asır – XVIII. asrın ilk yarısı) ilişkin rivayetlerinde devamlı olarak bu kabilelerin “Oyrat dönemi” (Oyrat-Kan tujandı) yiyeceklerinin yenilebilen yabani bitkiler ve yabani hayvan eti olduğundan bahsedilir. Şor efsanelerinde (rivayetlerinde), genellikle Şorların ilkbaharda “piona” (*Paeonia anomala*) kökleri topladıklarından, daha sonra o kökleri kurutup, el değirmeni ile çektikten sonra ondan kaşa hazırladıklarından bahsedilir. Ayrıca kışa hazırlık için toprağı kazarak piona köklerinin korunması maksadıyla oraya gömen Şorların, kronik açlık kış döneminde bu erzakları yiyerek hayatta kaldıklarının da altı çizilmektedir. Çelkanlar da kış için piona kökleri saklardı. Onlar kökleri kullanmadan önce üç defa kaynatırlar (zehiri kaybolsun diye), kuruturlar, daha sonra un haline getirirler, o unu da arpa unuyla (yarması) karıştırarak “lepeşka” yaparlar. Yine kış için dağ servisi fıstığı hazırlarlar, onu da kabuğuyla beraber ezip un haline getirirler, un ekleyerek karışım yaparlar. Yabani hayvan etini genelde kızartılmış, bazen de kurutulmuş olarak tüketirler.

Teleütlerin ve Güney Altaylıların folklorunda en sevilen yiyecek kazanlarda pişirilen “dağ gibi et” ve süttten hazırlanan “nehir (göl, hatta deniz) kadar araka-votka” içecektir. Bu mübalağalı örneklerde ikramın en iyi şekli gözlenir: herkesin çok iyi doyduğu ve zengin bir hayat sürdüğü görülür. Onların folklorunda

⁸ N. P. Drenkova. Şorskiy Folklor. Moskova-Leningrad, 1940, s. 289.

N. P. Drenkova. Ohotniçi i legendı Kumandintsev. Sb. MAE, cilt XI, 1949, s. 128. age. s. 287.

göçebelerin yiyecek ideali yansımadır. İşte bunun için atların karın (iç) yağı bulutlarla kıyaslanır, araka ise bazen saygıyla “büyük ve haşmetli yiyecek” olarak adlandırılır. Arak’tan başka süt ürünleri veya ondan üretilen yiyecekler de destanlarda zikredilir: kumis, çegen, tereyağ, değişik peynir veya yoğurt (lor peyniri) türleri, örneğin, kurut, pıstak, ezegey veya edegey, arçı. Bütün bu süt ürünleri yiyecekler, aynı adlarla çağdaş Güney Altaylıların yaşamlarında muhafaza olmuştur. Altay folklorunda sağlamal maraldan, yani dişi maraldan, aynı şekilde dzeren¹¹ ve geyikten bahsedilmesi de özel bir öneme sahiptir. Gayet mümkündür ki, biz burada Altay kabilelerinin kültür tarihinden gerçek faktörlerin yansımaları görmekteyiz. Bu kabilelerin bazı kısımları geçmişte, Çağdaş Tuvinler-Tocinlerin (Tacikler olabilir – Ç.N.) yaptıkları gibi geyik üretme ve sağma ile uğraşmışlardır. Bunlardan başka XVII. asır Rus tarihi kaynaklarında, bazı Türk dilli kabilelerin, örneğin, Sayanlar gibi, sütünü yiyecek olarak tükettikleri geyiklerin de, diğer evcil hayvanlarla beraber üretimini yaptıkları çok iyi bilinmektedir. Oldukça iyi bilinmektedir ki, XVII. asırda Sayanlar kendi göçlerini Altay’a kadar genişletmişler ve kısmen de Çağdaş Güney Altaylıların yakın tarihi atalarının bünyesine girmişlerdir. Bu tezi destekleyen bir diğer faktör de Kumandinlerin avcı efsanelerinde dağın iyisi – tinsel ruhun, maral ve aynı şekilde geyik sütü sağan sarışın bir kadın veya kız suretinde sık sık belirmesidir.¹² Çünkü iyelerin (ruhlar) fantastik dünyası Kumandinler tarafından kendi gerçek yaşantılarına göre kurulmuştur, bunlar da benzeri efsanelerde bu kabilelerin yaşam tarzları ve kültürlerinin karakteristik eski çizgilerine ait değerli ve doğru işaretleri görmemizi sağlıyor.

Folklorla etten yapılan yiyecekler de geçmektedir; normal etten başka, kazanlarda kaynatılmış koyun eti ve kuyruğu, üç yaşındaki kısırak yağı, atın karın (iç) yağı, maral eti ve işkembesi, islenmiş maral eti, maral etinden şaşlık, şişte maral eti, karaca eti, ilik(tilik), süme kaburga (yani atın en aşağı kıkırdak kaburgası), böbrek, öldürülmüş hayvanın beyin ve ciğeri, tavşan çorbası, kuş eti. Bazen de yoksulların yiyeceği olarak balık zikredilebilir. Et Hanların ve aynı şekilde zenginlerin ziyafetlerinde ve şölenlerinde, halk bayramlarında en sevilen ve leziz yiyecektir. Böyle ikram durumlarında tika basa yerler ve blinalarda genellikle denir ki:

Misafirlerin çiğnemekten çeneleri uyuştı,

Misafirlerin gözleri yağla kaplandı,

Moğolca – Orta Asya’da, SSCB’de, Güney-Doğu Altay’da rastlanan, ceylan türünden bir antilop, koruma altındadır.

N. P. Dırenkova. Ohotniçi legendı Kumandintsev. Sb. MAE, cilt XI, 1949, s. 121.

*Ayaklarında artık derman kalmadı,
Misafirler kapıdan karınları üstünde sürünüyorlar,
Köpekler doygunluktan yatarak havlıyorlar.*

Güney Altaylıların folklorunda tahıl yiyeceğinden arpa unu ve arpadan yapılan “koçe” (duru çorba) zikredilmekte, yabancı olarak yetişen kandık, saran, borşevik, ravent ve meyveler de anılır. En sonunda “ulüm çikir” veya sadece “çikir”den bahsedilir, bununla şeker veya doğu tatlısı kastedilmektedir. Bu şekilde folklor materyali yukarıda sunulan tarihi materyalden öğrendiğimiz temel yiyecek çeşitlerini teyit etmektedir. Buradan şu çıkarımı yapmak mümkün, Altay kabilelerinin yiyecekleri onların uzun tarihsel yaşamları sürecinde aynı olarak kalmış ve köklü değişimlere uğramıştır.

Şimdi de devrim öncesi dönemdeki Altaylıların yiyeceklerine bakalım. Burada Altay kabileleri arasında yapılan saha çalışmaları sırasında tarafımızdan derlenen etnografik materyalleri, ayrıca Altaylılar hakkında yayımlanmış etnografik çalışmalardaki kısmi materyalleri sunacağız.

Devrim öncesi dönemde Güney Altaylıların oldukça yaygın olan yiyecekleri et ve süt ürünleriydi. Tahıllı ve unlu yiyecekler onların, hatta zengin ailelerin beslenmelerinde pek önemli rol oynamamıştır. Yukarıda da gösterildiği üzere süt buralarda eski devirlerden beri temel yiyecek maddesidir. Ancak Kuzey Altaylılarda süttten (yapılan) yiyecek, eski göçebelerekinden oldukça keskin farklılıklar göstermektedir. Altaylılar eskiden çiğ süt içmelmemiş, onu mutlaka ekşitilmiş halde veya başka ürünlere (peynir gibi) dönüştürerek tüketirmiş. Bu durum belki deri veya tahta kapların var olduğu erken dönem göçebe yaşam tarzı koşullarında gerçekleşmiş olabilir, çünkü bu şartlarda sütü ekşitmeden muhafaza etmek mümkün değildi. Bu durumun etkisiyle Altaylılar bütün dikkati ve iktisadi deneyimlerini ekşitilmiş sütü işleme vasıtasıyla süt ürünleri elde etmeye yöneltmişlerdir. Altaylı kolhozcuların yaşam tarzlarına yaşantılarının kökten değiştiği günümüzde güzel, sıhhi fabrika üretimi koşullarının oluşmasıyla çiğ süt de onların yiyeceğine dâhil olmuştur.

Güney Altaylılarda ekşitilmiş süt “çegen” esas şekliyle var olmuş ve olmaya devam etmektedir. Kumıs’ı karşılayan Moğolca bu terim ile Altaylılar, ateş isine tutularak isletilmiş at, koyun veya ineğin “uçuk”u (damar) veya isletilmiş at kemiği ile mayalanmış inek sütünü adlandırırılar. Altay “çegen”i diğer Türk dilli kabilelerde genellikle “ayran” adıyla bilinir. Altaylıların komşusu olan Hakaslar-Kaçınlar de böyle adlandırırılar. Ayran terimi de Altay’da bilinmektedir. Ancak bu terimi, Moğolca çegen terimi yerinden etmiştir; bize öyle geliyor ki, Güney Altaylıların etnik yapısına katılan ve onların arasında asimile olan Moğollar, beraberlerinde sadece bu terimi getirmemişler; bundan başka Altaylılarda Moğol

usulü üretim, yani çiğ süttten üretim yöntemi de ortaya çıkmıştır. Türk dilli göçebelerde ayrıntı kaynatılmış süttten hazırlıyorlar. Bir yerde de Altaylıların kaynamış süttten bu içeceği hazırlamalarının, ayrıntı teriminin muhafaza olmasını sağladığı da doğrudur.

Çegen süttün bol olduğu ilkbaharın başlarında mayalanır. Maya olarak isletilmiş damar (iste kurutulmuş) ve islenmiş kemik dışında sıkça islenmiş kurut (peynir) tüketilir. Büyük deri bir kap veya tahta fıçı içinde bulunan mayalamış süte, hemen her sağımdan sonra taze süt eklenir, tahta bir karıştırma aleti (uzunca bir sopa olup, uç kısmında delikli olur) ile karıştırılır. Güney Altaylıların büyük çoğunluğu çegen'i muhafaza etmek için kullanılan deri kaba, Moğolca adı "arhit", kimi yerde de eski Türklere ait olan "saba" terimini kullanırlar. İlginçtir ki, tayga sakinleri Tubalarda yabancı hayvan avcılarını daha yakın geçmişlerinde bu Türkçe isim daha yakın geçmişte yabancı hayvan avcıları için tipik olan bu isim, günümüze kadar koruyucu ruhlara, kurban sunumu için arpa bragası hazırladıkları büyük deri kaba verilen ad olarak var olmuştur. Saba terimi ile onlar bizzat bekletilmiş arpa tahılı, un ve sudan hazırlanmış olan sunu bragasını adlandırıyorlardı. Bu halde Tubaların etnogenezinde, Altay'ın Türk dilli göçebelerinin katılmayı kabul ettikleri Moğol dönemi öncesinde de, kendi eski anlamını kült alanında muhafaza eden bu Türkçe "saba" teriminin çok yaygın olduğunu vasıtasız olarak göstermektedir.

Çegen, Altaylıların yaz aylarında oldukça bol tüketilen bir yiyeceğidir. Yer yer günümüze kadar var olmuş olan misafir ağırlamanın eski kuralına göre, yurtta (çadır) giren herkese, ev sahibi mutlaka çegen ikram eder. Yurtun sakinleri de gün içerisinde aileye ait olan çegen dolu kaptan, tahta maşrapayı daldırarak çegen içerler. Yoksullar, çegen'i içine bir avuç arpa unu veya "tomon" (irice ezilmiş kızartılmış arpa) karıştırarak içerler. Çegen onların temel yiyecekleridir. Biz bu asrın 30'lu yıllarında çegen'i, kızarmış patates karıştırılarak, özel bir yiyecek olarak tüketildiğini gözlemledik.

Altaylıların yaşamlarında çegen'in esas önemi daha yakın geçmişte, ekşi peynir yaptıkları süzme yoğurt gibi kütle olarak almalarıdır; damıtma yoluyla süt votkasına dönüştürülerek elde ederlerdi, bu ekşitilmiş "kurut"u kış için bol miktarda hazırlarlar, bu bakımdan çegen'in önemi büyüktür. Bu peynirin hazırlanış usulünden ilerde bahsedilecektir. Şimdi ekşi süttten hazırlanan diğer içecekler: kumis ve arak'ı inceleyelim.

Güney Altaylılarda kumis'in (kıymıs-kıymız), çegen'den farkı, daha az yaygın ve zengin hayvan sahiplerinin ayrıcalığını oluşturuyor olmasıdır. Bu içecek de yine kırsak süttünden hazırlanır (resim 1), ancak lezzet kalitesiyle, Çiysk stebi ve Ust-Kan bölgesinde yaşayan Kazaklar tarafından hazırlanan kumis'tan uzaktır.

Resim 1. At sütü sağma. (Foto. MAE, No: 4124-35)

Altaylılarda sarhoş edici içecek olan arak (süt votkası) oldukça yaygındır; günümüzde de halen tüketilmektedir. Onun hazırlanmasında basit damıtma aparatı kullanılır. Türk ve Moğol göçebelerinde çok yaygındır. Sacayağı üstündeki büyük demir kazan içine 5-6 kova çegen doldururlar, iki yarım parçadan oluşan küre şeklindeki tahta kapak ile kazanın ağzını sıkıca kapatırlar. Kapağın iki parçasının birleşim yerine sağlam olsun diye at gübresi ile karıştırdıkları çamurla sıvadıkları bez koyarak kapatırlar. Kazanın altına ateş yakarlar. Kaynayan çegen'in buharı, yerleştirilmiş iki ucu bükülmüş borudan geçer; borunun bir ucu düzeneğin üst kısmında (çatısında), ikincisi ise soğuk suyla tahta kütüğe yerleştirilmiş ve içinde arak'ın birikeceği demir güğümlerin içine yerleştirilmiştir. Bu güğümlerde soğuyan çegen buharı arak olur; oldukça sert, ekşimsi bir lezzete ve duman (is) kokusuna sahiptir. Arak'ı genellikle sıcak olarak, küçük "çoçoy" (tahta kâse) ile içerler, içerken bir şey yemezler. Çok miktarda araka içmek ağır sarhoşluk verir, çok çabuk sarhoş eder. Güney Altaylılarda araka içme özel bir seremoni eşliğinde yapılır. Biz bu konuya müstakil bir çalışma ayırdığımız için burada üzerinde durmayacağız.¹³

Tasviri yapılan cıvık süt ürünleri hayvancılık yapan göçebeler için o kadar karakteristiktir, ancak Kuzey Altaylılarda ise bir o kadar bilinmeyendir. Hatta iki asır mühletince hayvancılık yapmış, hayvancılık yapan göçebelerle komşu olarak yaşamış olan Abakan Şorları, kısarak sütünü sağlamamışlar ve kumis yapmamışlardır. Onlar kısrağı geçici olarak sağlamışlar "kızır" ve sütü sadece tedavi amaçlı

L. P. Potapov. Drevniy abıçay, otrajayuşiy pervobitno-obşinniy bit kočevnikov. Türkoloğičeskiy sbornik, 1, İzd. AN SSSR, 1951, s. 164-175.

kullanmışlardır. Onu çiğ olarak öksürüğü tedavi için içmişlerdir. Çok zayıf çocuklara taze kısırak sütü içirmişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Şor kahramanlık destanında bütün süt ürünleri göçebeler için tipik, sıradan olarak geçer. Ancak biz yaptığımız özel çalışmayla Şorlarda kahramanlık destanı, bu folklor türünün aslında ait olduğu Teleüt ve Moğol göçebelerinin, onların etnogeneze katıldıklarını yansıttığını göstermektedir. Bundan dolayı Şorlarda kahramanlık eposu, temeli (aslı "yaya avcılığı") yabancı hayvan avcılık kültürü olan Şor kültürünün tarihsel köklerini açıklamak için kaynak olamaz.¹⁴

Altaylıların diğer cıvık süt ürünlerinden kaynamış sütün yüzünden toplanarak yapılan "kaymak" ve "öröme"den bahsedelim. Öröme elde etmek için kaynamaya başlayan süte su katarlar, içine un veya yulaf unu karıştırırlar ve soğuturlar. Sütün üstünde yoğun ve yağlı bir tabaka oluşur, lezzeti tatlımsıdır. Buna öröme denir. Öröme ekmekle, peynirler (kurut) yenir, ondan yağ çıkarırlar.

Peynir ve yağ üretirken ikinci dereceden ürün olan iki cıvık üründen daha bahsedelim. Bunlardan biri süt suyu - "sarı-su"dur; bu ürün çegen'den arak elde ederken keten torbadan akarak biriken kalıntıdır (resim 2) ve diğeri "tordo"dur (ayran). Eskiden "sarı-su"yu emeklerinin karşılığında zenginlerden alan yoksullar yiyecek olarak tüketirmiş. Sütün yağı alındıktan sonra geri kalan kısmından elde edilen ayran da yine onlar tarafından tüketilirdi, onu içerken genelde kâsenin içine bir avuç kadar da un katarlarmış. Çağdaş Altaylı kolhozcular "sarı-su"yu sığırlara içirmektedirler.

Sütten yapılan katı ürünlerden peynir ve süzme yoğurt (lor peyniri) türlerini tasvir edeceğiz (resim 3-4). Ekonomik değeri bakımından ilk sıraya ekşi peynir "kurut"u koymak gereklidir; bu peyniri yerli Rus nüfus "sırcık" (peynir) diye adlandırır. Ekşi kurut (peynir) bu ad altında birçok Türk halkları ve kabilelerince de çok iyi bilinmektedir. Kurut kelimesi XII. XIV. asırlarda Turfan çölü Uygurlarının iktisadi yaşamların yansıtan Uygur hukuk dokümanlarında vergi (haraç) adı olarak görülmektedir.¹⁵ Açıkça görülüyor ki, kurut daha o zamanda bile vergi (haraç) ödeme metaası sınıfına girmiştir, aynen daha geç dönemde Altay'da hükümlan olan Moğol döneminde, Altaylıların Moğol memurların işlerini temin

Bkz. Benim, N. P. Direnkova'nın "Şorskiy Folklor" (Moskova-Leningrad, 1940) adlı çalışmasına yaptığımız ve "Sovetskaya Etnografiya" adlı dergide yayımlanan yazımız (1948, No:3, s. 198-203).

W. V. Radloff. Uigurische Sprachdenkmäler. Leningrad, 1923, dokumentı, No 14 ve 21.

etmekle yükümlü oldukları gibi. V. Rubrik, Tatarlarda “griut” peynirinin demir gibi sertliğini tasvir ederken, muhtemelen kurut’tan bahsetmektedir.¹⁶

Resim 2. Süzme torbası. (Foto. MAE, No: 4121-15)

Altaylılar kurut’u, çegen’den damıtarak arak elde ettikten sonra geri kalan kısımda sıkarak – süzerek lor peyniri elde edilen kütleden yapıyorlar (resim 3). Çegen’den damıtarak arak alınmadan bu peynir yapılırsa, o zaman kurut’un kalitesinin çok düşük olacağı düşüncesi yaygındır. Kurut için hazırlanmış lor peynirini ince katman halinde dört köşeli olarak keserler (bazen yuvarlak da olur), kalınlığı yaklaşık “eki elu”dur (iki parmak). Altaylıların ifadesiyle daha sonra kestikleri parçaları yurt içinde ateşin (ocağın) üstüne tahta çubuklarla hazırlanmış (kurulmuş) olan ızgara (kafes) üstüne koyarlar. Kurut burada çok çabuk şekilde kurutulur, zira yurt içindeki ateş (ocak) tüm gün yakılmaktadır. Kurutulan kurut parçaları bir ipe dizilir ve yurtun duvarına asılır. Bu şekilde “sırçık” (kurut, peynir) yıllarca muhafaza edilebilir (resim 5).

Devrime kadar ve hatta devrimden sonraki yıllarda bile Güney Altaylıların kolhozculuk sistemine geçişine kadar kurut, onlar için ekmek yerine geçmiştir. Devrim öncesi dönemde bir aile yaz döneminde kış için yeteri kadar kurut hazırlama imkânı bulamazsa, o zaman kışın aç kalırdı. Güney Altaylılardaki ilkel (iptidai) çiftçilik, onların gıdalarını tedarik alanında pek öneme sahip değildi, çünkü 1908 yılı verilerine göre Altaylıların nüfusunun % 51,5’lik bir oranı hiç ekmek yemiyor, % 32, 6’lık bir oranı ise çok fazla olmayan miktarda arpa ekimi yapıyorlardı; bu ekilen alan 1 hektardan daha küçük bir alandır. Satın alınan ekmek Altaylıların gıda ihtiyacındaki talebi karşılaması mümkün değildi. Bu mümkün değildi, çünkü Altay’da ticaret yapılan yerel pazarlar mevcut değildi, ama asıl neden de Altaylıların ağır ekonomik durumda, güç koşullarda olmalarıydı;

V. Rubruk. Puteşestviye vı vostoçniye stranı. Perevod A. İ. Maleina. İzd. A. S. Suvorina, Sbp., 1911.

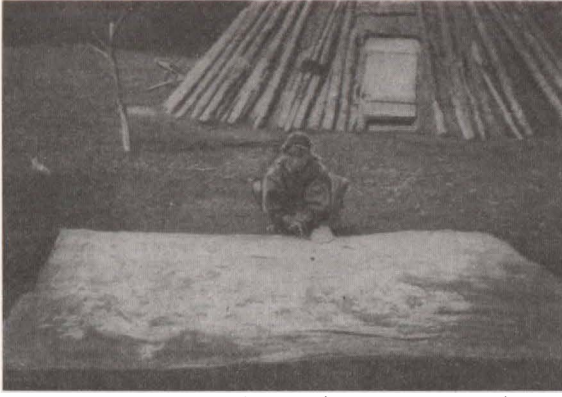
tahıl ve un al(a)mamak bu şartlara dâhildi. Şunu belirtmek gerekir ki, ekmek Altay nüfusunun % 80'lik bir kesiminde ya yoktu, ya da yiyecekleri arasında büyük yer kaplamazdı. Bu şekilde de Altaylıların temel yiyecekleri olarak süt ve süttten yapılan ürünler yerini ve önemini korumaya devam ettirdi. Eylül ayından Mart ayına kadar olan dönemde Altaylılarda otlak-mera hayvancılığı sisteminde hayvanlar sağılmazlar, çünkü süttten kesilirler, bu nedenle de yiyecek olarak taze süt ürünlerinin devamlı ihtiyaçlar için muhafaza edilmesi mümkün değildi. Bütün kış boyunca yiyeceği et ile temin edecek, hatta orta ölçekteki hayvancılık yapanlardan biri bile ihtiyacını karşılayacak durumda değildi. İşte bundan dolayı kurut bu kadar önem kazanmıştır. Hiç bir mübalağa olmaksızın Güney Altaylıların günlük yaşantılarında kurut, Rus köylüsünün yaşamındaki ekmeğin rolü gibi devrime kadar böyle bir rol ifa etmiştir. Kendiliğinden anlaşılacağı gibi müreffeh bir iktisadi yaşam tarzında kurut, ikinci dereceden bir yiyecek maddesi olabilir, zira böyle ikili bir yapıda olanlar sonbahar mevsiminde (soğukların başlamasıyla) kışlık erzak stoğu olarak kendilerine yeterli miktarda et, 15-30 tane at veya inek, ya da 50-60 tane koyun keserek temin edebilir. Bunun dışında varlıklılar ekmek ürünleri (tahıl, un) satın alırlar ve bu şekilde kurut onların günlük tayını arasına girer, fakat onun belirleyici bir önemi olamaz. Zenginlerdeki kurut stoğu gayet çok olur, çok sayıdaki varlıklılar kış aylarında yoksulları beslerler; bunu yaparken de elbette onların emeklerini sömürürler. Burada Altaylıların kurut ile ilgili bazı hesaplarını sunmak ilginç olacaktır. Bir inekten günde 7-10 litre kadar süt sağılır ve ortalama olarak da yaz mevsiminde 50 tane kadar kurut parçası elde edilir. Bu kadar miktarda kurut'un ailenin gıdasını karşılayıp karşılamayacağı hakkında fikir sahibi olmak için yine Altaylıların hesabına bakalım. 5 nüfuslu bir aile için, eğer yiyecek başka bir şey yoksa günlük 3 tane kurut parçası gereklidir. Bu durumda bir inekten elde edilen kurut 5 kişilik bir ailenin gıda ihtiyacını ancak 15 gün karşılayabilmektedir. Eğer yılda 6 ayın ağır koşullarda geçtiği göz önünde bulundurulursa, Altaylı bir ailenin en az 12 tane ineğe sahip olması gerekmektedir. Buna Altaylıların çoğunluğu sahip değildir. 1897 yılında yapılan istatistik-ekonomik araştırmaya göre Altaylıların % 72,6 gibi bir oranı 12 baş inekten daha azına sahiptir; bu durumda ailenin kendi ineklerinden elde ettiği süttten kışlık ihtiyacı olan peynir-kurut miktarını temin etmesi mümkün değildir. Bundan dolayı da o ailelerin çoğu, çok ağır koşullar altında işlemek-bakmak için zenginlerin sağmal ineklerini alırlar, bu "palış" (ortaklık) terimiyle bilinir.¹⁷

Bu şekildeki sömürü için bkz.: L. P. Potapov. Oçerki po istorii Altaytsev. Nonovsibirsk, 1948, s. 296-298.

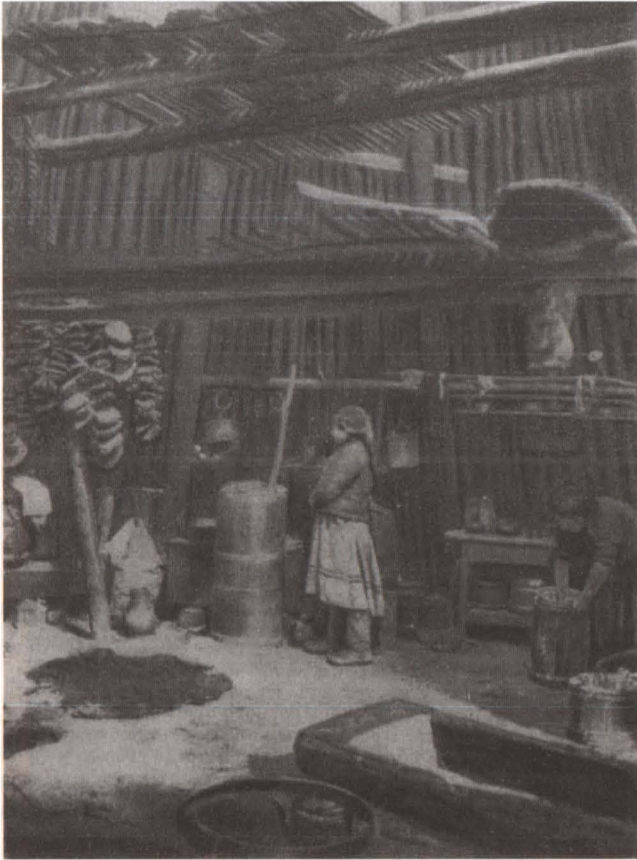
Bir kaç kelime de kurut'un nasıl yenildiği hakkında söyleyelim. Kurut'u genellikle çaya batırarak yiyorlar. Yaz döneminde çayı süt ile kaynatırlar, ona biraz tuz ve bir miktar da yağ katarlar. Şunu belirtmek gerekir ki, bu şekilde hazırlanan çayla, içeriğindeki yüksek ekşilik oranına rağmen, kurut oldukça lezzetlidir. Kışın ise kurut'u sıkça suda kaynatırlar ve içecek elde ederler, bu içeceğin lezzeti ayran veya çegen'e benzer; onun içine eğer varsa, biraz arpa unu katarlar. Zengin ailelerde ise kurut'u kaymak (smetana) ve yağa batırarak, kışın ise bal ile yerler. Ekşi lezzeti ile olan kurut, Altaylıların ifadelerine göre çok tok tutmakta oldukça besleyicidir; devrime kadar da Altaylıların çoğunun kışlık yegâne yiyeceği olmuştur. Sadece hayatlarını sürdürmeleri için değil, çalışmaları için de gerekli gücü sağlamıştır.

Resim 3. Araka damıtmasından sonra kalan lor peyniri kütlesi. (Foto. MAE, No:4121-14)

Resim 4. Güneşte peynir kurutma. (Foto. MAE, No: 4124-41)

Resim 5. Askıda sırçıklar (peynir). (Foto. MAE, No: 4124-40)

Altaylıların sütten yaptıkları diğer yiyecek türlerine kısaca değineceğiz. Hemen hemen bütün türler Güney Altaylılarda yiyecek olarak günümüze kadar muhafaza olmuştur, hatta onlar ikinci dereceden yere sahiptir. Bu tür ürünlerden bir tanesi lor peyniri kütesidir ve (damıtılarak arak yapılan çegen'in kalıntısı) güneşte kurutulur, ince kıyım ufalanır ve "irigen" adını taşır. Bundan da fazla büyük olmayan, güneşte kurutularak ipe dizilen plakalar yapılır; bunlar da yine kış için hazırlanmaktadır. Ust-Kan ve Onguday bölgelerinde bu lor peyniri türüne "aarçı" adı veriliyor. "Aarçı" terimiyle genel olarak çegen'i muhafaza ettikleri deri kabın (tulum, torba) kenarlarında oluşan tortuyu (lor) adlandırırılar. Bu lor, sonbaharın geç döneminde hazırlanır, onu kuru inek veya öküz derisi içinde yağ ilave edip karıştırarak, bütün kış mühletine korumak için soğuturlar (dondururlar).

Avcılar kışın yabani hayvan avına çıkarlarken bazen yanlarına aarçı alırlar.

Altaylılar oldukça leziz olarak kabul ettikleri preslenmiş peynir türünü de bilirler. Preslenmiş lor peynirini kaynayan süte az miktarda çegen ilave etmek suretiyle elde ederler, ondan sonra sütü "edegey" veya "ezegey" adını taşıyan, kızıl renkte lora dönüşünceye kadar kaynatırlar. Pıştak diye adlanan sıkıştırılarak yapılan peyniri Altaylılar şu şekilde hazırlarlar: taze sütü ocakta kaynatırlar, içine çegen dökerler, bunun neticesinde de hemen pıhtılaşma (katılaşma) olur. Bundan sonra onu keten bezden yapılmış bir torba içine koyuyorlar (resim 6), ağzını bağlarlar ve sıkıştırmaya alırlar. Sıkıştırılan peyniri küçük parçalara keserler ve çayla yerler. Bu peynirin rengi hafif sarımtıraktır, yağlıdır, yumuşak olup oldukça lezzetlidir.

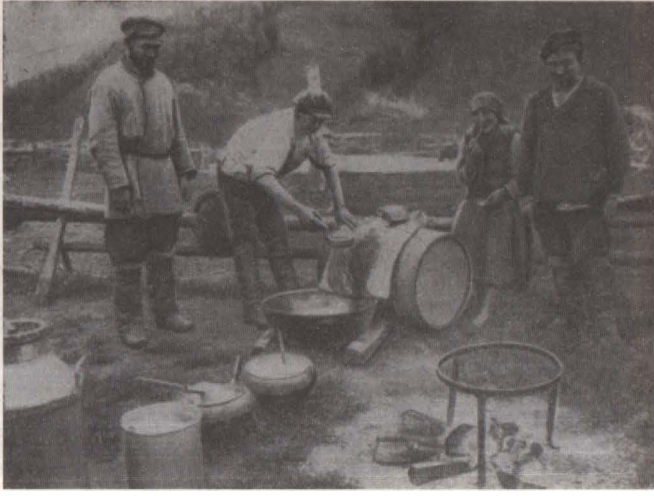
Kuzey Altaylılar süzme yoğurt (lor peyniri) ve peynir hazırlamazlar. Altaylıların sütten hazırladıkları yiyeceklerini tanıttığımız bu bölümü "sardü" (yağ) hazırlanışından bahsederek kapatalım. Eskiden "sardü"yü iptidai yöntemlerle ev koşullarında hazırlardı, el yayığına sahip olan bazı varlıklı zenginler hariç. Yağ hazırlamanın alelade usulünde "öröme" kullanır, onu 10 gün kadar dökme demir kaplarda (kazanlarda) karıştırırlar, daha sonra katılaştıran kısımları elleri ile toplarlar. Sonra alınan yağı soğuk su içine dökerler (resim 7-8). Suyu süzülüp çıkarıldıktan ve yıkandıktan sonra yağı ocağın üstüne koyarlar, onu inek derisinden yapılan tulum içine dökerler ve yurtun içine asarlar. Bu şekilde yağ çok yüksek kalitede olmaz ve is kokar. Bu yöntemle fazla miktarda yağ elde edilemez. Bunun sürümü çok olmaz, bunu sadece kendi kullanımları için kışa hazırlarlar. Yağı genellikle süt ve tuz ile kaynatılan çaya katarlar, onun içine sırçık (peynir) batırarak yerler, bazen de un ile karıştırırlar. Bir kural olarak yağ ile hiç bir şey kızartmazlar, zira kap içerisinde kızartma yapmak Altaylılarca bilinen bir şey değildir, tabi ki Altay'da Rus nüfusu ile yakın kültürel ilişki içinde yaşayanlar hariç.

Resim 6. Tatlı peynir hazırlama. (Foto. MAE, No:4121-40)

Resim 7. Yağ hazırlama. (Foto. MAE, No:4124-53)

Resim 8. Yağ eritmek (çıkarma). (Foto. MAE, 4121-42)

Göçebe hayvancılığı iktisadi yaşam tarzına sahip olan Altaylılardaki süt ürünü yiyecekler temelde bu şekildedir. Şunu da belirtelim ki, Güney Altaylılarda süt ürünü yiyecekler hazırlamak her zaman kadınların vazifesi ve sorumluluğu olarak kabul edilir.

Güney Altaylılarda olduğu gibi Kuzey Altaylılarda da önemli ve değerli yiyecek maddesi ettir: Güney Altaylılarda evcil hayvan, Kuzey Altaylılarda ise yabani hayvan etidir. Güney Altaylılar rahatlıkla avladıkları, örneğin, karaca, maral, "tauteke" (yaban keçisi) ve "arhar" (yaban koyunu) etini de tüketirler. Dağ keçisi ve koyun eti çok leziz ve nadir olarak değerlendirilir, çünkü bu hayvanlar ulaşması oldukça zorlu yerlerde, yamaçlarda yaşarlar ve onları avlamak büyük zorluk arz eder. Daha 20-30 yıl öncesinde bu hayvanların avlanmaları ve etlerinin tüketimi Altaylıların dünya görüşlerinden kaynaklanan bazı dini yasaklarla sınırlı idi. Zikredilen yabani hayvanların etinin tuzsuz yemek gerekiyordu. Onların etleri aynı kap içinde bir başka hayvan etiyle kaynatılmaz. Altaylıların düşüncelerine göre bu yasakları çiğnemek, avda başarısızlığa neden olur. Altaylıların bazı grupları için karaca ve maral avı daha XVIII. asrın ortalarına kadar önemli idi ki, dar gelirli sürü sahibi Altaylılar sahip oldukları küçük hayvan sürüleriyle birlikte söz konusu hayvanların peşlerinde sezonluk olarak gezerler (göçerler). Ancak onların hâkim gıdaları evcil hayvan eti idi. Zengin ailelerin - zaysanlar ve beyler - yiyecekleri arasında et en büyük yeri tutmaktadır. Orta gelirli aileler de bir yıl mühletince 2-3 inek veya 3-5 koç veya koyun keserler. Yoksullar ise çok nadiren et yiyebilirler, esas olarak onların zengin ve varlıklı komşuları bir olay münasebetiyle (düğün, kamlık ayini vb.) kendilerine ikram ettiklerinde yerler, yoksullar böyle bir yere

davetsiz olarak giderler. Mamışev'in XIX. asrın başlarına ait olarak şunları bildirmektedir:

Bu halkın yüksek sınıf insanları(Altaylılar - L. P.) ancak haşlanmış et ile beslenmektedirler, daha aşağı düzeyde geliri olanlar (yoksullar) ise kendi zengin soydaşlarının artıklarıyla, kemiklerden hazırladıkları çorbalarla. Kemik pişirmek çok basittir. Kemikleri ezip ufaladıktan sonra kaynayan suyun için katarlar, onu bir süre kaynatırlar; kendi düşüncelerine göre kaynayan kemiklerden et suyu elde ederler, bu et suyunun içine "kurmaç" adını verdikleri biraz arpa unu katarlar; un bizdeki gibi değil, daha iri haldedir (yarma gibi); onu bir süre daha kaynatırlar ve bahse konu çorbayı kâse ile içerler.¹⁸

60'lı yıllarda defalarca Altay'a seyahat gerçekleştiren Radloff, Altaylıların sınıfsal katmanları, onların yaşam tarzlarındaki sınıfsal farklılıkları hususunda takındığı susma eğilimine rağmen, zengin ve yoksul Altaylıların yiyeceklerindeki farklılığa değinmeden çevresinden dolaşamamıştır. İşte onun çalışmalarından bazı pasajlar: "Hayvan kesiminde (et için) sadece akrabaları değil, komşuluk ilişkisi olmayan kesimlerden de insanlar gelirler. Orada toplanan erkekler hayvan kesilmesinde, yüzülmesinde ve parçalanmasında bir şekilde yardım etmek isterler. Kesilen hayvanın kanı bir kap içinde biriktirilir ve yoksul komşuların şalaş'ına dökülür: kanın az bir kısmını sıcak iken içerler. Bu şekilde yoksullar, varlıklarının pek önemsemedikleri hayvanın iç organlarına sahip olmaya çalışırlar. Bunu elde etmek için de buraya her taraftan toplanmış olanlar köpekleriyle kavgaya bile tutuşurlar."¹⁹

Yoksullara bayramda et verildiği Radloff'un yine başka bir tasvirinde açıkça görülmektedir: "Yurt içinde misafirler gördükleri saygı ve itibara uygun olarak yerleşmişler; yutkunan (tükürüklerini yutan) yoksullar kapının ağzına oturmuşlar.

Her misafir kendi payını alınca, kalan parçaları da kapıya bırakıyorlar; kapının yanında bekleyen aç yoksullar da atılanları yakalıyorlar, bunun içinde köpekleri o yiyecek kalıntılarından kovalamaları gerekir. Saygı değer misafirler en leziz etleri yedikten sonra, kemikleri ise bekleyen yoksul garibanlara atıyorlar ki, dişleri ve bıçakla kemikler üzerinden yenilebilecek kısımları ayırırlar. "²⁰ Radloff'ta daha ileri kısımlarda saygıdeğer misafirler haşlanmış eti de yedikten sonra, ateşte şaşıklık gibi kızartılarak pişirilen etleri de yerler, "aynı iştahla onları da yedikleri, kalan artıkları da yine önceki gibi yoksullara ve köpeklere attıkları. . . "²¹ yazılmaktadır. Bu tasvirden açıkça görüldüğü ki, Radloff tarafından hayranlıkla idealize edilen

¹⁸ N. Mamışev, age. s. 205.

W. V. Radloff. Aus Sibirien, Bd. I, Leipzig, 1884, s. 302.

age.

age. s. 303.

“geniş konuk severlik” sayesinde, fakirlerin zengin komşularında ağız tadıyla leziz etler yedikleri açıkça görülmektedir. Radloff misafirperverliğin Altaylıların yaşamında o kadar önemli faktör olduğunu kabul ediyor ki, eğer zengin birinin evine gelen herkese çok bol şekilde ikramlarda bulunacak kadar fazla yiyeceği olmasa idi, o zaman açlıktan gariban (yoksul) ölürdü, diye bu faktörü kanıtlamaya çalışıyor.²²

Araştırmacı S. P. Şvetsov'un XIX. asrın sonlarına ait olan daha geç dönem tasvirlerde, Altaylı yoksul garibanların hayatında etin yiyecek olarak daha az öneme sahip olduğunu görüyoruz. Şunları yazmaktadır:

Et herkesin değil, sadece hali vakti yerinde olanların devamlı olarak tüketebildikleri yiyecektir. Yoksullar ise çok nadir olarak, üç yılda bir Kam tarafından icra edilen ayinde, her hangi bir kutlama veya bayramda, ayrıca yemsizlikten ölen hayvanın etini ve tabi ki bir de misafirlikte et yiyebilirler.²³

Güney Altaylıların farklı sosyal katmanlarının beslenmelerinde et ve et ürünü yiyeceklerin rolüne değindikten sonra Kuzey Altaylılarda olduğu gibi Güney Altaylılardaki bu yiyeceğin bazı çeşitlerini tasvir etmeye çalışacağız, hem bu tür betimlemeler etnografik kaynaklarda da yoktur. Bütün göçebelere olduğu gibi Güney Altaylılarda da etin önemi, taze sütün olmadığı kış mevsiminde artmaktadır. Altaylılar en doyurucu ve iyi et olarak at etini, en leziz olarak da tay etini kabul ederler. Koyun eti de yine oldukça değerli ve yaygın olarak tüketilirdi. At eti özellikle, kış için uygun yiyecektir, çünkü Altaylılar onun çok doyurucu ve tok tutucu olduğunu söylerler ve “onun sayesinde kışın üşünmez ve daha tok kalırsın” derler. At ve koyun etinden sonra büyük baş sığırların eti önemlidir. Güney Altaylılar domuz ve evcil kuşların etini ancak Ekim Devrimi'nden sonra tüketmeye başlamışlardır.

Et yemeklerinin hazırlanışı yöntemlerine geçerken, her şeyden evvel Altaylıların eti çiğ olarak da tükettiklerini hatırlatalım. Tamamen çiğ olarak Altaylılar yerlerdi, şimdilerde ise bazı kimseler (özellikle de avcılar) çiğ olarak ciğer, böbrek ve ayrıca bacaklarının “uçun”u (ayaklardaki kirişler) yemeyi seviyorlar. Hayvanın bu kısımlarını onu öldürdükten hemen sonra ve tuzsuz olarak yerler. En lezzetli çiğ et olarak (henüz sıcak iken) maral ve karacanın ciğer ve böbreğini kabul ederler. Maral ve karacanın beynini tuz ile sıvı bir çorba haline gelinceye kadar kaynatırlar.

age. s. 298.

S. P. Şvetsov. Gornir Altay i yevo naseleniye, cilt I, Koçevniki Biyskovo uyezda. Barnaul, 1900., s. 70.

Altaylılarda eti su ile ve tuzsuz olarak haşlamak oldukça yaygın bir yöntemdir. Eti genellikle büyük bir kazan içinde soğuk suya koyup az kaynatırlar (resim 9). Bir kap içerisinde kızartılan ete bir miktar yağ eklerler, bu yöntem Altaylılarda daha yakın zaman öncesinde Rus halk ile sıkı kültürel ilişkiler neticesinde ortaya çıkmıştır; kolhozculuk yapısı sayesinde Altaylıların yaşam düzeylerinin de yükselmesine bağlı olarak yaygınlaşmıştır.

Resim 9. Sokakta yemek pişirme. (Foto. MAE, No:4125-5)

Daha sonra kolhozcu çağıdaş Altaylıların yiyeceklerinin tasvirleri verilecektir. Biz burada Altaylılar arasında halen varlığını devam ettiren eski yöntemlere öncelikle dikkat çekmek istiyoruz. Altaylılar kömürde, ateşte tahta bir sopa üzerinde et kızartmakta tecrübelidirler, buna “pişkin et” denir. Ancak bu tarz et pişirme çok yaygın değildir, demir kazanda haşlamak daha yaygındır; Kuzey Altaylılar kızgın taşlar üzerinde akağaçtan yapılmış kap içinde etleri bazen haşlarırlardı.

Güney Altaylılar tarafından koyun etinin yiyecek olarak tüketilmesinin en eski ve yaygın olmasıyla beraber, koç veya koyunun kesilme (boğazlanma) yönteminden kısaca bahsetmek ilginç olacaktır. Altaylılarda iki yöntem vardır. Birinde koyunu ayaklarından bağlarlar, yanı üstüne yatırırılar, hayvanın boğazını keserler ve kanını da tahta bir kap içine akıtarak biriktirirler. İkinci yöntem Güney Altaylılarda daha yaygındır; yanı üstüne yatırılmış koyunun karnını keserek yararlar, kaburgalarının biraz alt kısmına bir kesik açarlar. Açtıkları bu kesikten bir kişi sağ elini sokar, diyaframı yırtarak aortu kopartır; hayvanın kanını yine bir kap içinde biriktirirler. Bu ikinci yöntem çok eskidir ve Moğollarda da oldukça yaygındır. Hayvanın derisini yüzmek, hayvanın vücudunu küçük parçalara ayırma

ve etini paylaşırma yöntemine ait eski gelenekler Türklerde olduğu gibi Moğol göçebelerindeki detaylarla aynıdır ve bunlar Altaylılar için karakteristiktir. Bu gelenek ve kurallar hakkında erken bilgileri Reşideddin'in *Moğollar Hakkında Elyazması Kitabı*'nda buluyoruz; eser XIV. asır başlarına aittir. Bu yöntem ve kurallar N. İlminskiy tarafından Kazaklar için söylenmiştir.²⁴ Koyun kesmek gibi derisini yüzmek de her zaman erkek işi olarak kabul edilir. Eti nadiren kaynatırlar. Altaylılar koyunun derisini çok çabuk ve mahir şekilde yüzerler. İlkönce ön bacağına, dizinin altına bir kesik açarlar, sonra bıçakla dizinden karnına ve karnından da boğazına kadar keseler. Ondan sonra arka ayağında kesik açarlar ve göğüs kafesine kadar aynı şekilde keserler ve oradan da keserek kuyruğuna çıkarırlar. Bunu yaptıktan sonra hayvanın derisini çok çabuk şekilde yüzerler (soyarlar), derinin ucunu sol eliyle tutar, sağ yumruğu ile deriyi hayvanın bedeninden ayırır. Bu tarz yüzme yöntemi uygulanırken koyunun göğsünde küçük bir parça deri tüylü olarak bırakılır. Bu "töş" (parça) en leziz ve değerli yiyecek olarak kabul edilir. Bu kısım genellikle özel misafir addedilen dayıya ikram edilir (töş'ün pişirilmesinden ileride bahsedilecektir). Derisini yüzdükleri koyunun etini çabucak bıçakla keserler, bunu yaparken kemikleri kırmazlar. Devrime kadar hemen hemen bütün bayramlarda veya şöenlerde koyunun parçalanmış etini orada toplanmış insanlar arasında, misafirlerin toplumsal durumu ve itibarına göre, en iyi etleri en saygın misafirlere ikram edilmesi prensibini gözeterek ikram ederler, yoksul garibanlara da iç organları ve kemiklerini verirler.²⁵

Eti yedikten sonra bir kâse içinde oldukça tuzlu sıcak "min"i (bulyon)etin üstüne içerler. Bulyon ayrı bir yiyecek olarak kabul edilmez, haşlanmış etin ilavesidir. Diğer bir yemek de et suyu çorbalarıdır. Ayrı bir yemek olarak onları hazırlarken içine patates, erişte veya yarma (bulgur) katarlar. Ancak Güney Altaylılarda et suyu çorba günümüzde kolhozculuk şartlarında oldukça yaygınlaşmıştır. Geçmişte göçebe veya yarı göçebe yaşam tarzı süren Güney Altaylılar sadece at veya inek etinden "köçö" (etli duru çorba) kaynatırlardı, bu çorbaya öğütülmeden bolca arpa taneleri katılırdı.

Ev sevilen yemek "kan", yani boğazlanan evcil hayvanın kaynatılmış kanıdır. Hayvan kesilirken bir kap içinde biriktirilen kan, süt ile karıştırılır, ona biraz tuz, yabani veya bahçe soğanı katılır, sonra bağırsak içine doldurulur; ince bağırsak

N. İlminskiy. Drevnei obıçay raspredeliniya kuskov myasa, sohranivşih sya u Kirgizov. İz. Arheolog. Obş. , cilt II, Spb. , 1881, s. 168-169. Yine bu makaleye G. Gombayev'in, Moğollarda buna benzer eski et paylaşma geleneğini karakterize eden haşiyesi yayımlanmıştır.

W. V. Radloff, age. s. 302-303.

bunun için kullanılmaz. Kan ile dolan bağırsak iki ucundan bağlanır, suyun içine atılır kaynatılır, daha sonra da parçalara keserek yerler. Kaynatılan kan sucuk gibi olmuyor, onu demir kepçe ile alırlar, daha sonra da kaşıkla yerler. Daha sonra kaynatarak pişirirler, buna da “dorgom” veya “törgöm” adı verilir. Bu yemek yıkanmış ince bağırsak ile hazırlanır; yağ “yu” ve karın (karın, işkembe) uzunlamasına (kurdele gibi) dilerler (Resim 10). Bağırsakları da bir kazan içinde kanlı sucuklarla kaynatılır, ondan sonra da küçük parçalara keserler. Teleütlerde (yer yer Güney Altaylılarda) “törgöm” terimi bazen yağ, yürek, ciğer, böbrek parçalarıyla doldurulmuş olan koyun bağırsağını ifade eder. Sakadatla doldurmanın dışında bağırsak, yarma (bulgur) veya soğanla da doldurulur, buna da “kıyma” denir. Bu yiyecekler aynı adlarla Kuzey Altaylılar arasında da bilinmektedir.

Altaylılar öldürülen hayvanın etini her zaman kati bir kurala göre kaynatırlar ve yerler. Büyük demir bir kazan içine su doldururlar ve ateşe koyarlar, ilkönce içine eti parçalar halinde, onun üstüne bağırsakları (dorgom), en sonunda da bağırsağın da üstüne kanlı sucuğu koyarlar. İlk önce sucuğu yerler (en erken o piştiği için), daha sonra “dorgom” (barsak) ve en sonunda da etleri yerler. “Börök” (böbrek) ve “dürek” (kalp, yürek) özellikle de, koçun bu organlarını eğer çiğ olarak yemezlerse, o zaman şaşlık gibi daha lezzetli olarak kabul ettikleri ateşte pişirirler, bunları genellikle de çocuklara yedirirler. Ciğerleri, eğer bağırsak içine doldurulmayacaksa, küçük parçalar olarak ateşte kızartırlar. Koyun veya koç etinin en lezzetlilerinden biri olarak “kerzen” kabul edilir. Hayvanın döşünden yağı ve kıllarıyla birlikte kesilen bu et, ateşte kızartmak için tahta sopaya (çubuğa) geçirirler. Kızartılırken yanan kıllar ete ayrı bir lezzet katarmış. Bu arada bir noktayı belirtmek gerekir ki, Güney Altaylı Burhanistler ateşte eti kızartmak için tahta çubuklar kullanmaktan kaçınırlar, akağaç ve “ırgay” (hanımeli) ağaçlarının adına özgü bir inanışa göre, geçmişte bunların insan oldukları şeklinde açıklama getiriyorlar.

Resim 10. Sucuk hazırlama. (Foto. MAE, No:4126-14)

Altaylılarda hazırlanan et yemeklerinden farklı biri de “kurtan” adını verdikleri yemektir. Bu yemek inek etinden ve sadece kaburgalardan alınan et ile hazırlanır. Eti, böbrek, yağ ve soğan ile küçük küçük doğrarlar, bu karışımı bir kap içinde kızartırlar. Bu yemek, onların bir kap içinde kızartma yapmayı öğrendikleri dikkate alınırsa, daha yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır. Devrime kadar bu yemeği, Rus halklarla çok yakın komşuluk ilişkileri içinde bulunmuş Altaylılar arasında zengin veya orta gelirli göçebe ailelerde hazırlanırdı. Şimdi Ust-Kan ve Onguday bölgelerinin kolhozcu Altaylılarda oldukça yaygınlaşmış ve çok da sevilmektedir.

Hali vakti yerinde olan kesimde Devrim’e kadar var olan, inek etinden hazırlanan “kurtan” yoksullarda ise “karta” adı altında at etinden hazırlanan yemek olarak yaygın idi. Bu atın bağırsağının küçük parçalara kesilip, kazan içinde kaynatılmış şeklidir. Bu yemekle ilgili hatıraların 1939 yılında Ust-Kan bölgesinde kolhozcu Altaylıları güldürmüş. K. Marks adı verilen Yakonur kolhohzundan yaşlı Altaylılardan biri “bazılarının şimdi bile “karta” yediklerini, onun (karta) çok yağlı olduğuna dikkat çekmişti. Onun bu dikkat çekişi, orada toplanmış olanları, özellikle de gençleri güldürmüştür. Herkes şimdilerde “karta”yı köpeklere verdiklerini, at etinden sadece “çoçuh” yapıldığını teyit ettiler. Açıklandığı üzere bu adlarla burada at etinden hazırlanan eski yemekler var olmaktadır. Onu hazırlarken bir “dürektig kabı” (torba) alırlar, atın yüreği, küçük parça etler ve yağ ile doldururlar, daha sonra ateşte islerler; doldurulan “çoçuh”u kaynatırlar. Bu şekilde çoçuh’un hazırlanışında Altaylıların bacalı yurtlarda yaşadıkları koşullarda deneysel, tabi usul olarak ortaya çıkmış olarak görülen at etinin eski konserve yapma yönteminin

yansıması görülmektedir. Bundan dolayı Altaylılarda et doldurma oldukça yaygındır. Yaz dönemi için et konserve yapmanın temel yöntemidir. Uzun şerit şeklinde kesilen (dilimlenen) et, aynen kurut gibi ateşin dumanının üstünde sadece islenmez, aynı zamanda da kurur. Konserve yapmanın bir diğer yöntemi de bazen güneşte yapılanı ve daha da nadir olan yağlama yöntemidir. Yağlama sonbaharda kış için etlerin hazırlandığı ve büyük tahta fiçılara doldurulduğu dönemde yapılır. Kaynak kişilerimizin tek bir ağızdan bildirdiklerine göre bu yöntem, Altay'ın Rus nüfusundan alınmıştır. Altaylılar eti olduğu gibi, bazı etsel ürünlerin (örneğin, yağ ve parçalanmış etle doldurulmuş hayvanın içkembesi veya barsaktan yapılan sarma) en iyi konserve yapma yöntemi olarak dondurmayı kabul ederler. Dondurma yöntemiyle eti kışın kuzey Altaylılar, ezcümle, Şorlar dondurulmuş eti muhafaza etmek için dört ayak üstüne bir "tastak" (ambar, depo) kurarlar.

Devrime kadar Kuzey Altaylılarda, hayvancılık hiç olmamasına rağmen etsel yiyecekler halk kitlesinde büyük öneme sahipti. Burada söz konusu olan yabancı hayvan eti ve biraz da kuş etidir. Kuzey Altay'ın taygalarında bol miktara olan büyük baş yabancı hayvanların (geyik, Sibirya geyiği, maral, karaca) eti daha geçen asırda bile Şorların, Çelkanların ve Tubaların bazı kesimlerinin temel maddesi idi. Onlar yiyecek olarak ayı etini de (Kumandinler kendi tasavvurları ve dini inanışlarına göre onu yasak kabul ederler) tüketmişlerdir, bundan başka kürklü hayvanların, ilkönce sincap, daha sonraları tavşan ve burunduk etlerini yemişlerdir. Yiyecek imkânları oldukça kısıtlı olan Güney Şorlar, porsuk, kunduz, kolonok, kokarca, su samuru, kakım etini yerler, hatta çok lezzetli kabul ederler. Onlar kokarcanın haşlama etinden başka, onun iç organlarını da çıkarırlar. Büyük baş hayvanların böbrek ve yüreğini ciğ olarak organlar henüz sıcakken yerler. Av sırasında Şorlar eti akağaçtan "tos kazan"da (kazan) onu ateşin etrafına dizdikleri taşlar üzerine koyarak kaynatırlardı. Hatta bazı yaşlı kimseler bu şekilde haşlanan karaca etinin, demir kazan içinde kaynatılan aynı ete kıyasla daha lezzetli olduğuna savunuyorlar. Kuzey Altaylılarda etin kızartılması daha azdır. Taygada av zamanında kızartma yapmak yasaklanmıştır. Bu yasak dini inanışa dayanır, şöyle ki, güya kızartılan etin kokusunu "tayga iyesi" almış ve buna çok kızarmış. "Tayga iyesini" kızdırmaktan kaçınırlar, çünkü iye hiddetlenince "av şansını" kısıtlayarak avcılarının başarısını düşürebilir. Bu yasağın temelinde av sırasında et kızartmanın avcı başarısını olumsuz etkileyeceği inanışını yerleştiren eski avcı nesillerin mesleki tecrübesi, hatta yanlış ve fantastik yansıması görülmektedir. Kızartılan eti çok keskin kokusu etrafa yayılır, bunu taygadaki hayvanlar özellikle de büyük toynaklı hayvanlar alırlar ve av bölgesinden uzaklaşırlar. Bundan dolayı da avda iken Altaylı avcılar eti kızartmayıp, haşlarlar.

Yabani hayvan ve kuş etinden başka Kuzey Altaylılar (Güney Şorlar, Kumandinler, Çelkanlar)kış avı öncesinde genellikle at eti tüketirler, bunun için hususi olarak at alırlar. Böyle boğazlanan atlar “sogum” adıyla bilinir. Bu atları bu amaç için besleyen Rus köylülerden alırlar, bu atlar iktisadi alanda şu veya bu işe uygun değildirler. Güney Altaylılar “sogum”ları Kuzey Altay bölgelerine sürerler. Avcı grubunda avlanan bazı avcılar “sogum”u ilkbaharda satın alır, yaz mevsimi mühletinde tayga eteklerinde besler, sonbahar mevsiminin sonlarına doğrudan onu boğazlarlar ve etini kış tedariki için alırlar. Şunu da belirtmek gerekir ki, ev hayvanı sogum eti, Kuzey Altaylıların çoğunluğunun ekonomik ihtiyacına yeterli değildir. Küçük bir payını avcılar aileleri ile birlikte tüketirler. At etini “ürge”(arpa çeşnisi) ile karıştırarak çorba kaynatırlar veya preslenmiş hamurdan “perek” (börek) hazırlar, onları suda pişirirler; ikinciye daha nadiren yaparlar; pelmeniye²⁶ benzer ancak ondan şekil ve hacim bakımından farklıdır.

Et yiyecekleri konusunu kapatmak için sadece Kuzey Altaylılarda bir yer tutan balık tüketimini de gösterelim. Güney Altaylılar nehirlerinde avlanacak balık türleri olmasın rağmen balık avlamazlar. Kuzey Altaylılar başta da Şorlar, tayga nehirlerinde balık avı yaparlar. Küçük balıkları kuruturlar (udrak), ufalarlar ve aşağıda değinilecek olan “tutpaş” denilen ekmeğe katarlar. İri balıkları ateşte kızartırlar ve kaynatırlar.

Şimdi de Altaylıların ekmek veya unlu yiyeceklerine bakalım. Günümüzde bütün Altaylılarda ekmek temel gıda maddesidir. Devrime kadar bu durum böyle değildi. Ekmek sadece Kumandinler, Küçük ve Büyük Boçat havzalarında yaşayan Teleütlerde, Kuzey Şorlarda, Çelkanlarda ve Tuvaların kuzey bölümünde çok yaygın idi. Katuna nehrine Çemul’un karıştığı yerin aşağı havzasındaki Altaylılarda ekmek yerlerdi. Burada isimleri zikredilen Altaylı gruplar ziraatçilik yapan Rus köylülerle olan sıkı kültürel bağlar neticesinde, basit pulluk yöntemi ziraatçilikle buğday, çavdar ekmeği ve aynı şekilde unlu gıdaları öğrendiler, alıp benimsediler. Ekmek Altaylı yüksek tabaka Zaysanlar-Beyler arasında da oldukça büyük öneme sahiptir. Çünkü Altay ziraatçiliği için arpa ekimi teknik bakımından oldukça geri idi, bu noktadan da arpanın onlar için yiyecek olarak oynadığı temel rol anlaşılmaktadır, ancak Rus köylüsünün uyguladığı ziraat yöntemine geçen kesimler bunun dışındadır.

Temel gıda maddesi arpa tahılından elde edilen ve “talkan” diye adlandırılan un idi (resim 11). Onu hazırlamak için tahılı büyük demir bir kazan içinde kaynatırlar. Kazan içinde tahıl kaynatılırken, yanmasın diye sürekli karıştırırlar. Daha sonra taş el değirmeni veya taş rende ile ezerler (resim 12). Güney Altaylılar

Pelmeni - mantıya benzer bir Rus yemeğidir(Ç.N.).

da ise un keten çuvallar içinde muhafaza edilir. Unu kuru olarak nadiren tüketirler. Günümüzde olduğu şekliyle onu daha ziyade su, çay, çegen ve süt ile karıştırarak tüketirler. Çay içine katılan, süt ve yağ ile kaynatılan un, Güney Altaylıların ortalama ekonomik güce sahip kesimin gündelik temel yiyeceğidir. Bazen çaya böyle undan başka, kavrulmuş ve tahta havanda daha iri olarak dövülmüş “tomon” (arpa) katarlar. Kuzey Altaylılarda unu, ezilmiş taze dağ servisi fıstığı ve bal ile karıştırırlar. Bu karışımdan “kolobka”²⁷ yaparlar. Bu son iki yiyecek çok lezzetli olarak kabul görür ve akrabalara gönderilen hediyeler arasında yer alır. Çelkanlarda un ve taze dağ servisi fıstığı ezmesiyle yapılan karışımdan, avcıların koruyucu – baş boy ruhuna “sunulan” ve “kogem” adı verilen çorba yapılır. Kuzey Şorlar, Teleütler ve Abakan Şorlarında yağ katılmış sütle undan çorba kaynatırlar. Bu çorba “salamat” insanlara ve aynı zamanda da ailenin koruyucusu-ruha ikram edilecek lezzetli bir yiyecek olarak kabul görür (resim 13).

Resim 11. Un yapmak için arpa ezme. (Foto. MAE, No:4124-79)

Resim 12. El değirmeni. (Foto. MAE, No: 11-135-197)

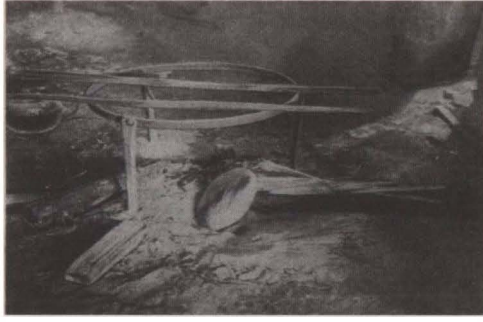
Resim 13. Koruyucu ruhlara (emegender) "sunma" için salamat hazırlama. (Foto. MAE, 4120-23).

Tahılın ilkel usulle una dönüştürülmesinin oldukça eski devirlerde bilindiği anlaşılmaktadır, bu da kuzeylilerin diyalektlerinde “un” ve güneylilerin diyalektlerinde ise “kukur” terimiyle yansımaları bulmuştur. Unu sadece arpadan değil, “buuday kukur” (buğday) elde ederler Kepeği undan ayırmazlar. Undan sıcak kül (köz) isinde sıkıştırılmış çörek/bazlama yaparlar (resim 14). Böyle arpa veya buğday çöreği için unu suyla karıy hamur yaparlar. Güney Altaylılarda bu çöreği bazen koyun veya inek yağında kızartırlar ve o zaman bu çörekleri “üstü tertlek”, “porsoh” diye adlandırırılar. Kuzey Altaylılarda çöreği undan başka (uttug veya uguttı tertlek) malt karışımından ona biraz yağ ilave ederek yaparlar ve tavada kızartırlar. Ekşili ekmek sadece Rus tipi fırını olan Rus halkı ile daimi kültürel ilişki içinde ve etkisi altındaki Altaylılarda pişirilir/hazırlanır. Ekşili ekmeğin Altayca adı kalaş’tır²⁸; bu isim de ekmeği büyük “kalaç”lar şeklinde pişiren Sibiryalı çiftçilerden alındığına işaret etmektedir.

Güney Altaylılarda devrime kadar “köçö” adı verilen arpa tanelerini su veya süt ile kaynatarak hazırladıkları tahıl yiyeceği de oldukça yaygın idi; bu bir çeşit çorbadır. Bu yemeği genellikle akşamları pişirirlerdi. Kuzey Altaylılarda özellikle de şorlarda, preslenmiş hamur parçacıklarından, bunlar küçük bilye görünümündedir, içine küçük balık veya et parçacıkları katılarak “tutpaş” adı verilen yemek pişirilirdi.

Altaylılardaki bir diğer tahıl yiyeceği de yine arpadan yapılan yarma/bulgur idi. Bunu tahıl çiğ veya kavrulmuş olarak ezerek yaparlardı. Çiğ arpadan yapılan yarma/bulgur “durma” veya “yarba” (Kuzeylilerde), kavrulmuş arpadan yapılan ise “kurmaç”adıyla bilinmektedir. Kondom nehrinin yukarı akıntısında arpa yarmasına “şırak” derler. Son bir kaç on yıl içinde Altaylılar arasında “taraan” (darı) oldukça yaygınlaştı; onu kavurarak veya onunla “kaşa” (lapa) pişirerek yerler. Kaşa Altaylıların yemekleri arasında daha yakın zamanda girmiştir, hatta onlar devrime kadar yarma ve sütle cıvık arpa lapası hazırlarlardı. Aşağıda gösterileceği üzere yağ ile karıştırarak “salamat” (unla lapa) pişirirlerdi. Kondom nehrinin yukarı akıntısı şorlarında bu lapaya “kozem”, yani Çelkanlardaki ile aynı adı verirler; hatta ikinciler bu yemeğin içine dağ servisi fıstığı da katarlardı.

²⁸ Kalaç: Ruslarda kilit şeklinde pişirilmiş buğday ekmeği. Oğuz Kağan Destanında, Oğuz Kağan, kilitli bir kapının kilidini açan beye “Kalaç” adını verdiğini hatırlatmak gerek, bir bağlantı olabilir (Ç.N.).

Resim 14. Külde ekmek pişirme. (Foto. MAE, No:4121-49).

Unlu yiyecekler kolhozculuk yapısının güçlenmesi ve gelişmesiyle bağlantılı olarak Altaylıların büyük çoğunluğunca kullanılmaya başlanmıştır. Geçmiş dönemde ise sadece Rus halk kültürüyle sıkı ilişkisi olan ve olumlu yönde etkilenen halk kesiminde yiyecek olarak tüketilirdi. Erişte, erişte çorbası daha yaygın olarak tüketilirdi. Güney Altaylılarda onu “kaynatkan kulur” (koyun eti çorbası), Kuzey Altaylılarda ise küçük parçalar halinde doğranmış etle (Şorlar “kırbın”, Kumandin ve Teleütlerde – “unaş”) pişirirler.

Ekmek ve unlu gıdalarla bağlantılı olarak Altaylılarda unlu ürünlerden yapılan bazı içecek çeşitlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Kuzey Altaylılarda yaygın olan bir kaç çeşit *braga* vardır. Onlardan daha yaygın olanı *abırtka*’dır; bu içecek Kuzey Altay’ın avcılarında bütün gün tüketilen bir içecektir. Abırtka çok kolay ve çabuk hatırlanır. Bu içecek silindirik şeklinde akağaçtan yapılan, içi sıcak su olan kap içine doldurulan malttan yapılır; bu kabın ağzını bir bez ile kapatırlar ve sıcak yerde bir gece bekletirler. Malt (kuzey step Şorlarında “ut” veya “ıbrık”) mayalanır ve çok kolayca sarhoş eden içeceğe dönüşür. Avcılar taygada av yaparken her sabah kamptan ayrılmadan ve akşamları çadırlarına geceleme için döndüklerinde abırtka içerler. Abırtka evvelden Kuzey Altaylıların inandıkları ruhlara “ikram” (kurban) olarak kullanılan ana sunuydu. Bazı ruhlara sunuda braga hazırlamak için kullanılan malt, bizim Kalar boyu Şorlarında tespit ettiğimiz gibi “söktes” adıyla bilinir. Ancak Kuzey Altaylılarda özellikle de Şorlarda onların folklorunun de (özellikle muhtelif rivayetler – menkıbeler) naklettiği daha kadim içecek olan braga (abırtka) kandık yumrularından (*Erythronium* dan *Canis*) köklerinden hazırlanır. Onu hazırlamak için taze ve kurumuş kandıkları kaynatırlar ve ekşitirler. Kandık köklerinden braga hazırlanması, günümüzden daha 60-70 yıl öncesinde kadar Kondom nehri havzasında mukim Şorlarda oldukça yaygın idi. Altaylılar tarafından braganın bütün türlerinin hazırlanıyor olmasına rağmen, bragayı şerbetçiotu kullanmaksızın yaparlar. Mrassu nehri havuzu Şorlarında sunu için hazırlanan (un veya arpadan) braga “poço” veya “pozo” adını alır. Tubalarda

malt, un ve su karışımından elde edilen bragaya “saba” denir. Bu içeceği ayin veya kurban sunumu duasına toplandığında içerler. Arpadan yapılan braga Çelkanlarda “orto”, Kumandinlerde “ortko” adını alır. Her ikisinde de bu içecek özel ayinlerde içerler. Güney Altaylılarda sunu maksadıyla arpa unundan kesif braga hazırlanmasında onun içine su yerine “potko” adını verdikleri kısırak sütü katarlar. Katuna nehrinin sağ sahili Altaylılarında kısırak sütü yerine inek sütü katarlar. Potko çok yoğun olur, cıvık lapaya benzer. Onu ayinin bitmesinden sonra içerler.

Kuzey Altaylılar, Rus köylülerden aldıkları tahıl votkasını da bilirlerdi.

Kuzey ve Güney Altaylı kabileleri yiyecekleri arasında Büyük Ekim Devrimi’ne kadar, yabancı bitkiler ve türleri büyük öneme sahip olmuştur. Kuzey Altaylılar, hatta kolhoz sistemine geçişin ilk yıllarında yenilebilen yabancı bitki kökleri toplamak ve hazırlamak için kolhozcularda taygalık av bölgelerinde özel kamplar oluşturmuşlardır. Bu kökler arasında kandık en büyük öneme sahipti. Kandık kökü uzun, köpek dişi görünümünde olup, bol nişasta içerir.²⁹ Çiğ olarak tatlımsı bir lezzete sahiptir. Genellikle onu kaynatarak yerler. Kökleri (yumruları) su ile kaynatırlar, bazen ona süt de ilave ederler. Sadece süt ile de kaynatırlar. Sütle kaynatılan kandık’tan çörek (bazlama) yaparlar. Abakan Şorları sütle kaynatılan kandıktan “potko” adını verdikleri yoğun kaşa (lapa-bulamaç) pişirirler. Çiğ ve kurutulmuş kandık’ı baharat olarak duru çorbaya katarlar. Bazen onu hazırlarken evvela suda kaynatırlar, sonra onu bir gerdanlık gibi ipe dizerler ve kuruturlar. Güney Altaylılarda esas olarak süt ile haşlarlar. Bal ile karıştırılan kandık oldukça lezzetli bir yiyecek olur. Çoğunluk ise kandık’ı kül (köz)de pişirip yerler.

Bütün Altaylı kabilelerde saran kökü³⁰ toplama “sargay” adı altında devrime kadar gayet yaygın idi. Saran soğanlarını küle gömerler veya kaynatırlar, eğer varsa sütle kaynatırlar. Mrassu ve Abakan havzası Güney Şorları, saran’ı Sayano-Altay yaylalarının Güney Samoyed kabilelerinde (örneğin, Kamesinler) eski dönemlerde yaygın olduğu gibi stok yaparlardı. Çiğ soğanları dilimlerle, toprağını temizlerlerdi (bazen yıkarlar). Daha sonra onu demir kazan içine doldururlar, üzerine su ilave ederler ve kazanın ağzını akağaçtan yapılmış bir tahta kapakla sıkıca kapatırlar ve kaynatırlar. Kaynatılmış olan saran’ı güneşte ya da ocakta kuruturlar. Kurutulan saran’ı döverler (ezerler) ve unundan çörek yaparlar, külde pişirirler. Kurutulan saran’ı bazen çorbaya da katarlar. Saran ve kandık unlarını karıştırırlar. Bu karışımlardan yapılan çörekler daha lezzetli olurmuş.

Gr. Spasskiy, kandık’ı “köpek dişi” diye adlandırır (Bkz.: Sibirskiy Vestnik. 1818, ktp. I, s. 182).

Lilium mertagon – Türk zambağı, İstanbul zambağı (Ç.N.).

Kalba adı verilen (*allium victorialis* L.) ve çok vitaminli olan kuşkirazı Altay'ın Rus nüfusu tarafından da çok yaygın olarak tüketilirdi ve günümüze kadar da yaygın olarak da kalmıştır. Kalba taygada fundalıklarda yetişir. Etli (dolgun) görünümüyle çiğ olarak yerler, sarımsak tadını anımsatır. Onu çorbaya ve yemeğe katarlar, stok olarak da ayırırlar. Kalba toplama sezonunda hemen hemen bütün halk onu sulu, besleyici saplarını yerler. Şimdilerde ise kalba toplamaya bazı iktisadi faaliyete sahiptir. Kalba toplamaya atlarla ve yaya olarak giderler. Taygaya bir kaç günlüğüne giderler, keten veya deri çuvarlarla (torbalar) dolu kalba yığınıyla geri dönerler. Yakın zamanlara değin kalba'yı stebe, yani Rus köylülerinden ekmekle trampa etmek için Rusların yaşadığı Altay'ın kuzey eteklerine götürülürdü. Günümüzde ise farklı kolhozcular kalba topluyorlar ve her zaman yoğun olarak talep edilen yerel (bölgesel) pazarlarda satıyorlardı. Rus kolhozcular ve ziraatçı sınıf kalba'yı yağlayarak kış için hazırlarlardı. Onu bu şekilde masaya getirirler ya da tavada leziz börek olarak kızartırlar. Kalba birçok faydalarıyla Altay nüfusu tarafından çok iyi bilinmektedir.

Ayrıca Kondom Şorlarında "şeyne baji", Mrassu'nun aşağılarında "şende bahı" adıyla bilinen "pion" (*paenonia anomala*) "şakayık" köklerinden bahsetmek gerekir. Bu bitki Abakan Şorlarında "kızıl şiberek" veya "tengri kogreji" (gök gürültüsü) adını alır. Pion'un son isimleri Mrassu'nun yukarı akıntısı Şorları tarafından da "tengere tarslağı" (gök çatırtısı) adıyla bilinmektedir. Bu ismi almasını, pion'un kendisine özgü kökleri gök gürültüsüne sebep olduğu inancıyla açıklıyorlar. Kondom nehri havzası Şorları bora zamanında pion köklerinin özel acı bir tat aldığına ikna ettiler.³¹

Pion kökleri ilkbaharda henüz kökleri acılaşmadan, çiçekleri açmadan önce toparlar. Onları kurutulduktan sonra taş el değirmeniyle çekerler ve çörek veya lapa yaparlar. Çelkanlar 2-3 kere kaynatırlar, daha sonra onu öğütürler ve un ile karıştırırlar. Güney Altaylılar, pion köklerini kazanlarda yağ ile kızartırlar, sonra kaynar suyun içine bir avuç kadar katarlar. Günümüzde ise pion kökleri kullanılmamaktadır, ancak sık sık anlatılarda ondan bahsedilmektedir. Rivayetlerden Güney Şorlarında yabani hayvan avı ve verimsiz tarım nedeniyle oluşan müzmin kış ve ilkbahar kıtlıkları sırasında, kış için erzak stoğu hazırlayarak, toprağa gömerek sakladıkları pion kökleri sayesinde hayatta kaldıkları aktarılmaktadır.

"Razlojeniye rodovovo stroya u plemen Sevetnovo Altaya" adlı kitabımda (Leningrad, 1935), bora zamanında pion köklerinin "tatlımsı bir tat" aldığı yanlışlıkla yer almıştır (s. 84). Bu hata "Oçerki po istorii Şorii" (Leningrad, 1936, s. 78) kitabımda da yer almıştır.

Diğer bir yiyecek bitkisi olarak da yazları yabani soğan veya sarımsak türlerini yerler, ayrıca maydonozgilleri de tüketirler. En çok tüketilen yaz yiyeceği bitkiler: dağ sarımsağı veya soğanı (*allium schoeroprosum* L.) “kobirgen” adıyla, sümüksü soğanın (*allium nutane* L.) Altay lehçelerinde mongır, değişik türleri “koy mongır”, “elik maltıgan”, “mokay kobragı”(melek otu) adı altında bilinir. Burada sayılan bitki saplarını çiğ olarak yerler. Bazen borşevnik’i kaynatırlar. Güney Altaylılar slizun’u kuruturlar ve onu bu şekilde duru çorbaya (koçe) katarak kullanırlar. “Sagina” (soğan) ve aynı şekilde botun’u (kümelü) da çiğ olarak yerler, bazen kandan yaptıkları sucuğa da katarlar. Çiğ olarak yedikleri ve stok yaptıkları ravent toplamak da onlarda yaygın idi. Yukarıda adları belirtilen bitkilerden başka şorlarda “at kabarı” adıyla tuna fıstığı/baklamsı meyve, badiçlı (*vicia sativa*): “fiğ”, “aş enezi”: “ekmeğin anası”, ravent bitkisi (Verbitskiy’e göre – *crepis sibirca*) de yenir. Şorların düşüncelerine göre bu yiyecek, ekmek ve unlu gıdaların yaygınlaşmasına kadar çok tüketiliyordu.

İlkbaharda akağaç kabuğu içine akağaç suyu (Çelkanlarda kayıng tulugu, şorlarda – kazing suugu) biriktirirler; bu yoğunlaşmış, katılaşmış hale gelince çay yerine kaynatırlar. Bu maksatla akağacın kabuk altı katmanını da kullanırlar (şorlarda “kazinging çağı” – “akağaç yağı”; Teleütlerde “şangda”).

Kuzey Altaylıların bitkisel yiyecekleri arasında önemli bir payı meyveler almaktadır. Pallas “çumrut” meyvesinden bahsetmiştir: “Tatarların en sevdikleri yiyecek yaban vişnesi – “çumrut” (kuşkirazı – *L. P.*) meyvesidir ki, çekirdeğiyle dövülür ve yemekten sonra yenir.”³² Şimdilerde kuşkirazını stok olarak kurutuyorlar, daha sonra onları kazırlar, kabuklarını rendelerler ve sıcak suya katarlar. Abakan şorlarında kurutulmuş ve öğütülmüş kuşkirazını kışın yağ veya bal karıştırarak dondururlar. Daha sonra dondurdıkları bu karışımı bıçakla keserler ve leziz bir yiyecek olarak tüketirler. Diğer meyvelerden de ilk soğuklardan hemen sonra topladıkları üvez ve kartopudur (bu meyveler o coğrafyaya özgü). Ayrıca frenküzümü, beктаşi üzümü, yaban mersini, kırmızı yaban mersini ve daha birçok çeşit meyveleri çiğ olarak yerler.

Kuzey Altayın birçok bölgesindeki nüfusun kışlık yiyeceği olarak dağ servisi fıstığı yüksek besleyiciliğe sahiptir. XIX. asır sonlarına kadar Kuzey Altaylılar için yiyecek olarak fıstık toplama ve kış için hazırlama çok büyük öneme sahipti.

XIX. asır sonunda dağ servisi fıstığı tüccarların ilgisini çekmeye başladığı daha geç dönemlerde Altay kabilelerinde fıstık toplama işi esas olarak satma amacına dönüştü, daha doğrusu onu tüccarlara vermeleri maksadıyla kolayca kanan avcılar borçlandırdılar. O zamandan sonra da servi fıstığı Altaylıların yiyeceği olarak sahip

Pallas. Puteşestviye po raznim provintsii Ruskovo gosudartsva, cilt III, Spb. , s. 31.

olduğu büyük önemini yitirdi, bu da özellikle Kuzey Altaylıların yiyecekleri bazında önemli bir zayıflamaya neden oldu.

Güney Altaylıların günlük içecekleri tüccarlardan elde ettikleri siyah çaydır. Ancak gerçek çay kaynatamayan yoksullar, ahududu, bektaşi üzümü veya kışlamış "kalbış" (badan) yaprakları demlerler. Kuzey Altaylılar çay yerine yabancı bitkileri kullanırlar. Onlar genellikle "şayulı" (çay oğlu) diye adlandırdıkları "akbaşlı" (*spiraea ulmaria*) demlerler.

Devrime kadar Altaylıların büyük çoğunluğu için sebze bilindik bir şey değildi. Onlar Rus köylüleriyle birlikte veya ona komşu olarak yaşayanlardan sebze yetiştirmeyi öğrenmişlerdir. Altaylıların yiyecekleri arasında bahçe kültürü ancak sosyalist yapıdan sonra yaygınlaşmış ve önem kazanmıştır. İlk sırada patates ve soğan yer almaktadır. Bu sebzeler yiyecek ve gündelik tayına daha sonra girmiş ve Altay'ın bütün bölgelerinde yaygınlaşmıştır.

Bütün söylenenleri bir sonuca vardırmaq için bitkisel yiyeceklerin mevsimsel karakterinin de altını çizmek gerekir: ilkbaharda kandık çıkınca toplamaya başlar dağ servisi fıstıklarını olgunlaştığı sonbahara kadar devam eder. Bu tür yabancı meyveler, kökler ve bitkilerden müteşekkil yiyecekler daha ziyade halkın en yoksul kimseleri tarafından talep edilir.

Altay kabilelerinin yiyecekleri hakkında ortaya konulan materyal, sosyalist yaşam tarzı koşullarında yaşayan çağdaş Altaylılara ait olan verilerle ikmal edilmiştir.

Günümüzde kuzeyliler gibi güneyli bütün Altaylılar yeni yiyecek çeşitlerine geçmişlerdir. Onların şimdiki temel yiyecek maddesi buğday ekmeğidir. Şimdilerde ekşitilmiş süttten yiyecekler hazırlamanın çok yaygın olduğu hayvancılık yapan Altaylılarda bile, buğday ekmeği Altaylı boyların gündelik yiyeceği olmuştur.

Çağdaş Güney Altaylıların yiyeceklerinde mevsimsel bütün farklılıklar vardır. ilkbahardan sonbaharın sonlarına kadar süt gıdası hâkimdir. Kışın ise et tüketimi artmaktadır. Ancak ekmek her zaman tüketilir. Bunu da kooperatifçiliğin, tarımın, devlet ve kolhozculuk ticaretinin gelişmesiyle açıklamaktadırlar. Coğrafi koşullardan dolayı ziraatçiliğin fevkalade güç olduğu uzak ve yüksek dağlık bölgelerde bile (Koş-Agaç Aymak'ı) ekmek tedarik edilmektedir.

Altaylıların yurttan içinde Rus sobası ve ekmek pişirme ocakları olan izbeye geçmeleri, devrime kadar yarı göçebe olarak yaşayan, hatta ekmeğin tadını ve lezzetini hiç bilmeyen bölgelerde bile ekmek tedarik etme problemini çözmüştür.

Çağdaş Altaylıların yiyecekleri, tayınlara unlu gıdalar, yarma, bulgur, sebze, yumurta, şeker vb. şeylerin girmesine bağlı olarak fevkalade çeşitlilik kazanmıştır. Bunda da Ruslardan benimseyip öğrendikleri değişik yiyecek türlerini hazırlama

ve pişirme yöntemlerinin etkisi olmuştur (kızartma, etin haşlanması, tuzlama, sebzelerin ve meyvelerin konserve edilmesi vd.).

Altaylıların gündelik yiyecekleri arasına Altay'ın Rus nüfusunun etli, unlu, sebze ve sütü gıdaları büyük oranda girmiştir. Bu yiyecekler arasında muhtelif baharatlarla çeşnilendirilmiş et (suyu) çorba, patatesle kızartılmış et, erişte, pelmeni (mantı), muhtelif börekler, blin³³, çörekler, muhtelif, kaşaları (bulamaç, lapa) sayabiliriz. Altaylılar bazı yarma (bulgur) çeşitlerini ilk kez dükkânlardan satın aldıklarında (irmik, pirinç, nemse, arpası, yarma vd.) öğrendiler. Altaylıların yiyecekleri listesinde sayılan Rus halk yiyeceklerinin yanında, orijinal olan yiyecek türleri ve hazırlama usulleri de mevcuttur. Örneğin, Şor veya Altay "kurnek'i" (muhtemelen Rus "kurnik"inden türeme) vardır. Bu mayalanmış (bazen preslenmiş) hamurdan yapılır, etli börekler; yağlı et küçük parçalara kıyılır ve tavada kızartılır. Böyle börekleri şimdilerde Güney Altaylılar, etten başka lahana, kalba, soğan, havuç, patates ve lor peyniri ile de yapmaktadırlar. Altaylılar, Rus göçmenlerden hıyar, lahana tuzlamayı ve meyvelerden reçel kaynatmayı öğrendiler. Defalarca belirtildiği gibi bütün bununla beraber, Çağdaş Altaylılarda muhafaza olmuş, tarihin çok derinliklerine dayanan, asırlarca işlenmiş ve onların göçebe kültürlerinin çağdaş mirası olarak gelmiş çok spesifik yemekler ve hazırlama usulleri vardır. Süt ürünleri bu listeye girer; çegen, kurut ve pıstak, kaymak. Çegen'den damıtılmayla üretilen içecek "arak" da içeceklerden biridir.

Etsel gıdalardan eski devirlerde Altaylılarca tüketilmiş ve onların çağdaş yaşam tarzına da hatta Rus nüfusunun bile yiyecekleri arasına girmiş olan kan sucuğunu da belirtmek gerekiyor. Koyun etinin kaynatılması ve onun parçalanması usullerinden bahsedilmişti. Diğer yiyeceklerden ise "koçe" hazırlanırken kullanılan un ve arpa yarması (Altay usulüyle elde edilir) muhafaza olmuştur. Altaylıların yeni yemekleri de ortaya çıkmıştır. Biz Onguday Aymak'ında "aarçı-sardü" yemeğini tattık. İki kelimeden mürekkep bu isim, araka yapıldıktan sonra çegen'den kalan kısım güneşte kurutulur ve yap ile karıştırılan bu karışımı ifade etmektedir. Yağ ve "sır aarçı"yı şeker ile karıştırarak da yemek hazırlıyorlar. Bu yağı (karışımı) ekmeğe sürüp, çay ile birlikte yiyorlar.

Ust-Kan ve Onguday bölgelerinde biz eski Altayca adıyla yeni bir yemeğe - "köjine" (ravent) rastladık. Bu yiyecek kurutulmuş ravent köklerinden yapılan şekerli marmelât şeklindedir.

Kuzey Altaylılarda buğday ekmeğinin dışında, un ve yarma da onların yiyecekleri arasında başlıca yer tutar, ayrıca Sosyalist yeniden yapılanmanın izi olarak süt ve evcil hayvan etlerinin şimdi Kuzey Altay'ın bütün bölgelerine

Ruslarda bir çeşit yufka (Ç.N.).

ulaşıyor olduğunu da tespit etmek gerekir. Şimdilerde artık Kuzey Altaylılar arasında inek sütünü bilmeyen kimseye rastlanması mümkün değildir; kolhozculuk sistemine geçişe kadar bu oldukça normaldi, örneğin, Güney Şorlarda.

Altaylıların çağdaş yiyecekleri Sosyalist yapılanmanın neden olduğu, onların yaşantılarındaki keskin maddi refah artışını yansıtmaktadır. Yoksulluktan ve sefaletten doğmuş birçok yiyecek çeşitleri ve hazırlama usulleri kaybolmakta, Altaylı kolhozcuların yüksek ekonomik güçleri üzerinde teşekkül eden yeni yemek çeşitleri ortaya çıkmaktadır. Hususiyetle kolхозlarda, köylerde ve seyyar kamplarda toplumsal yiyecekler yapısında bu durum parlak şekilde görülmektedir. Çağdaş Altaylıların yaşamında toplumsal gıdalar önemli bir faktör olmuştur.

Kapanışta bazı sonuçların altını çizmeye çalışacağız. Her şeyden önce devrim öncesinde Kuzey ve Güney Altaylıların yiyecekleri arasındaki keskin farklılığı göstermek gerekir. Altay kabilelerinin yiyeceklerinin çeşitleri ve özellikleri, onların tarihsel yaşantıları boyunca Büyük Ekim Devrimi'ne kadar, her bir kabilenin iktisadi faaliyetinin özellikleri ve çeşitlerine doğrudan bağımlı olmuştur. Ancak Sovyetler döneminde halkın kültürel ve iktisadi refahının artması, Sovyet ticaretinin gelişmesi bu bağımlılığı yıkmış ve Altaylıların gıda ve yiyecekleri fevkalade zenginleşmiş, çeşitlenmiş ve bollaşmıştır. Geçmişte yiyecek malzemelerini Altaylılar sahip oldukları kendi doğal sınırları ölçüsünde elde ederler. Çünkü asırlar boyunca Altay kabilelerinin iktisatları oldukça düşük seviyede kalmış, şu veya bu şekilde büyük ölçüde tabiat koşullarına bağımlı olmuş, böyle olunca da Altaylıların yiyecekleri değişik tarihi dönemlerde çok az değişimlere uğramıştır. Kuzey ve Güneyli kabile gruplarının arasında yiyecekleri bağlamında farklar vardı. Bu farklar da onların tarihsel olarak onların iktisadi faaliyetlerinin teşekkül ettiği sonucuyla açıklanmaktadır. Bu büyük kabile gruplarının her birinin içinde güneyli hayvancılık yapanlar gibi, kuzeyli avcılarının yiyeceklerinin tür ve özellikleri fevkalade durağan idi.

Altaylıların yiyeceklerinde sosyo-ekonomik eşitsizlik de görülmektedir. Bu durum, Güney Altaylılarda yazılı eski kaynaklar, folklor, görgü tanığı olan seyyahlar tarafından tespit edilmiş bir eksikliğe sahiptir. Kuzey Altaylılarda yiyeceklerindeki sosyo-ekonomik temelde var olan eşitsizlik, Çarlığın bölgedeki kolonileşmesi ile artmış, sömürücü toprak ağalığı ve sistem yapısıyla halk katmanları arasındaki sosyal yarıma daha da kuvvetlenmiştir. Bir kesim Sibiry'a'nın müreffeh köylülerinin yaşam tarzına göre beslenirken, diğer kesim yabani bitkiler, kökler ve meyvelerin olduğu yaz mevsiminde dahi güçlükle yiyecek tedarik edebiliyorlardı. Kış mevsiminde ise sert yoksulluk ve zayıflıktan dolayı olan ölümler ilkbaharın başlarında görülen ölümler Kuzey Altaylılarda olağan sayılıyordu. Birçok yabani bitkilerin ve çok sayıdaki kürklü vahşi

hayvanların etlerinin (hatta şorların rivayetlerine göre yılan eti bile) yiyecek olarak kullanılmasını, elbette ki Kuzey Altaylıların bir etnografik özelliği saymak doğru değildir. Bu durum sadece ağır yaşam koşullarının sonucudur. Güney Altaylılar da ağır yoksulluk nedeniyle yabancı bitkilerle beslenmek zorunda kalmışlar ve hiç bir şeyden tiksinişmemişlerdir. Misyoner Landışev (XIX. asrın ilk yarısı) bu konuyu yazmıştır:

Yoksul insanlar kandin ve saran kökleriyle, yabancı ravent yapraklarıyla, kar altında kalarak yılanmış, badan yapraklarının haşlama suyuyla, çay ve süt yerine bu haşlama suyunu kullanarak zenginlerin yiyecek olarak tükettikleri hayvanların kemiklerini defalarca kaynatarak, öldürülmüş temiz olmayan her cinsten yabancı hayvanların yarı çürümüş etlerini tüketerek beslenmektedirler.³⁴

1856 yılında Altay'a bir seyahat gerçekleştirmiş olan araştırmacı Kovrigin, Altaylıların yoksulluğu hakkında şunları yazmıştır: "Onların yiyecekleri, topladıkları bitki köklerinden oluşmaktadır."³⁵ XVIII. asır ortalarına ait Rus tarihi belgeleri de, yabancı bitkilerin yoksul hayvancılara, hemen hemen hiç hayvanı olmayan yoksulların karakteristik gıda ve yiyecekleri olduğunun altını çizmektedir. O belgelerden birinde "Şimdiki Uranhaylar (yani Altaylılar - L. P.) marin ve saran kökleriyle beslenmektedirler" denilmektedir.³⁶ Diğer bir belgede (Ağustos 1757 yılı) Katuna kalesinde alınmış bilgide "Şimdi bütün Teleütler, yiyecek olarak saran kökleri toplamak için farklı yerlerde dirler" diye bildirilmektedir.³⁷ Kuzeyli ve Güneyli Altaylıların yiyeceklerinde var olan etnografik farklılığına rağmen, yoksulların yiyecekleri onların etnografik özelliklerini değil, sınıfsal farklılığı göstermektedir. Bu sayılanları, Altaylıların "umumi" yiyeceklerini tasvir eden burjuva araştırmacılarının yaptıkları gibi yiyecek türleri olarak saymamak olmaz. Onlardan bazılarını yoksulların ve beylerin yiyeceklerindeki çeşitliliğe değinememişler, sadece geçerken bir şeyler söylemeye, bazen de onu kanıtlamaya çabalamışlardır.³⁸ Radloff da zenginlerin yiyeceklerinin fakirlerinkinden farkı olmadığını, farkın sadece miktarda olduğunu yazmıştır. O beylerin her gün et ve et yemekleri, etmek, tereyağı, peynir, tatlılar yediklerini kumis veya çegen içtiklerini, yoksulların ise yabancı bitkileri ile beslendiklerini, ekmeği hiç görmediklerini, bizzat Radloff'un

³⁴ S. Landışev. İzveçeniye iz pisem. Moskova, 1847, s. 68.

K. Ritter. Zemlevedeniye Azii, cilt IV. Cilt III'e ilave. Altaysko-Sayanskaya Gornaya Sisteme. P. P. Semenov tarafından hazırlanmıştır. Spb. , 1877, s. 297.

Çeteniya vı Obşestve istorii i drevnostey Rossiyskiy, 1866, ktp. 4, s. 101. age. s. 98.

W. V. Radloff, age. s. 298.

kendi yazdığına göre et yerine, zengin beylerin yiyip attıkları etlerin kemiklerinden faydalandıkları konusunda susuyor.³⁹

Altaylıların yiyeceklerindeki köklü değişimleri Sosyalist yapılanma getirmiştir; onların yaşam tarzları, kültürel ve iktisadi yapılarındaki gelişmelerle, Altaylıların geniş kitlelerinin yiyeceklerindeki iyileşmeler bu süreçte halkın maddi refahının ve imkânlarının artışıyla sağlanmıştır. O andan beridir de Altaylılarda beslenme ailelerin özel işi olmaktan çıkmıştır. İlkönce devlet organizasyonunun kontrolü altında toplumsal beslenme politikası oluşturulmuştur. Emekçi Altaylıların refahları ve kültürel ortak gelişimi, onların Rus halkıyla geniş kültürel ekonomik dostluk bağlarının güçlenmesi, onların yiyeceklerinin özellikleri, hazırlama usul ve yöntemlerinde yansımasını göstermektedir.

Altaylıların yiyecekleri hakkındaki materyalleri incelemek bazı etnografik ve tarihsel sonuçlar çıkartmaya temel oluşturmaktadır. Altaylıların süt ürünleri bağlamında, bu yiyeceklerin sadece adlarının değil, diğer Türk halklarındaki süt ürünlerinin hazırlanış şekillerinin de aynılığı, bu bağlamda onların kadim kültürel bağlara, ortak tarihi bir yaşama sahip olduklarını, bazen de çağdaş Güney Altaylı kabilelerin muazzam ölçekte bir coğrafyaya yayılmış olan diğer kabileler ve halklarla aynı kökenden geldiklerini görme imkânı vermektedir. Eğer mukayese yapmak için Altay peyniri “kurut'u” alırsak, aynı ad ve hazırlanış yöntemini Kazaklarda, Kırgızlarda, göçebe Özbeklerde, Türkmen, Başkurt, Kazan Tatarları, Hakaslar ve diğer kabilelerde de buluyoruz. Aynı şekilde ayran, kumis, kaymak ve diğer ürünleri de gösterebiliriz. Güney Altaylılarda, Kazaklarla, Kırgızlarla, Hakaslarla, Başkurtlarla (hayvancılık yapan) ve bir kısım devrim öncesi göçebe Özbekleriyle çok sayıda aynı süt ürünü yiyeceklere sahiptirler. Burada isimleri sayılan Güney Altaylı halkların çoğunluğunda et ve unlu yiyecekler (örneğin: kazı, karta, tös, talkan, kurmaç, potko, salamat vd.) ortak adlarla ve aynı hazırlanış usullerine sahiptirler. Kazaklarda, kadim Moğollar ve Altaylılarda koyun derisinin yüzülmesi, etinin kesilmesi ve ayrılması yöntemleri kati kurallar olarak ortaya çıkmaktadır. Hatta kumis veya arak içiminde izlenen gelenek Altaylıların bazı diğer Türk ve hatta Moğol halklarıyla eğer ortak tarihi bir yaşamı paylaşmadılar ise, geçmişte aralarında çok sıkı kültürel yaşam tarzı ilişkilerine sahip olduklarını gösterebilecek şaşırtıcı benzerlikler ve aynılıklar vardır. Biz daha önce bu konudaki Özbek-Altay paralelliğini göstermiştik.⁴⁰ Altaylılarda özellikle de güneylilerde yiyeceklerde Moğol elementleri gayet açık şekilde görülmektedir. Bu bağlamda

age. s. 303.

L. P. Potapov. Drevniy obıçay, otrajayuşiy pervobitno-obşinniy bit koçevnikov. Türkologičeskiy Sbornik, 1, İzd. AN SSSR, 1951.

Altaylıların bir kısmı tarafından daha yakın zaman öncesine kadar kumis, hatta ayran diye adlandırdıkları “çegen” terimini göstermek yeterlidir.⁴¹ Kumis kaymak için yapılan deri kabın Moğolca adı “arhıt”, Güney Altaylılarda ekşi süt (kısarak veya inek) konulan deri kaba verilen yaygın isimdir. Güney Altaylılarda Moğol yöntemiyle ayran hazırlandığına yukarıda değinmiştik. Buna “kulur” denilen unu da ilave edebiliriz ki, XIV. asır başında teşekkül etmiş olan Moğolca eski kelimeler sözlüğündeki “kulir” kelimesini görmek gerekir.⁴² Kültürde ve yaşam tarzındaki bu ve diğer Moğol-Altay paralelliği Güney Altaylıların entogeneze girmiş ve Altay’ın Türk dilli ortamında asimile olan Moğol kabile ve boylarının tarihsel faktörlerini yansıtmaktadır. Bu unsurlar Güney Altaylılar ve Teleütlerin muhtelif Batı Moğol kabileleriyle hususiyetle de Oyrat veya Cungar döneminde derin kültürel ortaklığını da yansıtmaktadır.

Daha geç dönemde çok büyük ölçek ve önemde Altaylıların yiyecekleri üzerinde Rus halk kültürünün etkisi olmuştur. Bilindiği üzere Kuzey Altaylılarda, Rus halkıyla kültürel bağlar daha XVIII. asrın ilk yarısında, Güney Altaylılara ise XVIII. asrın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Şunu da tespit etmek gerekir ki, Altay kabilelerine olan Rus halk kültürü ve yaşam tarzının birçok olumlu etkilerinden birisi de, devrime kadar olan süreçte Altaylıların beslenme ve yiyecekleri bazında iyileşme ve genişlemenin görülmesidir. Rus halkı Altaylılara ekmek yapmayı, değirmende öğütülen unun çok farklı yiyeceklerde kullanılmasını, sebzelerden çiğ ve haşlanmış olarak, aynı şekilde konserve edilmiş haliyle de (tuzlama) yiyecek olarak faydalanılmasını öğretmiştir. Rus halkı Altaylılara (özellikle, Kuzeylilere) yerleşik köylülere özgü olan ufak tefek ürünlerin hazırlanış usullerini öğretmiştir. Altaylıları beslenme ve yiyecekleri üzerinde olduğu gibi diğer yaşam tarzı alanlarındaki Rus halk kültürünün geliştirici etkisi, maalesef iki nedenden dolayı duraklamıştır. Her şeyden önce Çarlığın kolonileşme politikaları frenlemiş, Altaylılar iktisadi alanda devamlı bir fakirleşmeye, geri kalmaya uğramışlardır. Çarlık kolonicileri tarafından yapılan baskı ve sömürü, Rus emekçi halk ile Altaylılar arasındaki kültürel-iktisadi bağın gelişmesini, Altaylıların Rus kültürü ve yaşam tarzına karşı bir inançsızlık oluşturarak duraklattı. Bu durum ise, özellikle, Rus köylerinden çok uzak bölgelerde yaşayan büyük Altaylı gruplarını kapanmaya ve izole olmaya yöneltti. Rus halk yiyeceklerinin ve hazırlanış usullerinin Altaylılar tarafından daha yüksek seviyede özümsemesine engel olan ciddi sebep, Altaylıların fevkalade düşük seviyede olan kültürel yapısı ve yaşam tarzının

W. V. Radloff, age. s. 297.

N. N. Popis. Mongolskiy Slovar Mukaddimat al-adab, bölüm I-II. Tr. İnst. Vostokovedenii, XIV, İzd. AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1938. Prilojenije IV: Spisok Mongolskih slov iz glossariya ibn-Mukanni, s. 445.

kolonici Çarlık politikası tarafından muhafaza edilmiş olmasıdır. Rus ekmek yapma tarzı, toprağın işlendiği ve un ticaretinin yapıldığı, Altaylıların bütün bir yıl mühletince keçe yurtlarda veya ağaç dallarından yapılan çadırlarda yaşadıkları bölgelere girememiştir. Bunun aksine toprak işleminin yapılmadığı, Altaylıların Rus tarzı sobalı tomruk izbelerde yaşadıkları yerlerde ise ekmek yapmak kitlesel olağan bir durumdur. Rus halk kültürünün geliştirici etkisi, en başta uzun zamandan beri Altaylıların Rus nüfusuyla doğrudan ilişki içinde olduğu, kültürel bağların yaşam koşullarının etkisi altında, özellikle de, ortak yaşamın sonucunda geliştiği ve güçlendiği bölgelerde görülmüştür.

Kuzey Altaylıların yiyeceklerinin araştırılması ve öğrenilmesiyle onların kadim tarihi-kültürel bağlarını yansıtan bazı hususiyetleri, aynı şekilde Sayano-Altay yaylaları kabilelerinin yaşam tarzında kürk hayvanı ve geyik yetiştiriciliğindeki benzerliği tespit etmek mümkün. Aynı çıkarım, yaban bitkileri ve köklerinin hazırlanması ve işlenmesi bağlamında da geçerlidir. En ziyadesiyle de kandık ve saran köklerini Sayano-Altay yaylalarının Samoyed dilli (Kamasinler, Matorlar) ve aynı şekilde Ket dilliler (Kotlar ve Kaydinler) için de yukarıda tasvir edildiği gibi kurutmak ve hazırlamak belirleyici özelliktir. Sayano-Altay yaylalarının orman avcılığı yapan küçük kabileleri onların farklı etnik kökene mensup olmalarına, farklı dilleri konuşuyor olmalarına rağmen devam eden asırlar boyunca bazı ortak iktisadi kültürel birlik oluşturmuşlardır. Sayano-Altay yaylalarının bu orman kabilelerinin yaşam tarzlarının Tang Hanedanlığı dönemi (618 - 907 MS.) Çin vakayinamelerinde, Reşideddin'de (XIII. asır sonu XIV. asır başı) ortaçağ seyyahlarının yazmalarında (XIII. asır) veya 1240 yılı Moğol kroniği "Kutsal Menkıbe"de, XVII. asır Rus tarihi belgelerinde, yine aynı şekilde XVIII. ve XIX. asır araştırmacı seyyahların eserlerinde var olan tasvirleri, özellikle, maddi şartlar ve üretim şekilleri birliğinde teşekkül etmiş anılan kültürel aynılığı ve birliğini çok iyi delillendirmektedir. Bu ilkel kültürel birliğin temelinde üretimin maddi şartlarının aynılığı ve aynı şekilde coğrafi ortam nedeniyle üretim gücündeki gelişimi çok düşük düzeyde idi. Bütün bu koşullar ve imkânlar dâhil inde tüm bu kabilelerin dillerinin farklılığına rağmen durağan bir yaşam şekli teşekkül etmiş, uzunca bir zaman sürecinde de bir kabileyi ötekenden ayırt eden kültür ve yaşam tarzına ait etnografik hususiyet gelişmemiştir. Kültürel gelişim bununla beraber onların kültürlerinin ve yaşam tarzlarının kendine özgü etnografik özelliklerinin gelişmesi, Sayano-Altay yaylalarının Rus nüfusuna bağlanmasından sonra adı geçen kabilelerin politik ve ekonomik yaşam şartlarının iyileşmeye başladığı XVII. asırdan itibaren başlamıştır.

DİZİN

- Aba, 45, 52, 72
Abakan, 4, 9, 11, 12, 13, 23, 55, 64, 65,
86, 90, 91, 93, 101, 102, 105, 120,
125, 127, 134, 135, 138, 222, 239,
243, 244, 245
abırtka, 94, 97, 98, 99, 242
açı, 34
Adalık, 94, 102
Adarkın, 47
Adiye, 35
Adriyanov, 44, 103, 110, 118, 119, 123,
132, 136
Afanasyev, 109, 213
Ajig, 94, 102
Akınçay, 94
Aktıgan, 56, 64, 104, 137
Almat, 42
Al-Omari, 48
ALTAY, 59, 73
Altın Orda, 48
Altınordu, 48
Altın-tau, 91
Alun, 35
änä, 34, 82
Andronov, 109, 213
Anohin A. V. 1
arak, 34, 93, 216, 221, 222, 223, 224,
228, 247, 250
Aral, 37, 46, 47
Araviyskiy, A. 119, 120
Argin-Tag, 93
Aristov, N.A., 26, 33, 37, 44, 63
As, 22, 54
Askız, 90, 91, 99
Ayıusıt, 79
ayran, 47, 49, 220, 223, 226, 250
Azerbaycan, 37
Baarin, 47
Babırgan Dağı, 91
Babuşkin, G.F., 132
Baçat, 159
Bartold, V.V., 40, 71
Basimi, 35, 36
Basmıllar, 36, 40
Başkurt, 250
Başkurtlar, 27, 48
Bayegu, 35, 36
Baykal, 68, 73, 74, 85, 204
Baylagas, 42, 54
Bayırık-Bogdo, 90
Baysı, 35
Bay-Tere, 91
Beltirler, 44, 78, 80, 99, 100
Beluha, 91
Beyaz Orda, 48, 49
bilina, 153
Biy, 1, 25, 56, 59, 61, 62, 64, 66, 68, 70,
71, 90, 93, 94, 101, 105, 110, 115,
116, 137, 138, 139
Bogarov, V.G., 63
Bogoraz, 2, 3
Bo-Ma, 40
böruk, 153, 167, 168, 187, 189, 190,
191, 206
bura, 82
Burguz Dağı, 102
Burhan-Haldun, 89
Buryat, 11, 19, 90, 125
Buryatlar, 28
Carık, 54, 61
Caruq, 60
Cengiz, 46, 48, 89, 152, 205
Cengiz Han, 46
Cungar, 50, 62, 64, 67, 115, 116, 124,
152, 218, 251
Çagat, 138
Çagatlar, 135
Çalganok, 56
Çalkanıg, 25, 94, 102, 105, 138
çalı, 71
çamça, 174
Çamça, 155
Çanabır, 94
Çaptı, 42, 43, 93, 104, 137
Çaptıgan, 93, 104, 137
Çara-Batıy, 49
çarık, 170, 191, 192
çegedek, 44, 153, 175, 177, 178, 179,
198, 200, 202, 205, 212
çegen, 49, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
226, 228, 239, 247, 249, 251
Çeley, 94, 97, 116, 132
Çelkan, 55, 56, 62, 82, 96, 102, 124,
138, 211

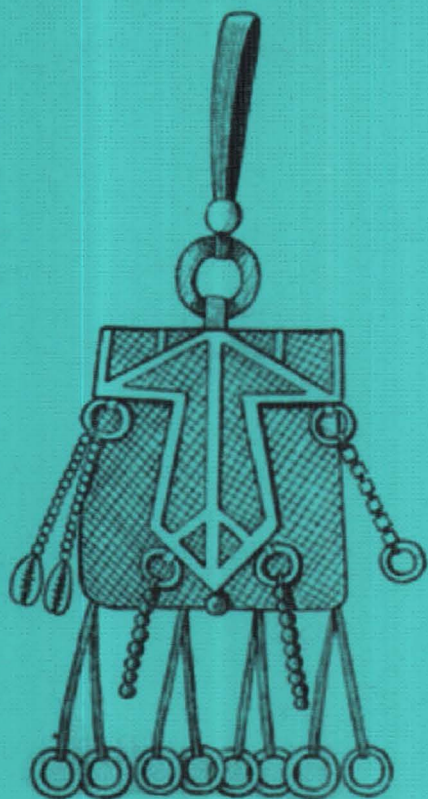
- Çelkanıg, 55, 138
 Çelkanlar, 21, 25, 27, 55, 56, 57, 63, 64,
 71, 72, 81, 92, 93, 94, 102, 112, 114,
 115, 116, 118, 121, 123, 124, 127,
 128, 129, 131, 132, 134, 135, 138,
 142, 163, 168, 171, 207, 218, 238,
 244
 çeymek, 161
 Çıgal, 59
 Çıgat, 60
 Çıgat, 54, 65, 72
 Çıgatlar, 60
 Çin, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
 36, 37, 39, 40, 44, 45, 51, 54, 66, 68,
 69, 70, 73, 76, 77, 84, 89, 111, 121,
 123, 151, 152, 153, 155, 157, 164,
 171, 174, 177, 178, 184, 205, 211,
 214, 216, 252
 Çinost, 47
 çiyemek, 182, 183
 çokpen, 49, 159, 160, 173, 179, 200
 Çoros, 50
 Çortok, 94, 102
 Çotlar, 57
 Çuçi ulusu, 48, 49
 Çulurn, 53
 Çurnuşu, 60
 Dabo, 35
 dag eezi, 92
 Dalyan, 35
 Demiçi, 103, 136
 Deşt-i Kıpçak, 37, 48
 Direnkova, N.P., 2, 3, 6, 9, 103, 107,
 136, 218, 219, 223
 Dinglinler, 28, 32
 Dolange, 35
 Dolonge, 51, 84
 Dubo, 35, 45, 52, 84, 86
 Du-bo, 63, 66
 düngür, 75
 Dyakonova, V.P., 4, 15, 17
 Eftalitler, 37
 Eki-Ere, 93, 102
 emegender, 80, 81, 240
 Emeget, 80
 Ençi, 66
 Engels, F., 75
 Eptis, 104, 137
 Erlik, 81, 206
 Falk, 91
 Fufulo, 35
 Gao-Güyer, 35
 Gardizi, 46
 Gelmersen, 109
 Gelolu, 35, 36
 Georgi, İ., 67, 86, 103, 114, 117, 136
 Graç, A.D., 4, 13, 15, 17
 Gryaznov, 110, 111, 196, 203
 Gudulu, 31
 Guligan, 35
 Guliganlar, 73, 76, 84
 Guligen, 51
 Hagyas, 32
 Hakas, 4, 13, 86, 99
 Hangay, 63, 66
 Hantlar, 28
 Hazar, 35, 37, 46, 47
 Herodot, 214
 Hirt, F., 38
 Hun, 28, 39, 47, 51, 69, 205, 214
 Huno, 35
 Husye, 35, 51
 Huyho, 51
 Idık, 81, 91
 İtıl, 105, 140
 İbn Hordadbeh, 46
 İbn-Muhanni, 206
 İçjan, 35
 idrek, 49
 İlminskiy, N., 234
 İteriş Kağan, 31
 ini, 2, 34, 131, 146, 178, 189
 İrtiş, 44, 46, 52
 İskit, 110, 214
 İşi, 25, 59, 93, 126
 İvanov, S.V., 3, 12, 77
 Kaçınler, 44, 78, 80, 220
 Kafkasya, 49
 Kaira, 105
 Kalar, 106, 115, 116, 135, 242
 kâlin, 34
 kam, 2, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 90,
 94, 95, 96, 97, 98, 100, 106, 144,
 167, 211
 Kam, 2, 56, 71, 76, 78, 79, 93, 94, 95,
 96, 232
 Kanım, 66, 70, 71, 92
 kaptıra, 122
 Karadeniz, 6, 47
 Karakalpaklar, 48

- Kara-Kukşi, 64
 Kara-Teobe., 105
 Karluk, 32, 36
 Karunovskaya, L.E., 2, 201
 Katandin, 111, 149, 150, 203
 Katanov, N.F., 90, 99, 104, 137
 Katuna, 1, 25, 59, 61, 62, 74, 125, 134, 174, 179, 213, 238, 243, 249
 Kazaklar, 27, 32, 47, 48, 50, 116, 121, 206, 215, 221, 234
 Kergej, 115, 116
 Kergeş, 59, 60, 61, 115
 Kergil, 42
 Kespi, 91
 Ket, 39, 63, 252
 Kımaklar, 46
 Kıpçak, 27, 32, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 52
 Kırgızlar, 8, 27, 32, 45, 49, 50, 55, 68, 85, 89
 Kırım, 47, 49
 Kızas, 105
 Kibi, 35, 52
 Kidan, 217
 Kidaritler, 37
 Kipi, 51
 Kitay, 217
 Kiyüan, 35
 Kobırzu, 140
 Kobıy, 94, 100, 105, 117, 121, 127, 130, 131, 132, 134, 135, 140, 146
 Koburçı, 59
 Koçıyazı, 94
 kolçan, 122
 Komdoş, 59, 64, 65, 69, 93, 101, 102, 104, 137, 141
 Komlaj, 53, 59, 61, 62, 94, 115
 Komnoş, 59, 60
 Kon, F., 21, 68, 144
 Kondom, 53, 59, 61, 67, 68, 94, 98, 99, 105, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 130, 132, 136, 139, 142, 211, 241, 242, 244
 Kondoş, 59
 Koobolyu, 42
 Koşkin, Y.P., 3
 Kotkor, 53
 Kotugas, 59
 Koyballar, 62, 78, 135
 köbnek, 158
 köünek, 158
 Krasnıy Yar, 109, 110
 Kudurga, 111, 151, 205
 Kuhe, 35
 Kumandin, 57, 61, 62, 82, 96, 97, 115, 120, 144, 218, 242
 Kumandinler, 25, 27, 28, 63, 64, 71, 81, 92, 102, 105, 114, 115, 116, 121, 123, 132, 134, 139, 142, 145, 163, 172, 191, 207, 209, 210, 217, 219, kurnus, 33, 34, 46, 49, 70, 74, 79, 214, 215, 216, 219, 221, 222, 249, 250
 kurdak, 153
 Kurıkanlar, 76, 84
 kurut, 49, 126, 219, 221, 223, 224, 226, 237, 247, 250
 kut, 82
 kuyak, 69, 153, 206
 Kuyüm, 213
 Kuzen, 56, 59, 60, 61, 62, 64, 93, 102, 104, 137
 Kuznet, 61, 113, 116, 117, 121, 122, 135
 kült, 27, 43, 80, 83, 86, 101, 167, 211, 221
 kürme, 153, 162, 163
 Kyum, 109, 126
 Landışev, 91, 249
 Lebedinler, 25, 55, 63
 Len, 86
 Lifuli, 35
 Loje, 126
 Mahmud Kaşgari, 60, 82
 Malov, S.Y., 3, 33, 34, 37, 38, 45, 77, 84, 94
 Manis, 104, 137
 Mar, M.Y., 111
 Marko Polo, 43
 Marks, K., 31, 75, 236
 Mars-Çalu, 98
 Massaget, 29
 Mayma, 25, 102, 116, 129, 132, 145
 Melioranskiy, P., 38
 Miller, G., 60, 61, 113, 114, 117, 205
 Miner, 105, 139
 Minusin, 28, 41, 56, 85
 Mitusova, R.P., 3
 Moğollar, 28, 46, 48, 50, 57, 89, 206, 220, 234, 250
 Monak, 104, 137

- Moyün, 35
 Mrassu, 67, 68, 99, 113, 114, 115, 117,
 120, 122, 123, 127, 130, 131, 132,
 186, 242, 243, 244
 Mundus, 39, 42, 43, 52, 53, 138
 Mustag, 96, 97, 98, 106, 135
 Mürkut, 42
 müslüman, 85
 Naymanlar, 46
 Nımaktaş, 94
 Nogaylar, 49
 obo, 90, 91
 Oçı, 42
 Oguz, 32, 36, 52
 Oğuzlar, 37, 54
 Okladnikov, 14, 68, 73, 74, 75, 76, 81,
 84, 86, 215
 olongo, 75
 Olüp, 42
 Onguday, 110, 209, 228, 236, 247
 Ordos, 85
 Orgonçi, 38
 Orhon, 22, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37,
 40, 41, 45, 73, 84
 orto, 95, 96, 243
 Ostyak, 63
 Ova Dağı, 91
 Oyrat, 6, 124, 152, 153, 180, 205, 206,
 218, 251
 Oyrot, 50, 94, 98, 124
 ödük, 168
 Özbekler, 27, 47, 48
 Paegu, 51
 Pallas, 103, 114, 117, 121, 135, 136,
 245
 Papek, L.B., 2
 par, pars, pans, 75
 Paştık, 103, 104, 136
 payana, 81, 82
 Pazırık, 110, 150, 151, 203, 214, 216
 Pebedeş, 59
 Peçenekler, 43
 Peodi, 105
 Plautin, 114, 115
 Polovetsler, 40, 43
 Popov, A.A., 77, 78, 82
 Porot, 105, 139
 Potapov, L.P., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 49,
 52, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 70, 71,
 72, 76, 78, 82, 85, 86, 92, 103, 105,
 120, 123, 130, 136, 139, 142, 222,
 225, 250
 Pritkova, N.F., 74, 204
 Pugu, 35
 Purut, 42
 Radloff, W.V., 2, 26, 29, 32, 38, 43, 44,
 55, 59, 62, 63, 66, 72, 82, 91, 111,
 112, 120, 121, 122, 123, 126, 149,
 154, 157, 161, 162, 163, 167, 172,
 182, 188, 189, 202, 203, 205, 223,
 231, 232, 234, 249, 251
 Rubruk, 40, 41, 44, 224
 Rudenko, S.I., 3, 110, 150, 203, 204,
 214
 Rus, 4, 5, 12, 14, 18, 43, 44, 47, 51, 59,
 60, 61, 62, 64, 67, 68, 72, 90, 91,
 103, 104, 113, 114, 116, 117, 121,
 133, 134, 137, 144, 151, 152, 153,
 155, 156, 157, 158, 160, 163, 166,
 167, 171, 172, 173, 174, 186, 189,
 198, 199, 207, 208, 209, 210, 211,
 217, 219, 223, 225, 228, 233, 236,
 237, 238, 241, 242, 243, 244, 246,
 247, 249, 250, 251, 252
 saba, 49, 70, 221, 243
 Sagal, 42
 Sagaylar, 44, 75, 78, 85
 Samoyed, 28, 39, 62, 72, 243, 252
 Samoyloviç, A.N., 3, 82
 Sankt-Peterburg, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9,
 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
 22, 23, 41, 152, 154
 Sayan, 6, 42, 67, 72, 78, 91, 132
 Sayano, 3, 4, 5, 6, 12, 14, 15, 17, 21, 22,
 23, 45, 46, 52, 55, 63, 66, 70, 73, 74,
 75, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 111,
 151, 213, 243, 252
 Sekye, 51
 Selenge, 40, 69, 84
 seok, 25, 41, 53, 56, 59, 64, 92, 93, 94,
 101, 102, 103, 104, 106, 131, 133,
 135, 136, 137, 139
 Seyanto, 51
 Sifın, 35
 Sığınçi, 53
 Sır-Dari, 37
 Sibiri, 4, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 24, 28, 29, 51, 60, 73, 74,
 75, 77, 79, 104, 111, 112, 113, 116,
 117, 120, 137

- Siselev, S.V., 28
sohı, 86
Sokaç, 94, 102
Solog, 56, 64, 93, 94, 97, 102, 104, 137
Sovyet, 6, 10, 11, 20, 26, 28, 59, 76,
141, 154, 191, 207, 209, 248
Stalin, İ.V., 26, 39, 133, 147
Starinkeviç, İ.O., 106, 130, 135
Sug nehri, 105
Surabaşkin, 94
sür, 82
Syanto, 35, 36
Şaçıl, 94
Şakşalıg, 25, 55, 56, 57, 94, 102, 105,
135
Şakşılıg, 138, 171
Şangır, 66
Şanjın, 60
Şavani, E., 38
Şerr, N., 120, 121, 198
Şibe, 110, 111
Şorlar, 10, 13, 25, 27, 28, 52, 57, 71, 74,
75, 81, 82, 94, 95, 97, 99, 100, 103,
106, 112, 115, 116, 117, 123, 124,
127, 132, 134, 135, 136, 142, 163,
168, 172, 191, 198, 207, 217, 237,
238, 239, 242
Şorya, 3, 4, 7, 94, 96, 127, 134, 135,
140, 209
Şternberg, 2, 3, 100, 101
Şvetsov, S.P., 41, 53, 232
Taki, 51
Talbar, 94, 102
Tanjarak, 59
Tanrı Natigay, 43
Taraba, 165, 167, 209
Tarduş, 32, 36, 60
Tas, 94
Tas-Kaş, 94
Tastar, 57, 59
Taştıp, 100, 135
Tatarlar, 27, 47, 48, 50, 59, 62, 66, 85,
86, 117, 250
Tela, 94
Tele, 18, 26, 29, 32, 35, 36, 37, 39, 41,
45, 51, 52, 54, 57, 60, 71, 84, 85, 86
telen, 161, 162, 163, 165, 182, 186, 209
Telengit, 25, 37, 43, 52, 53, 57, 84, 172
Telengitler, 25, 27, 38, 41, 43, 46, 52,
57, 85, 189
Telesler, 25, 27, 38, 41, 46, 50, 52, 53,
55, 72
Telets, 56, 61, 62, 64, 67, 68, 94, 97,
104, 105, 106, 114, 115, 116, 135,
137, 138, 139
Teleüt, 9, 39, 52, 53, 54, 57, 61, 64, 67,
72, 76, 77, 82, 84, 85, 114, 158, 162,
165, 168, 180, 181, 182, 183, 185,
186, 189, 190, 196, 197, 209, 210,
223
Teleütler, 25, 27, 38, 41, 45, 46, 47, 52,
54, 57, 64, 72, 78, 81, 82, 83, 84,
123, 159, 161, 162, 165, 167, 170,
173, 186, 192, 201, 239, 249
Temir, 71
tengere, 81, 244
Tengri, 35
Terbet, 50
Terek, 94, 105
Teret, 102
Tezim-Çalu, 98
Thomsen, V., 36, 38
Tiber, 60, 138
Tibet, 90
Tılaşlar, 94, 105
Tılaştır, 138
Tirgeş, 44, 59, 60, 61, 70, 72
Tittas, 38, 134, 138
Tobır, 94, 102
Tobol, 27
Todoş, 42, 43
Togul, 59, 60, 61, 93, 102, 104, 136
Togus, 59, 60, 64, 72, 104, 137
Tohtamış, 48, 49
Tokarev, S.A., 38, 45, 60, 92, 106, 107,
114, 135, 138, 144
tokçok, 119
Toles, 32, 42
Tongul, 59, 60, 64, 93, 102, 137
Tonjoan, 42
Torgaş, 105
Tos Tag, 65
Tos-Toy, 93
Tölös, 53, 135
Tölösler, 135
Tuba, 51, 52, 62, 63, 84, 140
Tugü, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 45
tulga, 153
Tulu, 35, 44
tulung, 153, 192

- Tumat, 42, 50
 Tumin, 29
 Tuna, 47
 Tunlo, 35, 36, 51
 tura, 109
 Turu, 105, 138
 Tuva, 4, 16, 17, 28, 41, 51, 54, 68, 69, 84
 Tuvimler, 13, 42, 57, 63, 69, 75, 84, 85, 105, 138, 219
 tüngür, 75
 Türgeş, 32, 36, 44
 Türkmen, 37, 52, 250
 tüür, 71, 75
 Ubse, 62
 Uç-Suri, 94, 96, 102, 105
 Ugor, 28, 63
 Ujub-Albagan, 102
 Ujube-Albagan, 94, 101, 137
 uk, 170, 192
 Ulug-Tag, 93
 Ulugur, 94, 102
 Umay, 20, 79, 85
 Ural, 28, 29, 92
 Uranhaylar, 249
 Ust-Kan, 172, 209, 221, 228, 236, 247
 Usuna, 31
 Uvarov, A.S., 109
 Uye, 94, 102, 105, 138
 Uygur, 8, 23, 27, 32, 36, 51, 52, 63, 77, 82, 84, 85, 152, 223
 Uymer, 64, 104, 137, 141
 Ülgen, 70, 77, 81, 82, 94, 96, 206
 Vaynşteyn, S.İ., 4, 15
 Verbitskiy, V.İ., 45, 53, 59, 62, 90, 91, 94, 95, 97, 98, 101, 118, 120, 126, 161, 163, 165, 189, 211, 245
 Veyho, 51
 Vidonova, Y.S., 149
 Vinnikov, İ.N., 3
 Volga, 60, 154, 206
 Yadrintsev, N., 67, 91, 120
 Yagana, 94, 102
 Yakovlev, Y., 144
 Yakut, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 84
 Yakutlar, 28, 73, 80, 81, 83
 Yarak, 104
 yargak, 49, 154, 206
 Yank, 53, 54, 60, 64, 104, 137, 141
 Yaşpu, 64, 104, 137
 Yayık-Tu, 93
 Yedig, 49
 Yefimova, A.Y., 2
 Yeneji, 94
 Yenisey, 19, 20, 26, 32, 34, 35, 36, 37, 45, 54, 55, 56, 62, 63, 68, 69, 72, 84, 85, 92, 135, 152, 205
 Yer-Su, 35, 85
 Yevtühova, L.A., 40, 151
 yış-kiji, 72
 Yobur, 59
 Yuik-tu Dağı, 91
 Yus, 59, 60, 61, 62, 65
 Yüs, 65, 93, 101, 102, 104, 140
 Yüşupey, 35
 Zaysan, 43, 94, 103, 104, 106, 134, 135, 136, 140, 152, 211
 Zelenin, D.K., 3, 143

ISBN: 978-975-456-125-8

9 789754 561258